T. C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

KARL MARX VE FRIEDRICH ENGELS'İN ESER VE KURAMLARINDA HUKUKUN İNCELENMESİ

Berat Barış ERBAŞ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Engin TOPUZKANAMIŞ

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Karl Marx ve Friedrich Engels'in Eser ve Kuramlarında Hukukun İncelenmesi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

..../..../.....

Berat Barış ERBAŞ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi
Karl Marx ve Friedrich Engels'in Eser ve Kuramlarında Hukukun İncelenmesi
Berat Barış ERBAŞ
Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı
Kamu Hukuku Programı

Karl Marx ve Friedrich Engels eserlerinde ve eserlerinin bir arada gelişimiyle oluşturdukları kuramlarında özellikle hukuk hakkında bir teori geliştirmemiş ya da kategorik incelemelerde bulunmamışlardır. Marx ve Engels'in eserleri maddi hayatın üretimi ve yeniden üretimi üzerine yoğunlaşmış, kendi dönemlerinde ekonomi, tarih ve felsefeye yönelik materyalist eleştirilerde bulunmuşlardır. Marx ve Engels'in eleştirilerinin yöntemi, kaynağını maddi hayattan alan soyutlamaların kendi içsel ilişkileri içinde incelenmesi ve yeniden maddi hayat ile sınanmasına dayanmaktadır. Bu yöntemle yapılan incelemelere göre varlık bilinci etkilemekte, bilinç varlığın koşullarını aşamamakta ancak koşullar içinde etkide bulunmaktadır. Marx ve Engels'in toplumsal incelemeleri toplumlar tarihini, toplumların maddi hayatlarını üretme ve ihtiyaçlarını giderme biçimi üzerinden eleştirmekte; toplumların maddi davranışlarının toplumsal ilişkileri koşulladığını belirtmekte ve maddi hayatın üretim şeklinin değişmesiyle toplumsal ilişkilerin de değiştiğini ifade etmektedir. Marx ve Engels'in eser, yazın ve biyografilerinde hukukun kökeni, çeşitli toplumlardaki biçimi, toplumsal iş bölümü içindeki yeri, çeşitli hukuk dallarının incelenişi, hukuk ile devlet ve hukuk ile toplum arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu incelemelere göre hukuk, maddi hayatın ilişkilerinin resmi ifadesi, özel mülkiyet sahibi egemen sınıfın üyelerinin toplumsal ilişkilere kendi lehlerine müdahalesi, kamusal iş bölümünün bir alanı ve dünyayı yorumlamada bir bakış açısıdır. Bu niteliklerin hiçbiri birbirinden ayrı değildir ancak hukukun anlamı, incelenme ve yorumlama alanları içinde bulunduğu bağlama göre değişmektedir. Hukuk, bahsedilen ilişkilerin hepsidir.

Anahtar Kelimeler: Karl Marx, Friedrich Engels, Hukuk, Devlet, İdeoloji.

ABSTRACT

Master's Thesis
Examination of Law in the Works and Theories of
Karl Marx and Friedrich Engels
Berat Barış ERBAŞ
Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Public Law
Public Law Program

Karl Marx and Friedrich Engels did not develop a specific theory or engage in categorical examinations of law in their works and the theories they formulated through their collective development. Their works primarily focused on the production and reproduction of material life, and they offered materialist critiques of economics, history, and philosophy in their own time. The method of Marx and Engels' criticism relied on the examination and testing of abstractions derived from material life within their internal relationships. According to this method, consciousness is influenced by existence, but consciousness cannot transcend the conditions of existence; however, it does have an impact within those conditions. Marx and Engels' social analyses criticized the history of societies by examining how societies produce their material lives and satisfy their needs. They emphasized that the material behavior of societies conditions social relationships and stated that changes in the mode of production of material life lead to changes in social relations. In their works, writings, and biographies, Marx and Engels examined the origins of law, its various forms in different societies, its place within social division of labor, the study of various branches of law, and the relationships between law and the state, as well as law and society. According to these analyses, law is the formal expression of social relations within material life, the intervention of the dominant class members with private property in social relations in their favor, a domain of public division of labor, and a perspective for interpreting the world. These qualities are not separate from each other, but the meaning of law varies depending on the context in which it is examined and interpreted. Law encompasses all the mentioned relationships.

Keywords: Karl Marx, Friedrich Engels, Law, State, Ideology.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT v
İÇİNDEKİLER vi
Kısaltmalar xi
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM 12
KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN KURAMLARININ İNCELENMESİ 12
I. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN KURAMLARININ YÖNTEMİ 12
A. Diyalektik 12
1. Karl Marx ve Friedrich Engels Öncesinde Diyalektik 12
a. Antik Felsefede Diyalektik Kavramı 12
b. Hegel Öncesi Avrupa Felsefesinde Diyalektik 14
c. Hegel'in Diyalektiği 16
2. Friedrich Engels'in "Diyalektik" Tanımı 18
a. Niceliğin ve Niteliğin Dönüşmesi 19
b. Çelişki ile Gelişmek 22
c. Yadsımanın Yadsıması (Olumsuzlamanın Olumsuzlaması) 24
d. Engels'in "Diyalektik"i 26
(1). Nesnel ve Öznel Diyalektik 26
(2). Engels Diyalektiğinin Felsefeden Aldığı Mirası 27
3. Karl Marx'ın "Diyalektik"i 28
a. Marx'ın Diyalektik Üzerine Eleştirileri 29
b. Marx'ın Diyalektiğinin Yorumlanışı 32
(1). Soyutlama 35
(2). Ön Koşul / Ön Varsayma 36
(3). İçsel İlişkiler Felsefesi 37
B. Materyalist Toplum ve Tarih Eleştirisi 39
1. Materyalizme Felsefi Bir Giriş 39

a. Karl Marx ve Friedrich Engels'e Ulaşan Materyalizm 41
(1). İngiliz Materyalizmi 43
(2). Fransız Materyalizmi 45
(3). Alman İdealizmine Dönüş 46
(4). Ütopik Sosyalistler 47
b. İdealizmin Eleştirisi Olarak Materyalizm 51
(1). Alman İdealizminin Genç Hegelciler tarafından eleştirisi 51
(2). Alman İdeolojisinin Eleştirisi Öncesinde Marx ve Engels'in Materyalist Yolculuğu 53
2. Toplumsal İlişkilerin Maddeci Yorumu 55
a. Materyalist Öncül 57
b. Toplumsal İlişkilerin "Tarihi" Eleştirisi 60
(1). Tarihin Öncülleri 62
(2). Yaşamın Üretilmesi 64
(3). Toplumsal İş Bölümü 65
(4). Toplumsal Sınıflar 70
(5). Bilinç 73
II. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN TOPLUMSAL TEORİSİ 75
A. Sermaye İlişkilerinin Kökeni ve Gelişimi 75
1. Sermayenin Birikimi ile Proletaryanın Oluşumu 75
2. Burjuvazinin Egemenliği ve Etkisi 80
B. Burjuva Mülkiyet İlişkileri – Politik Ekonomi 83
1. Meta ve Para 85
2. Meta Fetişizmi 88
3. Paranın Sermayeye Dönüşümü 91
4. Artık Değerin Üretimi 93
5. Ekonomi Politiğin Eleştirisi 96
C. Kapitalist Toplumun İlişkileri 98
1. Kapitalist Toplumsal İlişkilerin Öncülleri 100
a. Rekabet 100

b. Yabancılaşma 102
2. Toplumsal İlişkilerin Görünüşü 103
a. Burjuvazi 103
b. Proletarya 105
c. Köylüler 109
İKİNCİ BÖLÜM 111
KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN HUKUKU İNCELEMESİ 111
I. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN KURAMINDA RESMİ VE SİYASİ İLİŞKİLER 111
A. Giriş 111
B. Devletin Kökeni 114
1. Gensin Gelişimi 116
2. Gensin Kurumları 118
3. Gensin Yıkılması ve Devletin Doğuşu 119
4. Devletin Kurulması 122
5. Doğu Despotizmi 124
C. Burjuva Toplumunda Devlet 127
1. Burjuvazinin Siyasi Mücadelesi 128
(1). Luther ve Calvin 131
(2). İngiliz Burjuva Devrimi 133
(3). Burjuva Devrimlerinin "Dini" 135
(4). Fransız Devrimi 138
2. Burjuva Devlet Yapılanması 140
(1). Parlamento 142
(2). Bürokrasi 145
II. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN KURAMINDA HUKUKUN KÖKENİ VE NİTELİĞİ 147
A. Hukukun Kökeni 147
1. Hukukun Kökeninin İncelemesine Giriş 147
a. Marx ve Engels'in Kaynakları 147
b. Hukukçu Bakış Açısının Eleştirisi 149
c. Hukukun Kökeninde Miras İlişkisi 152
2. Miras İlişkisinin İncelenmesi 154

a. Marx ve Engels'in Miras Hakkı Yorumu 154
b. Miras Hakkının Oluşumunun Koşulları 156
c. İlksel Toplumlarda Miras Hakkı 160
3. Hukuki İş Bölümü 165
a. Hukuki İş Bölümünün Başlangıcı 165
b. İlksel Toplumlarda Hukukun Uygulanış Biçimleri 168
B. Burjuva Toplumunda Hukukun Gelişimi 174
1. Burjuva Devriminde Hukukun Rolü 174
a. Burjuva Hukukunun Oluşum Biçimi 174
b. Burjuva Hukukunun Niteliği 180
2. Burjuva Hukuk İdeolojisinin Eleştirisi 183
a. Burjuva Hukukçu Bakış Açısının Eleştirisi 183
b. Burjuva Hukukçularının Eleştirisi 185
(1). Doğal Hukukun Eleştirisi 185
(2). Hobbes'un –Zorbalık ve Güç Hukukunun- Eleştirisi 186
(3). Bentham'ın Eleştirisi 187
(4). Austin'in Eleştirisi 188
III. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN ESERLERİNDE BURJUVA HUKUKUNUN ELEŞTİRİSİ 190
A. Kuramın Oluşumunda Hukukun Eleştirisi 190
1. Hukukçu ve Gazeteci Marx 190
a. Hukuk Öğrencisi Marx 190
b. Gazeteci Marx 191
(1). Sansür Yasası Üzerine 192
(2). Tarihsel Hukuk Okulu Üzerine 193
(3). Odun Hırsızlığı Kanunu Üzerine 193
(4). Boşanma Yasası Üzerine 197
2. Sanık Sandalyesinde Marx ve Engels 197
3. İngiltere'de Emekçi Sınıfın 'Hukuk' Mücadelesi 200
B. Burjuva Kamu Hukukunun Eleştirisi 202
1. Anayasa Hukukunun Eleştirisi 202

a. Anayasal İlkelerin Eleştirisi....205
(1). Hak....205
(2). Özgürlük....205
(3). Eşitlik....207
(4). Adalet....208
b. Fransız Anayasasının İncelenmesi....209
(1). Anayasayı Hazırlayan Koşullar....209
(2). 4 Kasım 1848'de Kabul Edilen Fransız Anayasasının İncelenmesi....210
1. Ceza Hukukunun Eleştirisi....214
a. Friedrich Engels'in Gözlemlerinde Suçun İncelenmesi....214
(1). Toplumun Yarattığı Suç....214
(2). Topluma Bir Tepki Olarak Suç....216
(3). Toplumsal Sınıf Üyelerinin Ceza Yargılanmalarındaki Tutumlar....218
b. Suçun Eleştirisi....219
c. Cezanın Eleştirisi....222
C. Ekonomi-politiğin Eleştirisinde Kanunlar....223
1. Sermaye Birikiminde Mülksüzleştirilenleri Hedef Alan Yasalar....223
2. Artık Değer Üretiminde Fabrika Yasaları....225
a. İş Gününü Uzatmak Amacıyla Çıkarılan Zorlayıcı Yasalar....225
b. Çalışma Süresinin Yasalarla Kısaltılması....226
D. Hukukun Sönümlenmesi....227
1. Paris Komününde Burjuva Kamu Kurumlarının İlgası....227
2. Gotha Programlarında Burjuva Kamu Kurumlarının Aşılması....233
3. Karl Marx ve Friedrich Engels'in Eserlerinde Burjuva Hukukunun Sonu....237
SONUÇ....246
KAYNAKÇA....255

Kısaltmalar

bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
s.	Sayfa Numarası
ss.	Sayfadan Sayfaya
vb.	Ve benzeri

GİRİŞ

Bu su hiç durmaz.
-Bir Bülent Ortaçgil şarkısı.

Karl Marx ve Friedrich Engels'in eserleri, fikirleri ve onlara dair söylentiler, onların ölümlerinden neredeyse yüz elli yıl sonra halen yaşıyor. Geçip giden yıllar, onların adının anılmasına engel olmadı. Peki bunun nedeni nedir? Onların düşüncelerini, belki olumlu belki olumsuz anlamlarda ve bağlamlarda, halen karşımıza çıkaran; bu çağda, onların zamanındaki Paris barikatlarının, Avrupa savaşlarının, entelektüel eleştirilerin ve bazen bir anlam bazen bir çözüm içinde akıp giden arayış, nasıl bugün hala kendisini karşımıza çıkartıyor? Öyle ki ilk aşamada bu soruları aklımızda beslemeden bu konuda bir adım atamayacağımızı düşünüyorum. Şüphesiz ne Marx ne de Engels, yazdıkları ve düşündükleri ile günümüze kadar kendisini getirmiş yegane düşünürler değiller ve onlar gibi nice insanın dünyayı yorumlayışları günümüze kadar kendisini okutan ve dinleten bir güce sahiptir. Marx ve Engels'in söylemlerinin kendileri gibi düşünmeyenlerden farkı ise, yeterince uzaktan bakılırsa, onlara kadar biriken düşünceleri reddetmeleri, acımasızca eleştirmeleri ve o ana kadar ki dünyanın ilişkilerini ters çevirmeleridir. Onlara daha yakından baktığımızda ise onların reddedişlerini, eleştirilerini ve ters yüz edişlerini zihnimizde sınıflandırmak yeni sorulara gebe kalacaktır. Neyi reddediyorlar? Neden reddediyorlar? Neyi nasıl eleştiriyorlar? Neden dünyaya bakışımızı ters çevirmeye çalışıyorlar? Bu soruların cevabına erişmek için derinleşmek ve derinleştikçe kendisini yüz elli yıldır yaşatan fikirlerin nasıl da halen insanları ve toplumları etkileme gücüne sahip olduğunu sorgulamak ve anlamak gerekiyor. Öbür türlü, indirgeyici ve egoist bir tavırla binlerce sayfa eseri belirli kategorilere ve kavramlara hapsedip soyutlamak, hoşumuza gitmeyen sözleri kötülemek, eleştirel bilgimizin yetmediği yerde karşımızdakini, her ne olursa olsun, düşmanlaştırmaktan öte çok da seçeneğin mevcut olmadığı kanaatindeyim.

Bu soruların cevabı şüphesiz her insan için farklı şekilde değerlendirilecek ve farklı biçimlerde cevaplandırılacaktır. İncelememin konusu olan isimlerden Marx, üst yapı ilişkilerinin, yani siyasetin, kültürün, hukukun ve benzeri toplumsal ilişkilerin, alt yapı ilişkileri ile yani maddi, pratik, somut hayatın üretim biçimleri ve ilişkileri ile arasında bulunan eşitsiz gelişimi incelerken, sorduğum soruları kendince cevaplandırmaktadır. Marx'ın büyük kitabı olan Kapital'in yazımı aşamasında kaleme

alınan notlarda bulunan bu cevapla Marx, ilk adımda üretim ilişkilerini, üretim ilişkileri ile devletin, hukukun ve ailenin bağını ele almaktadır. Sözü Marx'a bırakıyorum:

> "Maddi üretimin gelişimiyle örneğin sanatın gelişimi arasındaki eşitsiz ilişki. Genel olarak ilerleme kavramı, alelade bir soyutlama şeklinde ele alınmamalıdır. Sözgelimi, sanata bakalım. Bu eşitsizlik, toplumsal ilişkiler pratiğinin kendisi kadar, örneğin Birleşik Devletlerdeki ve Avrupa'daki eğitim sistemleri arasındaki eşitsizlik kadar önemli ve anlaşılmaz değildir. Gelgelelim, burada tartışılması gerçekten güç nokta, hukuki ilişkiler şeklindeki üretim ilişkilerinin eşitsiz gelişimidir. Roma medeni hukukuyla modern üretim arasındaki ilişki buna örnektir (bu durum, ceza hukuku ve kamu hukukuyla ilgili olarak pek de doğru değildir)."[1]

Marx, toplumun hayatını üretmesi ile hayatın ürünü olan sanat ve hukukun birbirleri ile paralel gelişmemesini ele almaktadır. Sözlerinin devamında Marx, sanat eserlerinin sıçrayış yaşadığı dönemlerin, toplumun genel gelişimi ile doğrudan bir bağ içinde olmadığını belirtir. Örnek vermek gerekirse destanlar, toplumların erken bir aşamasında yaratılmıştır, toplumların ilerlediği ve evrensel ilişkiler barındırdığı dönemlerde ise bu tür eserler artık üretilmek için kendi ihtiyaç duyduğu koşullara sahip değildir. Marx, örneğini derinleştirmeye devam eder Yunan destanları, Yunan mitolojisinden, inanışlarından, kültüründen beslenir. Toplumsal ilişkiler değiştiğinde ise destan bir sanat türü olarak, kendisinin üretilmesi için ihtiyaç duyduğu koşulları kaybeder ve zamanın getirisine yenik düşerek aynı etkileyicilikle yeniden üretilemez. Marx, burada toplumun koşulları ile toplumun üretimi arasındaki ilişkinin formülasyonunda bir güçlük olmadığını belirtir. Asıl güçlük yazıldıktan yüzlerce yıl sonra Yunan tragedyalarının ve Sheakspeare'in nasıl hala estetik olarak haz verdiği ve hatta bu eserlerin halen estetik hazda bir ölçüt olduğunda saklıdır. Marx el yazmasında bu güçlüğü incelerken yalnız Yunan tragedyalarını ve Shakespeare tiyatrolarını ele almaz; onun için aynı güçlük Roma hukuku için de geçerlidir. Nasıl sanat eserleri üst yapı ilişkilerinin bir parçası ve toplumsal üretimin bir ürünü ise onun için hukuk da aynı ilişkilerin bir ürünüdür ve Roma hukukunun, imparatorluk yıkıldıktan yüzlerce yıl sonra hala kullanımda olması da aynı sorunun bir diğer yanını oluşturmaktadır.[2]

Marx'ın hukuka dair sorgulamalarına, Marx sonrası yazılanlara baktığımda ise yazarı ve zamanı ne olursa olsun benzer cevaplar göze çarpmaktadır. Bu cevaplara göre Marx ve Engels'in kırk yıllık arkadaşlıkları ile birliktelikleri sırasında ürettiği eserlerinde bütünlüklü bir hukuk teorisi, hukuk anlatısı, incelemesi bulunmamaktadır. Bu konuda akademik çabalarda bulunan Onur Karahanoğulları, "Marksizm ve Hukuk"

[1] Karl Marx, **Hayalet Karl Marx Seçme Yazılar**, (ed. David McLellan ve Güçlü Ateşoğlu), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2017, (Hayalet), s. 407.

[2] Marx, Hayalet, s. 408.

adlı makalesinde hukukun Marx ve Engels'in çalışmalarında önemli bir yer işgal ettiğini, bu nedenle önemli tespitlerin mevcut olduğunu ancak hukuk konusunda bütünsel bir çalışmanın, her ne kadar Marx ve Engels'in bu konuda niyeti olsa da, yapılmadığını aktarmaktadır.[3] Onur Karahanoğulları, "Marksizm ve Hukuk Yazını İncelemesi" adlı makalesinde ise hukuk felsefesi alanında emek veren kişilerin, Marx ve Engels'in hukuka dair incelemelerinin yorumlanmasına dair görüşlerini ele almaktadır. Karahanoğulları'nın incelemesine göre Marx ve Engels'in hukuka dair incelemeleri hukuk felsefesi dersleri ve kitaplarında yer almamakta, hukuk öğreniminde bu insanların isimleri anılmamaktadır. Öte yandan Marx ve Engels'in, hukuk felsefesinde yer alıp almaması ise halen tartışmalı bir konudur. Kimi yazara göre Marx ve Engels'in görüşleri hukuk felsefesinin büyük akımlarından biridir, kimisi için doğal hukukun tersi bir doktrin kimisi içinse doğal hukukun bir yönüdür. Diğer yandan Karahanoğulları'nın makalesinde, hukuk felsefesi eserlerinde, Marx ve Engels'in hukuka bakışı ile Sovyet hukuk kuramlarının birbirine karıştırıldığı, deyim yerindeyse karma bir bakışın yeşertilmeye çalışıldığı, hukuku korumak adına bu karma bakışın eleştirildiği de aktarılmaktadır.[4] Hukuka Marksist yaklaşımla bakan Hugh Collins'in eserinde ise hukuku ve hukukun üstünlüğü idealini eleştirmek temel amaçtır. Kitapta Marx ve Engels'in yazılarına sürekli gönderme yapılmaksızın, bir ideoloji olarak, Marksistçe hukuk eleştirisi yapılmakta, Marksistlerin amacının bu olduğu anlatılmakta, hukuk fetişizmi eleştirilmektedir.[5] Diğer yandan Collins eserinde Marksist hukuk bilimi ve Marksist hukuk kuramı gibi kavramlardan, bu kavramların ne olduğu açıkça anlaşılmaksızın, söz ederek bir anlayış inşa etme çabasında olduğunu düşündürtmektedir.[6] Karahanoğulları'nın ele aldığı bir diğer eser ise Monique ve Roland Weyl'in beraber yazdığı "Gerçekte ve Eylemde Hukukun Payı" adlı kitaptır. Kitap Fransız Komünist Partisi çizgisinde, Fransız hukukunu eleştiren, Fransız hukukuna karşı Sovyet hukukunu öven ve onu bir çözüm olarak gösteren bir yolda ilerlemektedir. Diğer yazarlar gibi Marx ve Engels incelemesi olmaksızın yazılan kitapta, hukukun bir ideolojik araç olduğu belirtilmekte, hukuku ele alışta hukuku boş veren sol sapma ile hukuka doğaüstü önem atfeden sağ sapmaya varmaksızın hukukun ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır.[7] Kitapta pozitif hukukun dalların

[3] Onur Karahanoğulları, **Marksizm ve Hukuk: Diyalektik Hukuk Bilimi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, ss. 15-16.

[4] Karahanoğulları, ss. 63-67.

[5] Hugh Collins, **Marksizm ve Hukuk**, Çev. Umre Deniz Tuna, 2. Baskı, Dipnot Yayınları, Ankara, 2016, s. 7, 9.

[6] Karahanoğulları, s. 76.

[7] Monique Weyl ve Roland Weyl, **Gerçekte ve Eylemde Hukukun Payı**, Çev. Şiar Yalçın, Konuk Yayınları, İstanbul, Mart 1975, ss. 7-11.

birer birer incelenmekte ve her biri egemen sınıfın baskı aracı olarak eleştirilmektedir. Karahanoğulları makalesinde Weyllere göre Marx ve Engels, genel olarak hukuku değil, burjuva hukukunu eleştirmektedir. Örgütlü bir toplumda kuralların varlığı kaçınılmazdır ancak niteliği burjuva hukukundan farklıdır.[8] Kitap, bilimsel bir eserden çok olanca kalınlığına rağmen bir broşür niteliğindedir. Yazarların incelemesi, günlük siyasi ve toplumsal olaylara bakış eleştiriden ibaret olmakla birlikte kullanılan duygusal ve keskin dil, söylemin anlatımındaki ciddiyetine de zarar vermektedir.

Karahanoğulları'nın çalışmasına göre Marx ve Engels'in kuramlarında hukuku inceleyen eserlerin, Marx ve Engels'in eserlerine değinmediği, SSCB hukuku ile Marksist yazın arasında çalışmaların yapıldığı ve güncel hukuka yaklaşım biçimlerinin eleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu itibarla, başladığımız noktadan çok da uzaklaşamadığımızı söylemek yanlış olmayacaktır. Anlaşılan, Marx ve Engels'in eserlerinde hukuka dair bir anlayış bulunmadığı için onların düşüncelerini benimseyenler de eleştirenler de onların düşüncelerini anlamak için Sovyetlere ve güncel hukukun güncel pratik tarafından eleştirisine doğru yol almaktadır. Eldeki çıkarımlar ise hukukun ideolojik bir baskı aracı olduğu, Marx ve Engels'in burjuva hukukunu eleştirdiği ancak hukukun genel yapısının kaçınılmaz olduğu, hukuk fetişizmi ve idealinin eleştirilmesi gerektiğine yöneliktir. Bu çıkarımlar, bir arada anlamlı bir bütün oluşturmak için bir teoriye, birbirlerini bağlayan ilişkilere gerek duymaktadırlar; yoksa kendi başına tek bir çıkarımdan, eleştiriden ve anlayıştan ibaret fikirler olmaktan öteye gidememektedirler. Bu, henüz anlaşılmamış ve anlatılmamış teori ise kendisini farklı bir şekilde başka yerlerde göstermektedir.

Kuusinen tarafından yazılmış ve Türkçeye 1965 yılında K. Sahir Sel tarafından çevrilerek Sosyal Yayınları tarafından basılan "Diyalektik Materyalizm" adlı kitabın sonunda, Sosyal Yayınlarının sosyalizme dair bastığı diğer kitapların tanıtımları yer almaktadır. Bu kitaplardan birisi olan, Carlo Cadiero tarafından özetlenen ve Rasih Nuri İleri tarafından Türkçeleştirilen Kapital'in tanıtımında Çetin Altan'ın Akşam Gazetesine 1965 yılında yazdığı yazısı yer almaktadır. Çetin Altan'ın yazısında şu ifadeler bulunmaktadır:

> "Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay üyeleri ve bilcümle bütün yargıçlar, savcılar, hukuk müşavirleri, avukatlar ve hukukçulardan rica ediyorum. Türkiye'de Karl Marx'ın ünlü eseri KAPİTAL'in birinci cildi, İtalyan düşünürü Cafiero'nun yaptığı özetten Rasih Nuri İleri'nin çabasıyla Türkçeye çevrilmiştir. Çok kolay okunan ve çok kolay anlaşılan bir özettir bu… Hukukçularımız yıllarca bu kitabın adını dahi ağzına alanları mahkum edip durmuşlardır. Şimdi bu özeti alıp okumalarını ve yıllarca kimleri neden mahkum edip durmuş olduklarının iç ve derin sebebini iyice anlamaları gerekir. Orada yüz yıl önce kendilerinin verdikleri

[8] Karahanoğulları, ss. 88-89, 90, 96.

> kararlara benzer kararlarla karşılaşacaklardır. Bu kararlar arasında benzerlik göreceklerdir. Ve bir kısmının ayağı suya değecektir. Hukukun kimlere alet edildiğini sezecek ve namuslu kişiler oldukları için belki de biraz vicdan sıkıntısı çekeceklerdir. Çünkü biz eminiz ki bütün hukuk kadromuz içinde KAPİTAL'i gerçekten okumuş ve iyi anlamış elemanımız pek azdır. Ve bu bilinçsizlik maalesef Türkiye'nin uyanmasını çok geciktirmiş ve hukukçuları vebal altına sokmuştur. Hukukçular okumadıkları eserleri toplatmaya, bilmedikleri kitapları okuyanları cezaevlerine göndermeye itilmişlerdir. Ve bunu yaparken eserlere karşı bir merak da duymamışlardır."[9]

Çetin Altan'ın ifadelerine göre, Marx ve Engels'in hukuka dair yorumlarına ek birtakım sonuçlara daha ulaşmış bulunuyoruz. Kapital, aşağıda da incelendiği üzere, Marx'ın uzun yıllar alan çalışması sonrasında ortaya koyduğu bir eserdir. Eserde sermayenin birikim, oluşum ve üretim süreçleri çeşitli soyutlamalar dahilinde incelemekle birlikte, Kapital'de ne hukuka ne de suç işlemeye yönelik ibareler bulunmaktadır. Ancak Çetin Altan'ın günümüzden yaklaşık altmış yıl önceki ifadelerine göre Türkiye'de insanlar sermayenin üretimine dair kitaplar okuduğu için suç işlemekte ve hukukçular tarafından, hukuk çerçevesinde cezalandırılmaktadır. Henüz Marx ve Engels'in bir hukuk teorisine dair bir tespit bulunmaksızın, Marx ve Engels'in kuramlarının hukuka aykırı olduğu, hukuku, en azından burjuva hukukunu reddettiği ve bunun da insanların özgürlüklerine mal olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayışa rağmen halen Marx ve Engels'in hukuka dair söylemlerine ve söylemlerin esasına ulaşabilmiş değiliz. Hem Türkiye'de Hem de dünyada Marx ve Engels'in hukuka bakışını, onların eserlerinden çıkarmak yerine, güncel tutumlara göre tavır almak daha fazla tercih edilmiş, Marx ve Engels'e yönelik tespitler ise "zaten bir hukuk teorileri yok" özeti etrafında birleşmiştir. Peki bu doğru mudur? Eğer bu söylem doğru ise lafı daha fazla uzatmaya gerek de yoktur.

Kasım Akbaş, "Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş" adlı derlemenin "Hukuka Marksist Yaklaşım ya da Marksist Hukuk Kuramı" adlı bölümünde bu sorunu incelemektedir. Makalenin hemen başında Akbaş, Marksist bir hukuk kuramının varlığının tartışmalı olduğunu belirtir, sıklıkla vurgulanan Marksist hukuk teorisinin olmaması üzerinde durur ve hukukun sönümleneceğini söyleyen bir kuramın hukuka bakışını da sorgular. Bu halde Akbaş için Marx ve Engels'in kuramlarında hukuku incelemenin üç yolu vardır, birinci yol Marx ve Engels'in eserlerinin bütünlüklü olarak incelenmesi, kuramın temel kavramlarının araştırılması sonrasında hukukun anlamının araştırılmasıdır. İkinci yol ise Marksizm'e dayalı olduğunu iddia eden siyasi hareketlerin hukuk pratiklerinin incelenmesidir, Akbaş bu konuda yazınsal

[9] Kuusinen, **Diyalektik Materyalizm**, Çev. K. Sahir Sel, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1965, s. 159.

malzemenin bol olduğunu belirtse de bu yapıtların Marksizm karşıtı olduğunu ve Marx'ın eserlerinde göndermelerde bulunduğunu da belirtir. Bu nedenle Akbaş, bu çalışmaları propaganda aracı olarak görmekte ve tarafgir olduğunun altını çizmektedir. Üçüncü ve son çare ise Marksist olduğunu iddia eden yazarların Marx, Engels ve hukuk incelemeleridir. Akbaş, bu eserlerin samimi ve bir arayış çabasına sahip olduklarını yazmaktadır.[10] Türkçe literatürde Marx ve Engels'in hukuk ve devlet üzerine kuram ve eserlerini inceleyen bir diğer eser ise Taner Yelkenci'nin editörlüğünü yaptığı "Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi" adlı eserdir. Marx ve Engels'ten Sovyet devrimine, Sovyet hukuk kuramlarına, Marksist hukuk ve devlet teorisine karşı makalelerin yer aldığı eserde Bora Erdağı tarafından kaleme alınmış "Marx'ta (ve Engels'te) Hukuk-Devlet İmgesi" adlı makalede Marx ve Engels'in hukuka ve devlete dair yazı ve incelemeleri kronolojik sırayla yer almakta ve yorumlanmaktadır.[11]

Bu konuda son olarak derleme eserlerden de bahsetmek gerektiği kanaatindeyim. Türkçede Rona Serozan tarafından derlenen ve çevrilen "Devlet ve Hukuk" kitabı, Marx ve Engels'in devlet ve hukuk üzerine yazınlarından alıntılar taşımaktadır. Serozan, kitabının önsözünde, Marx ve Engels'in düşünceleriyle dünya tarihinin en etkileyici isimlerinden olduğunu, dünyayı anlamaktan öte değiştirmeyi amaç edindiği için sansüre uğradığını ve onu takip edenler suçlandığını, Sovyetlerin çökmesiyle etkisinin kaybolacağı düşünülse de her ekonomik krizde yeniden dirildiğini ve nasıl doğayı anlamak için fizikçilere, kimyacılara ve biyologlara bakılıyorsa toplumu anlamak için de onlara bakıldığını yazmaktadır. Serozan'a göre Marx ve Engels, devlet ve hukukun sahip olduğu kutsal perdeyi maddeci tarih anlayışı ile çekip almıştır.[12] Bir diğer derleme ise Maureen Cain ve Alan Hunt tarafından kaleme alınmış "Marx and Engels on Law" kitabıdır. Kitap'ta Marx ve Engels'in biyografik özellikleri ile eserlerine doğrudan göndermeler bulunmakla, konu başlıklarına göre incelemeler yer almaktadır.[13]

Karl Marx ve Friedrich Engels'in eserlerinde hukuku incelemek için Kasım Akbaş'ın gösterdiği ilk yolu seçmenin, yani doğrudan eserleri ve kuramı ele almak, bu şekilde de soruları cevaplandırmanın doğru olduğu kanaatindeyim. Hali hazırda

[10] Kasım Akbaş, "Hukuka Marksist Yaklaşım ya da 'Marksist Hukuk Kuramı'", **Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş**, (ed. Ertuğrul Uzun), 5. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2021, (Marksist) ss. 49-51.

[11] Bora Erdağı, "Marx'ta (ve Engels'te) Hukuk-Devlet İmgesi", Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, (ed. Taner Yelkenci), 2. Baskı, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23.

[12] Karl Marx ve Friedrich Engels, **Devlet ve Hukuk**, (ed. Rona Serozan), çev. Rona Serozan, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, (Hukuk) ss. 7-11.

[13] Maureen Cain ve Alan Hunt, **Marx and Engels on Law**, Academic Press, New York, 1979.

binlerce sayfalık yazınlara sahip bu iki kişinin hukuka dair görüşleri ve değerlendirmelerinin yeterli olup olmadığı, bu şekilde bir sonuca ulaşılıp ulaşılmayacağı ancak bu inceleme sonrası olanaklı olacaktır. Akbaş makalesinde, Bottomore'nin[14] inceleme yöntemi ve Karahanoğulları'nın Marksizm ve Hukuk makalesinin niteliklerini benimseyerek Marx ve Engels incelemesinde bulunmuştur.[15] Her ne kadar Marx ve Engels'in kuramının bir özeti olsa da sadece birkaç kavramla hukuka dair incelemenin yeterli olmayacağı kanaatindeyim. Diğer yandan Marx ve Engels'in eserleri bir bütün olarak ele alındığında, akıllarda canlanan şekliyle bir hukuk teorisinin olmadığı, hukukun, kuramın bir parçası olduğu anlaşılacaktır. Marx ve Engels'in kuramı, insanlara, toplumlara, toplumsal üretime, yaşayışa ve yaşam tarzına yönelik bir incelemedir. İncelemenin yöntemi diyalektik ve temel çıkış noktası ise maddi hayatın kendisidir. Öyleyse bu kuramın tersi nedir diye sorulacak olursa, bu tartışma da aşağıda yer almaktadır.

Marx ve Engels'in eserlerinden hukuk cımbızlanır ve bağlamından ayrı incelenirse, ortaya anlamlı bir sonuç çıkmayacağı gibi eldeki cümleler de her türlü spekülasyona açık olacaktır. Eğer maddi bir gerçeği arıyorsak, amacımız yüzeyden derine inmek ve uzun yıllardır cevaplanmayan soruların cevabını bulmaksa bizler de cevabı bulana kadar derine inmeliyiz. Öbür türlü verdiğimiz cevaplar günü geldiğinde başkaları tarafından propaganda aracı olmakla, ciddiyetsizlikle ve kendinde anlamı saklı anlayışlara sahip olmakla itham edilebilecektir. Bu nedenle, Marx ve Engels'in düşüncelerindeki hukuka ulaşmak için öncelikle onların fikirlerinin genel bağlamına, tek kelime ile ideolojilerine inmek ve onu açıklamak bir ön koşul olarak karşımızda durmaktadır.

Marx, "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı" adlı eserinin önsözünde, kendi kuramına, yöntemine ve hukukla ilişkili bağına dair açıklamalarda bulunmaktadır. Marx önsözde, asıl çalışma alanının tarih ve felsefe yanında ikincil bir bilgi kolu saydığı hukukun olduğunu ifade eder:

> "Hukukla ilgilenmeye başlamıştım ama felsefe ve tarihin yanında yalnızca alt bir disiplin olarak takip ediyordum onu. 1842-43'te Rheinische Zeitung'un editörü sıfatıyla hayatımda ilk kez "maddi çıkarlar" üzerine tartışmaya katılmaya mecbur kalmanın mahcubiyetini yaşadım. Rhine Yasama Meclisi'nin odun hırsızlığı ve mülk arazilerinin parsellenmesi üzerine aldırdığı mahkeme kararları; o zamanlar Rhine Eyaleti'nin Oberprasidenti olan Herr von Schaper'in, Moselle köylüsünün durumu üzerine Rheinische Zeitung'un görüşlerine karşı başlattığı resmi saldırı; son olarak da serbest ticaret ve koruyucu vergiler üzerine

[14] Tom Bottomore (ed.), **Marksist Düşünce Sözlüğü**, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 284-285.

[15] Akbaş, Marksist, s. 51 vd.

dönen tartışmalar ekonomik meselelerle meşgul olabilmem için ilk fırsatları verdiler”[16]

Hukuk fakültesi mezunu, felsefe doktorası sahibi ve gazeteci olan Marx, 1842 yılında, henüz yirmi dört yaşındayken ve hukuki bir meseleyi incelerken, maddi çıkarlara yönelme gereksinimi duyduğunu belirtmektedir. Marx’ı iktisadi incelemeye yönelterek, onu hukuktan ayıran yasa ise Rhine eyaletindeki ormanlardan kurumuş odun toplamanın, yaş odun kesmeyle eşit kabul edilerek suç olarak düzenlenmesini öngören kanundur. Marx, bu konu üzerinde hem hukuki hem toplumsal hem de iktisadi bir incelemede bulunur. Özel mülke ait bir taşınmazın üzerinde bulunan ve ondan ayrı olsa da taşınmazın varlığına özgülenen eklenti de taşınmazın mülkiyetine dahildir. Bir hukuk kuralı olan eklenti tanımına göre ağaçlar taşınmaza dahildir ve eğer taşınmaz özel mülke ait ise ağaçlar da özel mülke aittir. Marx ise bu durumu hukuken irdelemeye devam eder. Bir ağacın dalı, çeşitli nedenlerle ancak insan etkisi olmaksızın ağaçtan ayrılırsa artık dal, bir eklenti olarak ağacın kapsamından çıkmıştır artık bir eklenti olarak başka bir mülke dahil olamaz. Marx’a göre eşya hukukunun düzenlemesi budur ancak sorun da burada başlamaktadır, yoksulluklarından ötürü yakacak odun toplayan insanların artık bir mülke eklenti sayılmayan, ağaçtan kopmuş ve kurumuş dalları toplaması suç mudur? Ağaç kesmek suçtur çünkü özel mülke eklentidir, ağaç dalını kesmek suçtur çünkü özel mülkü ihlal eder ancak özel mülkten kendi doğal yapısı nedeniyle ayrılan, artık ağaca faydası olmayan ve ağaçla hukuki bir ilişkisi kalmayan dalın da toplanması suç mudur? Marx, bu sorular üzerine dünyaya hukuk gözlüğü ile bakmayı bırakmıştır.[17]

Marx, önsözün devamında 1842’den sonra, Engels ile birlikte dünyanın karşısına çıkardığı kuramını özetlemiş ve hukuk dahil olmak üzere, aşağıda birçok kez tekrar edilen, kuramının özetini oluşturan anlatısını sergilemiştir.

> “Ulaştığım genel sonuç, ki bir kez ele geçirdikten sonra araştırmalarımda kılavuzluk yapmıştır, kısaca şöyle ifade edilebilir: İnsanlar, yaşamlarını toplumsal olarak üretirken vazgeçemeyecekleri ve iradelerinden bağımsız kesin ilişkilere dahil olurlar. Bu üretim ilişkileri de insanların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişim aşamasına karşılık gelir*. Üretim ilişkilerinin toplamı toplumun ekonomik yapısını, gerçek zeminini oluşturur; bu zemin üzerinde ise, kesin toplumsal bilinç biçimlerinde karşılığını bulan, hukuki ve politik bir üstyapı yükselir. Maddi hayatın üretiliş tarzı genel olarak toplumsal, politik ve entelektüel hayat sürecini koşullar.* İnsanların varlığını bilinçleri belirlemez; tam tersine, bilinçlerini belirleyen şey toplumsal varoluşlarıdır.”[18]

Kuramın bu ifadesine göre hukuk, maddi hayatın üretim biçiminin koşulları içinde, toplumsal bilincin bir biçimi olarak karşımıza çıkar. Öyleyse, hukukun ne

[16] Marx, Hayalet, ss. 433-434.
[17] Bkz: İlgili Başlık: “Odun Hırsızlığı Kanunu Üzerine“
[18] Marx, Hayalet, s. 434.

olduğunu incelemek için maddi hayatın üretim biçiminin ne olduğunu ve nasıl bir koşul ilişkisi içinde toplumsal bilinci etkilediğini açığa çıkarmak gerekir. Bunun için de öncelikle burada üzerinde durulan koşullama ilişkisini, insanların "vazgeçemeyecekleri" toplumsal ilişki ile üretimlerini ve bunun karşımızdaki somut duruşunu tahlil etmek gerekmektedir. Neticede öncelikle Marx ve Engels'in toplumsal incelemelerinin yöntemini, yöntemleri ile soyutladıkları toplumsal yasaları açıklamak, hukukun üzerinde yükseldiği zemini ve dolayısıyla hukuku anlamak için elzemdir.

Adım adım gidersek, Marx ve Engels nasıl akıl yürüttü, nasıl bir kuram oluşturdu ve bu kuramda hukukun yeri nedir gibi sorulara tek tek cevap vererek sonuca ulaşabileceğimi belirtmiştim. Öyleyse hukuku incelemek üzere, Marx ve Engels'in kuramı nedir ve burada toplumsal ilişkiler ile bireysel ilişki nasıl ilerler diye bir arayış içindeysek, Marx'ın 1844 yılında, henüz kendisi Marksistleşmeden kaleme aldığı "Yabancılaşmış Emek" başlıklı el yazması temel noktalara dair bir özet sunabilecektir. Marx, el yazmasının girişine politik ekonomiyi ve politik ekonominin kavramlarını tartışarak başlar. Marx'a göre politik ekonomi özel mülkiyetten yola çıkarak, maddi üretim ilişkilerini açıklar ve üretim ilişkilerini açıkladığı kavramları hem neden hem de yasa olarak benimser ancak özel mülkiyetin kaynağını ve kökenini açıklamaz, sermayeci rekabeti benimser ancak neden benimsediğini gerekçelendirmez; emek, sermaye ve toprak arasındaki ilişkiyi ele alır ancak bu ilişkideki çelişkileri açığa kavuşturmaz; yalnızca para hırsını amaç edinmiş bir düsturdan ve kendi yaratımı olan kavramlardan başka bir şey söylemez. Bu sorular sorgulandığı ise ekonomi-politikçi tarihin hiç yaşanmamış zamanlarına giderek din insanları, hukukçular ve politikacılar gibi cevabı soyut iki insan arasındaki ilişkiye indirger ve soruyu ötelemiş olur. Marx, bu eleştirisinin yanında "biz" der, "…gerçek bir iktisadi olgudan yola çıkıyoruz."[19]

Marx, işçinin ne kadar zenginlik üretirse kendisinin o kadar yoksullaştığını ve bir meta olarak kendisinin de ucuzlaştığını belirtir. İşçi, kendi emeğinin ürününe sahip olmadığı için ürün, ona yabancı bir şey olarak görünür. İşçi çalıştıkça, ona yabancı olan ürünü o kadar büyür. "…işçinin nesneye aktardığı hayat, yabancı ve düşman bir şey olarak kendi karşısına çıkmaktadır."[20] İşçi, yaşamak için çalıştıkça, kendisine yabancılaşır, kendisinin anti-tezi olur ve dış dünya onun yaşam aracı olmaktan gitgide uzaklaşır. Bir eylem olarak çalışma, işçinin dışındadır. İşçi, zorunlu olarak çalışırken, kendisini yadsır, çalışması sadece hayatını devam ettirebilmek içindir ve başka bir

[19] Karl Marx, **1844 El Yazmaları**, çev. Murat Belge, 11. Baskı, Birikim Kitapları, İstanbul, 2017, (1844), s. 75.
[20] Marx, 1844, s. 76.

anlama sahip değildir. Çalışma dışındaki hayatı ise bu inkardan etkilenir, insan iş dışı hayatında yalnızca fiziksel ihtiyaçlarını gideren insani işlevleri azalmış bir kimse olur. Bu halde emek gücünü satarak yaşayan insan yaşamak için çalışırken, çalışmaksızın yaşayamayan bir insan haline gelir. İnsanın bilinci ise bu halde ters yüz olur, insanın kendi bilinci kendisinin zıttı olur, kendisine yabancılaşır. İnsan, kendi varlığına yabancılaşarak kendi bedenine yabancılaşır. Artık bilinci ile bedeni iki farklı şeydir, bilincinin yorumladığı ile pratik olarak gösterdiği eylemler arasında, yani insanın kendisine bakışı ile yaptıkları arasında bir uçurum meydana gelir. Kendisine, kendi yaşamına, kendi ihtiyaçlarına, kendi varlığına ve bedenine yabancılaşan insan, insan olarak insana yabancılaşır. Onun için olup biten her şey artık dışsal olarak karşısına çıkmaktadır.[21]

İlk bakışta karmaşık ve "yabancılaşma" olgusuna indirgenmiş gibi görünen bu anlatımın böyle görünmesinin nedeni yabancılaşma kavramının eserimizde şu ana kadar açıklanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Yoksa Hegel dahi hukuku bir yabancılaşma olarak tanımlamaktadır, yabancılaşma kavramı Marx ve Engels'in tekelinde olmayan, felsefenin asırlardır süren gelişim ve birikimi içinde anlam kazanmış bir kelimedir.[22] Sözün özü, açıklanan anlatımda insanın kendisi ve toplumla olan ilişkisi çelişkilerle gelişmektedir. Toplumun kendisi bu zıtlıkların karşıtlıkları içinde var olmakta ve her gün kendisini üretmektedir. Toplumun kendi yapısı, dolayısıyla onun kökeni, üretimi ve kendisini pratiğe dökme biçimi, yani hayat tarzı hukukun, devletin ve kültürel hayatın gelişimini koşullamaktadır. Ve bu ilişki tümel olarak ele alınmadıkça, tek bir kavram bu bütünden cımbızlandıkça, işçilerin fakir olması, özel mülkiyet ve politik ekonominin yanlışları, insanların insana yabancı bilincine dair cümlelerden başka anlamlı bir sonuca ulaşamayız. Bu nedenle en baştan başlamak zorundayız.

Günümüzde hukuk felsefesi temel iki yargı, iki görüş ve iki kutup arasında tartışmalarını yürütmektedir. İnterdisipliner çalışmalar, doğa bilimleri ve toplum bilimlerinin hukukla bir araya gelmesi ile bir tarafta pozitivist bir tarafta ise doğal hukuk literatürü günden güne zenginleşmektedir.[23] Hukuku, hukuk içinden yorumlayan ve hukukun kendi ideolojisinin dışına çıkamayan bu iki görüşe karşı Marx ve Engels'in hukuka dair yorumlarının bir alternatif oluşturma olasılığı bulunmaktadır.

[21] Marx, 1844, ss. 78-89.
[22] Bknz: İlgili Başlık: "Hegel'in Diyalektiği"

[23] Bu konuda genel ve güncel bir eser için bkz: Martin P. Golding ve William A. Edmundson (Ed.), Hukuk Felsefesi ve Hukuk Teorisi Rehberi, (Türkçe Ed. Ertuğrul Uzun), Islık Yayınları, 2021, İstanbul.

Karahanoğulları makalelerini topladığı kitabının başında, günümüzde bir Marksist hukuk yaklaşımının oluşturulmasını bir ihtiyaç olarak görmektedir. Hukuk fakültesini bitiren kişiler, Karahanoğulları'nın aktarımına göre bir yanda kendi dünyaları bir yanda hukukun kabulleri arasında şizofrenik bir kargaşa yaşamaktadır. Ona göre hukukun deli gömleğini reddeden ve hukukun pratiklerinden bunalan hukukçuların eleştirel bir hukuk kuramı üzerinde çalışması, bu şizofreniyi sonlandırmanın en iyi yoludur.[24] Bu nedenle Karahanoğulları'nın çağrısına uyarak, bir deneme biçiminde, bir alternatif bulma umuduyla Marx ve Engels'in eserlerinde hukukun anlamını aramanın kaçınılmaz olduğu fikrindeyim. Yukarıda açıklanan nedenlerle tezin ilk bölümü yöntem ve kuram üzerine yoğunlaşarak ikinci bölümün bağlamını kurmakta ve ikinci bölümde ise eldeki malzemelerle, birbirleri ile uyumlu, anlaşılır ve sonuca ulaşmaya elverişli bir inceleme bulunmaktadır.

"Her türlü bilimsel eleştiri yargısı benim için değerlidir. Asla tavizler vermediğim, sözüm ona kamuoyunun önyargılarına karşı ise, benim için her zamanki gibi, büyük Floransalının sloganı geçerlidir:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!"[25]

[24] Karahanoğulları, ss. 10-11.
[25] Marx, Hayalet, s. 461.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN KURAMLARININ İNCELENMESİ

I. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN KURAMLARININ YÖNTEMİ

A. Diyalektik

1. Karl Marx ve Friedrich Engels Öncesinde Diyalektik

a. Antik Felsefede Diyalektik Kavramı

Thales, "arkhe" olarak adlandırdığı varlığın tözünü su olarak tanımlamıştı, her şey su ile başlar ve geri suya dönerdi. Onun öğrencisi Anaximandros ise suyu sınırlı bularak Thales'in sınırlarını aştı. Anaximandros, arkheyi sonsuzlukla yorumladı. Sürekli büyüyen evrenin ana maddesi de sonsuz olan ve sonsuzluğa içkin olması nedeniyle de belirli bir madde ile sınırlandırılamayan bir şeydi. Anaximandros için her şey, kendi zıttıyla sınırlıdır ve bu karşıtlık sayesinde meydana gelmiştir. Anaximandros'un öğrencisi Anaximenes ise arkheyi hocalarının düşüncelerini birleştirerek hava biçiminde tanımlamıştır. Hava bir yanıyla sonsuzdur ancak Anaximenes arkheyi belirli bir şey ile sınırlı tutması nedeniyle Anaximandros'un soyut felsefi tahlilinin uzağında kalmıştır.[26]

Buraya kadar Milet Okulunun ilk üç felsefecisinin temel arayışı şeylerin temel nedenidir. Üç filozof da ana maddeyi başka bir maddeden türetmektedir. Efesli Herakleitos ise her şeyin başını durağan bir kavramla değil, tam tersi, oluşla açıklamaktadır.[27] Oluş, bir ilk madde değil zihnin ve doğanın evrensel yasasıdır. Her şey sürekli bir biçimde değişim halindeyken kendi tersine dönüşmektedir. Oluş, karşıtların çatışmasının bir sonucudur ve karşıtların çatışması ise oluşun üretimidir.

[26] Friedrich Engels, **Doğanın Diyalektiği**, 11. Baskı, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara, 2019, (Doğanın), ss. 205-207; Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 20. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, ss. 19-22; Ahmet Cevizci, **Felsefe Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 38-41; Ufuk Özen Baykent, "SOKRATES ÖNCESİ FELSEFEDE ARKHE SORUNU", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 5, 2018, ss. 133-135; Alper Bilgehan Yardımcı ve Fatma Güdücü, "Arkhe ve Töz Kavramı Üzerine: Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 57, 2023, ss. 9-10.

[27] Cevizci, s. 47; Bertell Ollman, "Giriş", **Yeni Yüzyılda Diyalektik,** (Ed. Tony Smith ve Bertell Ollman), çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, (Giriş) s. 24.

Oluş çelişki ile bir araya gelerek bütünselliği oluşturur.[28] Herakleitos, oluşun kaynağını ateşle açıklamaktadır.[29] Ateş, burada aklı önceleyen mitolojik bir kavram ve diğer yandan da fiziki alanda maddenin halini değiştiren somut bir araç ve evrensel yasayı betimleyen bir benzetmedir.[30] Herakleitos felsefesinde doğayla uyumlu, bir anlamıyla bilimsel bir yöntem kullanmaya çalışmış ve insan bilincini de doğanın karşısına bir özne olarak çıkarmıştır.[31]

Her ne kadar Herakleitos çelişki, oluşum, bütünsellik ve bunlar arasındaki birbirini koşullayan ilişkiyi kendince açıklayarak diyalektiği karşımıza çıkarsa da Aristoteles'e göre diyalektiğin kurucusu Elalı Zenon'dur.[32] Halbuki Herakleitos ve Zenon'un varlığa bakışları taban tabana zıttır. Zenon'un diyalektiği kaynağını doğadan almayan, zihinsel bir yöntemden öte çelişkilere vurgu yaparak anlatımdaki açıkları göz önüne seren, paradokslarla değişimi yadsıyan biz söz oyunudur.[33] Herakleitos'tan uzaklaştıkça diyalektik doğadan ve zihinden uzaklaşarak yalnızca tartışmaların üstesinde gelme yöntemi haline gelmektedir. Sofistler diyalektiği karşıt görüşlere karşı bir "ifade özgürlüğü" aracı olarak kullanarak, onu çelişkiye indirgemişlerdir.[34] Tartışma yöntemi olarak diyalektik, Sokrates'te de bulunmaktadır. İnsan davranışlarının erdemli hale geleceğini ve bunda da bilginin bir araç olarak kullanılabileceğini savunan Sokrates de diyalektiğin çelişki ve yadsıma kavramlarını yöntemleştirerek karşısındaki kişiyi kendi doğrultusuna götürmektedir.[35]

Antik felsefenin doruğunda diyalektik doğadan kopmuştur. Platon, diyalektiği kelime anlamı olan tartışmaya indirgeyerek,[36] kendisinden önceki filozoflardan Zenon ve Sokrates'in izinden gitmiştir. İnsan zihninin içinde bulunan ve ona ulaşmak için hatırlanması gereken idelere karşılıklı ilişki ve çelişkilerin incelenmesi ile varılır. Doğrusu bilgiye ulaşmanın temel yolu, bu dönemle birlikte, formel mantık haline gelmiştir. Platon, diyalektik yöntemi değişken yapıları itibariyle bilimsel sonuçlara

---

[28] Selahattin Hilav, **Diyalektik Düşüncenin Tarihi**, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, (Tarihi), ss. 32-33; Joel Kovel, "Praksis Olarak Diyalektik", **Yeni Yüzyılda Diyalektik**, (Ed. Tony Smith ve Bertell Ollman), çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 324; Daniel W. Graham, "Heraclitus", **The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2021 Edition)**, (Ed. Edward N. Zalta), 03.09.2019, https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/heraclitus/, (13.02.2023).

[29] Herakleitos, **Fragmanlar**, çev. Cengiz Çakmak, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 88.

[30] Hilav, s. 34-35; Seyit Coşkun, "Anlama Ve Açımlama Yöntemi Olarak Diyalektik: Hegel ve Marx", **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 32, 2021, s. 157.

[31] Georg Wilhelm Friedrich Hegel, "Hegel's Lectures on the History of Philosophy", çev. Elizabeth Haldane, (Çevrimiçi) https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/hp/hpheraclitus.htm, (09.10.2022); Kovel, s. 322.

[32] Hilav, s. 37.

[33] Cevizci, s. 53.

[34] Hilav, s. 39.

[35] Gökberk, s. 45; Hilav, s. 41; Kovel, s. 319; Ollman, Giriş, s. 13.

[36] Coşkun, s. 157.

ulamayacağını varsaydığı idelere uygulamıştır.[37] Aristoteles, Platon'un mirası devralarak ilerlemiştir. Kendisinden öncekiler gibi hem bir konuşma sanatı olarak diyalektiği incelemiş ve kullanmış[38] hem de formel mantığın çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı durumlarının verili olmadığı hallerde ön kabul ve kanılarla idelere ulaşmaya ve açıklamaya çalışmıştır.[39]

b. Hegel Öncesi Avrupa Felsefesinde Diyalektik

Orta çağ ile diyalektik, kimi düşünürlerce kullanılan bir yöntem olmaya devam etmiştir. Zamanın baskın ruhu ve fikri olan Hristiyanlık dininin incelenmesinde kimi düşünürlerce diyalektik bir derinleşme aracı olarak kullanılmıştır.[40] Deyim yerindeyse diyalektik bir hayalet gibi felsefenin beklenmedik yerlerinden çıkmakta ve onu takip etmektedir. Hristiyanlığın, tahtını Rönesans'a, aydınlanmaya ve hümanizme bırakmasıyla bu durum çelişkilere ve yadsımalara saklanarak, statik ve mekanik metotların nüveleri biçiminde, ancak yine de belirgin bir halde kendini göstermeksizin, devam etmiştir.[41] Yasa ve yöntem olarak diyalektiği ön plana çıkaran felsefe Alman idealistlerine aittir.[42]

Alman idealizminin öncüsü Kant ise diyalektiği burjuvalaşan Almanya'nın ve onun felsefesinin yöntemi kılmada ilk adımları atmıştır. Kant'ın felsefesinde diyalektik, bir yöntem olarak kullanılmıyordu. Felsefenin kendi akışı içinde Kant kendisinden öncekilerin etkisi altında yeni dünyayı yorumlarken, yöntem ve anlatı olarak yenilikleri barındıran bir yol izlemiştir.[43] Öncelikle Kant, anlayış gücünün temel işlevlerini açıklayan kategorileri üçe ayırmaktadır.[44] Bu üçlü kategorileştirme Kant sonrası Alman felsefesinde yer almaya devam etmiştir. İkinci olarak Kant, kendi kuramında, doğa kavramını çelişkiye ve madde kavramını da harekete dayandırmaktadır. Her ne kadar kavramları bu şekilde temellendirse de onun çelişkisi ve hareketi, oluşu ve

[37] Hilav, s. 44.

[38] Aristoteles'in "Metafizik" adlı eserinde kayıt altına aldığı bilgilere göre Aristoteles öncesi düşünürlerin diyalektik hakkındaki düşüncelerine ulaşılmaktadır. Yine aynı nedenle, diyalektiğin veçheleri ve anlamları da Aristoteles'in gözünden günümüze aktarılmıştır. D. W. Hamlyn, "Aristotle on Dialectic", **Philosophy**, C. 65, Sayı: 254, 1990, s. 476.

[39] Hilav, s. 49; Coşkun, s. 158; Kaan Kangal, **Engels ve Diyalektik**, Kor Kitap, İstanbul, 2021, ss. 122-124.

[40] Hilav, s. 64.

[41] Hilav, s. 73.

[42] Cevizci, s. 795, 801.

[43] Hilav, ss. 75-77.

[44] Cevizci, s. 796; Fredric Jameson, "Diyalektiğin Direngenliği: Üç Yer", **Yeni Yüzyılda Diyalektik,** (Ed. Tony Smith ve Bertell Ollman), çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 173.

değişimi meydana getirmez.[45] Bu temeller, kendisinden önceki felsefenin statik ve mekanik izlerini taşır.[46] Son olarak Kant, bütünselliği diyalektikle uyumlu bir biçimde açıklar. Dünya bir organizma ve parçaları da onun birer organıdır.[47] Parçalar arası ilişkiyi durağan bir şekilde tanımlamasını gözden çıkarırsak, bu bütünsel yaklaşımla Kant "nitelik" olarak bir diyalektik anlatıya kavuşmaktadır.

Alman felsefesinin yakıtı eleştiridir. Kant sonrası Alman idealistleri hem Kant'ın izinden gitmişler hem de onu eleştirmişlerdir. Kant'ın eleştirilmesiyle diyalektik, nitelik kazanmıştır. Goethe eleştirisine "Başlangıçta eylem vardı"[48] diyerek başlar. Şairane yazımı ile diyalektiği etkileyici bir hale getirir. Goethe, bütünsellik ve organik kavramlarıyla parça ve bütünü aralarındaki ilişkiyle ele alarak, analitik felsefeyi sentetik felsefeyle eleştirmiştir.[49] Soyut akıldan ziyade duyularla işlev kazanan, materyalizme yaklaşan metoduyla, temel fenomenleri kendi oluşları, parçalar arasındaki çelişkileri ve dönüşümleri kullanır.[50]

Goethe'nin çağdaşı Fichte ise metafizik bir bağlamda diyalektik bir yöntem uygulayarak, kuramının başlangıcında, hareket ve dinamizme yer verir. Fichte felsefesini ben ile ben olmayan bağı ve bağlamıyla açıklar. "Ben"in ve "Ben olmayan"ın yani dış dünyanın kaynağı ise bizatihi harekettir.[51] Diğer yandan bu iki hareket birbirinin zıttına giderek birbirini oluşturur. Ben, kendini ben olmayanla var eder, diyalektik bir anlatımla, ben, ben olmayanı koşullar, kendisini onunla sınırlayarak ancak kendisini bu şekilde tanımlar.[52] İki kavram da birbirine içkindir. Fichte, bu ilişkiyle diyalektiğin hareket ve çelişki, diğer bir kelimeyle yadsıma, kavramlarını kullanmaktadır. Bu iki kavram esasta bir bütünsellik oluşturur. Ünlü tez – anti tez ve sentez kavramları da burada karşımıza çıkmaktadır. "Ben", hareketin oluşturduğu tez, "ben olmayan" hareketin oluşturduğu, "ben"i yadsıyan olarak anti tez ve sentez olarak da "ben"im "ben olmayan" tarafından sınırlanarak ve oluş halinde bu

[45] Mekanik düşünürler için mekân ve zaman birbirlerinden ayrıdır. Mekân, bu düşünürler için değişmezdir. Allen W. Wood, "Kant's Dialectic", **Canadian Journal of Philosophy**, C. 5, No: 4, 1975, s. 596, 612; David Harvey, "Mekan-Zamanın Diyalektiği", Jameson, s. 142.

[46] Nevin Ferhat, "ÇELİŞKİNİN DEVİNİMİ", **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 24, 2017, s. 181.

[47] Hilav, s. 78.

[48] Goethe, Marx ve Engels için yazım içinde bir yol göstericidir. İki düşünürün de eserlerin de birçok Goethe alıntısına rastlamak mümkündür. Şüphesiz her iki yazar da kendi anlatılarında Goethe'den izler taşımaktadır. "In the beginning was the Act." Johann Wolfgang von Goethe, **Faust I & II**, çev. Stuart Atkins, Princeton University Press, New Jersey, 2014, s. 33.

[49] Hilav, s. 79.

[50] Hilav, s. 80.

[51] Hilav, ss. 85-87; Ersin Vedat Elgür, **Kendi geçerliliğini kanıtlayan bir tarih: Diyalektiğin diyalektik gelişimi ve onto-politika**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2013, ss. 110-111.

[52] Cevizci, s. 806.

koşulla değişime uğrayarak yarattığı yeni "ben"dir. Bu diyalektik üçlem yeni bir felsefenin yeni ölçütüdür.[53]

Hegel öncesi Alman idealizminde Fichte'yi ise Schelling eleştirmiştir. Fichte'nin kuramında yer alan "ben olmayan" kavramı "ben" kavramının bir anti-tezidir ancak bu anti tez "ben"in sınırsız var oluşuna sınır koyan olumsuz bir niteliğe sahiptir.[54] Schelling, kendi eleştirisiyle, dış dünyayı, varlığı "ben"i olumsuz anlamda sınırlamayan, "ben"den ayrı ve tek başına mevcut bir kavram olarak öngörmüştür.[55] Schelling ben dışı anti-tezi "ben"le birlikte bir zihin fenomenine indirgeyerek, insan ve insan dışı varlığı tamamen idealizmin içinde betimlemiştir. Schelling kendi diyalektiğinde değişim, oluşum, çelişki ve dolayısıyla yadsıma kavramlarına yer verse de karşı karşıya gelen her çelişki, onun kuramında, kendi güçlerine bakılmaksızın, mutlak bir şekilde, senteze ulaşmaktaydı.[56] Zaten Schelling kendi üçlemini "gerçek", "ideal" ve "mutlak" kavramlarının üzerine koymuştu.[57] Yığılarak artan ve genişleyen, diğer yandan da gitgide dönüşen ve evrimleşen diyalektik yöntem, aynı kendi varlığı ve anlamı gibi, Hegel'de doruğuna ulaşmak için, yukarıda yer alan anlatılarla, kendi sentezine ulaşmıştır.

c. Hegel'in Diyalektiği

George-Wilhelm-Friedrich Hegel, Alman idealizmine son ve en yüksek biçimini vermiştir. Kendisinden öncekiler gibi esas ve usul bakımından o da kendisinden önceki felsefelerin birikimden yararlanmış, bu birikimi kaynaştırmış ve eleştirmiştir.[58] Hegel, hareket ve dinamizm ile bütünselliğe, bu kavramları soyut bir biçimde ele alsa da kuramının temelinde yer vermiş; ilk eserlerinden itibaren dış dünyayı da idealizmiyle birleştirmiştir. Şöyle ki, onda soyut bir ahlak, din ve devlet tanımları yoktur, her ne kadar idealist olsa da somut koşulların etkisi ve gelişimini de soyut kavramlarla ilişkilendirmiştir.[59]

---

[53] Cevizci, s. 808; Gökberk, s. 373; Elgür, ss. 109-111, 132; Ceren Tuğlu Olpak, "19. YÜZYIL BİLİM VE FELSEFESİNDE HEGEL'İN ETKİSİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME", **MADDE, DİYALEKTIK VE TOPLUM**, C. 2, Sayı: 4, 2019, s. 357.

[54] Hilav, ss. 90-91.

[55] Banu Alan Sümer, "Schelling Felsefesinde Romantizm Ve Doğa-Sanat İlişkisi", **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 27, 2019, s. 269.

[56] Hilav, s. 93; Tuğlu Olpak, s. 357.

[57] Cevizci, s. 823; Terrell Carver, **FRIEDRICH ENGELS Yaşamı ve Düşüncesi**, çev. Ümit Şenesen, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, (Engels), s. 97.

[58] Hilav, s. 97; Tuğlu Olpak, ss. 355-356; Henrı Lefebvre, **Diyalektik Materyalizm**, çev. Barış Yıldırım, 2. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 16; Tuğlu Olpak, s. 356.

[59] Hilav, s. 101; Lucien Seve, "Belirmenin Diyalektiği", **Yeni Yüzyılda Diyalektik,** (Ed. Tony Smith ve Bertell Ollman), çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 126.

Hegel, diğer Alman idealistleri gibi bilinci tanımlayarak hakikate ulaşacağını düşünüyordu. Olgunluk eserlerinin temeli de bu sorunu dert edinmişti ancak o bu soruyu kendisinden öncekiler gibi formel bir şekilde, genel yasalarla bilincin yapısını ortaya koymak yerine bilincin görünür niteliklerini inceleyerek yapmaktaydı.[60] Hegel'in bilinç açıklaması kısaca bilincin özgül tarihinden ibarettir. Bu tarihin, yani bilincin gelişim sürecinin üç aşaması bulunmaktadır: bilinç, kendinin bilinci ve mutlak özne. İlk aşamada bilinç yalnızca kendi varlığının farkındadır, bu durum bir bebeğin etrafındaki nesneleri görmesine rağmen nesnelerin varlığının anlamını bilmemesine benzetilebilir, bilinç ilk aşamada yalnızca öznedir.[61] İkinci aşama olan kendinin bilincinde ise bilinç kendinin bilinci tarafından yadsınır ve kendisini bir nesne haline getirerek dışarıdan kendisine bakar. Bu çelişki hali karşılıklı ve birbirinden ayrı iki kavramın, nesnenin ya da öznenin mutlak ayrılığından ve özdeşmezliğinden değil tam aksine bir ilişki içinde etkileyerek, etkilenerek ve gelişerek hareket eden bir çelişkinin hem kendisi hem de sonucu hem de nedenidir. Bu çelişki hali ise kendinin bilincini yadsıyarak mutlak bilinci oluşturur.[62] Mutlak bilinç ile bilinç, kendisinin öz olarak ve kendi dışından bütün olarak var olur. Bilinç artık kendisini gerçekleştiren canlı bir organizmana ve hayatın kendisidir. Bilinç son haliyle beraber tin (Geist – Zihin) halini almıştır. Tin, soyut bir ilkeden öte nesnede ve öznede yaşayan akıl, en yüksek idedir. İde, Hegel'de bütün varlığın kaynağı olan, tözden öte, evrensel ilkedir.[63]

Yukarıdaki örnek ve diyalektik düşüncenin tarihsel gelişiminden de çıkarsanacağı üzere Hegel diyalektik yönteme kendisinden önce var olmayan bir nitelik ve bütünlük kazandırmıştır. İlk olarak sürekli bir oluşum halindeki kavramlarını oluşum halindeki duraklarında incelemiş, aynı nesneyi kendi iç ve dış çelişkileriyle izlemiştir. İlk halinde özne halindeki bilinç kendinin farkında olmasının nitelik değiştirmesi ile yadsınarak kendi karşıtı haline gelmiş ve bu çelişki yadsımanın yadsımasıyla mutlak bilinci meydana getirmiştir.[64] Tez, anti-tez ve sentez üçleminde tez de anti-tez de sentez de aynı idenin bütünlüğüdür. Birbiriyle özdeş olmayan ayrık nesneler değil bir ve kendisidir. Kendine kendi içinden sonra kendi içinden bakmamış gibi kendi dışından bakan ve nihayet kendinin farkında olan bilinç, bilincin bir gelişim

[60] Hilav, s. 102; Tony McKenna, "Hegelian Dialectics", **Journal of Socialist Theory,** Cilt: 39, Sayı: 1, s. 170.; Arslan Topakkaya, "TARİHSEL MATERYALİZM VE DİYALEKTİK", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: 1, Sayı: 27, 2009, s. 72.

[61] Hilav, s. 102; Seve, s. 130; Tuğlu Olpak, s. 357.

[62] Hilav, s. 103.

[63] Hilav, s. 105; Coşkun, s. 169.

[64] Lefebvre, ss. 18-22.

ediminden başkası değildir.[65] Oluşla beraber birbirinin zıttı haline gelen formlar bir bütünün kendisidir, aynı idenin başkalaşmış halidir.

Hegel bilincin tin haline kavuşması sonrasında tini de öznel tin, nesnel tin ve mutlak tin üçleminde inceler. Hayatın içinde kalan ve kendi kendiyle ilişkide bulunan öznel tinin aksine nesnel tin, bireyler arasında ve yer yer de bireyler üstünde bir varlıktır.[66] Hegel, Hukuk Felsefesi'nde de nesnel tini hukuk, ahlaklılık ve etik üçleminde açıklar. Hukuk bireyler arası formel normlar, ahlak boyun eğilmeksizin bireysel iradenin uyduğu kurallar olarak açıklanmaktayken etik ise bireysel olarak gerçekleşen ama toplumsal olarak uyulan somut bir ilişkidir.[67] Etik ise yine başka bir üçlemde aile, sivil toplum (Burjuva toplumu) ve devletten oluşmaktadır.[68] Bütün bu kuram birbiriyle ilişki ve hareket içinde yaşayan bir organizmaya can verir. İde, çeşitli uğraklardaki oluşu ve etkilenişiyle mutlak haline ulaşmaya çalışır. Çelişkiler hareketi, hareket çelişkiyi, yadsımalar ve yadsımaların yadsıması sentezi oluşturur ancak sentez de hem kendi içinde bir diyalektik ilişkinin hem de bizatihi bir sentez olarak başka bir çelişkinin bir öznesi ve nesnesidir. Hegel, diyalektiği ile tüm felsefeyi ve tabii ki Karl Marx ve Friedrich Engels'i müthiş ve bir ömür son bulmayacak derecede etkilemiştir.

2. **F**riedrich Engels'in "Diyalektik" Tanımı

Engels okul yıllarından beri birçok alanda çalışan bir öğrenci olarak[69] doğa bilimlerine karşı hep ilgili olmuştur.[70] 1850'li yılların sonuna doğru fizikte ve biyolojide yapılan birçok yeni ve radikal keşif Engels'i yeniden felsefeye yöneltmiştir.[71] Engels doğa bilimleri ile felsefe arasında bir ilişki fark etmiş olmalı ki bir mektubunda Marx'tan, "İhtiyar" diye bahsettiği Hegel'in "Naturphilosophie" adlı eserini yeniden incelemek için istemiştir.[72] Devrisi sene ise Darwin'in "Türlerin Kökeni" kitabının etkisiyle, içinde bulunduğu ilişkilendirme fikirleri bir adım daha yol almıştır.[73] 1870'li yılların başından itibaren Engels, kozasında gelişmekte olan fikirlerini eleştiri silahıyla gün yüzüne

[65] Coşkun, s. 169; McKenna, s. 170.
[66] Hilav, s. 106; McKenna, s. 171; Kangal, ss. 108-111.
[67] Hilav, s. 107; Topakkaya, s. 72.
[68] Hilav, ss. 107-108; Tuğlu Olpak, s. 359.
[69] Carver, Engels, ss. 25-27.
[70] Bonifatiy M. Kedrov, "Engels'in Muazzam Kitabı", **Engels'te Doğanın Diyalektiği**, (ed. Kaan Kangal), çev. Murat Havzalı, Kor Kitap, İstanbul, 2021, ss. 65-66.
[71] Kedrov, s. 66.
[72] "I am exceedingly curious to see whether the old man may not already have had some inkling of them. This much is certain: were he today to write a Philosophy of Nature, subjects would come flocking in on him from all directions." Karl Marx, Friedrich Engels, **COLLECTED WORKS (Letters 1856-59)**, Cilt: 40, (ed. Eric John Ernest Hobsbawm), Lawrence & Wishart, 2010, (Letters 1856-59), s. 326.
[73] Kedrov, s. 66.

çıkarmaya hazırlamaktaydı. Bu yıllarda sözlerini hissedilir şekilde dinleten katı materyalistlerden Büchner[74], Vogt ve Moleschott'un statik ve indirgemeci fikirleri bu hazırlığın somut olarak başlamasının temel nedenleriydi[75] ancak Berlin'de bir doçent doktor olan Herr Dühring sayesindedir ki Engels'in düşüncelerine "tamamlanmış bir eser" olarak ulaşabiliyoruz. Bay Dühring 1860'lı yılların sonundan itibaren kendi inşa ettiği ve felsefenin her alanında bir fikir barındıran eserleri ve kuramıyla Marx ve Engels'e savaş açmıştı.[76] Doğrusu bu iki kişiyi eleştiren ne ilk ne de son kişi Dühring olsa da Dühring'in kuramının Almanya'da ve Alman sosyalistlerinde yarattığı etki nedeniyle "bu ekşi elmanın" Engels tarafından ısırılması gerekti.[77] Anti-Dühring'te diyalektiğe dair derli toplu bir çerçeve bulunmaktadır. Diğer yandan Engels'in metafizik ve katı materyalizme karşı eleştirileri her ne kadar anti-Büchner fikriyle başlasa da artan doğa bilimleri birikimi ve cevaplanması gereken kuramsal polemikler nedeniyle, Engels'in bu konuya dair eleştirileri, heyecanı, birikimi ve fikirleri yıllar içinde büyüdü.[78] Marx'ın ölümü sonrası Engels'in Kapital'in basılmamış iki cildini basılabilir hale getirme çabası, siyasi mücadeleler ve Engels için önceliği bulunan diğer meseleler nedeniyle felsefe ile bilimi bir araya getiren ya da başka bir ifadeyle felsefeyi bir araç olarak biliminin tamamlayıcısı ve yorumlayıcısı kılan bu Magnum Opus, fragmanlar, kısa notlar ve taslaklardan öteye gidememiş, Engels'in ömrü bu eseri bitirmeye yetmemiştir.[79]

Engels, Doğanın Diyalektiği adını verdiği bu yazılmamış eseri için çizdiği planda tarihsel bir girişle metafizik düşüncenin ve Hegel sonrası Alman felsefesinin eleştirisiyle başlamış sonra ise diyalektiğin temel yasalarını (Niceliğin niteliğe dönüşümü, karşıtların ilişkisi ve birbirine dönüşmesi, çelişkiyle gelişme ve yadsımanın yadsıması) açıklamayı, sonrasında da bu temel yasalara bilimin çeşitli alanlarında örnekler vermeyi amaçlamıştır[80].

a. **N**iceliğin ve Niteliğin Dönüşmesi

Bay Dühring diyalektiğe karşı olan eleştirilerini Marx'ın Kapitaline ve bu yolla da Marx'ın kendisine yöneltmektedir.[81] Marx'ın bir yöntem olarak Hegel ile aynı

[74] Georges Cogniot ve Guy Besse, **Engels'e Göre; Doğanın Diyalektiği**, çev. Turan Erdem, Arya Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 7.
[75] Kangal, s. 92; Karl Marx, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli, 8. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2020, (Katkı), s. 29.
[76] Friedrich Engels, **Anti-Dühring – Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor**, çev. Kenan Somer, 6. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2018, (Anti-Dühring), ss. 18-28.
[77] Engels, Anti-Dühring, ss. 24-27, 40.
[78] Kangal, ss. 92-93.
[79] Cogniot ve Besse, s. 8.
[80] Engels, Doğanın, s. 27; Carver, Engels, s. 317.
[81] Engels, Anti-Dühring, s. 179.

şekilde hareket ettiği iddiasıyla Dühring, Engels'e göre bir düşüncesizlik etmişse de yöntem ile yöntemin sonucunun farklarını da gözetebilmektedir. Dühring'in Marx'a karşı "şaşkınlık verici savı" "sonunda her şeyin bir şey olduğu"dur. Öyleyse Bay Dühring'e göre Marx, ücretlileri ve sermaye sahiplerini özdeş görmektedir.[82] Engels bu iddiaya Dühring'in eleştirdiği Kapital ile cevap vermektedir.[83]

Marx Kapital'de değişen ve değişmeyen sermaye ile artık-değer üzerine yaptığı açıklamalarda şu sonucu çıkarır: "Artık değer üretimi ile ilgili buraya kadarki incelememizden anlaşılır ki, elimizdeki bir parayı veya değeri her istediğimiz zaman sermayeye dönüştüremeyiz; aksine, bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için, tek bir para veya meta sahibinin elinde, belli bir asgari miktarda para veya mübadele değeri olması gerekir."[84] Marx, aynı paragrafın devamında vardığı sonucu açıklamaya devam eder:

> "Değişir sermayenin asgari tutarı, artık değer elde etmek için kullanılan emek gücünün bir yıllık maliyetinin fiyatıdır. Diyelim ki kendi üretim araçlarına sahip olan bir kişinin, işçi olarak hayatta kalmak için günde sekiz saat çalışması gereksin, bu durumda sekiz saatlik çalışması için gerekli olan üretim araçları onun için yeteri olurdu. Bu işçiyi artık değer elde etmek için sekiz saate ek olarak 4 saat daha çalıştıran bir kapitalistin "bir işçi kadar yaşayabilmesi" için iki işçi çalıştırması gerekir ancak kapitalist üretimin amacı kapitalistin hayatta kalması değil zenginliğini arttırmaktır. Öyleyse üretilen artık değerin yarısını yeniden sermayeye dönüştürmek ve herhangi bir işçiden "yalnızca iki kat daha iyi" yaşayabilmek için bir kapitalistin sekiz işçi çalıştırması ve sekiz işçiye göre de sermayesini sekiz kat arttırması gerekir. Kapitalist üretim sürecine doğrudan katılım göstererek kendisi de işçiler gibi çalışabilir ama bu durumda şimdi bir kapitalist değil küçük bir usta olur. Oysa "kişileşmiş sermaye" olarak kapitalist, üretim sürecine katılmaz, onu kontrol eder ve yönetir. Orta çağ loncaları bir ustanın kapitalist haline gelmemesi için çalıştırabileceği azami işçi sayısını çok düşük tutmuştu oysa kapitalist, kapitalist olma niteliğini, tam da orta çağın azami işçi çalıştırma sınırını kat kat aştığında kazanır.[85] Hegel'in Mantık'ında keşfetmiş olduğu yasa, doğruluğunu, doğa bilimlerinde olduğu gibi, burada da gösterir: sırf nicel değişiklikler, belli bir noktada, nitel farklılıklara dönüşür."[86]

Engels, Marx'ın kendi cümleleriyle, Marx'ı ve onun "diyalektik yöntemini" eleştiren Dühring'e dönerek: "…bir değer niceliğinin, ancak koşullara göre farklı, ama her özel durumda belirli en düşük bir büyüklüğe vardıktan sonra sermaye durumuna dönüşebilmesi olgusu, Hegel yasasının bir doğruluk kanıtıdır."[87] der; oysa bay Dühring, Engels'e göre, tam tersini söyler ve niceliğin niteliğe olan dirimsel etkisini koşullardan azade yalnızca bir eşiğin atlanması olarak görür.[88]

---

[82] Engels, Anti-Dühring, s. 182.

[83] Engels, Anti-Dühring, s. 183.

[84] Karl Marx, **Kapital**, Cilt: 1, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, 1. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, (Kapital), s. 298.

[85] Engels ve Marx, bu durumu Laurent ve Gerhardt tarafından geliştirilen molekül teorisine benzetmektedir. Engels, Anti-Dühring, s. 184; Marx, Kapital, I. Cilt, 1. Basım, s. 299.

[86] Marx, Kapital, I. Cilt, 1. Basım, s. 299.

[87] Engels, Anti-Dühring, s. 184.

[88] Engels, Anti-Dühring, ss. 183-185; Seve, ss. 128-139.

Engels, Kapital'in "Paranın sermayeye dönüşümü" başlıklı dördüncü bölümde bu konunun incelendiğini belirterek, nicelik ve niteliğin dönüşümünü örneklendirmeye devam eder.[89] Nicel ısı değişiminin maddenin niteliğini değiştirmesi ve modern kimyada molekül teorisi ile hem basit hem de güncel bilgileri kullanarak Engels, bu yasaya örnekler sunmaktadır.[90] Nicel ölçümlerin henüz kendi zamanında yeteri ölçüde yapılamadığı alanlara da işaret eden Engels, bu ilkenin biyoloji için de geçerli olduğunu ancak karmaşık koşullar altında nicel ölçümün henüz mümkün olmadığının altını çizer.[91] Bu konuya günlük hayatın diyaloglarında bir şekilde karşılaşılan bir analojiyi de örnek gösterebiliriz. Bir kum dağının üzerinden birkaç kum tanesi alarak, yani niceliği azaltarak, kum dağının "dağ" olma niteliğini değiştiremeyiz ancak çok yüksek sayıda kum tanelerini "dağdan" ayırarak, dağın dağ olma niteliğine son verebiliriz. Her koşulda özgül bir noktada bulunan o "momentte" nicelik niteliği değiştirir ve bir kum dağı kum torbası haline gelir. Bilimsel örneklere tarihsel bir örnek de ekleyen Engels, nicelik ve niteliğin karşılıklı ilişkisine Napolyon'u tanık gösterir. Napolyon Memluk ve Fransız süvarilerini şu ifadelerle karşılaştırır: "İki Memluk, üç Fransız'dan kesenkes üstündü; 100 Memluk ile 100 Fransız birbirine denkti; 300 Fransız 300 Memluk'ten çoğu kez üstündü; 1.000 Fransız 1.500 Memluk'ü her zaman yeniyordu."[92], taktik ve disiplini yüksek düzenli bir ordunun, düzensiz ancak tecrübeli ve cesareti yüksek bir orduyu yenebilmesi için nicelikçe sayılarının savaşı kazanabilecek niteliğe ulaşması gerekmekteydi.[93]

Nicelikle nitelik arasındaki dönüşüm ilişkisi her ilişkide içinde bulunduğu koşulların ayrıca saptanmasıyla, niteliğin değişmesi için niceliğin değişmesi ilkesi olarak ifade edilebilir. Nicelik ve nitelik arasındaki ilişki çift yanlı birbirini etkileyen ve etkilenen bir ilişkidir.[94] Hiçbir şekilde durağan birbirini yalnızca son aşamada belirleyen metafizik bir ilişki olarak düşünülmemelidir. Niceliği değiştirmeksizin niteliğin değişmesi de mümkün değildir. Diğer yandan niteliğin değiştiği ancak niceliğin aynı halde kaldığı doğa hallerini ise Engels kendi bağlamlarında inceleyerek açıklar:

> "Hareketin biçim değişimi her zaman en az iki cisim arasında geçen süreçtir. Bunlardan biri, hareketin bir niteliğinden (örneğin ısı) belirli bir miktar

[89] Engels, Anti-Dühring, s. 185; Marx, **Kapital**, I. Cilt, 1. Basım, s. 149.
[90] Engels, Anti-Dühring, s. 186.
[91] Engels, Doğanın**,** s. 76.
[92] Charles Tristan Montholon, **MEMOIRES POUR SERVIR A L'HISTOIRE DE FRANCE SOUS NAPOLEON, écrits à Sainte-Hélène, par les Généraux qui ont partagé sa captivité, et publiés sur les manuscrits entièrement corrigés de la main de Napoléon**, Cilt: 1, Paris, 1823'den aktaran: Engels, Anti-Dühring, ss. 187-188.
[93] Engels, Anti-Dühring, s. 188; Kangal, ss. 34-35; Friedrich Engels, **Tarihte Zorun Rolü**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2020, (Tarihte), s. 23.
[94] Engels, Doğanın, s. 75.

> yitirirken, diğeri, hareketin bir başka niteliği biçiminde (mekanik hareket, elektrik, kimyasal ayrışma) buna tekabül eden bir miktar kazanır. Demek ki, burada, nicelik ve nitelik karşılıklı olarak birbirlerine tekabül ederler."[95]

b. Çelişki ile Gelişmek

Engels için Alman idealizmi Hegel ile en yüksek noktasına ulaşmış ve Hegel'in de felsefeye en büyük katkısı diyalektik olmuştur. Hegel öncesinde de diyalektik vardır, hatta Yunan filozofların ilkleri doğuştan diyalektiği kullanmışlardır. Aristoteles diyalektik kavramını eserlerinde incelemiştir. Ancak bu kavramın ilk anlatıcısı Heraklit'tir, ona göre her şey hem kendisidir hem de değildir çünkü her şey akar, her şey değişir ve oluş halindedir.[96] Friedrich Engels için Herakleitos yanılmamıştır ancak sözleri bütünsel bir sonuca varmak için yeterli değildir ama zaten Engels'in bu konudaki beklentisi Heraklit'ten değil bilim ve tarihtendir. Genel bir ilke olarak her şeyin içinde bir çelişki ile sürekli bir değişim içinde bulunması fikrini maddi hayatta bulabilmek için maddi hayatı da tanımak gereklidir.[97] Yunan felsefesinin evrildiği yer zamanla tarih ve doğa bilimleri alanı olmuş, geçen zamanla orta çağ Arapları tarafından birikmiş olan bilgilere eklemeler yapılmış olsa doğa bilimi kendi sıçrayışını ancak 15. Yüzyılın ikinci yarısında yaşamaya başlamıştır. Doğanın her alanının bilimsel yöntemlerle incelenmesi bilimsel ilerleyişin ön koşuluydu ama bu her alanının kendi içinde özgül incelenmesi her alandaki bilgiyi kendi ilişkisi içinde sabit ve diğer ilişkilerden de yalıtılmış bir halde sabit varlıklar olarak sunmaktaydı. Doğa bilimlerindeki bu anlayış Bacon ve Locke tarafından felsefeye taşınarak metafizik düşünceyi yarattı. 18. yüzyıla gelindiğinde, diyalektiğin "parlak" temsilcilerinden Descartes, Spinoza, Diderot ve Rousseau'nun eserlerine rağmen, İngiliz felsefesinin etkisiyle Avrupa'nın düşüncesi metafiziğin durağan, yalıtık, yalın, sabit ve sırayla birbiri ardına giden bir şekilde nesneleri ele alıyordu.[98]

Nesneleri sabit, cansız, her birini bir diğerinden tamamen ayrı ve tamamen kendi başına düşündüğümüz sürece bir çelişki ile karşılaşamayız.[99] Gözlem alanımızı genişletir, nesneleri birbirleri ve kendi içindeki ilişkisi, değişimi ve hareketiyle ele aldığımızda ise durum değişecektir ama bu seferde çelişkilerin içine düşeriz. Hareketin kendisi bir çelişkidir, hareket eden şey ya da oluş halinde olan şey her an kendisi ve bir başka şeydir. "Ve hareket, işte bu çelişkinin sürekli olarak ortaya çıkma

[95] Engels, Doğanın, s. 76.
[96] Friedrich Engels, **Ütopyadan Bilime Sosyalizmin Gelişimi**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, (Ütopyadan) s. 72.
[97] Engels, Ütopyadan, s. 73.
[98] Engels, Ütopyadan, s. 72.
[99] Engels, Anti-Dühring, s. 178; Lefebvre, s. 18.

ve aynı zamanda çözülme biçimi içinde bulunur."[100] Formel mantık ve metafiziğin tuzağına kapılık hareket ve çelişkiyi ayrı iki kavram olarak ele almamak gerekir.[101] Her iki kavram da birbirine içsel ilişkilerle bağımlıdır, nicelikleri niteliklerini etkiler. Engels, basit mekanik hareketlerde çelişki varsa daha karmaşık hareket ve oluşlar içinde de çelişkinin var olduğunu iddia eder. Yaşam sürekli bir hareket ve oluştan ibarettir, çelişki bittiğinde yaşam da biter.[102]

Metafizik düşüncenin ve formel mantığın bir başka iç çelişkisi de bu bakışın rastlantı ve zorunluluk kavranmalarına bakışında yatar. Bu birbirine zıt iki kavram ayrık olarak metafizik saptamaların içinde bir sıfattır ve bir şey ya zorunluluk ya da rastlantı sonucu oluşmuştur.[103] Bu halde metafizik bilim rastlantıyla ilgilenmez çünkü o zaten rastlantıdır ve nedensel bağıntılardan uzaktır ancak zorunlu olan süreçler bilimin ilgisini çekebilir. Bu halde de bilim son bulur çünkü bilinemeyen şeyler bilimin konusu olmaktan çıkar, açıklanamaz ve doğaüstü bir nedene bağlanır.[104] "Açıklanamayan şeyin nedenini rastlantı ya da tanrı olarak adlandırmam, şeyin kendisi için tümüyle önemsizdir. Bunların her ikisi de yalnızca şunun eşdeğerleridirler: Bilmiyorum, o halde bilimde yer almıyorlar."[105] Bu durumun anti-tezi olarak da Fransız katı materyalistleri ortaya çıkarak rastlantıyı reddederler ve her şeyi bir zorunlu ilişkiler dizisi olarak görürler. Bu bakış katı bir materyalizm olduğu gibi tüm doğa süreçlerini kapsayan bir determinizme de içkindir çünkü katı materyalist bir cevapla "öyle olmazsa böyle olmazdı."[106]

> "Bu tür bir zorunlulukta da tanrıbilimsel doğa görüşünden kurtulamayız. Augustin ve Calvin gibi buna Tanrının ölümsüz buyruğu da desek, Türkler gibi "kısmet" diye de adlandırsak, ya da zorunluluk desek, bilim için pek bir şey değişmez. Bu durumların hiç bitinde neden zincirinin izlenmesi söz konusu değildir. Bizler, her durum için aynı ölçüde akıllıyızdır ve zorunluluk denileri şey boş bir söz olarak kalır, onunla birlikte rastlantı da daha önce neyse odur."[107]

Engels bu iki zıt bakışı da reddeder, her ilişkinin öznesi ve yüklemi, yani bir fenomen olarak tüm ilişkiler bütünü, kendi bağlamının incelenmesiyle ancak anlaşılabilirdir.[108] Çelişki bir kavram olarak hem olumlamanın kendi içinde hem de bir olumsuzlama olarak dışında vardır. Karşıt iki kavram birbirlerine zıt oldukları bağlamın içinde birbirlerine bağımlıdırlar da aynı şekilde neden ve sonuç tek bir ilişkinin iki yanı

---

[100] Engels, **Anti-Dühring,** s. 179.
[101] Lefebvre, s. 13-14.
[102] Engels, Anti-Dühring**,** ss. 178-179; Bottomore, s. 113.
[103] Engels, Doğanın, s. 238.
[104] Lefebvre, s. 15, 71, 94.
[105] Engels, Doğanın, s. 239.
[106] Engels, Doğanın, s. 239.
[107] Engels, Doğanın**,** s. 240.
[108] Engels, Doğanın, 242.

olsalar da bu ilişkinin diğer ilişkilerle ve evrenle olan bağını incelediğimizde, o bağlamın içinde, iç içe geçerler, zamanla çözülürler veya yer değiştirirler.[109]

"Buna karşılık, şeyleri ve onların kavramsal yansılarını, esas olarak, bağlantılarıyla, birbirine bağlanmışlıklarıyla, hareketleriyle, ortaya çıkışlarıyla ve yok oluşlarıyla birlikte kavrayan diyalektik için, yukarıdakiler gibi süreçlerin her biri, onun kendi işleyiş tarzının doğrulayıcılarıdır."[110]

c. Yadsımanın Yadsıması (Olumsuzlamanın Olumsuzlaması)

Engels, Bay Dühring'in Marx'a, Kapital'e ve diyalektiğe karşı olan eleştirilerinin yadsımanın yadsımasına dair olan bölümde, Dühring'e karşı yeniden Marx kartını oynar ve Kapital'den şu alıntıyı yapar:

"Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyet, bireyin kendi emeğine dayalı özel mülkiyetin ilk olumsuzlanmasıdır. Ne var ki, kapitalist üretim, bir doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu ile, kendi olumsuzlanmasını doğurur. Bu, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır. Bu, özel mülkiyeti yeniden getirmez, ama kapitalist dönemde edinilmiş şeyler olan el birliği ile toprağın ve emek harcanarak üretilmiş üretim araçlarının ortak mülkiyeti temeline dayanan bireysel mülkiyeti getirir.

Bireylerin kendi emeklerine dayanan dağınık özel mülkiyetin kapitalist mülkiyete dönüşmesi, doğal olarak, şimdiden fiilen toplumsallaşmış üretime dayanan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden, karşılaştırılamayacak ölçüde daha fazla zaman alan, daha sert ve zorlu bir süreçtir. Birinci durumda halk kitlesinin az sayıda gaspçı tarafından mülksüzleştirilmesi, ikinci durumda az sayıdaki gaspçının halk kitlesi tarafından mülksüzleştirilmesi söz konusudur."[111]

Engels bu paragraf üzerine yorumlarına başlar. "Mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmesi" ile anlatılan şey bireysel mülkiyetin, üretim ve tüketim araçlarının bütünüyle, toplumsal mülkiyet temelli olarak yeniden kurulmasıdır.[112] Bu durum olumsuzlamanın olumsuzlaması ya da eş anlamıyla yadsımanın yadsımasıdır. İlk mülksüzleştirme kendi hesabına çalışan emekçiye, kapitalizmin kendi yasaları ve sermayenin merkezileşmesiyle, kapitalist tarafından yapılmıştır. Sermayenin git gide büyümesi, üretimin toplumsallaşması ve bilimsel üretimle üretkenlik kazanması ve dünya pazarının oluşmasıyla 'birçok' kapitalist, 'birkaç' kapitalist tarafından mülksüzleştirilir. Birkaç kapitalistin sermaye tekeli büyüdükçe toplumsal hayatta sefalet, baskı, sömürü ve kölelik durmaksızın artar, işçi sınıfının örgütlenme ve isyan gücü yükselir. Bu noktada toplumsal hareket ve ilişkilerin niceliğinin niteliğini

[109] Engels, Ütopyadan, ss. 74-75.
[110] Engels, Ütopyadan**,** s. 75.
[111] Marx, Kapital, 1. Cilt, 1. Basım, s. 730; Marx, bu alıntıyı yaparken Komünist Manifesto'ya atıfta bulunarak, burjuvazinin kendi mezar kazıyıcısı olmasının altını çizer. Karl Marx ve Friedrich Engels, **Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılanlar**, çev. Nail Satlıgan, 7. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, (Komünist), ss. 30-32.
[112] Engels, Anti-Dühring, s. 191.

değiştirdiği yerde sermaye düzeni yarattığı düzenin ayak bağı olur.[113] "Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilir."[114]

Marx bu ifadeleri tarihten çıkarır, kendi teori ve yöntemini tarihe yamamaz ve şu sonuca ulaşır, nasıl ki zamanında küçük işletmeler kendi yarattıkları maddi koşullarla kendi yok oluşlarına sebep olmuşlarsa, kapitalist üretim biçimi de kendi yok oluşunu koşullandırmaktadır. Marx, bu sonuca tarihsel ve iktisadi incelemelerinin sonunda ulaşır.[115] Marx, sürecin tarihselliğini bu kavramla açıklamaz tam tersine konu edindiği sürecin tarihsel koşul ve gelişimini açıkladıktan ve benzer koşul ve süreçlerin, kendi döneminde, var olmasından ötürü bu kavramı tarihsel ve iktisadi süreçle açıklar. Kavramı tarihe koymaz, kavramı tarihten çıkarır.[116]

Engels, bu kavramı doğadan örneklerle açıklamaya devam eder. Bir arpa tohumu, eğer kendisi için uygun koşullarda bulunuyorsa, tohum formunu kaybederek çimlenir, bu durumda tohum tanesi yadsınır. Zamanla arpa büyür ve ilk halinin aksine bu kez birçok arpa tohumunu bulunduran bir forma bürünür. Yadsınmış olan arpa tohumu bitki halindeyken bir kez daha yadsınır ama ilk halinden farklı olarak daha nitelikli daha çok bir anlamda daha ileri bir halde ama ilk halinin bire bir aynısı olmaksızın.[117] Bu durum bitkilerde, hayvanlarda ve coğrafyada birçok farklı nitelikte ama benzer döngüde yaşanmaktadır.[118] Tarihte bu durum kolektif toprak mülkiyetinin koşullarının üretim için engel oluşturması ile özel toprak mülkiyetinin oluşması ve sonrasında da bu özel toprak mülkiyetinin bir süreç ve bir çok etkenle üretim için engel oluşturmasıyla kendini gösterir. Başka bir tarihi örnekle devam eder Engels, ilk insanların doğaya karşı olan ve kendi koşullarından kaynaklanan durumları ilk başta bir materyalizmi kendiliğinden oluştursa da ilk çağ insanları doğal bir animizme yönelmiş, sonrasında bu animizm gitgide genişleyerek tek tanrılı dinleri oluşturmuştur. Materyalizm ilk çağlarda idealizmce yadsınmış ancak doğa bilimlerinin gelişmesiyle, bu sefer ilkel olmayan bir materyalizmle, idealizm yadsınmıştır.[119]

Dühring'in yadsımanın yadsımasındaki "ilerleme"ye yönelik eleştirisine karşı Engels Rousseau'ndan örnekler vermektedir. Rousseau, "İnsanlar Arasındaki

[113] Engels, Anti-Dühring, ss. 193-194; Marx, Kapital, I. Cilt, 1. Basım, s. 729.
[114] Marx, Kapital, I. Cilt, 1. Basım, ss. 729-730.
[115] Marx, 1844, s. 133; Engels, Anti-Dühring, s. 194.
[116] Lefebvre, s. 68.
[117] Engels, Anti-Dühring, s. 195; Karl Marx ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, çev. Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok, Kor Kitap, İstanbul, 2018, (Alman), s. 109.
[118] Engels, Anti-Dühring, s. 196; Kangal, s. 118.
[119] Engels, Doğanın, ss. 203-205; Engels, Anti-Dühring**,** s. 199.

Eşitsizliğin Temeli ve Kökenleri" adlı eserinde hayvanlarla eşit konumda ve benzer şekilde yaşayan insanların doğal durumdan çıkmalarının bir nedeninin dil olduğu iddiasını taşır ancak doğal durumdan çıkmak da olumsuz bir niteliğe sahiptir.[120] Engels bu ilerlemeyi aynı zamanda gerileme olarak nitelendirir. Zira insanları hayvanlardan ayıran bir anlama gücü artık mevcuttur ve bu bir ilerlemedir, aynı zamanda ise doğal durumdan çıkmak ise bir gerilemedir.[121]

Engels, verdiği örneklere karşı kendi kendisine Sokratik bir şekilde şu soruyu sorar:

> "Burada gerçekleşen yadsıma, gerçek bir yadsıma değil: bir arpa tanesini, onu öğüterek, bir böceği, üzerine basarak, a olumlu büyüklüğünü, onu çizerek de yadsırım. Ya da gül gül değildir diyerek, gül güldür önermesini yadsırım ve eğer bu önermeyi yeniden yadsır ve gül gene de güldür dersem, bundan ne sonuç çıkar?"[122]

Engels cevabına bu soruların metafizikçilerin diyalektiğe karşı temel saldırıları olduğunu söyleyerek başlar ve ekler yadsımak kelime anlamı ile bire bir inkâr etmek, yoktur demek değildir der ve Spinoza'ya söz verir: "Omnis determinatio est negatio."[123] Yadsımanın ne olduğu ve nasıl olduğu gibi soruları bu kavram cevaplamaz, bu soruların cevabı yadsımanın olduğunu iddia ettiğimiz ilişkinin genel ve özel bağlamı ile ilgilidir. Diğer yandan da her nesnenin ve ilişkinin kendi özgül yadsıması da mevcuttur. "Sonsuz küçük hesapta, olumsuz köklerden olumlu üsler meydana getirilmesinde olduğundan başka türlü yadsınır. Öteki her şey gibi, bunu da öğrenmek gerek."[124]

d. Engels'in "Diyalektik"i

(1). Nesnel ve Öznel Diyalektik

Friedrich Engels, "Gerçekte diyalektik, doğanın, insan toplumunun ve düşüncenin genel hareket ve gelişme yasaları biliminden başka bir şey değildir."[125] der. Diyalektik, bir kavram olarak felsefenin geliştirdiği bir ürün olsa da bu ürün bir keşiften başka bir şey değildir çünkü insanlar bu kavram bilinmeden önce de diyalektik olarak düşünmektedir, doğa ve tarihin gelişimi de diyalektik yasaları, gün be gün,

---

[120] Jean Jacques Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Temeli ve Kökenleri**, çev. Elif Yıldırım, Oda Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2020, s. 34.
[121] Engels, Anti-Dühring, s. 200.
[122] Engels, Anti-Dühring, s. 203.
[123] "…limitation is negation" Baruch Spinoza, **THE CORRESPONDENCE OF SPINOZA**, çev. Abraham Wolf, Routledge, Oxfordshire, United Kingdom, 2020, s. 270.
[124] Engels, Anti-Dühring, s. 203.
[125] Engels, Anti-Dühring, s. 202.

yeniden üretmektedir.[126] İnsanların bilincindeki diyalektik, uçların ortada buluştuğunu, edimin zıttını yarattığını ifade eden birçok deyimle kendini belli etmektedir.[127]

Engels diyalektiği iki şekilde kategorize etmektedir ancak bu sınıflandırma iki kategori arasında bir ayrıksılık amacıyla değil diyalektiğin anlaşılması amacıyla yapılmaktadır. Nesnel diyalektik, doğada egemen olan diyalektik ilişkileri tanımlarken öznel diyalektik ise nesnel diyalektiğin tamamen tahakkümünü içermeyen bir etkiyi barındıran, bilinçteki diyalektiktir.[128] Bu halde diyalektiğin kaynağı insan ve doğa tarihinin kendisidir. Diyalektik, nesnelerinin birbiriyle ve kendisiyle olan iç bağıntılarının bilimidir.[129] Bu iç bağıntılar ise yukarıda kendisini var eden üç genel yasayı meydana getirmektedir. Tekrar belirtmek gerekir ki, bu yasalar bilincin ürünü değil, doğa ve insan tarihinin birbirini tekrar eden hareketlerinden soyutlanmış kavramlardan başka bir şey değildir.[130]

Engels'in diyalektik şemasının sonu "gelişimin sarmal biçimi"yle gelmektedir. Birbirleriyle etkileşim halinde olan, birbirini sınırlayan, yadsıyan ve kendisini de bu nedenle değiştiren ilişki ve şeyler, tam da bu özellikleri nedeniyle varlıklarını devam ettirmektedirler. İlişkilerin birbirine bağlı bütünü sonu gelmeyen bir hareketle değişen bir bütünlüğe sahiptir. Nesnel gelişim varlığı itibariyle sonsuz gelişim içindeyken, öznel gelişim de nesnel gelişim ile ilişki ve etkileşim için de ilerlemektedir. Sürekli gelişim ve değişim belli momentlerde, belirimsel başkalaşımlar gerçekleşir. Değişen nesneye ve ilişkiye içkin bu gelişim kendi içinde bir önceki niteliğinin, şimdiki halinin ve muhtemel geleceğinin organik bağlarını taşımaktadır. Engels bu diyalektik yasayı "gelişimin sarmal biçimi" şeklinde isimlendirmiştir.[131]

(2). Engels Diyalektiğinin Felsefeden Aldığı Mirası

Hegel sonrasında iki Hegelci kampa bölünen Alman felsefesinin "Genç" yanında yer alan Marx da Engels de Hegelci diyalektiği eleştirerek benimsemiş yukarıda da yer aldığı gibi "diyalektik" yöntemlerinde Hegel'in doğru adımlarına ayak bastıklarını dile getirmişlerdir.[132] Her ne kadar "doğru adımlar" konusunda Hegel, Marx ve Engels'e ışık tutsa da sert eleştirilerinden de kaçamamıştır.[133] Şüphesiz

[126] "…tıpkı düzyazı (prose) terimi var olmadan çok daha önce, düzyazı biçiminde konuştukları gibi." Engels, Anti-Dühring, s. 204.
[127] Engels, Doğanın, s. 62.
[128] Engels, Doğanın, s. 231; Kangal, s. 112.
[129] Engels, Doğanın, s. 74.
[130] Engels, Doğanın, s. 75; Kangal, s. 113.
[131] Kangal, ss. 30-31; Bottomore, ss. 71-72.
[132] Carver, Engels, s. 87.
[133] Engels, Kant eleştirisinde Hegel ile yan yanadır, özellikle Kant'ın "kendinde şey" kavramı, bilinemezciliğe yaptığı temel gönderme nedeniyle her iki düşünürce de absürt bulunmaktadır. Kangal, ss. 127-130; Engels, Doğanın, s. 57.

diyalektik ilkeleri Hegel tarafından formüle edilse de[134] diyalektiğin ilkeleri "hakikat" adı altında sıralanmış bir dogma değildir. Tam aksine diyalektiğin tarihi bilimsel keşiflerin, doğa ve insan tarihinin gelişmesi ve incelenmesinde yer almaktadır.[135]

Diyalektik bağlamda, Engels'in Hegel eleştirisi, Hegel'in "diyalektik sarmalı"nın "sentez"de mutlak bir sona ulaşmasıdır. Bu sonuç Hegel'in bütünsel felsefesinin doğal bir sonucudur.[136] Halbuki kaynağını doğanın ve insanın tarihinden alan diyalektik ne kutsal ne de mutlak bir sonuç yoktur, her şeyin oluş halinde olduğu bir zamanda bu zamanın durması demek olur.[137] Hegel ise ilkelerinin kaynağını doğadan almamış tersine doğaya "yamamıştır."[138] Engels Hegel'e tersten bakınca bu sorunun ortadan kalktığını söyler ve şunu iddia eder: "…Hegel'i birazcık tanıyan herkes, yüzlerce pasajda diyalektik yasaların en çarpıcı tanımlamalarını doğadan ve tarihten verebilecek güçte olduğunu da bilir."[139] Engels, Hegel'in idealist anlayışının yarattığı çelişkinin düşüklüğüne işaret eder, sürekli oluş halindeki tarihin bir mutlakta son bulması bu düşüklüğün en indirgenmiş ifadesi olacaktır.[140] Diyalektik bir ifadeyle bu durumu açıklarsak Engels, Hegel'i içererek ve eleştirerek kendi kuramını, öncekine benzer ama bir bakıma, ahlaki kavramlardan da azade, daha ileri bir hale getirmiştir.[141]

3. **K**arl Marx'ın "Diyalektik"i

Michael Heinrich "Kapital'e Giriş" adlı eserinin hemen başında, kitabı için bir altyapı hazırlarken, kısa bir diyalektik başlığı içinde diyalektiğin her ne kadar birçok kez kendisine atıf yapılan bir kavram olsa da tam olarak tanımlanamayan bir yapısı olduğuna işaret eder. Onun için Kapital'e başlarken diyalektik nedir sorusunun cevabını bilmek gerekmez, tam aksi Kapital okunup geriye bakıldıktan sonra, Kapital'de yer alan diyalektiğin politik ekonomiye karşı kategorik eleştirisi zaten kendiliğinden görünür olacaktır. Bu nedenle Heinrich kitabında diyalektiği tanımlamaya girişmeyeceğini ifade etmektedir.[142] Marx, Kapital'i henüz bir taslak

[134] Engels, Anti-Dühring, s. 204; Engels, Doğanın, s. 74.
[135] Friedrich Engels, **Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu**, çev. Sevim Belli, 5. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2011, (Ludwig), s. 13; Marx, Katkı, s. 28.
[136] Engels, Ludwig, s. 15.
[137] Marx ve Engels, Alman, s. 164; Engels, Ludwig, s. 14.
[138] Engels, Doğanın, s. 74; Kangal, s. 127,129.
[139] Engels, Doğanın, s. 75.
[140] Engels, Ütopyadan, s. 77; Marx, Katkı, ss. 30-31.
[141] "Öncesinde Alman felsefesi, özellikle de Hegel olmasaydı, Alman bilimsel sosyalizmi (bugüne kadar var olmuş tek bilimsel sosyalizm) kesinlikle ortaya çıkamazdı" Friedrich Engels, **Alman Köylü Savaşı**, çev. Okay Gönensin, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, (Köylü), s. 29; Marx, Katkı, ss. 32-34.
[142] Michael Heinrich, **Kapital'e Giriş**, çev. Koray R. Yılmaz, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, ss. 40-43.

olarak planlarken öncelikle Kapital'in üçüncü cildinde yer alan tarih kategorisini ele alır, bu yolla Marx, "Öznenin teorisinde ustalaşmak için onun tarihini bilmek gerekir."[143] diyen Hegel'in öğretisini takip etmektedir. 16 Ocak 1858 tarihinde Engels'e yazdığı bir mektubunda ise Marx, Hegel'in keşfettiği ancak bir esrar perdesi içinde bulunan diyalektiği yazmak istediğini dile getirmektedir.[144]

Marx'ın binlerce basılmamış fikrinden birisi olan diyalektik hiçbir zaman yazılmadı. Marx'ın diyalektik metodunu öğrenmek için büsbütün bir Kapital incelemesi yapmak da bu tezin amacına uygun düşmeyecektir, kısıtlı bir alanda amaca uygun hareket edebilmek için bu kavramın anıştırılması yeterli görülmelidir. Marx, Engels gibi bütünlüklü bir diyalektik anlatısında bulunmasa da eserlerinde diyalektik kavramına nadiren de olsa değinmiş ve diyalektiğin başka kişilerce yanlış anlaşılmasını ve uygulanmasını da eleştirmiştir.[145] Diğer yandan ise son yüz yıldır varlığını sürdüren, Marx ile Engels'i ayrı tutan, Engels'in aksine Marx'ın diyalektik yöntemini yalnızca toplumlar tarihi ile sınırlı tutup doğadan ayrıştıran 'Batı Marksistlerinin' diyalektik incelemeleri de Marx'ı anlamak için hayli önemlidir.[146] Bu aşamada 'Batı Marksistlerinin' Engels için söylediği eleştiriler ve Marx'a yönelik tutumlarını yadsımasam da göz ardı etmeyi tercih ettiğimi, konunun ele alınışını korumak adına, belirtmek istiyorum. Şimdi her iki alana da asgari ölçüde değinerek, bu konuyu anlaşılır kılmaya çalışacağım.

a. Marx'ın Diyalektik Üzerine Eleştirileri

Kapital'in Almanca ikinci basımına önsözde Marx, kendi yöntemi ve diyalektiğine yönelik bazı ifadelere yer verir. Marx, Kapital'in yöntem ve sunuşunun eleştirildiği bir Rus gazetesini alıntılayarak cevap vermeye girişir ve ilk olarak yönteminin diyalektik olduğunu belirtir. Devamında sunumun ve araştırma biçiminin birbirinden farklı olma gerekliliğini dile getirerek, Hegel ile olan ilişkisini de tarif eder.

---

[143] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, **Karl Marx Biyografi**, çev. Ertuğrul Kürkçü, 3. Baskı, İstanbul, Sorun Yayınları, 2008, (Marx), s. 347.

[144] Marx ve Engels, (Letters 1856-59), s. 249.

[145] Karl Marx, **Felsefenin Sefaleti**, çev. Ahmet Kardam, 9. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2020, (Felsefenin), ss. 55, 104-108; Marx, 1844, s. 14.

[146] Kangal, s. 37 vd.; John L. Stanley ve Ernest Zimmermann, "Marx ve Engels Arasında Olduğu İddia Edilen Ayrılıklar Üzerine", **Engels'te Doğanın Diyalektiği**, çev. Murat Havzalı, Kor Kitap İstanbul, 2021, s. 153 vd.; Kevin B. Anderson, **Marx Sınırlarda**, çev. Deniz Gedizlioğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 36; Bertell Ollman, **Diyalektiğin Dansı Marx'ın Yönteminde Adımlar**, çev. Cenk Saraçoğlu, 5. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, (Dansı) s. 21, 25; Michael Löwy, "Diyalektik ve Devrim: Troçki, Lenin, Lukacs", **Yeni Yüzyılda Diyalektik Yeni Yüzyılda Diyalektik,** (Ed. Tony Smith ve Bertell Ollman), çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013; John Bellamy Foster, "Doğanın Diyalektiği ve Marksist İdeoloji", **Yeni Yüzyılda Diyalektik,** (Ed. Tony Smith ve Bertell Ollman), çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 106; Sebastıano Tımpanaro, **Materyalizm -Engels, Saussure, Levi-Strauss-**, çev. Sibel Kibar, Fol Kitap, Ankara, Kasım 2020, ss. 149-150; Paul Blackedge, **Marksist Tarih Kuramı Üzerine**, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, s. 57.

Marx, Hegel'i Kapital'den otuz sene önce eleştirdiğini ancak onun öğrencisini kabul ettiğini hatta yer yer ona özgü ifadelerle cilveleştiğini belirtir. Bu metinde Hegel'e yönelik iki eleştiri bulunur, Hegel'in diyalektiği idealisttir, materyalist olan Marx da yönteminin Hegel'in tam karşıtında bulunduğunu belirtir.[147] Marx bu kıyaslamayı, "Bendeyse *(diyalektik)*, tam tersine, düşünsel olan (das Ideelle), maddi olanın insan kafasına yerleştirilmiş ve tercüme edilmiş biçiminden başka bir şey değildir."[148] şeklinde tanımlamıştır. Marx, her ne kadar gizemli bir halde de olsa, diyalektiğin Hegel tarafından, kapsamlı bir şekilde ortaya konduğunu belirtir ve bir eklemede bulunur: "Diyalektik, Hegel'de, baş aşağı durur."[149] Marx kendi -akla uygun- diyalektiğinin burjuvazi ve onun sözcüleri için rezil ve iğrenç olduğunun üzerinde durur çünkü gerçeğin kavranışı, bir süreç olarak tahlili ve nihayetinde var olanın sonunun, kendi hareketi içinde kavranması, kapitalist toplumun çelişkilerini kendi yüzüne vurmaktadır.[150] Kapital'de yer alan ve Engels'in Dühring'in eleştirilerine karşı ortaya koyduğu ve savunduğu diğer diyalektik kavram ve anlatıları da yukarıda sunmuştuk. Marx, önsözdeki aktarımıyla yönteminin kavramlarına bir sayfada kısaca yer vermektedir. Diğer yandan kavramlarını bütünsellik içinde sunduğu birkaç örnek daha mevcuttur.

Karl Marx, Fransa'ya taşındıktan sonra orada dünya tarihinde kendisine bir şekilde yer bulan birçok insanla tanışma ve tartışma fırsatını yakalamıştı, bu kişilerden birisi etkisini ölümünden çok sonra Paris komününde dahi sürdürebilen Pierre-Joseph Proudhon'du.[151] Proudhon, Marx'a göre, iyi niyetli, toplumsal koşulların zulmüne doğrudan uğramış, hitabet ve edebi yetenekleri güçlü ancak şeylerin karşılıklı ilişkisini fark edemeyen, eleştirisini belirli bir alanla sınırlı tutup geniş bir bakışa sahip olamayan, bilimsel birikimi güçsüz bir küçük burjuva sosyalistiydi. Marx, arkadaşlıkları içinde Proudhon'a yönelik etkilerde bulunmaya ve pratik bir siyasi iş birliğinde bulunmaya çalışsa da Proudhon'un çevresine etkisi ve bilimsellikten uzak romantik söylemlerinin proletarya ve sosyalist akımlar arasındaki etkisi Marx'ın Proudhon'u

[147] Marx'ın bahsettiği otuz yıl önceki eleştirisi, evlendiği günlerde kaleme aldığı "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi" adlı eseri ve bir sonraki sene kaleme aldığı ve yine basılmamış ve tamamlanmamış "1844 El Yazmaları" adlı kitabında yer almaktadır. İleride de inceleneceği üzere, Marx burada düşüncelerinin radikal değişim aşamalarını yaşamaktadır. Marx'ın Hegel'e yönelik eleştirisi onun diyalektik metodunun yöntemi değil esasında baş aşağı durduğunu belirttiği idealizmidir. Marx'ın gazetecilik yıllarında da tecrübe ettiği bu gelişimini liberal anayasacı kavramlarla eleştirme çabasında olduğu söylenmektedir. Marx, Kapital, I. Cilt, 1. Basım, ss. 28-29; Karl Marx, **Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi**, çev. Kenan Somer, Üçüncü Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2016, (Eleştirisi); Marx, 1844; Carver, Engels, s. 138; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 46.

[148] Parantez içindeki diyalektik benim tarafımdan eklenmiştir. Marx, Kapital, 1. Cilt, 1. Basım, s. 29.

[149] Marx, Kapital, 1. Cilt, 1. Basım, s. 29.

[150] Marx, Kapital, 1. Cilt, 1. Basım, s. 29.

[151] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 108.

eleştirmesine yol açmıştır.[152] Bu eleştiri Proudhon'un Sefaletin Felsefesi adlı eserine karşılık Felsefenin Sefaleti adıyla karşımıza çıkmaktadır.

Marx bu kitabında ekonomi-politik, tarih, toplum ve felsefenin birçok alanında Proudhon'un yazdıklarını ele alır ve sert bir şekilde de eleştirir. Marx'a göre Proudhon, Hegel'in diyalektiğini politik ekonomiyle bir araya getirmeye çalışsa da bu amacına ulaşamamıştır. Başlığımız altına geri dönersek Marx, eleştirisinin diyalektik yanını da Proudhon'dan esirgememiştir. Marx sözlerine Hegel'in diyalektiğini anlatarak başlar: "Ya bu mutlak metot, nedir? Hareketin soyutlanmasıdır."[153] Hareketin soyutlanması ise soyut bir hareket, soyut hareket ise hareketin mantıksal formülü ya da saf aklın hareketidir. Bu ise "Kendini koymaktan (poser) kendine karşı çıkmaktan ve kendini bileştirmekten; kendi kendini tez, anti-tez, sentez olarak formüle etmekten veya gene, kendini teyit etmekten (olumlamak), kendini inkar etmekten (olumsuzlamak) ve inkarın inkarından ibarettir."[154]

Akıl kendisini bir kez tez olarak ortaya koyduktan sonra birbirine çelişik iki parçaya ayrılır, "evet – hayır ve olumlu – olumsuz" bu iki kavramın karşıtlığı diyalektik hareketi meydana getirir, karşıtlar birbirini dengelemeye çalışırken bu dengede yeni bir düşünce meydana gelir ancak bu yeni düşünce de aynı döngüyü tekrarlayarak bir başka düşünceyi, neticede bir düşünce grubunu meydana getirecektir. "Basit kategorilerin diyalektik hareketinden grubun doğması gibi, grupların diyalektik hareketinden de seriler (diziler) ve serilerin diyalektik hareketinden de bütün sistem doğar."[155] Marx, idealist diyalektiği kısaca bu şekilde özetler ve bu mantığı politik-ekonomiye uygularsak rasyonel bir politik-ekonomiye ulaşılacağını söyler ancak Proudhon yadsımanın yadsıması anına ulaşıp senteze yükselememiştir.[156] Tekrar belirtelim bu ifadeler Hegel'in diyalektiğini betimler ve idealisttir. Şimdi diyalektikten idealist ve onun ahlaki kavramlarını çıkarmak gerekmektedir.

> "Gerçekten, diyalektik hareket süreci kötünün karşısına iyiyi çıkarmak basit hareketine indirildiği ve bir kategorinin başka bir kategoriye karşı panzehir olarak kullanılmaya başlandığı andan beri kategoriler, içten gelme ve kendiliğinden olma özelliklerinden tamamen yoksun bırakılmış oluyorlar; fikir (idea) 'artık işlemez'; içinde hayat kalmaz."[157]

[152] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 109-111.
[153] Marx, Felsefenin, ss. 119-120.
[154] Marx, Felsefenin, s. 120.
[155] Marx, Felsefenin, s. 120.
[156] Marx, Felsefenin, s. 121.
[157] Marx, Felsefenin, ss. 126-127.

Proudhon, tarihsel ve materyalist bir inceleme olmaksızın Hegelci birkaç söze başvurarak diyalektik olduğunu iddia ettiği şeyle bir fantezi alegorisinin ötesine gidememiştir.[158]

Marx'ın metodunun ve eleştirisinin bir özünün de şu olduğunu söylenebilir, Marx'a göre idealist ve metafizik felsefe, başta Hegel olmak üzere nedeni sonuç sonucu ise neden yapmıştır.[159] Marx, Hegel ile olan hesaplaşmasını ikisi de basılmamış olan 'Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi' ve '1844 El Yazmaları' eserlerinde gerçekleştirmiştir. Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi 1843 yılında, Marx'ın fikirlerinin materyalist bir diyalektik niteliğine ulaşmadığı ancak bu dönüşümü de bizzat yaşadığı bir süreci kapsamaktadır.[160] Engels gibi Marx da bir 'genç Hegelci'ydi, genç Hegelciler Hegel'in yöntemini benimsemiş ancak devlet ve teoloji alanlarında da Hegel'e karşı olan bir grup kişiydi.[161] Genç Hegelcileri ise materyalizmle tanıştıran daha doğru bir ifadeyle idealizm ve dinden nispeten ayıran felsefecisi Ludwig Feuerbach'tır.[162] Marx, Hegel eleştirisinin başlangıcında, kendi yoluna gitmeden evvel, Feuerbach'ı takip eder.[163] Feuerbach'a göre Hegel, diyalektiğinin kaynağını ideadan, soyut evrenselden ve din biliminden alır, onu yadsıyıp somut pratiği oluşturur ancak yadsımanın yadsımasıyla dini yeniden getirir. Feuerbach, Hegel'i eleştirerek felsefenin düşünerek gelişmiş ve açıklanmış bir din olduğunu dile getirir; kuramının temel ilişkinin ise insanın insanla toplumsal ilişkisi olduğunu ve dolayısıyla materyalizmin temel alınması gerektiğini belirtir ve nihayetinde başlangıçla son arasında kendisini pekiştiren ve destekleyen yadsımanın yadsımasına karşı çıkar.[164] İdealist ve bu yüzden de kendisiyle çelişik diyalektiğin eleştirisinin indirgenmiş hali bundan ibarettir.[165]

b. Marx'ın Diyalektiğinin Yorumlanışı

Yukarıda Marx'ın birçok atfına yer versek de birçok boşluğu halen içinde barındıran bir cevap, nitelik olarak cevap sayılmayacaktır. Marx'ın eserlerinde ve dolayısıyla kuramında yer verdiği diyalektik yöntem hem kendi ifadeleriyle hem de bu ifadelerin zaman içinde yorumlanışıyla daha açık bir hale gelebilecektir. İçinde bulunduğumuz başlığın bir emekleme başlığı olduğunu bilerek ve bu nedenle hiçbir

[158] Marx, Hayalet, s. 234.
[159] Marx ve Engels, Alman, s. 150; Marx, Hayalet, s. 56.
[160] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 46; Marx, Eleştirisi.
[161] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 31.
[162] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 36; Marx, 1844, s. 158; Marx, Hayalet, s. 151.
[163] Marx, 1844, s. 157.
[164] Marx, Felsefenin, s. 152; Marx, 1844, s. 158.
[165] Marx, 1844, s. 159.

düğmeyi yanlış iliklememek için Marx'ın diyalektik yöntemini derinleştirmek gerekmektedir. Marx, Engels gibi bir diyalektik tanımı sunmamıştır, bu nedenle onun yöntemi ancak onun eserlerindeki sorularını inceleme ve anlatım şekliyle anlaşılabilir kılınacaktır.

Diğer yandan Marx ile Engels arasındaki ilişkide özellikle yukarıda incelenen şekilde bir diyalektik tanım birliği olmadığı söylenebilir. Şöyle ki, aralarındaki mektuplaşmalar incelendiğinde, Engels'in Anti-Dühring'i yazarken ve diğer çalışmalarında da diyalektik üzerine fikirler ileri sürerken, Marx'la sürekli bir düşünce ve yöntem birliğini üzerinde durmadıklarını ve kavram tanımlamalarını da aynı şekilde yapmadıkları anlaşılabilir.[166] Anti-Dühring'in yazımı sırasında Marx ve Engels arasında doğrudan bir fikir alışverişinin olmaması Marx'ın yönteminin ve Engels'in yazdıklarının nitelik olarak birbirinden ayrı olduğunu düşündürse de bunu kanıtlamak için hayli yetersizdir. 1840'lı yılların başından ömürleri boyunca ortak eserler üreten[167] ve bir kuramı[168] beraber yazan iki insan arasında böyle bir terslik aramak olası olsa da gerçekçi değildir. Diğer yandan Marx'ın Anti-Dühring'te bir bölümü kendisinin yazdığı da bu ayrılık söz konusu olduğunda hatırlanmalıdır.[169]

Yukarıda anlatılan bu iki durumun karşısında Marx'ın okuru tekilden özele geçirmeyi istememesi ve sonuçta kanıtlamak istedikleri hakkında önyargı yaratmamak adına yayınlamayı tercih etmediğini belirttiği[170] "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Giriş" ismini verdiği taslağında ekonomi politiği inceleme yöntemine dair bir bölüm yazmıştır.[171] Marx bu bölümde bir ülkenin ekonomi politiğini ele alırken ilk olarak o ülkenin nüfusunu, toplumsal sınıfları, nüfusun iş bölümünü ve bu iş bölümü ile nüfusun yer aldığı coğrafya arasındaki kır-kent dağılımını, nüfusun üretim, bölüşüm, paylaşım ve tüketim ilişkilerini ele almak gerektiği üzerine durur. Ancak Marx'a göre bu bir yanılgıdır, tümel olarak nüfusu ele almak nüfusun içinde bulunan diğer toplumsal ilişkileri görmezden gelmeye sebep olur "…örneğin, onu oluşturan

[166] Terrell Carver, "Marx, Engels and Dialectics", **Political Studies**, Cilt: 28, Sayı: 3, 1980, (Dialectics), ss. 353-363.

[167] Ortak yazılan kitaplar başta olmak üzere bu iki arkadaş ortak amaçlar ve fikirlerle Almanya, Fransa, Belçika ve İngiltere'de yayınlar çıkarmıştır. Marx'ın gazetecilik yaptığı New York Daily Tribune yazılarının bazıları, Marx'ın yoğunluğundan dolayı, Engels tarafından yazılmıştır. SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 245, Terrell Carver, Engels, s. 291. Karl Marx, **Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştiri'nin Eleştirisi Bruno Bauer ve Hempalarına Karşı**, çev. Kenan Somer, 5. Baskı, Ankara, 2015, (Kutsal); Marx ve Engels, Alman; Marx ve Engels, Komünist.

[168] Marx, bu eserinin önsözünde Engels ile beraber yazdıkları ve içinden kendilerinin de çıktığı kendilerinden önceki felsefeyi Alman İdeolojisi adlı eserlerinde eleştirdiklerini ve bu yolla da kendi kuramlarını açığa kavuşturduğunu ifade etmektedir. Marx, Katkı, s. 41.

[169] Marx, Anti-Dühring'in "Eleştirel Tarih Üzerine" başlıklı bölümü kendisi kaleme almıştır. SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 469; Engels, Anti-Dühring, s. 305.

[170] Marx, Katkı, s. 37.

[171] Marx, Katkı, s. 257.

sınıfları göz ardı edersem, bir soyutlamadır"[172] Genel ilişkiden onu oluşturan organik özel ilişkiye giderken geneli oluşturan özel ilişkiler birbirini koşullar (ön varsayar). Marx bu durumda şu sonuca varıyor genelden özele doğru giderken genelin kaotik bir yapısına ve geneli oluşturan analitik ve basit kavramlara varılır. Bu yolu yarılamaktır, bu noktaya ulaştıktan sonra bu kez de analitik ve basit kavramlarla bütüne tekrar yol alınır. "… bu kez nüfus, bir bütünün kaotik tasarımı değil, birçok belirlemenin ve ilişkinin zengin bütünlüğüdür."[173] Marx görünen bütünden özele, onu oluşturan uğraklardan gider, elde ettiği kavramlarla, bu sefer koşullamalar, soyutlamalar ve içsel ilişkilerle bütünü yeniden yaratır. Kısaca, somutu soyutlayarak, somutu anlaşılır kılar.[174] Neticede "…şeylerin görünüş biçimleri ile özleri dolaysız olarak çakışsaydı bilim tümüyle gereksizleşirdi."[175] Görünen somuttan, sonucunda totolojiyle, yine başlangıca ulaşmak, Marx'ın korkusuydu.[176]

Marx'ın aynı yayımlanmamış eserinden, Marx'ın yöntemini anlayabilmek için devam edelim. Marx, mülkiyeti incelerken onu koşullayan üretim kavramından bahsi açar. Üretim kavramını incelerken de üretimin soyut bir kavram olduğunu belirtir. Tarihte tek bir üretim yoktur, üretim kavramı belirli üretim ilişkilerinin ortak yanlarından oluşturulmuş bir soyutlamadır. Bu ortak nitel yanlar doğası itibariyle hayli az sayıda olsa da tüm tarih için uygulanabilir olacaktır zira bu ortak ilişkiler olmaksızın üretimin kendi tarihsel yapısı var olamayacaktır.[177] Marx bu durumu dile benzetir: "…en gelişmiş dillerin en az gelişmiş dillerle ortak yasaları ve belirlenimleri bulunmasına karşılık, bu dillerin evrimini belirleyen, genel ve ortak olmayan ögelerdir."[178] Marx, incelemesinin konusu olan kavramın, maddi dünyadaki tikel yansımalarının özgül tarihsel yanlarından ayrık evrensel bir ilişkiyi bu üç adımda yaratır.[179] "Salt tarihsel gözlemi "düşüncede-somut" yapan şey, artık bir fenomenin sadece dış görünüşünden ziyade iç mantığını kavrayabiliyor olmamızdır."[180] Marx, kendi yöntemiyle, deney sahasındaki fenomeni öncelikle inceler, sonra zihinsel bir çabayla fenomenin iç

[172] Marx, Katkı, s. 258.
[173] Marx, Katkı, s. 258.
[174] Lefebvre, s. 22.
[175] Karl Marx, **Kapital**, Cilt: III., (ed. Friedrich Engels), çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp, Yordam Kitap İstanbul, 2015, (Kapital 3. Cilt), s. 804.
[176] Allen W. Wood, **Karl Marx**, çev. Dilek Yücel ve Barış Aydın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 362.
[177] Marx, Katkı, s. 240.
[178] Karl Marx, **GRUNDRISSE**, C. I. Kitap, çev. Arif Gelen, İkinci Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2013, (Grundrisse) s. 23.
[179] Matthew McManus, "On Marx's Philosophical Methodology in the Grundrisse", **Critical Legal Thinking**, 26.09.2017, https://criticallegalthinking.com/2017/09/26/marxs-philosophical-methodology-grundrisse/, (21.11.2022); Matthew McManus, "Marx'ın Grundrisse'deki Felsefi Metodolojisi", çev. Bartu Şanlı, **hukuKritik**, (21.11.2022), https://www.hukukkritik.com/projects/marx%E2%80%99%C4%B1n-grundrisse%E2%80%99deki-felsefi-metodolojisi, (21.11.2022)
[180] McManus, "Marx'ın Grundrisse'deki Felsefi Metodolojisi".

ilişkisinden bir kavram yaratır ve o kavramı, bu sefer ilişkinin ne olduğu bilgisiyle, maddi dünyaya yeniden uygulayarak maddi gerçeği açıklar ve yorumlar.[181] Marx'ın ikinci durağı olan soyutlama eylemi ise kendi içinde içsel ilişkileri ve önkoşul/ön varsayım eylemlerini kapsamaktadır.[182] Bu durumda anlattıklarımın somut hale gelmesini sağlamak için şu tarihsel gerçeği paylaşmakta da yarar görüyorum. Marx, Kapital'i üçüncü cildinden başlayarak yazmıştır, üçüncü cildin taslağı oluştuktan sonra, yani görünen özün uğrağına vardıktan sonra, ikinci cildi, son olarak da birinci cildi yazmıştır. Üçüncü cilt "Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci" başlığını taşırken, birinci cilt ise "Sermayenin Üretim Süreci" başlığı taşır, bu cilt ise sermayenin en asgari soyutlamasından, metadan ve onun soyutlamasından başlamaktadır.[183]

(1). Soyutlama

Yukarıda soyutlamaya bir giriş yapmıştık, şimdi bu kavramı anlamak için biraz daha analitik bir derinliğe inmeye çalışacağım. Marx ve Engels, başta eski Genç Hegelci dostları Bruno Bauer'i ve Hegel sonrası Hegelcileri eleştirdiği Kutsal Aile adlı eserinde idealist felsefe üzerine sunum ve eleştirisini sergilerken soyutlamanın ne olduğunu tanımlamayı da ihmal etmez.[184] Marx da Engels de açıklamalarını "eleştirel eleştiriyi" eleştirerek yaptığı için onların görüşlerini mefhum-ı muhalifinden okumak gereklidir. Marx Hegelci bir spekülatif filozof olarak tanımladığı Franz von Zychlinski'nin idealist soyutlamalarını eleştirerek kendi soyutlamasını zıttıyla açıklar. Elmayı, armudu ve bademi tikel varlıklarından soyutlarsak "meyve" kavramına erişiriz. Öyleyse meyve bir soyutlamadır. Meyve soyutlamasına gerçek, maddi, somut vb. nesnelerinden erişilmiştir. Oysa idealist felsefe bu soyutlamayı varlığın tözü olarak görüp somut, özgül ve birbirinden farklı meyvelerin kaynağı olarak görmüştür.

> "Gerçek meyvelerden soyut "meyve" ("die Frucht") tasarımını üretmek ne kadar kolaysa, soyut "meyve" ("die Frucht") tasarımından gerçek meyveler üretmek bir o kadar zordur. Aslında, bir soyutlamanın karşıtına ulaşmak, bu soyutlamayı bırakmaksızın imkansızdır."[185]

[181] McManus, "On Marx's Philosophical Methodology in the Grundrisse".

[182] Bertell Ollman soyutlama kavramını incelerken, soyutlama kavramı içinde kendisinin adlandırdığı bu kavramları kullanmıştır. Ben de diyalektik kavramının incelenmesinde kendisinin bu kavramlaştırmasını kullanmaktayım. Ollman, Diyalektiğin; Bertell Ollman, "The Eight Steps in Marx's Dialectical Method", **The Oxford Handbook of Karl Marx**, (ed. Matt Vidal vd.), Oxford University Press, 2019, (Method); Bertell Ollman, **Diyalektik Soruşturmalar**, çev. Cenk Saraçoğlu, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, (Soruşturmalar); Bertell Ollman, **Yabancılaşma**, çev. Ayşegül Kars, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, (Yabancılaşma); Bertell Ollman, "Diyalektiği Çalıştırmak: Marx'ın Yönteminde Soyutlama Süreci", **Çağdaş Marksizm Seçkisi**, (ed. Bertell Ollman ve Kevin B. Anderson), çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

[183] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 321.

[184] Marx, Kutsal, s. 21, 86, 90.

[185] Marx, Hayalet, s. 179.

Marx'ın yönteminde soyutlama bir somutun anlaşılması için bir duraktır, benzer niteliklere sahip fenomenlerin ortak özgül ilişkisinin anlaşılması için idrak edilen, kaynağını somuttan alan ve somuta uygulanan bir edimdir.[186]

Soyutlama şüphesiz Marx'ın ve Engels'in icat ettiği bir kavram değildir ancak onların soyutlamasını özel kılan şey ise metafizik olmayan ve kaynağını maddi gerçekten alan düşünme biçimleridir. Soyutlama nihayetinde kendisinin kaynağı olan tikel ilişkiden bağımsız değildir tam tersi kaynağı da sonucu da o ilişkiyle bir bağlantı içindedir.[187] Marx'ın soyutlama sürecinde kendini belirgin kılan bir diğer unsur ise soyutlama ilişkisinin, soyutlamanın ve sentezin sürekli bir oluş içinde hareket olarak değerlendirilmesi yani diyalektik ilişkinin devam etmesidir. Soyutlama, soyutladığı ilişkinin değişimini kapsar ne süreç ne fenomen ne de edim bir an olsun durmaz.[188]

(2). Ön Koşul / Ön Varsayma

Marx soyutlama sırasında soyutladığı kavramların ve soyutlamanın kaynağı olan maddi ilişkilerin, tarihsel gelişimi içinde birbiri ardına gerçekleşmesini, aynı andan var olan ve bir nedenle içsel ilişkilerle bir arada bulunan maddi gerçekliklerin birbirini koşulladığını, soyut kavramlar için eş anlamıyla birbirini ön varsaydığını savunur. Öncelikle bu duruma Marx'ın ağzından örnekler verelim. Marx, Kapital'in ilk bölümünün ilk satırlarında kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu toplumlarda zenginliğin bir meta yığını olarak vücut bulduğunu, meta yığının asgari biçiminin soyut meta kavramı ve aynı zamanda somut tek bir meta olduğunu söylemektedir.[189] Meta bir nesne olarak piyasaya kendi kendine girip kendisini bir değişim ilişkisine sokamaz, meta kendisini piyasaya sokacak meta sahiplerine gereksinim duyar, yani onu koşullar. Zorla meta değişimine dahil olmayı mübadele ilişkisinden çıkardığımızda meta sahibi ile metayı alacak kişinin karşılıklı iradelerinin bu yönde uyuşması gerekmektedir. İktisadi değişim iradesinin maddi olarak gerçekleşmesi için taraflar, hukuki olsun ya da olmasın, irade beyanları ile bir sözleşme ilişkisi kurarak bu değişimi sağlarlar.[190] Öyleyse kapitalist üretim ilişkisi içinde bir metanın mübadelesi, metayı

[186] Marx, Hayalet, ss. 180-181; Marx, Kutsal, ss. 90-95; Jameson, s. 173; Bottomore, s. 397.

[187] Marx, 1844, ss. 122-123; Ollman, Diyalektiğin, s. 51.

[188] Belirtmek gerekir ki soyutlamanın ortaya çıkardığı kavramın gelecekte alacağı biçimi koşullamaktadır, bu nedenle gelecek ile geçmiş arasındaki ilişkideki zorunlu yan güncelin geleceği kendinde içerdiğini belirtmektedir. Marx bu durumu eserlerinde "kendinde" sıfatıyla dile getirmektedir. Ollman, Method, ss. 3-5; Ollman, Diyalektiğin, ss. 53-57.

[189] Bu durum Marx'ın yukarıda nüfusu incelerken kullandığı yöntem anlatısıyla özdeştir. Marx, **Kapital**, I. Cilt, 1. Basım, s. 49; Marx, Katkı, s. 43.

[190] 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun birinci maddesi "Sözleşme, tarafların iradelerini karşılıklı ve birbirine uygun olarak açıklamalarıyla kurulur. İrade açıklaması, açık veya örtülü olabilir." şeklinde düzenlenmiştir. Bu tanımın Marx'ın ifadesiyle uyuştuğu açıktır. Marx, Kapital, I. Cilt, 1. Basım, s. 93.

elinde bulunduran ve onu alacak olan meta sahiplerini, meta sahiplerinin karşılıklı irade uyumunu ve bu yöndeki hukuki olsun ya da olmasın sözleşmeyi ön varsayacaktır.

Örneklere devam edelim. Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı adlı eserinin önsözünde kendi kuramının çekirdeğini ifade ederken, ileride tekrar inceleyeceğimiz, şu ifadede bulunur: "Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır."[191] Aynı eserin yukarıda da bahsedilen yayımlanmamış giriş bölümünde ise Marx koşullama ilişkisini yeniden açıklar. Hegel'in idealist soyutlamasını eleştirerek söze başlayan Marx, Hukuk Felsefesi'nde öznenin en basit hukuki ilişkisini sahiplikle başlatan Hegel'in "bir yandan" haklı olduğunu söyler. Sahiplik ilişkisi tikel olarak aile, köle ve efendi olmaksızın mevcut bir soyutlama olamayacaktır. Diğer yandan sahiplik ilişkisinin oluştuğu ancak nitelik olarak bunun bir mülkiyet ilişkisine evrilmediği ailelerden de söz eden Marx, mülkiyetin en basit kategorisinin aile ve kabile topluluğu olduğunu söyler.[192]

Koşullama Marx'ın ve Engels'in yöntemlerinin hepsi gibi kaynağı maddi dünyadan ve onun tarihsel gerçekliğinden alır. Yine ön koşul ilişkisi tarihin geçmişten günümüze ilerleyişinin, bugünden geçmişe doğru soyutlamasıdır. Bu kavram, elimizdeki tarihsel gerçekliği meydana getiren zorunlu koşulu ve tabiatıyla koşul soyutlamasının menşei somut tarihsel ilişkilerin bir soyutlama kategorisinden başka bir anlam taşımamaktadır.[193] Kategorik olarak koşullama ve bu varsayımların birbirine bağladığı soyutlamalar kendi içsel ilişkileri ile mantığı anlaşılmış ve oluş halindeki biçimi göz ardı edilmemiş bütünü görünür kılar.[194]

(3). İçsel İlişkiler Felsefesi

Marx'ın temel inceleme nesnesi kapitalist toplum ve onun üretim ilişkileridir. Bir materyalist olan Marx'ın ve Engels'in, daha önce de belirttiğimiz gibi kaynaklarını

[191] Marx, Katkı, s. 39.
[192] Marx, Hayalet, s. 208; Marx, Katkı, s. 260.
[193] Karl Marks, **Yahudi Sorunu**, çev. Burcu Denizci, Altıkırkbeş Yayın, İstanbul, 2015, s. 41; Ollman, Diyalektiğin, ss. 141-146.
[194] Bu konunun hem kategorik hem de tarihsel yanını açıklamak için küçük bir analoji kurmak mümkün. Bir avukat bir hâkimi, bir hâkim ise kanuni gücü ve devleti ön varsaymaktadır. Hukuk sistemi mevcut olmaksızın arabulucu rolünde bulunmuş olan kişiler tarihsel olarak mevcutsa da niteliksel olarak hâkim sayılamazlar. Hem maddi hem de kategorik olarak ise hâkim olmaksızın bir avukatın varlığı gerçekle uyumsuz ve kendi içinde tutarsız, metafizik bir imgeden başka bir şey olmayacaktır. Son olarak ise hâkimin varlığı avukatın zorunlu bir var oluş nedeni değildir, avukatlık yokken de hâkim var olabilir ama avukat kategorik ve zorunlu olarak bir hâkimin varlığını koşullar. Avukatın varlığı onun kendi tarihsel koşulları içinde saklıdır. Marx, Felsefenin, s. 42; Mehmet Tevfik Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2015, s. 193; Mehmet Tevfik Özcan, **İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol**, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2019, s. 308.

maddi gerçeklikten alan düşünceleri, kapitalist toplumu incelerken de kaynak olarak toplumu alacaktır.[195] Burada ilkin ilişki kavramı üzerinde durmak gerekmektedir çünkü Marx ve Engels için ilişki, tüm araştırma nesneleri arasında "daha azına indirgenemeyecek olan asgari birimdir."[196] Bir ilişki zorunlu olarak en az iki tarafı bulunan bir bağıntıyı koşullamaktadır. Bu halde de bir şeyden bahsederken en az bir başla şeyden de dolaylı ya da doğrudan bahsetmiş, incelemiş ve göz önünde tutmuş oluruz.[197] Diyalektik olarak nesnelerin sürekli bir değişim halinde olduğunu hatırlarsak bir şeyin değişimi yalnızca o şeyin kendisini değil, içinde bulunduğu ilişkiyi ve o ilişkinin taraflarını da karşılıklı olarak etkileyecektir. Bu bağıntılar birbirini içsel olarak, bir maddi zorunluluk içinde, içermektedir.[198]

Marx'ın içsel ilişkiler felsefesini eserlerinde de açıklamaktadır. Örneğin 1844 El Yazmalarındaki şu iki ifade: "Mülksüzlük ile mülkiyet antitezi, emek ve sermaye antitezi olarak kavranmadıkça, etkin bağlantısı, içsel ilişkisi ile anlaşılmamış, belirsiz bir antitez olarak kalır-bir çelişki olduğu henüz anlaşılmamış bir antitez."[199] İkinci olarak ise, "Özel mülkiyet ilişkisi, topluluğun şeyler dünyasıyla ilişkisi olarak süregelir."[200] Yine Marx, Feuerbach'a karşı eleştirisinin dayandığı temel el yazmasında "Feuerbach dinsel özü insani öz haline getirir. Ne var ki, insani öz tek tek her bireyin doğasında bulunan bir soyutlama değildir. Bu öz, kendi gerçekliği içinde, toplumsal ilişkiler bütünüdür."[201] değerlendirmesinde bulunmuştur.

Şimdi, Marx, kendi yöntemiyle, diyalektiğin yasalarını kullanarak tikel somut ilişkileri soyutladı, kategorilerinin maddi ve kavramsal olarak koşulladığı ve varsaydığı ilişkilere döndü ve tümel ilişkileri, asli kaynağını maddi gerçek olarak kullanarak bütünü yeniden tanımlamış oldu.[202] Bu durumda Marx kendisiyle, tarihsel ve

---

[195] Lenin, Marx ve Engels üzerine yazdığı bir ansiklopedi maddesinde insanı tarihsel ve toplumsal ilişkilerin bütünü olarak tanımlamaktadır ki bu tanım Marx'ın tanımıyla uyarlılık taşımakta ve onu açıklamaktadır. Vladimir İlyiç Lenin, **Karl Marx ve Marksizm Üzerine**, 3. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, ss. 31-33; Marx ve Engels, Alman, s. 197; Ollman, Yabancılaşma, s. 62; Foster, s. 101.

[196] Bu demektir ki Marx için 'şeyler' ilişkiden azı değildir. Öbür türlü tek bir şeyden bahsetmek metafizik bir kavrayış olurdu. Ollman, Yabancılaşma, s. 44.

[197] Ollman, Method, ss. 1-2.

[198] Ollman, Yabancılaşma, s. 45, 63; Ollman, Diyalektiğin, s. 66-70; Foster, ss. 103-105.

[199] Marx, 1844, s. 107.

[200] İnsanla insanın dolaysız, doğal ve zorunlu ilişkisi, erkekle kadının ilişkisidir. İki cinsin bu doğal ilişkisinde insanın doğayla ilişkisi doğrudan doğruya insanın insanla ilişkisidir ve gene aynı şekilde insanla ilişkisi doğrudan doğruya doğayla ilişkisidir- kendi doğal işlevidir (fonksiyonudur)." Marx, 1844, ss. 108-109.

[201] Marx ve Engels, Alman, s. 16.

[202] Asli kaynağın gerçek olduğu, maddi gerçeklere göre yöntemin yol aldığını ve hiçbir zihinsel süreç içinde ahlaki bir 'doğruculuğun' yer almadığının üzerinde önemle durmak gerekir. Alman felsefeci ve sosyalist Karl Vörlander'in aktarımına göre Marx ne zaman birileri ahlak hakkında konuşmaya başlasa yüksek sesle gülmeye başlarmış. Phil Gasper, "Marxism, Morality, and Human Nature | International Socialist Review", https://isreview.org/issue/82/marxism-morality-and-human-nature/index.html, (24.11.2022)

toplumsal ilişkileriyle açıkladığı kavramları, nesneleri ve ilişkileri yorumlama olanağına sahip olacaktır. Marx, yorumlamalarıyla açıkladığı ilişkilerin farklı yerlerinde konumlanarak, ilişkinin her yanını açıklama imkanına sahip olacaktır.[203] Yine, bu yöntemle Marx ilişkinin her yanını kendi gerçekliği içinde ayrı ayrı açıklama ve yorumlama imkanına da erişmektedir. Bu hal de karşımıza Marx'ın aynı kavramı farklı yerlerde birbirlerinden başka şekilde tanımlaması olarak karşımıza çıkar.[204]

Engels, Kapitalin İngilizce önsözünde bu durumun olumsuz yansımasına değinerek, Kapital'in okurlarının, kavramları yalnız günlük dildeki anlamlarıyla değil, ekonomi-politiğin de dışına çıkacak şekilde kullanılması nedeniyle zorlandığını ifade eder. Engels'in cevabı açıktır, onların kuramı kapitalizme insanlık tarihinin bir gelişme aşaması olarak bakar, bu nedenle de kavramlara durağan ve değişmez gözle bakan iktisatçılar gibi bakılmaması gayet olağandır.[205] Marx'ın ölümünden sonra Kapital'in yayımlanmamış ciltlerini düzenleyen Engels, üçüncü cildin giriş bölümünde bu soruna geri döner. Marx'ın anlatısı iktisatçılardan ve günlük dilden farklı olmanın yanısıra tutarsız da görünmektedir.[206] Engels, bunu bir kusur olarak görmeksizin açıklamalarına başlar, ilişkiler somut olarak değişmekte ve dönüşmekteyken onların zihindeki yansımaları da aynı yolu izlemelidir. İlişkiler içinde bulunduğu tarih ve mantıkla açıklanmalıdır.[207]

B. **M**ateryalist Toplum ve Tarih Eleştirisi

1. **M**ateryalizme Felsefi Bir Giriş

Karl Marx ve Friedrich Engels'in uzun yıllar içinde birçok teorik ve pratik mücadele ile acımasız ve her zaman bilimsellik iddiası taşıyan eleştirileri ile yarattıkları kuramları, günümüze gelene kadar "Diyalektik materyalizm" ve "Tarihsel materyalizm/Materyalist tarih" adını da taşımaktadır. Her ne kadar bu iki nitelik belirten isimin kendinde taşıdığı bir yanlışlık olmasa da kuramın iki sahibinin de üzerinde oydaştığı isimler olmamaları nedeniyle bu adlara yer vermemeyi tercih ediyorum.[208] Diğer yandan bu tanımları, hele ki inceleme ve açıklama amacı taşıyan bir iddia

[203] Ollman, Diyalektiğin, s. 36, 74, 120.
[204] Ollman, Yabancılaşma, s. 27 vd.
[205] Marx, Kapital, I. Cilt, 1. Baskı, ss. 36-37.
[206] Ollman, Yabancılaşma, s. 29.
[207] Marx, Kapital, III. Cilt, ss. 24-25; Terry Eagleton, **Materyalizm**, çev. Serkan Gündüz, Can Sanat Yayınları A.Ş. İstanbul, 2021, s. 42.
[208] Marx ve Engels, kuramları için "eleştirimiz" ve "tarihe bakışımız" gibi ifadeleri kullanmaktadırlar. Ollman, Yabancılaşma, s. 36; Friedrich Engels, **Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-94**, çev. Öner Ünalan, 2. Baskı, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2000, (Tarihsel), ss. 11-13.

içinde, tarihsel ve konunun özünü de kendinde barındıran ilişkileri anlamak için şu aşamada indirgemeci buluyorum. Bu düşüncemin sebebi bizzat Karl Marx ve Friedrich Engels'in hayatlarında yer almaktadır. Ayrıca her iki kişinin de kronolojik olarak eserleri incelendiğinde bir maddecilik hipotezini kanıtlama amacındansa var olan felsefeyi, ideolojiyi, toplumu ve tarihi eleştirerek kendi kuramlarının materyalizmine ulaştıkları anlaşılacaktır. Her iki düşünür ve uygulayıcının da kendilerini felsefeye ve politikaya bıraktıkları[209] anda idealizmin çelişkisine düştükleri, 1840'lı yılların ortalarında idealizmi açıktan açığa hedef almaları ve özellikle "Alman İdeolojisi" eserleriyle, idealizmden kaçarken tutundukları Feuerbach'ın durağan materyalizmini de eleştirmeleriyle kendi maddeci kuramlarına ulaşabilmişlerdir. Bu halde tüm bir sürecin niceliksel ve niteliksel gelişimini göz ardı etmek materyalist eleştiriyi bizzat göz ardı etmek olacaktır.

1837 yılında Hegelci felsefenin hakimiyet sürdüğü Berlin'de bir hukuk fakültesi öğrencisi olan Marx, Berlin'den önce okuduğu Bonn'da etkisi altında kaldığı Kant ve Fichte ile ömür boyu hayran kaldığı Goethe'nin karşısında Hegel'i bulmuştur.[210] Ailesine yazdığı mektupları genelde kısa tutan Marx, yaşadığı zihinsel karmaşanın ardından hissettiği bunalımı babasına bir mektupla açıklamaktadır. "Sevgili Baba, İnsanın hayatında bir dönemin sonunu temsil eden ve açıkça yeni bir istikamete işaret eden anlar vardır."[211] diye başlayan mektupta Marx, düşüncelerinde bir karmaşanın gitgellerini, romantik fikirlerinin, heyecan ve duygularının artık sona erdiğini, romantik şiirlerin yerine artık gerçekle ilgilenmeye başladığını, Hegel'in düşündüğü gibi olan ve olması gereken arasındaki karşıtlığı artık uğraş edindiğini, yine de Jenny'ye üç cilt şiir yazdığını yazmaktadır.[212] "Fakat şiir sadece bir yan uğraş oldu ve öyle olmalıydı; hukuk okumak zorundaydım ve bütün bunların ötesinde felsefe ile mücadele etme gereği duydum."[213] der Marx. Roma hukukundan Almancaya çeviriler yapar, titizlikle hukuk üzerine çalışmaya başlar ve kendince bir kamu hukuku tezi yazar ama "olanla olması gereken arasındaki karşıtlık" kendi söylemine göre onu hataya düşürür. "Matematiksel dogmatizmin bilimdışı formuyla" işe başlaması onun saptadığı kendi

[209] Burada kendilerini felsefeye bırakmalarıyla, Epikuros'a değinmek gerektiğini düşünüyorum. Epikuros özgürlüğe kavuşmak için felsefeye boyun eğmek ve ona hizmet etmek gerektiğini söyler. Onun için felsefe yapılmaz insan kendisini felsefeye bırakır. Marx ve Engels için de kendi hayatları göz önüne alındığında bu şekilde davrandıkları söylenebilir. Karl Marx, **Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri**, çev. Hüseyin Demirhan, 3. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2016, (Demokritos), s. 26.

[210] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 27-31; David McLellan, **KARL MARX His Life and Thought**, The Macmıllan Press Ltd, London, 1973, s. 13, 23, 28.

[211] Marx, Hayalet, s. 35.

[212] "Letter from Marx To his Father by Karl Marx November 1837", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1837-pre/letters/37_11_10.htm, (27.12.2022)

[213] Marx, Hayalet, s. 36.

sorunudur. Matematikte üçgeni icat eden kişi, saf bir soyutlama olan üçgenini daha fazla ilerletmeksizin onu dönüştürür. "Oysa yasa, devlet, doğa ve tüm felsefeyi içeren fikirlerin yaşayan dünyasının pratik ifadesi söz konusu olduğunda, nesne bizatihi kendi gelişimi içinde incelenmeli ve keyfi bölümlenmeler meseleye dahil edilmemelidir…"[214] der ve içinde bulunduğu egemen felsefenin sınırından dışarıya ilk adımını atar.[215]

Masa başında kitaplar çeviren Marx'tan biraz farklı olarak Engels de romantizmin etkisi altındaydı.[216] Üniversite okumasa da Berlin'deki askerliği süresince üniversitede derslere katılım sağlamış, teorik olarak güncel akımları yakalayan biri haline gelmişti.[217] Engels'in ayırt edici bir diğer özelliği ise babasının işleri nedeniyle genç yaşından itibaren çalışmaya başlaması nedeniyle gezdiği ve tanıdığı şehirlerdir.[218] Henüz romantik şiirlerle yazı yazmaya başlayan Engels, gözlemlerinin de etkisiyle, sanayi sebebiyle bozulan doğayı, alkolizme teslim olmuş işçi sınıfını, 'ahlaksızlık' içinde yaşayan burjuvaziyi ve egemen ideoloji olan dini betimler, açıklar ve eleştirir.[219] Bu halde Marx ve Engels'in yöntemlerinin temel aracının eleştiri olduğu gayet görünür bir haldedir. Önce dini, sonra genç Hegelcileri ve Feuerbach'ın materyalizmini eleştirerek kendi kuramlarını inşa etmişlerdir.

a. Karl Marx ve Friedrich Engels'e Ulaşan Materyalizm

Friedrich Engels, Marx'ın ölümünden yıllar sonra kaleme aldığı "Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu" adlı eserinin hemen önsözünde bu eserin bir borç olduğunu dile getirir.[220] Marx'la dostlukları boyunca neye nasıl ulaştıklarını ve ulaştıkları şeyin aslında neye denk geldiğini kısaca dahi olsa bir anlatı şeklinde sunacak fırsat yakalayamamışlardı.[221] Eserin temeli Hegel'e ve Feuerbach'a dair olsa da aslında temelde kendilerinin geçtiği pratik ve teorik süreci açıklamak eğilimindedir.[222] Engels bu eserde kaleme aldığı düşüncelerinin bir kısmını yukarıda da değindiğim Anti-Dühring eserinde yer vermiştir. Zaten Engels'in Anti-Dühring sonrası eserleri, Anti-Dühring için çokça zaman ve emek harcadığı için ondan birçok ayrıntı taşımaktadır. Engels, her iki anlatısında da burada yer alan kategorilere

[214] Marx, Hayalet, s. 37.
[215] Marx, Hayalet, ss. 38-39; McLellan, s. 26.
[216] Carver, Engels, s. 29, 38, 58.
[217] Carver, Engels, s. 27; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, **Friedrich Engels Biyografi**, Sorun Yayınları, İstanbul, 1997, (Engels), ss. 29-32.
[218] Carver, Engels, s. 33.
[219] Carver, Engels, ss. 57-60; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, s. 20.
[220] Engels, Ludwig, s. 8.
[221] Engels, Ludwig, ss. 7-9.
[222] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, ss. 257-258.

bulaşmaksızın tek bir doğrultu içinde tarihsel, felsefi ve eleştirel bilgi ve fikirlerini bir arada kullanır ki bu da yine yöntemsel olarak yukarıda genel hatlarıyla yer verilen diyalektik yöntemin ve onun iç ilişkilerinin bir sonucudur.

Engels, Feuerbach'ın Hegel ile kendi düşünceleri arasında bir halka olduğunu belirtir.[223] Bu ifadeden şüphesiz Hegel öncesi felsefenin de bu halkaların diğer parçaları olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki Hegel'in her ne kadar idealist olsa da kendinden önceki felsefeyi eleştirdiğini, yalnız idea üzerinden değil ideanın biçimleri olarak pratik gerçek dünyanın maddelerine, doğaya, bilime, tarihe ve toplumsal ilişkilere de değindiği bu anlayışı doğrulayacaktır.[224] Bu başlık altında kategorik bir inceleme yapılarak tarihsel bir sarmal göz önüne çıkarılmaya çalışılsa da bundan hemen önce Engels'e söz vererek şimdilik nispeten cılız ancak en yalın haliyle anlaşılır bir idealizm ve materyalizm tanımında bulunmak gerekmektedir.

Friedrich Engels söze şöyle başlar: "HER felsefenin ve özellikle modern felsefenin büyük temel sorunu, düşüncenin varlık ile ilişkisi sorunudur."[225] İnsanların toplumsal ilişkiler kurabildiği ve bunu sürdürüp nesillerden nesillere aktarabildiği anlardan itibaren ve belki her insanın bir kez olsun aklına gelen bir sorunun izdüşümüdür bu. İnsanın bedeniyle yine insanın zihni arasındaki ilişkinin ne olduğu ve zihin ürününün yani düşüncenin bedenden ayrı bir varlığa, bir kelime ile ruha sahip olup olmadığı sorununun tarihsel ve toplumsal akış içinde aldığı biçimler zamanla farklı kamusal hipotezler doğurmuştur. İlkin ruhun ölümsüzlüğü fikrinin getirdiği sorunlar, doğa, eylem ve nesnelerinin kişilikleştirilmesiyle bir araya gelerek dinler tarihi ve bizzat din kavramının da henüz ayrıntılarıyla soyutlanmamış bir ifadesi olmuştur.[226] Engels tabii ki bu durumunun nedeninin doğayı bilmemenin ve eldeki bilme nesneleri ölçüsünde de yeterli bilgiyi elde edecek yetiye sahip olamamanın bir sonucu olarak görmektedir.[227] Bu sorun orta çağın son bulması, bilimsel araştırmanın, bilim insanlarının keşifleri ile bu ilişkiye denk siyasi değişimlerin bir yerinde cevaplanabilir olmaya başladı. Tüm soru şu hâlde özetlenebilir oldu: "…dünya Tanrı tarafından mı yaratılmıştır, yoksa bütün öncesizlik boyunca var mı idi?"[228] Sorunun cevabına göre iki ayrı taraf meydana geldi. Dünyayı tanrı yarattı, zihin, ruh, idea vb. dünyadan evvel de vardı diyenler 'İdealizm kampını'; doğanın temel öğe olduğunu

[223] Engels, Ludwig, s. 8.
[224] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, s. 28.
[225] Engels, Ludwig, s. 21.
[226] Engels, Ludwig, ss. 21-23; Paul Noah Siegel, **Dünya Dinleri ve İktidar**, çev. Selin Dingiloğlu, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, ss. 58-63.
[227] Engels, Ludwig, s. 21; Siegel, ss. 65-66.
[228] Engels, Ludwig, s. 22.

değişik biçimlerde öne sürenler ve varsayanlar ise 'Materyalizm kampını' oluşturmuşlardır.[229] Engels, bu örnekle materyalizm ve idealizme dair temel tanıyı ve ilişkiyi en basit haliyle bu şekilde açıklamanın yeterli olduğunu söylemektedir. Bu halde 'Materyalizm kampı'nın tarihi incelenebilir hale gelmektedir.

(1). İngiliz Materyalizmi

Friedrich Engels, Anti-Dühring'in üç bölümünden oluşan, ilk olarak Fransız işçileri için ayrıca hazırlanmış olan ve o yıllarda "Komünist Manifesto"dan daha fazla dile çevrilip daha fazla basılan "Ütopyadan Bilime Sosyalizmin Gelişimi" adlı eserinde, yıllar önce Marx ile birlikte yazdıkları ilk eserleri olan "Kutsal Aile"ye geri dönerek, materyalizm anlatısını şu şekilde başlatır: "Materyalizm, Büyük Britanya'nın öz oğludur."[230] Bunun sebebi materyalizmin skolastik filozofu Duns Scotus'un "Madde düşünemez mi?" sorusunun materyalizmin ilk adımını atmasıdır.[231] Her ne kadar Duns Scotus, sorusunun cevabını teolojide arasa da kendisinin materyalizmin bir diğer emeklemesi olan 'Adcılık'ın bir temsilcisi olduğu unutulmamalıdır.[232] Bu sorunun ötesinde İngiliz felsefesinde niteliksel bir materyalizmin mucidi Francis Bacon'dır.[233]

Francis Bacon kendi kuramında doğa felsefesine ve özellikle ilk çağın doğa felsefecilerine çok kez başvurur ve atıfta bulunur. Onun materyalist yönteminin temeli duyular ve gözlemdir. Doğa bilimi ona göre gerçek bilimdir ve fizik doğa bilimlerinin en seçkinidir. Gözlem ve duyulara göre elde edilen deneysel veriler karşılaştırma ve tümevarımla akılcı bir şekilde birbiri ile ilişkilendirilir. İleri sürdüğü ve yukarıda da değinildiği gibi maddenin temel niteliği ve özü Bacon için de harekettir ve hareket maddenin niteliğini koşullandıran bir özelliğe sahiptir.[234] Buna rağmen Bacon'ın materyalizmi Engels ve Marx'a göre niteliği sebebiyle dini görünüşünden henüz ayrılabilmiş değildir.[235] Tabii ki bu durum kötücül bir anlam da taşımamalıdır. Felsefe ve bilimde bir halka olarak Bacon, aya ayak basmak kadar büyük bir atılım yapmıştır. Marx bu adımı hayli dobra bir şekilde açıklar: "Felsefe politika bağlamında, fizik, matematik, tıp ve diğer bilimlerin kendi alanlarında yapmış oldukları şeyi yaptı.

---

[229] Engels, Ludwig, ss. 21-22.
[230] Engels, Ütopyadan, s. 25; Marx, Hayalet, s. 193; Marx, Kutsal, s. 183.
[231] Engels, Ütopyadan, s. 25; Marx, Hayalet, s. 193.
[232] Adcılık genel fikirlerin şeylerin varlığından bağımsız olduğunu iddia eden realizme karşı fikirlerin şeylerin adından başka bir anlama sahip olmadığını kabul eden bir akımdır. Bu halde kendine maddi bir kaynak bulamayan terimler o güne kadar sahip olduğu anlamını yitirecektir. Marx ve Engels, Kutsal, s. 183, 184, 419.; Zoltán Gendler Szabó, "Nominalism", **The Oxford Handbook of Metaphysics**, (ed. Michael J. Loux ve Dean W. Zimmerman), Oxford University Press, 2005, s. 11.
[233] Marx, Hayalet, s. 194; Cevizci, s. 446.
[234] Cevizci, s. 451; Engels, Ütopyadan, ss. 25-26.
[235] Engels, Ütopyadan, s. 26.

Verulamlı Bacon, teolojik fiziğin kendini Tanrı'ya adamış dölsüz bir bakire olduğunu ilan etti: Fiziği teolojiden kurtardı ve fizik doğurganlaştı."[236]

Bacon'ın teolojiye, insan zihnine ve şiirsel anlatımına karşı onun materyalist düşüncelerini sistematik olarak bir araya getiren kişi ise Thomas Hobbes'tur.[237] Thomas Hobbes, Bacon'ın kuramını daha katı bir materyalizm halinde sunar.[238] Fiziksel hareketi ve dolayısıyla bir bilim olarak fiziği geometriye ve mekaniğe indirger. Bu durumda düşünen ve duyan insanı da sadece biyolojik insan olarak görür. Kötümser bir gerçekçilikle insanı halen akıllı bir varlık olarak görse de akıllı insan toplumsal bir özneden ziyade Hobbes için daha çok aldırışsız bir nesnedir.[239] Hobbes, Bacon'ın duyuma dayalı çıkarımlarını devam ettirir.[240] Ona göre düşünceler, maddi dünyanın insanın zihnindeki izdüşümünden başka bir şey değildir. Bilimin buradaki görevi ise bu izdüşümleri isimlendirmektir ve bu isimlendirme sırasında bir araya gelen isimlerin de ayrıca isimleri olabilecektir ancak cisimden kaynaklanmayan bir isim de mevcut olamayacaktır.[241] Onun için sadece duyulabilir nesneler bilinebilir olduğu için tanrının varlığı bilinemezdir. İnsan ise değinildiği gibi dürtüleriyle hareket eden mekanik bir varlıktır.[242] "İyi dediklerim dürtülerin nesneleridir. İnsan doğa gibi, aynı yasalara tabidir; kuvvet/güç ile özgürlük özdeştir."[243]

Hobbes her ne kadar Bacon'ı sistemleştirme çabasına girmişse de Hobbes'un savlarına kanıt sunan bir diğer İngiliz materyalisti ise John Locke'tur.[244] Diyalektik bir üçlem gibi Locke'un materyalizmi kendi niteliğine kavuşmuş ve adadan kıtaya yayılabilir hale gelmiştir ki fikirleri ve eserleri kıtada Fransız materyalizminin metafiziğe karşı silahı olmuştur.[245] Locke'un bilgi felsefesindeki temel kaygısı insanın bilme yetisinin sınırlarını bilmeksizin din ve ahlak üzerine ilkeler koymanın ve bu konulara değinmenin anlamsız olduğudur.[246] Bu durumda öncelikle bilme yetisi üzerine yoğunlaşmak gerekir. John Locke'a göre insanın zihni dünyaya geldiğinde boş bir sayfadan ibarettir, insan deneyimleyerek boş levhayı doldurur ancak bilme

[236] Marx, Hayalet, s. 49.
[237] Marx ve Engels, Kutsal, s. 184.
[238] Engels, Ütopyadan, s. 26.
[239] Solmaz Zelyut, **Dört Adalı (Bir Kıtalı)**, Öteki Yayınevi, İstanbul, 2017, ss. 23-27; Engels, Ütopyadan, s. 27; Marx, Hayalet, s. 192, 194; Marx ve Engels, Kutsal, s. 185.
[240] Cevizci, s. 463.
[241] Engels, Ütopyadan, s. 27.
[242] Marx ve Engels, Kutsal, s. 185.
[243] Marx, Hayalet, s. 194.
[244] Engels, Ütopyadan, s. 28.
[245] Marx, Hayalet, s. 195.
[246] Zelyut, s. 59-60; Cevizci, s. 572.

süreci bu şekilde sona ermez. Duyum sonrası düşünme başlar, düşünme duyumun aksine içsel bir yolculuktur.[247]

(2). Fransız Materyalizmi

İngiliz materyalistleri, felsefelerini kıtaya taşıyarak, Fransız felsefe, bilim ve politikasını derinden etkiledi. Materyalizm Fransa'yı öyle bir şekilde sarstı ki bu felsefeyle dünya tarihi değişti demek abartı olmayacaktır. Fransızlar, kendi materyalizmleriyle var olan her şeye ve ilişkiye karşı acımasız bir eleştiri savaşına giriştiler, üstelik bu mücadeleleri yalnız teorik sahada, masa başında ve aristokrasi ile yönetici sınıfların kavgaları arasında da değil İngiltere ve Hollanda'da yayınlar yaparak, devlet baskısı ve zorunun yaşattığı tehlike ve tehditlerinin altında gerçekleşti. Fransız materyalizmi dine, devlete ve resmi olan, başta bilim olmak üzere, her şeyi eleştirdiler ve yeniden, kendi yeni görüşlerine göre, düzenlediler.[248]

Engels, Bacon, Hobbes ve Locke'un Fransız materyalizminin ve Fransız devriminin babalarını olduğunu söylemektedir.[249] Ada felsefesi, kıtaya gelirken kendini iki akım üzerinden var kılabilmiştir. Bu akımların birincisi Descartes'ın ikincisi ise Locke'un izlerini taşımaktadır.[250] İki akım da zaman içinde başka niteliklere evrilmiş hatta yan yana gelip bazı yönlerini bir araya da getirmiştir. Önceki bölümde Descartes'e üstün körü değinmiştik, Descartes mekanik, fizik, matematik ve metafizikle ilgilense ve bu alanda üretimde bulunsa da onun fiziği ile metafiziği birbirinden ayrı iki kategoridir.[251] Fransız materyalizminin fizikçileri ise Descartes'in fiziğini takip etmişlerdir. Descartes için maddenin kendisi varlığın ve bilimin kaynağıdır.[252] "Kartezyen Materyalizm" olarak adlandırılan bu akım daha Descartes hayattayken dahi onun takipçileri tarafından eleştirilerek metafizik yanlarından arındırıldı.[253] Mekaniği önceleyen bu akım Hobbes'tan etkilenmişti ve felsefe de temeli Demokritos'a dayanmaktaydı. Bu akımın özetinin, bu üç kişiye dayanarak, determinist katı bir materyalizm olduğunu söylenebilir. Bu söylence de maddeyi her halde öncelemek anlamında olup zamanla doğa bilimleri içinde erimiştir.[254]

---

[247] Zelyut, ss. 61-65; Cevizci, s. 578.
[248] Engels, Ütopyadan, s. 41.
[249] Engels, Ütopyadan, s. 29.
[250] Marx, Hayalet, s. 192; Marx ve Engels, Kutsal, ss. 180-181.
[251] Descartes'in metafizik yaklaşımı fiziksel yaklaşımının tam tersine maddedense ideyi önceler ve maddenin değişiminden kaynaklı yapısını bilinçle açıklamaya çalışır. Zelyut, s. 145; Marx, Hayalet, s. 192.
[252] Cevizci, s. 485.
[253] Marx, Hayalet, ss. 192-193.
[254] Marx ve Engels, Kutsal, ss. 181-182.

Marx, Pierre Bayle'yin kıta felsefesinde materyalist öğeler taşısa da halen metafizik kalıntılara sahip olan felsefenin sonunu getirdiğini yazmaktadır. Ona göre Bayle'yin silahı şüpheciliktir.[255] Metafiziğin sonu geldiği söylense de onun boşluğunu dolduracak bir materyalizm ise adadan gelmiştir. Bu isim John Locke'tur. John Locke'un eser ve eleştirileri Fransa'da kendisini devam ettirmiştir. Burada Helvetius'un ahlak tanımına işaret eden Marx, materyalizmin artık Fransız niteliğine kavuştuğunu belirtir.[256] Helvetius, duyunun ve duyunun yanında kişinin çıkarları ve kendisine dönük sevgisi ile hazzının ahlakının temeli olduğunu ifade etmektedir. Bu ifadeyle ahlak hem dış koşulların hem de dış koşulların öznesi olan insanın da özelliklerini içermektedir.[257] Bu ifadeyle de Marx, Fransız ve İngiliz materyalizmlerini karşılaştırır. İngiliz materyalizmi bir başlangıç olarak Fransızları beslese de onu uygarlaştıran, katılığından arındıranlar ise Fransızlardır.[258]

(3). Alman İdealizmine Dönüş

İngiltere ve Fransa'da materyalizm siyasi yapıyı baştan aşağı değiştirirken, akıl penceresinden ve bilimin keşifleriyle o güne kadar ki her şeyi eleştirirken ve hatta bu yolda terör estirirken Alman felsefesi Kant ve Hegel'le birlikte hem kendisinin hem de idealizmin en gelişkin çağını yaşıyordu.[259] Şüphesiz materyalistlerin bu gerçeğe karşı materyalistçe bir cevabı bulunmaktadır. Henüz materyalizmin biraz olsun tanımına ve biraz olsun tarihine değinmişken, maddenin ve maddi koşulların insanı ve dolayısıyla toplumu, toplumsal ilişkileri ve yine dolayısıyla bilimi, dini ve devleti etkileyebildiğini çıkarsayabiliriz. Sanayi devrimi, coğrafi keşifler ile ekonomik dengenin değiştiği ve dini otoritelerinin gücünü yitirdiği çağda Almanya iki devletin de gerisinde kalmıştır.[260] Şüphesiz bu geri de kalış büyük bir etkiye sahip değildir, Almanya, ulus birliği sağlanmamışsa da kapitalistleşen bir coğrafyadır ve hele ki Prusya Devleti yetkin bir bürokratik gelişkinliğe sahiptir. Hatta Hegel'in felsefesi, Engels'in değişine göre, Prusya Devletinin resmi felsefesidir.[261]

İngiltere ve Fransa'nın pozitif bilimlerinin keşifleri ve etkileri Almanya'da geç yankı bulmuştur. Engels bu duruma örnek veriyor, mesela Kant'ın 'Kendinde şeyi', Engels ilk olarak Kant'a hak verir. Kant'ın yaşadığı zamanda ve yerde elde bulunan bilimsel veriler henüz onları bir araya getirecek gelişimden yoksundu ancak aradan

[255] Marx, Hayalet, s. 193.
[256] Marx, Hayalet, s. 195; Marx ve Engels, Kutsal, s. 186.
[257] Marx ve Engels, Kutsal, ss. 186-187; Cevizci, s. 647.
[258] Marx, Hayalet, s. 195.
[259] Engels, Ütopyadan, s. 72.
[260] Engels, Köylü, s. 39.
[261] Engels, Ludwig, ss. 11-12.

geçen yıllarda fizik, kimya, biyoloji vb. büyük atılımlar gösterdi. Bilimin gelişkin olmadığı ve elde bulunan verilere şüpheyle bakıldığı bir anda bilinemezliğin ifadesinin bu şekilde olması makulse de esas hakkında konuşursak felsefenin yerini doğa biliminin almasıyla böyle bir kavram eleştiriden nasibini almaktadır.[262] Bilimin gelişimi Alman felsefesinin idealist gelişimini açıklamak için bir cevaptır ancak tüm neden değildir. Materyalizm ilk çağ felsefesinin ilk felsefesi olarak tarihe çıkmışsa da devrim yapan bir felsefe olarak, tarihe yeniden dönüşü burjuvazinin ve dolayısıyla sermayenin gelişip toplumsal iktidardan ve devlet iktidarından hak ve yetki talep ettiği anda başlamaktadır.[263] Materyalizm, egemen ideolojinin, tek kelime ile dinin devletten alaşağı edilebilmesi için dine karşı ve dolayısıyla dinin sözcülerine, kiliseye ve burjuvaziyle uzlaşmayı reddeden feodal sınıflara karşı gelerek var olmuş ve güçlenmiş bir araç olmuştur. Devletin gelişkin ve temel ideolojinin dine yaslandığı Almanya'da burjuvazi böyle bir savaşa materyalizmle girmemiş tam aksi devlet felsefeyi kendi çatısı altında kullanmıştır.[264] Bu maddi olgu da Alman idealizminin varlığının bir diğer nedenidir.

(4). Ütopik Sosyalistler

Yukarıda materyalizminin gelişiminin burjuvaziyle dirsek teması halinde olduğunu ve özellikle de Fransa'da düşmanlarını, kısa bir zaman içinde olsa, yerle yeksan ettiğine kısaca da olsa değinmiştik. İktidarı elde etmek için materyalizmi bir ideoloji olarak benimseyen ve din ile dinin sözcülerinin[265] ortadan kalkmasına destek ve sebep olan burjuvazinin tavrı devrimin terörü ile sona erdi. Burjuvazi kendi Frankenstein'ını yaratmıştı. Çok geçmeden burjuvazi yeniden dine yeniden devletin mutlak gücüne ve bunların maddi ifadesi olan Napoleon'a sığındı.[266] Birkaç kelimeyle

[262] Engels, Kant'ın fiziksel buluşlarının ne kadar büyük şeyler ifade etse de hem çağın bilimsel metot ve birikimi hem de egemen felsefe nedeniyle hak ettiği yankıya ulaşamadığını belirtmektedir. Engels, Doğanın, ss. 36-38; Engels, Ludwig, s. 24, 27, 30; Marx ve Engels, Alman, s. 165.

[263] Engels, Doğanın, ss. 31-32; Hilav, s. 98; Marx, Felsefenin, s. 13; Marx ve Engels, Komünist, s. 39.

[264]Protestanlık, Luther tarafından Almanya'da gelişmiş, birçok kıyım ve siyasi savaş ile pazarlık sonunda Almanya'da kendisine yer edinmiş; Luther'in fikirlerinin egemen güçlerle uzlaşmasına karşı köylüler nezdinde taleplerin kabul edilmemesi ve köylülere karşı zalimane tutumların son bulmaması nedeniyle Almanya'da uzun bir süre köylü savaşları gerçekleşmiştir. Bu dini savaşın ve Protestanlığın da görece yüzyıllar evvel Almanya'da gerçekleşmiş olması da kıtanın diğer ülkelerine göre Almanya'yı din konusunda daha özgül ve statik kılmaktadır. Engels, Köylü, s. 53, 55, 59, 60, 69; O yıllarda Almanya'da devlet ve din aynı anlama geliyordu, bu nedenle de dini sorgulamak devleti ve onu yönetenleri sorgulamak anlamına geliyordu. Dine karşı herhangi bir söylem siyaseten huzur bozucu eylemler olarak değerlendirilmekteydi. Carver, Engels, s. 48, 294.

[265] Marx, doktora tezinin önsözünde dinin insan bilincinin bir yansımasının dini meydana getirdiğini; bu gerçeği kabul etmeyenlerin, dine karşı asıl saygısızların varsayılan bir din adına insanların inandıklarını onaylayanlar olduğunu söyleyen Epikuros'a katılmaktadır. Maddeci bir anlatı ile kabahatli olan insanların yarattığı ve inandığı din değil, o din adına buyruk verenlerdir. Marx, Demokritos, s. 13; Marx, Felsefenin, s. 118.

[266] Marx ve Engels, Alman, s. 167; Engels, Ütopyadan, s. 40.

ifade edilen ancak yüzlerce yılı kapsayan bu mücadele hali içinde çağın ezilenlerine, köylülerine, işçilerine ve küçük burjuvalarına zarar veren onları sömüren ve haklarından yoksun bırakan iktidara karşı burjuvazi, kendisini bu sınıfların temsilcisi olarak görerek ve göstererek kendi iktidarının payını elde etti.[267] Yine bu tarihsel süreç boyunca burjuvazi kendisini büyüttükçe, karşılıklı muhtaçlık ilişkisi içinde bulunduğu proletaryayı da büyüttü ve geliştirdi, bu ilişki tüm toplumsal ilişkileri bizzat değiştirdi.[268] Burjuvazi hak mücadelesine girdikçe onun yanında yer alan ve henüz siyasi bir tehdit oluşturmayan proletarya da hak talebinde bulundu. Gel gelelim burjuvazi despotizme ve dine geri döndükten sonra proletarya aynı şekilde davranmadı.[269] Kuşku yok ki işçi sınıfının belki azınlığı belki çoğunluğu burjuvazinin peşinden gitmiştir ancak az ya da çok sorunlar, talepler ve bunların nedenleri varlığını korudukça kendi varlığını da devam ettirmiştir. Zaman ve toplumsal ilişkiler geliştikçe talepler de gelişti ve değişti. Talepler yalnız siyasal taleplerle sınırlanmaksızın sınıflı toplumun sonunu ister hale geldi. Ütopik sosyalistler bu zaman diliminde çıka geldi. Saint-Simon, Fourier ve Owen bilimsel sosyalizmin oluşması öncesinde onu bağrından çıkartan eylemci ve düşünürlerdendir.

Ütopik sosyalistler hemen öncelerinde yer alan aydınlanmacı materyalistlerle birçok benzerlik taşımaktadırlar. Akıl ve bilime önem verirler, ekonomik sömürüye, dine ve despotizme karşıdırlar.[270] Fransız materyalizmi bunca fikrine ve akla verdiği önceliğe rağmen hayal ettiği sona erememişti. Onlar ne kendi iktidarını koruyabilmiş ne de kazandığı hakların devamını getirebilmişti. Diğer yandan toplumsal sorunlar günden güne artmaya devam etmekteydi, suç oranları artıyordu, koşullar daha iyiye gitmiyordu. Bu durumda ütopik sosyalistler, öncüllerinin toplumsal gerçeği yeteri kadar anlamadığını bu nedenle başarısız olduklarını düşünmüşler ve kendi kuramlarını sunmaya başlamışlardır.[271]

Ütopyacılardan ilki olan Saint-Simon Fransız devriminin şahitlerinden ve dolayısıyla etkilediği düşünürlerden birisiydi. Onu diğerlerinden ayıran şey ise toplumu çalışanlar ve aylaklar sınıfı arasında ikiye ayırmasıydı.[272] Devrim sonrası kilisenin mallarına el koyanlar ve onları yüksek karla satanlar hiç çalışmadan zengin olmuşken, içinde tüccarların ve bankerlerin de bulunduğu çalışan kesim ürettiği zenginlikten pay

[267] Marx ve Engels, Alman, s. 41, 54.
[268] Engels, Tarihte, ss. 20-21; Friedrich Engels, **İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu**, çev. Yurdakul Fincancı, 3. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, (Emekçi), 2019, ss. 58-59, 123.
[269] Engels, Emekçi, ss. 285-287.
[270] Marx ve Engels, Komünist, ss. 48-49.
[271] Engels, Ütopyadan, s. 59; Marx ve Engels, Komünist, ss. 47-50.
[272] Engels, Ütopyadan, ss. 60-61.

alamamıştı. Sonraki zamanlarında Saint-Simon çalışan kesimde gördüğü burjuvazinin yapması gereken işin üretimin örgütlenmesi ve idare edilmesi olduğunu ve yine siyasetin ve onun kurumlarının zaman içinde iktisat içinde sönümleneceğini iddia etmişti. Onun bu iddiaları romantizmden ve materyalizmden etkilense de ve çağının toplumunun bir ifadesini içerse de devletin kaldırılması ile Fransızların aylaklar karşısında ve mülksüzler sınıfı için düşmanları İngilizlerle ittifak kurmasını savunuyordu.[273]

Fourier de Saint-Simon gibi toplumsal ilişkileri ve devrim sürecini ele alır, belki onu daha derine taşımaz ancak mevcut ilişkileri de irdelemekten kendini alıkoymaz. Fourier, burjuvazi ve onun sözcülerinin devrim öncesi adalet, eşitlik ve kardeşlik vaatlerini ve devrim sonrası oluşan gerçeği eleştirir.[274] O, Cinsiyetler arası ilişki ve bu ilişkinin burjuva toplumuna yansımasını açıklar. Fourier, "Belirli bir toplumda, kadının kurtulma derecesinin, genel kurtuluşun doğal ölçüsü olduğunu…"[275] dile getirmiştir. Engels, onun yetkinliğini asıl olarak tarih kavrayışında yer aldığını belirtir. Fourier tarihi yabanıllık, ataerki, barbarlık ve uygarlık olarak dört gelişme aşamasına ayırmaktadır. Onun için uygarlık kendi iç çelişkileri nedeniyle sürekli amacının tersine ulaşmakta ve bu kısır döngüden çıkamamaktadır, yine bu nedenle uygarlığın zenginliği sürekli yoksulluk üretmektedir.[276]

İki Fransız ütopik sosyalistin yanında, Manş denizinin karşısında, reformcu bir fabrikatör, Robert Owen bu akımın son öncülüğünü yapmaktaydı.[277] Fransa'nın aksine İngiltere'de sanayi devrimi gelişkin bir aşamaya geçmiş, ülkenin büyük şehirleri ve liman kentleri sanayi şehirleri olmuş, bunun getirisi olarak sanayi proletaryası ise kendi hesabına düşen hastalık, iş cinayeti ve şiddeti, yoksulluk ile eğitimden uzak kalmışlığın sonuçlarıyla baş başa kalmıştı. Materyalizmden etkilenen Owen için insan içinde bulunduğu toplumun ve maddi şartlarının ürünüydü, bu halde de şahit olduğu koşulların ve işçi sınıfının maruz kaldıklarının sebebini sanayileşmenin getirdiği kaos hali olarak görmekteydi.[278] Bu halde yöneticiliğini yaptığı fabrikalarda o güne kadar görülmemiş bir üretim biçimi gerçekleştirdi. Daha önce suç oranlarının ve kötü yaşam koşullarının yüksek biçimde normal görüldüğü yerlerde Owen'ın üretimi ile toplumsal sorunlar hayli azaldı. Bunun nedeni ise Owen'ın işçiler için onurlu olarak gördüğü

[273] Engels, Ütopyadan, ss. 63-64, 77; Marx, Hayalet, s. 632; Marx, 1844, s. 108.
[274] Engels, Ütopyadan, s. 60, 64; Marx ve Engels, Alman, s. 400.
[275] Engels, Ütopyadan, s. 65.
[276] Marx, Hayalet, s. 183, 185, 196, 429; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, s. 42.
[277] Engels, Ütopyadan, ss. 66-67.
[278] Engels, Emekçi, ss. 222-223; Engels, Ütopyadan, ss. 67-69.

çalışma koşulları yaratma çabasıdır.[279] Robert Owen, anaokulunun mucididir. Fabrikalarında çocuklar için anaokulları inşa etmiş, işçilerin genelde on iki saatten fazla çalıştığı İngiltere'de on saatlik mesai saatlerinde çalışmasını sağlamış ve onlara fabrika çeşitli nedenlerle çalışamasa dahi tam ücret vermiştir.[280] Diğer yandan Owen iki önemli gerçeği saptadı. Sanayi devrimi sayesinde o günden elli sene önce yüz binlerce insanın ürettiği maddi zenginliği şimdi birkaç bin insan üretiyordu. Owen'ın merak ettiği sorun ise birkaç bin kişinin ürettiği zenginlik yüz binlerce insanın tüketimine aitken üretici sınıf yüz binlerce kişiye yetecek zenginlikten neden payını alamadığıydı. Cevap ise onlar için basitti aradaki fark burjuvanın karıydı. Yine Owen siyasi mücadelelerin kazanımlarının ve bu sayede işçilerin daha iyi koşulları elde edebilmesinin nedeni olarak da sanayii üretiminin önemini ve yerini fark etmişti.[281]

Ütopik sosyalistlerin kıtada yaşayanları henüz gelişmemiş sanayii ve büyük burjuvazi ile bu ilişkinin sonucu olan sanayii proletaryasının toplumda baskın yer tutmaması, Fransız devriminin ve devrim sonrası siyasi hayatın etkilerinin henüz devam ediyor olması nedeniyle düşüncelerini daha ileri safhalara taşıyamadılar.[282] Onların fikirleri ondan öncekilerin düşündüklerine zamanlarının getirdiği gerçeklerin eklenmesinden ibaretti. Robert Owen ise ilerici bir burjuva olarak deneysel ve pratiğe dayalı bilgisi ile dünya siyasetine ve üretim ilişkilerine önemli bir katkı vermiş ve katkılarının bedelini ise iflas ederek ödemiştir.[283] Engels, ütopik sosyalistleri, çağlarının şartlarının izlerini taşımaları ve şartların henüz gelişkin, iktidar sahibi bir kapitalist toplum yaratmaması nedeniyle fikirlerinin bu şekilde oluştuğu ve ondan öteye gidemediğini belirtir.[284] Materyalizm tarihi ve bütün felsefe Engels için söz konusu olduğunda tüm bu tarih için şu ifadede bulunmaktadır: "…biz Alman sosyalistleri, sadece Saint-Simon'dan, Fourier'den ve Owen'dan değil, aynı zamanda Kant'tan, Fichte'den ve Hegel'den geldiğimiz için gurur duyuyoruz."[285]

---

[279] "İnsanlar benim kölelerimdi." Robert Owen, The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race *(İnsanlığın Zihnindeki ve Pratiğindeki Devrim),* Etfıngham Wilson, London, 1849, s. 22'den aktaran; Engels, Ütopyadan, s. 67.

[280] Marx, Hayalet, s. 576.

[281] Carver, Engels, s. 149; Engels, Ütopyadan, ss. 68-70.

[282] Marx ve Engels, Komünist, s. 47; Marx, Hayalet, s. 189.

[283] Engels, Ütopyadan, ss. 69-70; Karl Marx, **Ücret Fiyat ve Kar**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, (Ücret), s. 24.

[284] Marx, Hayalet, s. 290; Engels, Ütopyadan, s. 71; Engels, Köylü, s. 30; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, s. 56.

[285] Engels, Ütopyadan, s. 17.

b. İdealizmin Eleştirisi Olarak Materyalizm

(1). Alman İdealizminin Genç Hegelciler tarafından eleştirisi

Marx ve Engels yukarıda yer alan düşünsel, tarihsel ve toplumsal mirasın eşliğinde kendi konum ve kanaatlerini oluşturmaya başlamışlardır.[286] Yukarıda da değindiğim gibi Fransa ve İngiltere'de felsefe ve felsefeciler, devletin ve egemen sınıfların; diğer bir ifadeyle dinin sözcüsü olan aristokrat ve feodal sınıfların karşısında yer almış ve mücadele etmişlerdir. Oysa, Almanya'da ise felsefeciler devlet akademisinin bir üyesi ve eserleri de ders kitabı halini almıştır. Engels, pratik mücadeleler sürdüren Fransa'nın aksine teorinin içinde savaşımlar gösteren Almanya'da, Hegel'in felsefesi Prusya Devletinin resmî ideolojisi halini aldığını ifade etmektedir.[287] Teoriye gömülmüş Almanya'nın "teorisinin yabancılaşarak dünyevileştiği" iki pratik vardır: Din ve devlet.[288] Hegel, neredeyse hayatın ve toplumun her alanında eser üretmişse de teorisinde halen boşluklar bulunmaktadır ve onun bıraktığı boşlukları dolduran Hegel'ci iki kanat 1840'lı yıllara doğru meydana gelmiştir. Hegel'in kuramını, eserlerini, bir kelimede esasını temel alanlar, gerçek olan her şey akılcı ve akılcı olan her şey gerçektir, diyerek din ve devlette muhafazakâr ve tutucu bir kimliğe bürünmüşler yine bu doğrultuda da dini ve devleti 'korumak' adına kullanılan araçları da meşru görmüşlerdir. 'Genç Hegelciler' adına sahip olan ikinci kanat ise Hegel'in yöntemini esas almışlardır.[289] Engels, Hegel'in eserlerinde yer yer 'devrimci' düşüncelere sahip olduğunu ancak hikâyenin sonunda yine de tutucu kanatta yer aldığını yazmaktadır.[290] Genç Hegelciler içinse Hegel'in yöntemi olan diyalektikle eleştiri devam eder ve eleştiri o günlerin asıl gündeminde olan ve protestanlar ile feodal sınıfa karşı ilerici burjuvaların taraf olduğu 'din' üzerine yoğunlaşmıştır.[291] Marx, "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi"ne yazdığı önsözde de ilkin bu durumu belirtir: "Almanya için dinin eleştirisi özünde tamamlanmıştır ve din eleştirisi her türlü eleştirinin ön şartıdır."[292] Bu ifadeye göre din eleştirilmeksizin, idealizm eleştirilmeksizin, 'gerici' feodalite ve onların devlet iktidarına sahip siyasi temsilcileri yenilmeksizin dünyanın açıklanması gerçekleşemeyecektir.[293]

---

[286] Marx, 1844, s. 13.

[287] Engels, Ludwig, ss. 11-12.

[288] "*Devletin dinden özgürleşmesi gerçek insanın dinden özgürleşmesi değildir.*" Marks, **Yahudi Sorunu**, s. 15, 25; Engels, Ludwig, s. 18.

[289] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, ss. 30-31; Engels, Ludwig, ss. 19-20.

[290] Engels, Ludwig, s. 44.

[291] Carver, Engels, s. 94, 123; Engels, Ludwig, s. 18; Marx ve Engels, Alman, ss. 149-150.

[292] Marx, Hayalet, s. 94; Marx, Eleştirisi, s. 191.

[293] Auguste Cornu, "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi", **Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi**, çev. Kenan Somer, 3. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2016, ss. 211-213; Marks, **Yahudi Sorunu**, s. 9.

Genç Hegelciler, dini eleştirmeye başladılar ta ki sonuçlarına varana değin. Genç Hegelciler, radikal burjuvazinin sözcülüğünü yaptıkları ve Marx'ın da editörü olduğu Rheinische Zeitung gazetesinde eleştirilerini ifade etmeye başlamışlardır. Strauss ve Bruno Bauer dine karşı eleştirilerini eserlerinde dile getiren ilk Genç Hegelcilerdendi. Onlar eserlerinde İsa'nın yaşamı ve İncil'deki mitlerin İsa'nın ölümünden çok sonra gerçeğe aykırı olarak hikayeleştirilmiş metinler olduğunu ileri sürerek hem olanca radikal bir adım atmış hem de din tartışmasını idealizm tartışmasına getirmişlerdir. Öyle ki artık dinin gerçek olmadığından şüphe etmiyorlarken şimdi temel sorunları varlığın mı bilincin mi birbirini koşulladığı olmuştu. Engels bu teorik mücadelelerin Genç Hegelcileri Fransız materyalizmiyle tanıştırdığını belirtir.[294] Bu tanışma Hegelci idealizmle yer yer katı bir şekilde iradeyi yadsıyan, deneysel ve duyumsal olan materyalizmle bir araya gelince ortaya çıkan kargaşadan Feuerbach çıkar.[295]

Feuerbach, idealizmden kurtulamamış romantik ifadelerle Almanya'ya materyalist eleştirilerini sunarak kargaşayı sona erdirir. Materyalist bir nitelik kazanan Feuerbach, doğanın tüm felsefelerden önce olduğunu ve insanların da doğanın bir ürünü olduğunu işaret eder[296] ve konu dine gelince de "…bizim dinsel imgelemimizin yarattığı üstün varlıklar bizim kendi özvarlığımızın hayali yansısıdırlar…"[297] der. Engels, Feuerbach'ın gerek ifade biçimi ve gerekse ifade ettikleriyle herkesi büyük bir coşkuya soktuğunu dile getirirken Feuerbach'ın halen idealizmden eserler taşıdığını da ifade eder.[298] Şöyle ki Feuerbach, tinle madde arasındaki ilişkide tinin maddenin bir ürünü olduğunu saptar ancak devamını getiremez katı materyalizm, Alman idealizmi ve doğa bilimleri arasında sıkışıp kalır; Engels'e göre Feuerbach'ın bir diğer sorunu doğanın da tarihsel bir oluşum ve hareket olduğuna katılmayan metafizik felsefen izler taşımasıdır ve son olarak Feuerbach'ın gerçek idealizmi onun dini ortadan kaldırmak istememesinde yatar.[299] Dinin Feuerbach için insani duygu ve düşüncelerin gerçek dışı bir yansımasıdır, bahsedilen duygu ve düşünceler ise temelinde iki insan arasındaki sevgiden ibarettir. Sevgiye yapılan bu atfa göre Feuerbach, sevginin ve sevgiden türeyen diğer duyguların dinle beraber var olduğunu ve biçim değiştirdiğini iddia etmektedir.[300] Feuerbach, sadece insana ait duygularla,

[294] Engels, Ludwig, ss. 19-20.
[295] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, ss. 32-33; Engels, Ludwig, s. 19.
[296] Carver, Engels, s. 317.
[297] Engels, Ludwig, s. 19.
[298] Engels, Doğanın, s. 220; Engels, Ludwig, ss. 23-26.
[299] Engels, Ludwig, s. 33.
[300] Carver, Engels, s. 105; Engels, Ludwig, ss. 34-35.

bilincin toplumsal bir yapıyı, inşa ettiğini söyleyerek idealizmden kurtulamamıştır ancak ne Marx ne de Engels bu durumu bir kusur olarak görmez çünkü Feuerbach düşünceleri ve eserleri nedeniyle Alman akademisinden dışlanmış bir kimseydi, yaşadığı yer ve zamana göre doğa bilimleri henüz onu materyalizme kesin olarak taşıyacak sonuçlara ulaşmamıştı.[301] Bu tamamıyla materyalist bir saptamadır, bilme nesnesi az olan insanlar bilemeyeceği şeyleri idealizmle doldurabilirler. Henüz başlangıçta değindiğim gibi Feuerbach, Marx ve Engels'in kuramında Hegel ile kendi aralarındaki halkadır. Bu halka sayesinde bu iki kişi de dine karşı eleştiriye girişebilmiş, sonraki senelerde ise kendi materyalist kuramlarını oluşturabilmiştir.

(2). Alman İdeolojisinin Eleştirisi Öncesinde Marx ve Engels'in Materyalist Yolculuğu

Bir 'Genç Hegelci' olan Marx, doktora tezinin başlığı "Demokritos ve Epikuros'un Doğa Felsefeleri Arasındaki Fark Üzerine"dir. Bu tez Marx'ın kendi hayatında üniversitede çalışabilmesi ve nişanlısı Jenny ile evlenebilecek maddi güce kavuşabilmesi adına kısa sürede yazılmış olsa da Marx'ın kanaatine göre ilk çağların doğa felsefesindeki bir eksikliği giderme iddiasına da sahiptir.[302] Marx doktora tezinde hiçbir idealist fikre girişmeksizin, determinist bir materyalist olarak gördüğü Demokritos'a karşı çıkarak, kendi zamanı ve ondan sonrasında düşündüklerinden dolayı her türlü eleştiri ve hatta hakarete maruz kalmış Epikuros'u savunmaktadır.[303] Epikuros atomların düşüşünde uğradığı salınımı kendiliğinden olarak nitelendirip katı materyalizme karşı çıkmış ve Marx'a göre de iradenin maddi dünyadaki yerini kendi temeline oturtmaya çalışmıştır.[304] Ayrıca belirtmek gerekir ki tez çalışmalarına dair notlarında da Marx felsefeye dair bir tespitte bulunur, felsefenin düşmanı onun kendisidir, değindiğimiz gibi onda felsefenin olanla olması gereken arasında bir ilişkisi vardır ve felsefe dünyevileştikçe yani olması gerekene ulaştıkça kendini gereksiz kılacak ve yok olacaktır.[305]

Marx'ın hayatı umduğu gibi gitmeyip Rheinische Zeitung'da çalışmaya başladığı zaman da Genç Hegelcilerin tartışmalarına, siyasi polemiklerinden arta

---

[301] Engels, Doğanın, s. 219; Engels, Ludwig, ss. 29-31.

[302] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 33; Carver, Engels, s. 94; Marx, Demokritos, s. 11.

[303] Marx, genç Hegelciler arasında büyük bir ilgi konusu olan öz bilinç ile tarihsel ilerleme arasındaki ilişkiyi incelediğinde determinist bir belirlemedense öz bilincin madde üzerindeki etkisinin varlığını savunmaktadır. Carver, Engels, s. 94; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 34-35; Marx, Demokritos, ss. 22-24, 28-29, 36-39.

[304] Marx, Demokritos, ss. 39-42; Marx ve Engels, Alman, s. 120.

[305] *"Felsefe ile gerçek dünyanın incelenmesi arasındaki ilişki, mastürbasyon ile cinsel aşk arasındaki ilişki gibidir."* Marx ve Engels, Alman, s. 202; Marx, Hayalet, ss. 43-45.

kaldıkça, değinmektedir. “Moselle Muhabirinin Müdafaası” isimli makalesinde Marx, gelecekte inşa edeceği kuramının nüvelerini taşımaktadır. Bu makalede Marx, politik bir olayı incelerken, nesnel koşulları göz ardı edip, sadece olayın taraflarının iradelerini temele almanın bir kolay ama yanlış olduğunu; incelemeye konu olan olayın taraflarının iradelerini koşullayan nesnel bir yaklaşımla incelemenin gerektiğini söylemektedir. Bu şekilde tarafların önceden ahlaken iyi ya da kötü olduğu önemsizleşecektir ve iradeleri sayılı olasılıklara indiren koşullar dikkat kazanacaktır.[306]

Marx’ın çalıştığı gazete olan Rheinische Zeitung, Prusya Devletince kapatılınca, evliliğinin hemen öncesinde bulduğu zamanda, Hegel’in hukuk felsefesini yeni yeni düşüncelerine kattığı ekonomi ve Feuerbach’ın hümanizmiyle eleştirme imkânı bulmuştu.[307] Bu sayede de Hegel üzerinden Prusya’yı eleştirebilecekti. Marx, fikirlerinin henüz olgunlaşmaması nedeniyle rafa kaldırdığı bu kitabının girişini Fransa’da yayımlama fırsatını buldu. Bu girişte Marx’ın Almanya üzerinde din ve devlet eleştirisini görebilmekteyiz.

> “Dindışı eleştirinin temeli şudur: İnsan dini yapar, din insanı yapmaz. Dahası din insanın, daha henüz benliğini kazanmamış ya da benliğini yine bir kere daha kaybetmişken sahip olduğu öz-bilinci ve benlik duygusudur. Ama insan dediğimiz şey öyle soyut, dünyanın dışına tünemiş bir varlık değildir. İnsan derken, insanın dünyasını, devleti, toplumu kastediyoruz. Bu devlet, bu toplum yaratıyor dini: Tersyüz edilmiş bir dünya bilinci din, çünkü bu devlet, bu toplum tersyüz edilmiş bir dünya. …Dini sefalet, bir yandan gerçek sefaletin ifadesi, bir yandan da gerçek sefaletin protestosudur. Din zora düşmüş mahlukatın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın haletiruhiyesi ve akıldan nasibini almamış (geistlose) koşulların aklıdır (geist). Din halkın afyonudur.”[308]

Marx bu cümleleriyle, Feuerbach’ın insani duyguların bir izdüşümü olarak gördüğü dine, daha fazla gerçeklere, topluma, devlete ve bu maddi ilişkilerin bütününe dayalı bir açıklama sunar. Marx, bir yere kadar Feuerbach’a katılır, insan dinin mucididir ancak bunun nedeni insanlar arası sevgi değildir, maddi koşulların ve maddi koşulların yarattığı toplumun kendi ilişkisinin bir sonucudur.[309] Marx’ın dine ve devlete baktığında toplumsal ilişkiler ve o toplumun içine baktığında ise devleti ve ekonomik ilişkileri gördüğünü ve çıkarımlarında bu tarihsel ve toplumsal ilişkileri hesaba katmaya başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Marx devletin de din gibi benzer

---

[306] Karl Marx ve Friedrich Engels, **Marx & Engels Collected Works**, Cilt: 1, 2010. bs, Lawrence & Wishart, Electric Book, (Collected) s. 337; Marx, Hayalet, ss. 53-54.

[307] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 46-50; Marx, Hayalet, s. 56, 151.

[308] Marx, Hayalet, ss. 94-95; Marx, Eleştirisi, ss. 191-192.

[309] Feuerbach’a karşı 7. tezde Marx, şu ifadelerde bulunur: *“Feuerbach, bu yüzden, “dinsel duygu”nun kendisinin toplumsal bir ürün olduğunu ve analiz ettiği soyut bireyin belirli bir toplum biçimine ait olduğunu göremez.”* Marx ve Engels, Alman, s. 16, 218; Marx, Hayalet, s. 203; Eagleton, s. 40.

toplumsal ve maddi koşullar ile koşulların getirdiği insan ilişkilerinin de sonucu olduğunu ve yine bu ilişkilerce koşullandığını açıklamaktadır. [310]

Marx bu süreçte romantizmden, Feuerbach'ın hümanizminden ve ekonomi-politikten etkilenmekte, düşünceleri ve pratik eylemlerinde bir arayış içindedir. İdealist fikirlerden tamamen ayrılmakta ve pratik dünyanın koşulları ve ilişkileri içinde eleştirilerini derinleştirmektedir. Bu sırada Marx'ın ve Engels'in komünizmden etkilendiğini, kendilerini sosyalist olarak tanımladıklarını da belirtmek gerekmektedir.[311] Yine aynı zaman diliminde Marx Fransa'ya taşınmak zorunda kalmış, akabinde Fransa'dan da sınır dışı edilerek Belçika'ya taşınmış, tüm bu süreç içinde Fransız materyalist, sosyalist, anarşist ve entelektüel çevreleriyle tanışma ve onları eleştirme fırsatı elde ederken, Friedrich Engels'in etkisiyle de ekonomi-politik üzerine incelemelerde ve araştırmalarda bulunmaya başlamıştır.[312]

2. Toplumsal İlişkilerin Maddeci Yorumu

Daha önceden değindiğim ve ileride de değinmeye devam edeceğim "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı" adlı eserinde Karl Marx, kendisinin ekonomi-politik eleştirisine başlamadan evvel eserin önsözünde eserini yazana kadar yaşadığı, tecrübe ettiği, eleştirdiği ve yazdığı serüveninden ve yine yazın serüvenin özünden bahsetmektedir. "Qui si convien lasciare ogni sospetto/ Ogni vilta convien che qui sia morta"[313]. Büyük Floransalının[314] bu özdeyişi yalnız güzel bir dizeden ibaret değildir. Bu dize, Marx ve bir adım gerisinde Engels'in[315], artık olgunlaşmış kuramlarının bir basamak sonrasına yükselirken ve bu sefer eleştiriler "maddi hayatın üretimi"ne doğru derinleşirken tarihin ve toplumun kökten eleştirisine vurgu yapmaktadır.[316] Marx ve Engels'in bu momente kadar ki çabaları olanı anlamak ve kendilerine ulaşan felsefi, siyasi ve iktisadi mirası eleştirmek, onu ayakları üzerine oturtmak ve olanı olduğu gibi açıklamak amacını taşımaktaydı. Bu sırada onlar yalnız bu amaç için düşünsel edimlerde bulunmakla yetinmediler. 1848 yılı ve sonrasında düşüncelerinin gerçekle

---

[310] Marx, Hayalet, ss. 94, 99-100; Marx ve Engels, Alman, s. 65.

[311] Marx, Hayalet, ss. 104-105; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 60-64; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, ss. 43-47; Carver, Engels, s. 133.

[312] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 71-73; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, s. 37; Engels, Emekçi, s. 63; Engels, Ludwig, ss. 44-45.

[313] "Burada her türlü korkuyu bırakmalı, ödlekliğin kökünü kazımalı." Marx, Katkı, s. 42; Dante, **İlahi Komedya**, çev. Rekin Teksoy, 12. Baskı, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 47.

[314] Marx, Kapital'in ilk baskısının önsözünde Dante'den "Büyük Floransalı" olarak bahsetmektedir. Marx, Kapital, I. Cilt, s. 21.

[315] Engels, Tarihsel, ss. 28-29.

[316] "Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte en sonunda belirleyici etken, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu asla ileri sürmedik." Engels, Tarihsel, s. 15.

ilişkisini cephelerde, barikatlarda ve mahkeme salonlarında da sınamaya devam ederek, teorilerinin pratikleri ile çelişmez bir hale büründürdüler.[317]

Onların temel düşüncesi, her ne kadar aşağıda biraz daha geniş bir halde açıklanmaya çalışılsa da Marx'ın iki cümlesi ile ifade edilebilir. "İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, *toplumsal varlıklarıdır.*"[318] Lafzi bir yorumla burada anlatılmak istenen gayet açıktır. Bilinç, ide, tin, din vb. varlığı "belirlemez", varlık bizatihi bu kelimelere denk düşen gerçekliği yaratır. Yine lafzi bir yorumla bu alıntıdan determinist bir anlam çıkartılabilir. Sadece maddi koşulun insanı belirlediği ve insanın duyusal yanının bu duruma bir tepki olarak yine duyusal edimlerde bulunduğu ve örneğin dini bu sebeple yarattığı zaten Feuerbach tarafından dile getirilen düşüncelerin indirgenmiş bir yorumudur. Tam da bu nedenledir ki Marx'ın, henüz daha Feuerbach'ı sert bir biçimde eleştirmeden kaleme aldığı bir cümleye de yer vermek gerekmektedir: "Alman toplumunun her alanını, alman toplumunun partie honteuse'ü [utanç verici bölümü] olarak betimlemek, bu taşlaşmış ilişkileri, onlara kendi öz şarkılarını söyleyerek, harekete geçmeye zorlamak gerekiyor!"[319] Maddi ilişkilerin mutlak belirleyici olduğunu ve insanın bu belirlenime karşı yalnızca duyusal tepkiler verebildiğini iddia eden bir düşünceye karşı eleştiri ile yani pratik insan davranışının yalnızca sözel biçimi ile maddi ilişkileri değiştirmeye çalışmak aynı aklın ürünü olamaz. Marx, maddi koşulların, ki üzerinde durmak gerekir ki maddi kelimesi ekonomik değil somut gerçeği işaret eden bir kelimedir, insanı birincil olarak etkilediğini, ilk alıntıdan da anlaşılacağı gibi iddia etmektedir. Her ne kadar klişe bir tabir olsa da nasıl ki madalyonun iki yüzü varsa Marx ve Engels'in kuramlarının da bu yönde iki veçhesi vardır. İnsan, kendi maddi edimleriyle ve şüphesiz kendi iradesi, bilinci, görgüsü vb. ile maddi koşulları, kendisini içinde bulduğu ve bilincini koşullayan, eylemlerini birtakım sayısal olasılıklarla sınırlayan, maddi ilişkileri değiştirebilecektir.[320]

---

[317] Marx, Hayalet, s. 265; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 116, 131, 145, 178; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, s. 88, 113, 126, 143; Carver, Engels, ss. 277-278.

[318] Marx, Katkı, s. 39.

[319] Marx, Eleştirisi, s. 195.

[320] Marx ve Engels, birlikte kaleme aldıkları, dönem şartları nedeniyle basılamamış ve farelerin kemirgen eleştirisine terk edilmiş; temelinde Genç Hegelcileri eleştirme amacını taşısa da Marx ve Engels'in politik ve felsefi kuramlarının özüne sahip eserleri "Alman İdeolojisi"nde, Marx, Feuerbach'a karşı ilk tezinde bu iddiasına ve eleştirisine değinmektedir. "*Bundan önceki tüm materyalizmin (Feuerbach'ınki de dâhil olmak üzere) başlıca kusuru; nesnenin, gerçekliğin, duyumsallığın duyusal insan etkinliği, pratik olarak, öznel olarak değil, yalnızca nesne ya da sezgi biçiminde kavranmasıdır. Bu yüzden, etkin yan, materyalizmin tersine, gerçek duyusal etkinliği olduğu haliyle elbette tanımayan idealizm tarafından soyut olarak geliştirilir. Feuerbach, kavramsal nesnelerden gerçekten farklı olan duyusal nesneler istemesine karşın, insan etkinliğinin kendisini nesnel etkinlik olarak kavramaz."* Marx ve Engels, Alman, s. 15; Engels, Tarihsel, ss. 17-18; Eagleton, ss. 52-53, 55-58.

a. **M**ateryalist Öncül

Tarihi ve toplumu, tek kelime ile toplumun tarihini irdelemekten önce bir başlangıç noktasına, bir öncüle gerek duymaktayız. Yukarıda, Engels'in kaleminden, felsefe tarihinin temel sorusunun madde ile ide arasındaki ilişkiye dayandığını belirtmiştim. Bu halde içinde felsefe, sosyoloji, tarih ve iktisada ilişkin birçok atıf ve iddiada bulunan bir kuram için de ilkin bu sorunun cevabını vermek gerekmektedir. Bu soruya verilen cevap insanlık tarihinin yorumlanmasına, incelenmesine ve açıklanmasına birinci derecede etki edecektir. Bu nedenle Marx ve Engels de Alman İdeolojisi'nin hemen başlangıcında hareket noktalarını açıklayarak işlerine başlarlar.

> "Hareket noktamız olan öncüller, keyfi öncüller veya dogmalar değil, gerçek öncüllerdir ve bunlardan ancak imgelemde soyutlama yapmak mümkündür. Bunlar, gerçek bireyler, bu bireylerin faaliyetleri ve hem hazır halde buldukları hem de kendi faaliyetleriyle yarattıkları maddi yaşam koşullarıdır. O halde, bu öncülleri, tamamen ampirik yolla saptamak mümkün."[321]

Bu ilk paragraf kuramın temel materyalist öncülüne işaret etmektedir. Daha önceden de işaret ettiğim gibi Marx ve Engels'in bu ana gelene kadar ki eserleri de git gide bu fikri benimsiyordu. Keyfi ve dogmatik öncüller, ilk aşamada reddediliyor. Tabii ki bu dogma ve keyfi fikirlerin, eserlerin, kurumların vb. varlığını reddetmek anlamına gelmemektedir. Örneğin, yukarıda da alıntılandığı gibi din, insanın maddi koşullarının, kendi bilincinin ve tarihsel gelişimin bir ürünüdür; neticeten din bir öncül değil tam aksi maddi gerçeğin, insan bilincinin, tarihsel ve toplumsal ilişkilerin bir eseridir. Bu örneği temel alırsak dini tarih ve topluma dair bir çıkarımda bulunurken ilk belirleyici etken olarak kullanmamız, Marx ve Engels'e göre doğru olmayacaktır. Bu ilk ifade, Genç Hegelci bir bakışla, başta Hegel olmak üzere, Alman idealizmine ve tüm idealist felsefeye karşı da ilk eleştiridir.[322] Bilincin yabancılaşmasının bir ifadesi olarak maddi ilişkiyi gösteren Hegel'in aksine bilincin ikincil yanı yine bu cümleyle ortaya konmaktadır. İkinci olarak 'gerçek öncüller' üçe ayrılmakta, 'gerçek' bireyler, 'gerçek bireylerin' faaliyetleri ve hem verili bir süreç içinde bireylerin yarattığı hem de süreç öncesinde 'gerçek bireylerce' yaratılmış veya bizatihi doğada bulunan 'maddi koşullar'.[323] Materyalist öncülün üçüncü ve son yönü ise bilimsellik iddiasıdır. Öyle ki gerçeği inceleyebiliyorsak onu hem aklen hem de deneysel olarak gözlemleyebilir, deneyebilir, açıklayabilir ve değiştirebiliriz.[324]

---

[321] Marx ve Engels, Alman, s. 30.

[322] Marx ve Engels, Alman, ss. 23-29, 131; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, ss. 69-70.

[323] Marx, Hayalet, s. 203; Marx ve Engels, Alman, ss. 30-31.

[324] "Duyularımızı doğru bir şekilde eğitip kullandığımız ve eylemlerimizi doğru bir şekilde elde edilip değerlendirilen algıların belirlediği sınırların içinde tuttuğumuz sürece, eylemlerimizin sonuçları, algılarımızın, algılanan şeylerin nesnel doğasıyla uyuştuğunun kanıtını sunacaktır. Bugüne kadar bildiğimiz kadarıyla, tek bir kez bile, bilimsel olarak kontrol edilen duyusal algılarımızın, zihnimizde, dış

"Burada bütün kuşkular kovulsun/ Ve burada her türlü korku yok olsun."[325] Marx'ın Dante'ye bu atfı bu itibarla sürpriz değildir. Ahlaki hiçbir yargıya kapılmaksızın incelemeye başlamak ve bu şekilde de somut gerçeği açıklamak, materyalist yöntemin temelinde yer almaktadır. Bu anda da ilk aşamada hiçbir sınıfın, grubun, topluluğun, inanışın, ideolojinin vb. etkisine kapılmadan ya da tam aksi tehdidine aldırış etmeksizin eleştirebilmek de materyalist öncülün 'bilimsel etiği' niteliğine sahiptir.[326]

Materyalist öncül en özet hali ile maddi gerçeği temel alır, maddi gerçek ise kendinde bilimseldir çünkü deneysel ve gözlemlenebilir yöntemlerle açıklanabilir.[327] İkinci olarak ise maddi gerçeklik incelenmeye başlarken sadece olduğu haliyle ele alınır, herhangi bir dogma, inanç ya da başkaca bir değiştirilemez kabul ve ilke ile birlikte materyalist eleştiri var olamaz.[328] Bu halde bilime atfedilen değeri de eleştirmek gereklidir.[329] Bilimsellik burada teori ile pratiğin arasındaki uyumu göz önüne sunmaya çalışan ve ayrıca teoriyi maddi gerçekle uyumlu hale getirme amacına hizmet eden bir araçtır. Bilimsel bilgiyi amaç haline getirerek, belirli bir şekilde elde edilen bilgiyi mutlak doğru olarak kabul ederek de materyalist bir yönteme ulaşılamayacaktır. Şöyle ki Engels, ölümsüz doğruluklar üzerine Dühring'i eleştirirken, bilimleri üçleme alıyor. Cansız doğa ile ilgilenen bilimler, canlıların da dahil olduğu doğa bilimleri ve toplumsal bilimler, bu üçlemi oluşturuyor.[330] İlkin matematik dahi gayet ağırbaşlı ve hesaplanabilirken araya değişkenlerin ve çeşitli değerlerin girmesiyle yer yer, belli bir anda ulaşılan, kesinliğini kaybederek yeniden aynı soruya daha 'doğru' bir cevap aramaya kalkıyor.[331] Doğa bilimlerinin genelinde günden güne artan gelişmeler ki bu gelişmelerin 1800'lü yılların ortalarında sebep olduğu şok etkisini de hesaba katarsak, bu gelişmelerin günden güne daha da derinleşmesi, yeni buluş ve keşiflerin kendinden öncekini yanlışlaması bu bilimlerin doğrularının sadece belirli bir anda var olduğunu ve bilimler geliştikçe doğruların da değiştiğini

---

dünya hakkında, doğaları gereği gerçeklikten sapan düşünceler ürettikleri ya da dış dünya ile onun hakkındaki duyusal algılarımız arasında doğuştan gelen bir uyumsuzluğun bulunduğu sonucuna ulaşmak zorunda kalmadık." Engels, Ütopyadan, ss. 31-32; Marx, 1844, s. 12; Bottomore, s. 25.

[325] "Qui si convien lasciare ogni sospetto/ Ogni vilta convien che qui sia morta" dizelerinin bu yayındaki çevirisidir. Marx, Katkı, s. 42.

[326] Kapital'in önsözünün son paragrafı şu şekilde son bulmaktadır: "Bilimsel eleştiriye dayanan her görüşü hoşnutlukla karşılarım. Kamuoyu denen şeyin hiçbir zaman taviz vermediğim önyargıları söz konusu olduğunda, geçmişte olduğu gibi bugün de, büyük Floransalının şu şiarını benimsiyorum: "Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!" (Sen yolundan şaşma, bırak ne derlerse desinler) Marx, Kapital, I. Cilt, s. 21; *"Peşimden gel, aldırma denilenlere"* Dante, s. 315.

[327] Marx ve Engels, Alman, s. 34.

[328] Engels, Ütopyadan, s. 30.

[329] Marks, s. 9.

[330] Engels, Anti-Dühring, ss. 141-144.

[331] Engels, Doğanın, ss. 260-261; Engels, Anti-Dühring, s. 141.

açıklamaktadır.[332] Toplumsal bilimler ise durum daha da içinden çıkılmaz bir haldedir, değişkenler, bakış açıları, eldeki bilgi ve belgelerin ulaşılabilirliği ve varlığı doğru bir bilgiye ulaşmak ve onu kanıtlamak için yetersizdir.[333] Bu itibarla Engels "doğru bilgi yoktur" diyen bir sofist gibi görünebilir. Neyse ki Engels sözlerine devam eder:

> "Doğruluk ve yanlışlık, kutupsal karşıtlıklar içinde devinen düşüncenin bütün belirlenimleri gibi, ancak son derece sınırlı bir alan için mutlak bir geçerliliğe sahiptir… Doğruluk ile yanlışlık arasındaki karşıtlığı, yukarda belirtmiş bulunduğumuz dar alan dışında uygular uygulamaz, bu karşıtlık, bağıntılı ve gerçek bilimsel anlatım için elverişsiz bir durum alır; bununla birlikte, eğer onu, bu alan dışında kesenkes geçerli olarak uygulamaya girişirsek, tamamen başarısızlığa uğrarız; karşıtlığın iki kutbu kendi terslerine dönüşürler, doğruluk yanlışlık ve yanlışlık da doğruluk olur."[334]

Görüldüğü gibi Engels'in doğruluk konusundaki eleştirisi bir maddi gerçeğin insan zihnince anlaşılır olup olmayacağına ilişkin değil bizatihi doğruluk kavramına ilişkindir. Zira doğruluğun ve yanlışlığın kendisi de somut ve verili koşullara göre değişmektedir. Yine bu koşullara göre değişen bilimsel bilginin değeri onu doğru olarak nitelendirmeyince azalan bir kadere de sahip değildir çünkü "doğru" ve "yanlış" kavramları bilimsel araştırma metodolojisine uygun kavramlar değildir.[335]

Doğru kavramı üzerine materyalist bir eleştiri sunulduysa, şimdilik, bu kavramların ahlaki izdüşümleri olan "iyi" ve "kötü" kavramlarına ve kısaca ahlak fenomenini de bu yönde açıklamak gerekmektedir. "Eğer doğruluk ve yanlışlık ile pek ilerleyemiyorsak, iyi ve kötü ile daha az ilerleyeceğiz."[336] Yukarıda Engels'in toplum bilimlerini içinden çıkılması en zor bilim olarak gördüğünü yazmıştım. İyilik ve kötülük, ahlaka ve topluma ilişkin terimler olarak, her toplumda, coğrafyada, sınıfta ve kültürde değişken edimlere atfedilmektedir. Sürekli olarak bu terimin gerçeğe izdüşümü değişkendir ve bu değişkenlik bilimsel bilgi gibi zamandan zamana farklılık göstermesinin yanında toplumdan topluma ve hatta insandan insana değişkenlik göstermektedir. Tüm insanlık tarihinde ortak tek bir ahlaki kural dahi yoktur, öldürmenin, çalmanın, haklara tecavüz etmenin makul, meşru ve neticede iyi görüldüğü birçok topluluk, kültür ve olgu tarihte kendi yerini almıştır.[337] Marx'ın ahlaki değerlendirmelerde kahkaha attığını belirtmiştim, Marx ve Engels'in ahlakı bir neden olarak görmedikleri ve bu nedenle ahlakı öncülleştiren ifadeleri yadsıdığını söylemek, bu halde, onlar belirtmeden dahi anlaşılabilecek bir şeydir.

> "Materyalizmin zorunlu bir biçimde komünizm ve sosyalizmle nasıl ilişkilendiğini, insanın kökensel iyiliği ve zihinsel yeteneği, deneyimin, alışkanlığın

[332] Engels, Doğanın, ss. 216-218; Engels, Anti-Dühring, ss. 142-143.
[333] Engels, Anti-Dühring, s. 143.
[334] Engels, Anti-Dühring, s. 145.
[335] Engels, Doğanın, ss. 256-257; Engels, Anti-Dühring, s. 146.
[336] Engels, Anti-Dühring, s. 147.
[337] Engels, Anti-Dühring, ss. 148-149; Eagleton, ss. 63-64.

> ve eğitimin sınırsız gücü ve çevrenin/ ortamın insan üzerinde etkisi, endüstrinin büyük önemi, hazzın gerekçelendirilmesi ve benzeri unsurları materyalizm öğretisinde görmek için herhangi bir büyük ferasete gerek yok."[338]

Bölümün başında belirttiğim gibi insan burada yalnızca edilgen değil etkendir de materyalist bakış ise insanın etken hale gelmesi ve onun özgürleşmesi için bir yöntemdir. İnsanın bilgisi dış dünyadan geliyorsa ve insanın maddi tecrübeleri onun bilincini şekillendiriyorsa insan onu kısıtlayan engelleri de artık görebilir, görmekle kalmaz ortadan kaldırabilir. Marx'a göre olanla olması gerekenin felsefesi bilimsel gerçekle maddi gerçek arasında bir ilişkiyi evrilmektedir burada:

> "Eğer uygun biçimde kavranılmış çıkar bütün ahlakın ilkesi ise, insanın özel çıkarının insanlığın çıkarıyla denk düşmesi sağlanmalıdır… Eğer insan içinde bulunduğu koşullar tarafından biçimlendiriliyorsa, bu koşullar insanileştirilmelidir. Eğer insan doğası gereği toplumsal ise, kendi gerçek doğasını sadece toplum içinde geliştirecektir ve onun doğasının bu gücü münferit bireylerin gücüyle değil, toplumun gücüyle ölçülmelidir."[339]

Yukarıda anlatılanlar eşliğinde materyalizm, varlığa ve bizzat varlık felsefesine ilişkindir. Araştırma nesnesi ve öncülleri, her niteliğinden önce, ilk olarak var olmaları olmalıdır. Önceki bölümlerden beri incelendiği gibi bu kuram ve onun yöntemi doğa bilimleri ve felsefe tarihinin gelişmesiyle oluşmuştur.[340]

b. Toplumsal İlişkilerin "Tarihi" Eleştirisi

Kuramsal bir anlatıyı açıklamak, Marx ve Engels söz konusu olduğunda, öncelikle onların nasıl çalıştığını ve nasıl düşündüğünü; pratiklerinin ne şekilde gerçekleştiğini açıklamayı gerektirir. Her iki yazarın da eserleri bir bakıma bu çeşit bir anlatıdan uzakta kalmaktadır. Onların eserleri birer birer okunduğunda yöntemi, sosyal teoriyi, ekonomi-politiği ve bir bütün olarak ideolojiyi bir ağızdan hep birlikte sundukları anlaşılmaktadır. Bu itibarla, Marx ve Engels'in anlatılarını birkaç parçaya bölüp öncelikle bu nasıl sorusu cevaplanmaksızın onların kuramlarının bir parçasına eğilmek, yine onların nitelendirmesiyle idealist, metafiziksel ve formel mantığa yakınsar bir inceleme olacaktır. Bundan evvelki bölümlerde onların kuramlarının emeklemeleri ve metotları kısaca anlatılmıştır. Temelde tüm kuram birkaç ilke, kabul, iddia ve yöntemin toplumsal ve tarihi ilişkilere uygulanmasından ibarettir. Sonuçta eğer var olanın, maddi olanın, gerçeğin insanı ve insanın oluştuğu ilişkileri koşullandırması ve ona bir biçim vermesi; diğer yandan ise ilişkilerin ardı ardına birbirini koşullandırarak bağ kurması, bu sırada da zamanın kendine ait

[338] Marx, Hayalet, s. 196.
[339] Marx, Hayalet, s. 196.
[340] Engels, Anti-Dühring, s. 88.

zorunluluğuyla sürekli bir hareket ve dolayısıyla ilişkilerin çelişkisinin yarattığı değişim yöntemin özünü oluşturmaktadır.

Marx, hukukçu, felsefeci ve gazeteci olmasının yanında, Engels ile birlikte babasından kalan mirasla silah alıp ülkesinin bütünlüğünü sağlamak için Prusya İmparatorluğuna savaş açmış bir siyasetçiydi de.[341] 1848 yılında, tarihte ilki trajedi ikincisi ise komedi olan hadiselerden birisine hem tanıklık hem de aktörlük yaptılar.[342] 1848 yılında ilkin Paris'te burjuvazi ve proletaryanın iş birliği ile Şubat Devrimi gerçekleşti ve Fransa'daki krallık yeniden tarihe karıştı.[343] Siyasi devrim tüm Avrupa'yı etkiledi. Cumhuriyetin ve burjuvazinin devrimi ülke ülke kendisine cephe aradı. Bu sırada Marx ve Engels, Batı Almanya'da savaştı ve mağlup oldu, Marx'ın silah arkadaşları tutuklandı, Engels ise tutuklanmamak için Almanya'yı terk etti.[344] Devrisi yıllarda ise genel oyla iktidara gelen, Code de Civil'in Napolyon'unun yeğeni Louis Napolyon bir darbe aile kendisini diktatör ilan ederek kendi ülkesini ve tüm kıtayı yeniden mutlak kraliyete, karşıdevrime ve uluslararası savaşlara teslim etti.[345]

Marx, "Louis Napoleon'un 18 Brumaire'i" adlı eserine tüm bu serüveni açıklamadan hemen önce kendi tarih kuramını en kısa haliyle anlatır: "İnsanlar tarihlerini kendileri yapar; ama onu özgür iradeleri ile değil, kendi seçtikleri koşullar altında değil, dolaysız olarak önlerinde buldukları, verili, geçmişten devrolan koşullar altında yaparlar"[346]. Marx bu tanıma Engels'le beraber yazdıkları "Alman İdeolojisi" eserinde, Feuerbach tarafından kendilerine devrolunan hümanist materyalizmi eleştirerek ulaşmıştır. Feuerbach'ta insan maddi koşula tepki gösteren ancak onu değiştirmeyen, edilgen ve anlaşılana göre determinizme kurban olmuş bir canlıdır.[347] Marx, eserini yazarken, Feuerbach'ın tam da bu yorumunu eleştirmektedir. Feuerbach insanın maddi koşullar tarafından etkilendiğini ve bu tepki gösterdiğini söylerken Marx ve Engels için haklıdır fakat bu tanım eksik, bu sebeple de yanlıştır. İnsan geçmişin tarihsel ilişkilerinden ve içine doğduğu maddi koşullar tarafından şekillenir, koşulların imkân verdiği şekilde düşünür, hayatını üretir, toplumsal

[341] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 144, 171-174.

[342] *"Hegel, bir yerlerde, dünya tarihindeki tüm büyük olguların ve kişilerin, bir anlamda, iki kez ortaya çıktığını söyler. Şunu eklemeyi unutmuş: birinde trajedi, diğerinde komedi olarak."* Karl Marx, **Fransız Üçlemesi**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, (Fransız) s. 149; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 192; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, s. 129; Carver, Engels, s. 263.

[343] Marx, Fransız, ss. 20-21, 41-56; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 143; Marx ve Engels, Komünist, s. 60.

[344] Carver, Engels, s. 270.

[345] Marx, Fransız, ss. 235-239; SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 212; Friedrich Engels, **Almanya'da Devrim ve Karşıdevrim**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2022, s. 139.

[346] Marx, Fransız, s. 149.

[347] Marx ve Engels, Alman, s. 51; Engels, Ludwig, s. 29.

ilişkilerde bulunur ve eğer şartlar oluşmuşsa bu ilişkileri değiştirir.[348] Bu ana kadar bulunulan açıklamalardan da anlaşılacağı gibi bu aslında insanın kendi hikayesini kendisine anlatımıdır.[349] Köyde doğan ve yaşayan insanlar köylüler gibi yaşarlar, tabii şehirden köye göçenlerse şehir hayatından eserlerle köyde yaşarlar. Köyde, şehirde farklı kültürlerde yaşayan insanlar maddi hayatlarının etkilerini üzerlerinde taşır, içinde var oldukları ilişkilere göre davranırlar.[350] Tarihsel ilişki ise bu yaşananların ve onların sonuçlarının zaman içinde değişmesi, iyi ve kötü alışkanlıklarıyla fark etmeksizin, geleceğin üzerlerine çökmeleri ile oluşur ve değişir.[351]

Marx ve Engels'in gözlerinden dünyaya bakarsak, insanın var olduğu yere göre şekil alıp ona göre yaşadığını ve tabii ki buna da etki ettiğini ancak var olduğu, içinde bulunduğu toplumun maddi koşullarının henüz hazır olmadığı bir girişimde bulunamayacağını söyleyebiliriz. Bu söylem, bu konudaki istisnayı yadsımak bir yana, doğrulamaktadır. İç savaş öncesi siyahların beyazlarla eşit olduğunu iddia eden Texas'lı bir beyaz plantasyon sahibinin, tarihsel ve maddi koşullar doğrultusunda var olamayacağını ileri sürmek yukarıdaki önermeye denk düşmez lakin tüm toplumsal ilişkilerin ancak iç savaş sonrasında ve hatta iç savaştan yüz yıl sonra, uluslararası ilişkilerin, üretim araçlarının ve sınıf mücadelelerinin gelişimi ve değişimi ile bu iddianın gerçekle uyumunu yakalaması tam da maddi koşulların insan eliyle değiştirilmesi sonrasında, karşılıklı olarak, insanları etkilemesiyle açıklanabilecektir.

(1). Tarihin Öncülleri

Marx ve Engels'in kuramlarından bahsederken dönüp dönüp tekrar ettiğim gibi "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı"nın önsözüne tekrar tekrar bakmak gerekiyor çünkü Marx, kendi kuramının özünü orada açıklamaktadır, bu açıklama olmaksızın bir adım öteye gidilmesi onların bilimsellik, tutarlılık ve materyalist iddialarına ters düşecektir.[352]

> "İnsanlar, yaşamlarını toplumsal olarak üretirken vazgeçemeyecekleri ve iradelerinden bağımsız kesin ilişkilere dahil olurlar. Bu üretim ilişkileri de insanların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişim aşamasına karşılık gelir. Üretim ilişkilerinin toplamı toplumun ekonomik yapısını, gerçek zeminini oluşturur; bu zemin üzerinde ise, kesin toplumsal bilinç biçimlerinde karşılığını bulan, hukuki ve politik bir üstyapı yükselir. *Maddi hayatın üretiliş tarzı genel*

[348] Marx'ın Feuerbach'a karşı 3. tezi şu şekildedir: "Koşulların değiştirilmesine ve eğitime dair materyalist öğreti, koşulların insanlar tarafından değiştirildiğini ve eğitmenin kendisinin de eğitilmesi gerektiğini unutur. Bu nedenle, toplumu iki bölüme –birine toplum üstü bir konum verecek şekilde– ayırmak zorunda kalır. Koşulların değişme[si] ile insan etkinliğinin veya öz-değişiminin örtüşmesi, ancak devrimci pratik olarak kavranıp doğru anlaşılabilir." Marx ve Engels, Alman, s. 15; Blackedge, s. 49.

[349] "De te fabula narratur!" (*Hikaye seni anlatıyor*) Marx, **Kapital**, I. Cilt, 1. Baskı s. 18.

[350] Marx, Felsefenin, s. 109; Marx, Hayalet, s. 244.

[351] Engels, Ütopyadan, ss. 50-51; Engels, Anti-Dühring, s. 60.

[352] Engels, Tarihte, s. 41.

olarak toplumsal, politik ve entelektüel hayat sürecini koşullar. İnsanların varlığını bilinçleri belirlemez; tam tersine, bilinçlerini belirleyen şey toplumsal varoluşlarıdır."[353]

Bu halde, maddi koşulların toplumsal ilişkilere etki ettiğini, maddi koşulların ise maddi hayatın üretimi tarafından koşullandığını ve bu üretimin ise yaşamın var olması için zorunlu olduğunu söylemek bu alıntıyı farklı kelimelerle tekrar etmek olacaktır.

Karl Marx ve Friedrich Engels'in, bugüne kadar dünyada en çok basılmış kitaplardan birisi olan ve 1848'in şafağında yazılan eserleri "Komünist Manifesto"nun kısa başlangıcından sonraki ilk cümlesi şudur: "Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir."[354] İlk bölümden hatırlayacağımız gibi bu tanım birçok koşulu da kendinde barındırmaktadır. Öyleyse bir tarihten söz edebilmek için toplumların başlangıcından itibaren sınıf mücadelesine ve dolayısıyla sınıfa gerek duyulmaktadır. Tüme varmaya çalışırsak toplumların sınıfları, sınıfların da bir şekilde karşı karşıya gelmesi ile tarih meydana gelir.[355] Bu halde Marx ve Engels'in tarih kuramına geçerken, maddi koşulları, toplumsal ilişkileri ve bu koşul ve ilişkiler arasındaki bağı kurmak ve tarihin varlığının temelini bu bağ ile açıklamak gerekmektedir.[356]

"Bütün bir insanlık tarihinin ilk öncülü, hiç kuşkusuz, canlı insan bireylerinin varlığıdır."[357] Marx ve Engels'e göre bir tarihi açıklama yaparken bu saptanması gereken ilk olgu insanın içinde yaşadığı maddi koşulları tarif etmektir. Bu maddi koşullar, iklim, coğrafya, doğa koşulları, suya yakınlık vb. ile sayılarak başlar. İnsanlar doğanın bir parçası olarak diğer hayvanlarla beraber yaşarken onları hayvanlardan ayıran bir nitelik mevcut olduktan sonra kendi tarihleri de başlamaktadır. İnsanların hayvanlardan farkı kendi üretim araçlarını üretmeleriyle başlar ve bu hadise insanın vücudunu da diğer insanlarla ilişki biçimini ve bizatihi toplumsal ilişkisini de karşılıklılık içinde koşullar. İnsanlar şüphesiz üretim araçlarını içinde bulunduğu yukarıda sayılan doğal şartların mevcudiyeti ile üretir. Bu üretimle insanlar hayatta kalabilir, yaşamlarını devam ettirebilir ve bu yaşam üretimi, insanların yaşam tarzını da üretir. İnsanlar bu ilişki içinde kendisini ortaya koyar. Bireylerin maddi üretimleri onların maddi yaşamına bağlı hale gelir. Üretimin ortaya çıkma nedeni de nüfusun artışıdır. Tümel olarak bu ilişkiler bütünü toplumların maddi koşuluna ve tarih içinde diğer

[353] Marx, Hayalet, s. 434.
[354] Marx ve Engels, Komünist, s. 22.
[355] *"Özgür yurttaş ile köle, patrisien ile pleb, baron ile serf, lonca ustası ile kalfa, sözün kısası ezen ile ezilen sürekli karşı karşıya gelmişler, her seferinde ya toplumun tümüyle devrimci bir dönüşüme uğramasıyla ya da çatışan sınıfların ortak yıkımıyla sonuçlanan, kimi zaman gizliden gizliye, kimi zaman açıktan açığa, ama dur durak bilmeyen bir mücadele içinde olmuşlardır."* Marx ve Engels, Komünist, s. 22.
[356] Marx, Felsefenin, s. 152; Marx, Hayalet, s. 234.
[357] Marx ve Engels, Alman, s. 30.

toplumlarla ve kendi toplum içindeki ilişkilerine, üretim araçlarının gelişmişlik düzeyine, iş bölümüne bağlıdır; bu ilişkiler diğer ilişkileri koşullayarak toplumsal ilişkileri belirler.[358]

(2). Yaşamın Üretilmesi

Bir tarihten hele ki toplumun tarihinden söz edebilmek için tarih yapabilecek bir topluma dolayısıyla yaşayan insana gerek vardır. İnsanın yaşaması için fizyolojik olarak giderilmesi gereken temel ihtiyaçları bulunmaktadır. Bu ihtiyaçlar öyle ihtiyaçlardır ki giderilmeksizin insan yaşamına devam edemez. Barınmak, yiyecek ve içecek tüketimi, giyim bu ihtiyaçlardan akla ilk gelen örneklerdir. Öyleyse insanın yaşaması için öncelikle bu ihtiyaçlarını gidermesi lazımdır ve bu olgu bu tartışmada ilk "momenttir".[359]

İnsanın sayılı bu ihtiyaçları giderebilmesi ve hayatta kalabilmesi için ihtiyaçlarını giderecek faaliyetlerde bulunması gerekir. Bu faaliyetin kendisi de üretim aracının üretimi ve kullanımıdır. İlk başta ise insanı bu faaliyete iten doğal, fiziksel ve biyolojik koşullar ve bu koşulların süregelen ilişkileridir. İnsanlar temel ihtiyaçlarını gidermek için edimlerde bulundukça ve hayatlarını ürettikçe mevcut ihtiyaçları üretimleri doğrultusunda değişir ve gelişir. Tüm bu fenomen ikinci "momenttir".[360]

Yaşamın üretilmesinden bahsederken yaşamak için temel olan iki olgudan bahsetsem de bunları koşullayan asıl momenti açıklamak gerekir. O da insanın üretimidir bu üçüncü "momenttir".[361] İnsanların hem kendi hayatlarını üretmesi hem de başka insanlar üretmesi hem toplumsal hem de doğal bir ilişkinin iki veçhesidir. Bu üç momentin varlığı tek insanla gerçekleşebilecek bir olasılık barındırmaz tam aksi tarihsel ve toplumsal süreç içinde yaşamın üretimi toplumu koşullar. Toplum yaşamak ve yaşamı üretebilmek için insan var olduğundan beri insanları belirten bir koşul ve soyutlamadır.

Bu anlatıda Marx ve Engels'in bu öncülleri birer "moment" olarak açıklaması üzerinde durmak gerekir. Yukarıda yazılan ve hayatın var olması için zorunlu olan üç olgu da birbiri ardına gitmeyen tam aksi birbiriyle bağlı olan ve beraber gerçekleşen süreçlerdir. Bu durumun tersini düşünmek metafiziksel, idealist ve durağan bir eylem olurdu. Önce insan var oldu, insan 'bir şekilde var olduktan sonra' hayatta kalmak için

[358] Engels, Doğanın, ss. 45-46; Marx ve Engels, Alman, ss. 30-31; Marx, Hayalet, s. 204; Blackedge, ss. 51-52.

[359] Marx ve Engels, Alman, s. 36; Engels, Emekçi, s. 144-145; Marx, 1844, s. 128; Eagleton, s. 61.

[360] Marx ve Engels, Alman, s. 36-37; Friedrich Engels, **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, (Ailenin), s. 12.

[361] Marx ve Engels, Alman, s. 37; Engels, Ailenin, s. 43; Marx, Hayalet, s. 209.

ihtiyacını giderdi, ihtiyaçlarını gidermek için çeşitli araçlar icat etti, sonra da başka bir insan bulup yeni bir insanı meydana getirdi şeklinde bir örneklem tüm yöntemi ve bilimsellik iddiasını boşa koyan bir önerme olur. Marx da Engels de anlatılarının neden-sonuç ilişkisi ile değil "moment" ifadesiyle açıklayarak bu diyalektik ilişkiye dikkat çekerler.

(3). Toplumsal İş Bölümü

Bir önceki bölümlere kısaca geri dönüp anlatıyı bir adım daha ilerlemek için soyutlarsak ulaşacağımız sonuçlar ve koşullar şunlardır: Madde bilinci etkileyen birincil öncüldür ancak diğer yandan madde tarafından etkilenen bilinç de toplumsal var oluşu değiştirebilir, insanların tarih ve ilişkisi Marx ve Engels tarafından bu ilk maddi gerçeğe atıfta bulunularak incelenmektedir, insanların varlıklarının sağlanması ve bunun devamının oluşması için insanların varlıklarını ve kendilerinin yeniden üretimi için temel gereksinimlerini karşılaması ve kendi soylarını devam ettirmek ve dolayısıyla kendilerinin var olmaları için üremeleri temel koşuldur; insanların temel gereksinimleri sağlamaları için bu yönde edimlerde bulunmaları gerekir ve son olarak insanların ihtiyaçlarını gidermesi bir anlamda hayatlarını üretmek için eylemlerde bulunması toplumsal ilişkiler ve zamanın kendi akışı içinde yeni ihtiyaçlar ile bu ihtiyaçların giderilmesi için yeni araçlar, amaçlar ve pratikleri de yanında getirir. Yeniden tekrar etmek gerekir ki "*Maddi hayatın üretiliş tarzı genel olarak toplumsal, politik ve entelektüel hayat sürecini koşullar. İnsanların varlığını bilinçleri belirlemez; tam tersine, bilinçlerini belirleyen şey toplumsal varoluşlarıdır*."[362] Marx aynı eserinde maddi hayatın üretilişini de bir iş ilişkisi olarak belirli süreç ve ilişkilere bölmektedir. İnsanın maddi yaşamını üretmesi farklı kelimelerle insanın belirli bir zaman diliminde toplumsal ve fiziksel gereksinimlerini gidermesi için gerekli olan maddelerin üretimi, üretilen malların dağıtımı, değişimi ve tüketimini kapsar.[363] Bu süreç formel mantıkla anlaşılabilecek bir neden sonuç ilişkisi ya da düz bir şemanın farklı bölümlerinden oluşmamaktadır bilakis üretim aynı zamanda tüketimdir de. Bu süreci koşullayan bir belirlenim varsa da o da üretimin biçimi, üretim biçimindeki insanların ilişkileri, bu ilişkilerin tarihsel, toplumsal ve maddi seyrinden ibarettir.[364]

Somut, gerçek ve maddi ilişkilerden etkilenen, onları etkileyen, etkisini ve edilgenliğini tarih boyunca geleceklerine miras bırakan insanlara geri dönelim. Marx

[362] Marx, Hayalet, s. 434.
[363] Marx, Katkı, s. 256.
[364] Marx, 1844, s. 125; Marx, Katkı, ss. 246-248; Marx, Felsefenin, s. 41; Marx, Hayalet, ss. 399-400.

ve Engels birer Darwin hayranıydı demek yanlış olmaz. Marx'ın Kapital'in bir bölümünü Darwin'e ithaf etmek istediği ancak Darwin'in ekonomi politikten pek anlamadığı bu nedenle anlamadığı bir şeye kendi adının verilmesini nezaketle reddettiği de ayrıca belirtilmelidir.[365] Şüphe yok ki bu ithafın nedeni Marx ve Engels'e kadar biçim biçim var olan[366] ancak Marx ve Engels'le birlikte tarih ve toplum teorisine baş aktör olan değişimin insan fizyolojisinde karşılığının Darwin tarafından bilimsel yöntemlerle ortaya atılmasıdır. Marx da Engels de evrim teorisini benimsemişler ve kendi tarih teorilerine, bilimsellik iddialarına karşılık verdiği için bu teoriyi de uygulama gayreti vermişlerdir.[367]

Yukarıda kısaca anlatıldığı üzere insanın tarihsel gelişim sürecinde evrimin de yeri ilk başta bulunmaktadır. Tarih yapan insanlar, var olduklarından beri toplumsal olarak yaşamaktadırlar. Yaşamaya başlamışlardır demek bu noktada doğru olmaz çünkü böyle bir başlangıç mevcut değildir. Birçok memeli hayvan kendilerini üretmek ve hayatta kalabilmek için sürü halinde ya da en azından grup halinde yaşamını sürdürmekteyken diğer memelilere nazaran fizyolojik yapısı daha güçsüz, doğum, hamilelik, yetişme ve kendine yetme süresi çok daha uzun olan insanın tek başına da var olabileceğini iddia etmek idealist bir yaklaşım olacaktır. Diğer yandan insanın var oluşu birçok insanın varlığını koşullar ki sadece bir anne ve babanın varlığı dahi birçok anne babayı da koşullamaktadır. Bu itibarla, maddi hayatın üretimi, hayatın üretimi, güvenliğin sağlanması ve ihtiyaçların giderilmesi de toplumsal bir hayatı koşullar.[368] Yine bir ekleme yapmalıyım ki maddi hayatın üretimi salt bir eylem bir iş değildir. Toplumsal ilişkiler, toplumların diğer toplumlarla ilişkileri ile birlikte gelişen hayatta üretim ediminin var olabilmesi bu amaçta yapılan birçok başarılı ve başarısız eylemi gerektirir, başarılı ya da başarısız eylemler zaman içinde birikerek nesilden nesile devrolunur. İnsan zihninin kendi eylemleri üzerindeki bilinçli egemenliğini hiçbir aşamada yadsımamak gerekir ki diğer halde katı bir determinizmin sıkıcı nutku

[365] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 282-284.

[366] "Materyalist tarih kavramını Marx keşfetmişse de, Thierry, Mignet, Guizot ve 1850'ye kadarki bütün İngiliz tarihçiler, o kavrama ulaşılmak için çalışıldığını apaçık gösteren kanıtlardır ve aynı kavramı Morgan'ın keşfetmesi de tanıtlar ki bunun zamanı gelmişti ve o kavram yalnızca keşfedilmek gerekiyordu." Engels, Tarihsel, s. 38; Marcello Musto, **Karl Marx'ın Son Yılları**, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2020, s. 51.

[367] Engels, Anti-Dühring, ss. 117-126; Engels, Doğanın, ss. 241-242; Engels, Ailenin, s. 27; Marx, Hayalet, ss. 564-565; Tımpanaro, ss. 100-101; Blackedge, ss. 67-68.

[368] Marx, Hayalet, s. 67, 137, 233, 242; Engels, Doğanın, ss. 186-200; Engels, Tarihte, s. 42; Musto, s. 105.

başlayacaktır.[369] İhtiyaçlar, üretim ve toplumsal yaşam kendi varlığının zorunlu sonucu olarak iş bölümünü meydana getirir.[370]

İş bölümü ile maddi hayatın üretimi için gerekli eylemler kişiler arasında bölüşülür. Bu eylemlerin kimi zaman bilinçli kimi zaman kendiliğinden kimi zaman doğal bir biçimde hatta çoğu zaman birbiriyle ilişkili ve birbirine karışık bir şekilde kendini mevcut kılmasının iş bölümünün varlığını olumsuzlayacak bir niteliği yoktur.[371] Hayat varsa bu toplumsal hayat var demektir ve toplumsal hayat da zaman içinde iş bölümünün varlığını kendinde barındırır. Yeniden yukarı çıkıp aşağı inelim, insanın ihtiyaçları onun edimlerini şu ya da bu şekilde koşullar, toplumsal ilişkiler kendi ihtiyaçları sınırlarında hareket eder ve onu giderir.[372] O halde belirli bir zaman dilimindeki toplumsal ilişkilerin durumuna göre o toplumun iş bölümü de farklıdır. Binlerce yıl evvelin coğrafi imkanları ve nüfus yoğunluğuna göre kısıtlı sayıda gelişen iş bölümü ile 1848 yılının Batı Avrupası'ndaki kapitalist ilişkilerin baskın olduğu üretim ve toplum ilişkilerindeki iş bölümünün çeşitliliğinin farkı hayatın olağan akışı içinde gayet görülebilir bir haldedir.[373] İş bölümünü geliştiren şey toplumsal ilişkilerin öncüllerinin yarattığı sınırlar içindeki hareketidir. Hele ki ilk toplumlardan bugüne gelirken, her toplumun içinde bulunduğu coğrafi koşullar, nüfus yoğunluğu, diğer toplumlarla ilişkiler, üretim araçlarının icadı ve gelişimi, sosyal hayatın çeşitlenmesi ve toplumsal sınıfların meydana gelişi, birer birer iş bölümünün niteliğine etki etmektedir.[374]

İş bölümü anlatısının merdivenlerinden inip çıkmak bu sırada da nüfusun, coğrafyanın, toplumsal ilişkilerin ve maddi hayatının üretimini kendi içlerinde ve birbirleriyle ilişkileriyle gözeterek iş bölümünün tarihine ve etkilerine göz atmak gerekir. Marx ve Engels ilk iş bölümünün kadın ve erkek arasında olduğunu ve bu iş bölümünün amacının da hayatın yani insanın üretiminde kendini var ettiğini dile getirir.[375] İnsanın üretimi ve insanın üretimiyle günden güne var olan ve kendisini

---

[369] "Beynin ve ona eşlik eden duyularının gelişmesinin, gittikçe durulaşan bilincin, soyutlama ve sonuç çıkarma yeteneğinin emek ve dil üzerindeki tepkisi hem emeğe hem de konuşmaya daha çok gelişme için durmadan yenilenen bir dürtü verdi. Bu gelişme sonunda insan, maymundan ayrılınca, bitiş noktasına gelmedi, değişik zamanlarda, değişik insan topluluklarında, derecesi ve yönü değişerek, hatta orada burada yerel ya da geçici bir gerilemeyle kesintiye uğrayarak, tüm olarak büyük ilerlemeler gösterdi. *Oluşumunu tamamlamış insanın ortaya çıkışı ile birlikte sahneye çıkan yeni bir öğe, yani toplum bu gelişimi hem güçlü bir biçimde hızlandırdı ve hem de bu gelişime daha kesin bir yön verdi*." Engels, Doğanın, s. 191; Marx, Hayalet, s. 137; Marx ve Engels, Alman, s. 157; Musto, s. 62.

[370] Marx ve Engels, Alman, ss. 30-31, 52-53, 56-58.

[371] Marx, 1844, s. 138-139; Marx ve Engels, Alman, s. 38; Marx, Felsefenin, s. 41.

[372] "Onun içindir ki, insanlık kendi önüne, ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar." Marx, Katkı, s. 40; Marx ve Engels, Alman, s. 219.

[373] Marx ve Engels, Alman, s. 41; Marx, Felsefenin, ss. 134-135.

[374] Marx ve Engels, Alman, ss. 31-33, 39-41; Marx, Hayalet, s. 204.

[375] Marx, 1844, ss. 109-110; Marx ve Engels, Alman, s. 39.

yeniden üreten toplumsal ilişkiler, farklı toplum tiplerini meydana getirir. En basit haliyle ailenin oluşumu iş bölümünün ilk sonuçlarındandır.[376]

Evlilik zaman içinde değişen ve günümüze kadar kendini mevcut kılan bir ilişki olarak, insanın üretimine yönelik ilk toplumsal ve tarihsel yapılardandır. İlk aşamasında evlilik birbirleriyle cinsel ilişkiye girebilecek ve bunun sonucunda da yeni insanları dünyaya getirebilecek haliyle ve en ilkel en basit birimiyle benzer yaştaki insanların gruplaşa olarak, tek eşli olmayan, biçimiyle mevcuttur.[377] Zamanla bu durum soy bağının anne üzerinden tanımlanması ile birlikte akrabalık ilişkilerini geliştirir.[378] İlk aşamada benzer yaştakileri kardeş, büyükleri anne ve baba olarak tanımlayan aile ilişkileri, yukarıda bahsedilen ve bu ilişkiye etki eden toplumsal, fizyolojik ve doğal ilişkilerin gelişimiyle çeşitlenmeye başlar. Bu çeşitlilik nüfusun artmasının, nüfus yoğunluğunun artmasının, üretim ve dolayısıyla tüketim nesne ve araçlarının artmasının bir işaretidir.[379] Gens tipi ailenin bu gelişimi zaman içinde kendi içinde bazı davranış normlarını meydana getirir ki bu normlar bir anlamıyla evlilik yasaklarını oluşturur.[380] Gens kendi içinde evliliği mümkün kılan normlara son verirse gens dışından erkek ya da kadınları mübadele etmek hatta zaman içinde çalmak yeni toplumsal ilişkiler olarak karşımıza çıkar. Aynı süreç içinde gens oluşur ve büyürken gens içi ilişkiler de değişmekte ve gelişmektedir. Gens kendi içinde yasaklar, kurallar ve davranışlar yaratır.[381] İlk iş bölümünün kadınla erkek arasında olan bir niceliksel iş bölümü olduğunu belirtmiştim. Toplumsal ilişkilerin ve maddi hayatın gelişmesiyle birlikte iş bölümü aynı zamanda mülkiyet ilişkilerini de belirten bir kavram haline gelir ve nitelik kazanır. Erkeğin ailesi üzerindeki sahipliği ve ev içi kölelik Engels'in değişiyle tarihteki ilk sınıf savaşını başlatır.[382] Kadın ve erkek sınıfları, erkeğin kadın varlığı üzerinde mülk ilişkisi kurması ve aynı anlamda soy bağını kendi babalığı üzerinden devam ettirecek toplumsal bilgiye eriştiği ve dolayısıyla bir anlamda tek eşliliği gelişmesiyle toplumsal ilişkiler ile evlilik tiplerini etkileyen bir başka devinimi meydana getirir.[383]

---

[376] Engels, Ailenin, s. 83; Marx ve Engels, Alman, s. 31, 37.

[377] Engels, Ailenin, ss. 46-50, 58-59, 222-223; Karl Marx, **Etnoloji Defterleri**, çev. Kıvanç Tanrıyar, Hil Yayın, İstanbul, 2013, (Etnoloji) s. 13; Musto, s. 53.

[378] Engels, Ailenin, ss. 19-21, 40, 48-50; Marx, Etnoloji, s. 16.

[379] Engels, Ailenin, ss. 12, 69-71; Marx, Etnoloji, ss. 10-12.

[380] Engels, Ailenin, ss. 20-21, 59; Marx, Etnoloji, s. 28.

[381] Engels, Ailenin, s. 50, 59, 67, 99; Marx, Etnoloji, ss. 28-29.

[382] "Tarih sahnesine çıkan ilk sınıf karşıtlığı, erkek-kadın karşıtlığının tek eşli evlilikteki gelişimiyle, ilk sınıfsal baskı da, kadın cinsinin erkek cinsi tarafından baskı altına alınmasıyla çakışır." Engels, Ailenin, s. 83; Blackedge, s. 70; Bottomore, s. 219.

[383] Engels, Ailenin, s. 79; Marx, Etnoloji, ss. 30-31.

Gens içi evliliğin kısıtlanması ve toplumsal üretimin ihtiyaçlarının artması, coğrafi şartlar ve üretimin nüfusla birlikte yükselmesiyle birlikte farklı gensler bir araya gelerek kabileleri oluşturur. Tabii ki bu kabile biçimi zorunlu bir sonuç değildir, belli koşulların oluşmasıyla birlikte meydana gelmiş bir toplumsal ilişki biçimidir.[384] Bu toplumsal ilişkilerin yanında kölelik uzun zaman var olmuştur, bu tip bir köleliğin temel nedeni gensler ve kabileler arası çatışmalarda ele geçirilen insanların galipler tarafından kullanılmasıdır ki köle emeğinin toplumsal bir zenginlik yaratmadığı hallerde kölelik kısıtlı bir süre için var olabilmiş akabinde köleler de kabilenin bir üyesi olabilmiştir. Bu halde köleler henüz bir toplumsal sınıfı meydana getirecek niteliği kazanmamıştır.[385]

Toplumsal yaşamın üretiminde, yukarıda sayılı koşulların etkisiyle ilk iş bölümü kent ve kır arasında gerçekleşmiştir.[386] Marx ve Engels'in yaşadıkları zamandaki etnografik, arkeolojik ve antropolojik bilgilerine göre hayvancılık tarımdan çok daha önce başlamış, hayvancılık yapan toplumlar daha farklı coğrafyalara göçmüş, bu sırada da kendi toplumlarına has inançlar ve lehçeler de geliştirmişlerdir.[387] Bu durum onların toplumsal hayatlarını üretmelerinin bir sonucudur. Kent yaşamı kır hayatının sonrasında tarımın bir bilgi olarak toplumsal hayatta yer alması ve uygulanabilmesiyle kendine tarihte yer bulmuştur.[388] Kent yaşamı ise ikinci bir aşamada iş bölümü ile sanayi ve tüccarlık ile tarımcılar arasında bölünmüş, üçüncü bir iş bölümünde ise tüccarlar ve sanayiciler farklı iş kollarına dağılmıştır.[389] Farklı iş bölümü tiplerinin belki bir ortak özelliği de kendi iş bölümlerindeki biçimlerinin yanında mümkün koşulları sağlamışlarsa fetihle yani zor araçlarıyla da maddi hayatlarını kazanabilmektir. Zor aygıtları yani üretilmiş zenginliği şiddet aracılığı ile elde etmek de bir üretim biçimidir ki Marx ve Engels'in kalemlerinden söylersek Roma'nın yıkılışı ve Türklerin egemenliğinin büyük bir nedeni de bu üretim ilişkisi ve iş bölümünün gelişmiş niteliği ve varlığıdır.[390]

İş bölümünün, üretim ve zor araçlarının, toplumsal ilişkilerin ve ailenin gelişmesi bu gelişimlerin yanında ilksel biçiminde mevcut olan ritüellerin birer ideoloji halini almış dinlere evrilmesi ve siyasi, sanatsal, kültürel ilişkilerin varlığı iş bölümünün

[384] Marx ve Engels, Alman, ss. 31-33; Engels, Tarihte, s. 17.
[385] Engels, Ailenin, ss. 70-71.
[386] Marx ve Engels, Alman, s. 31; Engels, Ailenin, s. 142; Marx, Felsefenin, s. 127.
[387] Engels, Ailenin, ss. 130-131, 184.
[388] Engels, Tarihte, ss. 36-39; Engels, Ailenin, ss. 136-139, 202-204.
[389] Engels, Ailenin, ss. 202-204; Marx, Hayalet, s. 206.
[390] Marx ve Engels, Alman, s. 32; Engels, Ailenin, s. 210; Marx, Hayalet, s. 204; Engels, Tarihte, ss. 12-13, 48.

niteliğine etkide bulundu.[391] Gensler bir araya gelerek kabileleri oluştururken, gens ve kabileler arasındaki ilişkiler ve yine iş bölümü ile mülkiyet ilişkilerinin değişimi farklı işleri yaparak yaşamı üreten insanları, yaşamı üreten ve yaşamı üretenleri yöneten insanları meydana getirdi.[392] Üretim araçlarının gelişimi köle maliyetlerinin kat kat üzerinde zenginlik yaratan koşulları meydana getirdi, genslerin toprak üzerindeki mülkleri ile tüccar ve sanayici sınıfların karşılıklı ilişkileri borç karşılığı kölelik ilişkisini geliştirdi, ”barbarlık” olarak nitelendirilen zorla zenginliği elde etmek, çalmak ve tecavüz etmek, bazı gönenç genslerin ve kabilelerin sonunu getirdi. İnsanlar egemenlik ilişkileri içinde egemenliği elde etmek amacıyla mücadele ederken karşılarında egemenliğin kaynağı olan zenginliği yaratan insanlar sınıfı niteliksel bir güç kazandı.[393] İki sınıf köleler ve efendiler, toplumsal konumları ve her şeyden önce üretim araçları ile aralarındaki sahiplik ilişkisine göre iki sınıfı meydana getirdiler.[394] Aynı anda ve ilişki içinde egemenlik için savaş veren mülk sahibi sınıflar mülk sahibi olmayan ancak mülkün kendisini üreten sınıfa karşı da birlik halinde hareket ettiler. Sınıf savaşları bu ilişkiler üzerinde yükselerek nihayet bulmaz bir zıddiyet içinde tüm toplumsal ve tarihi ilişkileri kendi üreticisi haline getirdi.[395]

(4). Toplumsal Sınıflar

Günümüzden binlerce yıl evvel Akdeniz Havzasında gerçekleşen toplumsal ilişkilerin birikerek gelişmesi ve genişlemesini olduğu yerde bırakıp 1800’lü yılların masa başı tartışmalarına, sokak barikatlarına, eleştirel eleştirilerine ve siyaset felsefesine geri dönmek, zaman zaman ise antik çağları yeniden hatırlamak gerekiyor. 18 ve 19. yüzyıllarda siyasi düşüncenin, doğa bilimlerin ve ekonomi politiğin, ampirik yöntemlerle birlikte geliştiğini daha önce belirtmiştik. Dönemin eser ve insanları için sınıf kavramı insan gruplarını tanımlamak için kullanılan genel bir kavramdı.[396]

David Ricardo’ya göre ekonomi politiğin bir gerçeği olarak ve günümüz “burjuva iktisatında” halen geçerliliğini koruduğu üzere, iktisadi ilişkinin ve üretimin üç aktörü bulunmaktadır. Sermaye sahibi, toprak sahibi ve işçi üretimin meydana gelmesi için “bir araya gelmiş” üç kişidir. Sermayedar, bir şekilde; borç alarak, kredi çekerek, mirasıyla ya da kendisi biriktirerek, elinde bulundurduğu sermaye ile bir

[391] Engels, Tarihte, ss. 44-46; Engels, Tarihsel, s. 35; Marx, Hayalet, s. 210.
[392] “Dolayısıyla, sınıflara bölünmenin temelinde yatan şey, iş bölümü yasasıdır.” Engels, Ütopyadan, s. 99.
[393] Engels, Ailenin, s. 203; Engels, Tarihte, ss. 14-15.
[394] Engels, Ailenin, ss. 123, 198-201.
[395] Marx, Felsefenin, s. 172; Engels, Ailenin, s. 205.
[396] Anıl Başaran, “Adam Smith ve Karl Marx’ın Düşüncelerinde Sınıf Kavramının Yeri”, **Politik Ekonomik Kuram**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, s. 216.

üretim faaliyetinde bulunur, bu amaçla toprak sahibinden toprak kiralar ve işçi de emek gücünü diğer maddelerle bir araya getirerek üretimdeki vazifesini yerine getirir. Bu üretimin sonucunda işçi ücretini, sermayedar kârını ve de doğal kaynakların maliki de rantı elde ederek yaşamını kazanır. Ricardo, bu üçlemi ile üretim ilişkilerinin tarafını ve dolayısıyla toplumsal iş bölümü ve üretim ilişkisi içindeki insanların, üretim ilişkilerindeki yerine göre bir sınıfı oluşturduğunu ve insanların toplumsal ilişkilerin de bu sınıfsal ilişkilerle bağlantı içinde olduğunu ifade etmektedir.[397] Diğer yandan sadece Ricardo da sınıf kavramının hatta üretime dayalı sınıf kavramının mucidi değildir. İngiliz ekonomi politikçilerinin genelinde bu eğilim zaten mevcuttur. Kıtada ise durum daha farklı değildir. Hegel topluma dair üçlemini aile, sivil toplum ve devletle meydana getirmiş, sivil toplumu ise mülkiyet ilişkileri, toplumun genel üretim ve tüketimi ile bu tümelin korunması ve güvenliğine dönük diğer momentlerle tanımlamaktadır.[398] Gelgelelim Marx ve Engels'e kadar burjuvazi, proletarya ve üretim ilişkilerinin belli başlı bazı etkileri üzerine tartışma ve incelemeler mevcuttur.

Marx, yukarıdaki tarihe dikkat çekerek, kendisinin yeni olarak anlattıklarını üç maddede sıralıyor: "1. Sınıfların varlığı, sadece üretimin gelişimindeki belirli tarihsel aşamalara bağlıdır, 2. Bu sınıf mücadelesi zorunlu olarak proletarya diktatörlüğüne ulaşır, 3. Bu diktatörlüğün kendisi, sadece, tüm sınıfların ortadan kaldırılmasına ve sınıfsız bir topluma geçişi oluşturur..."[399] Toplumsal iş bölümünün, toplumsal hayatın üretimi için bir koşul olduğunu ve bu nedenle de nicel olarak iş bölümlerinin meydana geldiğini; nüfusun, aile ilişkileri ve toplumsal ilişkilerin kendi içindeki ve diğer toplumlarla ilişkilerinin ve üretim araçlarının gelişmesiyle birlikte iş bölümünün niteliğinin değiştiğini; bu değişimle birlikte iş bölümünün iz düşümünün özel mülkiyet ilişkilerine denk geldiğini ve toplumsal iş bölümünün zihinsel ve fiziksel üretim şeklinde ayrılarak, dolaysız üreticiler ile üretenleri yöneten üretim araçları sahipleri arasında yeni bir form kazandığını, bu başlıkta, bir kez daha hatırlamak gerekiyor.[400] Yine de "diyalektiğin dansı" öncelikle mevcudu tanımakla başlar.[401] Marx da Engels de sınıflı

[397] David Ricardo, **Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri**, çev. Barış Zeren, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1, 40; Korkut Boratav, "Toplumsal Sınıflar", **SİYASET BİLİMİ Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**, (ed. Gökhan Atilgan, E. Attila Aytekin), 8. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2020, s. 29.

[398] Engels, Ludwig, s. 36-37.

[399] Marx, Hayalet, s. 386.

[400] Marx ve Engels, Alman, s. 38; Berch Berberoglu, **Klasik ve Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş Eleştirel Bir Perspektif**, çev. Can Cemgil, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 17-18, 23; Blackedge, s. 59-61.

[401] Bertell Ollman "Diyalektiğin Dansı" adlı eserinin hemen başında bir şema ve şemanın içinde dans eden ayak hareketleri ile diyalektik yöntemi anlatır. Kendisinin anlatısının temelinde Marx'ın temel eseri Kapital yer almaktadır. Diyalektiğin dansı öncelikle mevcudu çözümlemekle başlar, sonra bir adım geriye gidilerek tarihsel ilişki açığa çıkartılır. Buradaki ileri ve geri adımlar ilişkileri ve ilişkileri birbirine bağlayan koşulları içermektedir. Ollman, Diyalektiğin, s. 6, 231-233.

topluma dair izlenimlerini, kendilerinin içinde bulundukları kapitalist toplumunun ilişkilerini gözlemleyerek, tecrübe ederek ve eleştirerek elde etmişlerdir. Üç büyük sınıftan oluşan modern toplumun varlık nedeni ise yukarıda tarihsel koşulları açıklanan nedenlerdir.

Toplumsal ilişkilerin, üretim ilişkilerinin tarafları olan, üretim araçlarının sahipleri ve dolaysız üreticiler arasındaki ilişkisi sınıflı toplumu meydana getirmiştir.[402] Sınıflı toplumda sadece bu iki sınıf bulunmamaktadır. Marx, kapitalizmin en gelişkin toprağı olan İngiltere'yi işaret eder ve bu toplumda dahi salt üç sınıfın olmadığını, ara ve geçiş basamaklarının bu üç tip arasındaki ilişkiyi perdelediğini söylemektedir.[403] Kurduğumuz bağlar arasındaki konumumuzu değiştirelim. Belirli bir toplumda üretim ilişkisinde, üretim araçlarının mülkiyetine yönelik iki ayrı sınıf mevcut olsa da üretim ilişkilerinin şekli ve niteliğine göre birçok farklı iş bölümünde ve üretim şeklinde üretim aracı sahibi olan sınıflar bir arada bulunabilir, ötesinde farklı toplumların burjuvaları, beyleri ve efendileri birbirleri ile rekabet halinde de olacaktır.[404] *Neticede iki sınıf arasında ezen ve ezilen ilişkisi bulunduğu gözetilerek ezenler ve ezilenler arasındaki ilişki ve ezen sınıfların kendi aralarındaki egemenlik mücadelesi siyasi ilişkileri doğurur.* Sınıflı toplumun olduğu yerde çelişki vardır, bu çelişki de toplumsal ilişkileri ilerleten temel devinimdir.[405]

Burjuvazi, feodalitenin kendi biçimi içinde kentlerdeki üretimin ve ticaretin zaman içindeki birikimi ile meydana gelirken kendisi ile birlikte proletaryayı da var etmiştir. Burjuvazi bir sınıf niteliğini kazandıktan sonra egemen sınıflarla iktidar mücadelesi vermiş ve sonrasında da kendisini egemen kılmıştır. Burjuvazi bu iki süreç içinde de her ne kadar kendi içinde rekabeti ve diğer ülkelerin burjuvalarıyla da savaş içinde olsa da örgütlü, kendi içinde iş bölümü yapılmış yapısı onu tam bir sınıf niteliğine kavuşturur. Proletarya ise tarihteki diğer ezilen sınıflar gibi ortak çıkarlara sahip olması ve benzer koşullarda yaşam tarzlarını ortaya koymaları nedeniyle sermaye sınıfı karşısında ortaya çıkan bir sınıftır.[406]

---

[402] Marx ve Engels, Alman, s. 56-59, 74; Boratav, s. 31.

[403] Marx, Kapital, 3. Cilt, s. 865; Marx ve Engels, Komünist, s. 22; Ollman, Soruşturmalar, s. 200-201, 205; Boratav, s. 35-37.

[404] Engels, Ailenin, s. 146-149; Marx ve Engels, Alman, s. 59; Engels, Doğanın, s. 46.

[405] Marx ve Engels, Alman, s. 74; Marx, Felsefenin, s. 97, 121; Kasım Akbaş, **Avukatlık Mesleğinin Ekonomi Politiği**, 2. Baskı, NotaBene Yayınları, Ankara, 2015, (Avukatlık), s. 45.

[406] Marx, Felsefenin, s. 171-173; Marx, Hayalet, s. 244; Akbaş, Avukatlık, s. 44; Bottomore, s. 517-518.

“Ancak birkaç evresini belirtmiş bulunduğumuz bu savaşım içinde bu yığın birleşir, ve kendisini kendisi için bir sınıf olarak oluşturur. Savunduğu çıkarlar, sınıf çıkarları olur. Ama sınıfın sınıfa karşı savaşımı, politik bir savaşımdır.”[407]

İnsanların eylemleri, yaşamları, yaşam uğraşları, zihinleri üretim ilişkilerine ve dolayısıyla ait oldukları sınıflara bağlıdır.[408] Marx’ın ve Engels’in iddiası budur. Üretimin gelişkinliği ve toplumsal ilişkilerin zihinsel, imgesel ve kavramsal ifadesi birbirini etkiler. Fikirden gerçeğe giden önceki düşünürlerin yerine Marx ve Engels tüm toplumsal ilişkiyi varlıktan kavrama taşır:

> “İktisatçı M. Proudhon, insanların, kumaş, keten bezi ye ipekli maddeleri belli ve kesin üretim ilişkileri içinde yaptıklarını çok iyi bilir. Fakat anlamadığı nokta bu belli ve kesin üretim ilişkilerinin de keten bezi, keten vs. gibi, insanlar tarafından yapıldığı, üretildiğidir. Sosyal ilişkiler, üretici kuvvetlerle sıkı sıkıya bağlıdırlar. İnsanlar, yeni üretici güçler edinirken, kendi üretim tarzlarını değiştirirler ve üretim tarzlarını değiştirirken, hayatlarını kazanma yolunu değiştirirken kendi sosyal ilişkilerini tamamen değiştirirler. Elle işletilen değirmen, size, derebeyli toplumu verir; buharla işleyen değirmen, size sanayici, kapitalistli toplumu verir. Kendi sosyal ilişkilerini maddi üretkenliklerine · uygun olarak kuran aynı insanlar, kendi sosyal ilişkilerine uygun olarak ilkeler, düşünceler ve kategoriler de üretirler, meydana getirirler. Böylece bu düşünceler, bu kategoriler, ifadesi oldukları sosyal ilişkiler gibi ölümlüdürler. Bu düşünce ve kategoriler tarihi ve geçici ürünlerdir. Üretici kuvvetlerin içinde devamlı bir gelişip büyüme hareketi, sosyal ilişkilerde devamlı bir yıkılıp yok olma hareketi, düşüncelerde devamlı bir doğuş ve teşekkül hareketi var; değişmeyen tek şey, hareketin soyutluğu (soyut hareket)-mors immortalis.”[409]

(5). Bilinç

İnsanın toplumsal, bireysel ve fiziksel varlığını etkileyen varlık ilişkileri tarihsel yapıları ve insana bıraktığı kalıntılarıyla insan bilincini etkilemekte, koşullandırmakta ve belirlemektedir.[410] Marx, “İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen toplumsal varlıklarıdır.”[411] diyerek insan bilincinin koşullarını ifade etmektedir. İnsanlar ve diğer hayvanlar arasında bilinçsel, dinsel ya da bu örneklere benzer birçok fark bulunsa da bu farkları koşullayan momentin insanların diğer hayvanların aksine kendi üretim araçlarını kullanmaları ve diğer insanlarla ilişkilerini bu yönde örgütlemeleridir.[412]

Marx ve Engels insan bilincine eğildiğinde çeşitli sonuçlara ulaşmış ancak hiçbir aşamada idealizme varan bir bağ kurmamışlardır. İnsanların maddi yaşamları onların fikirleri ve kavramlarıyla dolaysız olarak iç içedir. Aynı olgu toplumsal ilişkiler

---

[407] Marx, Felsefenin, s. 172.
[408] Marx, Hayalet, s. 233.
[409] Marx, Felsefenin, s. 106.
[410] Marx, 1844, s. 117-120; Marx, Hayalet, s. 207.
[411] Marx, Katkı, s. 40; *"Yaşamı belirleyen bilinç değildir, tersine, bilinci belirleyen yaşamdır."* Marx ve Engels, Alman, s. 35.
[412] Marx ve Engels, Alman, s. 30; Marx, 1844, s. 81.

için de geçerlidir. Toplumlar da maddi yaşamlarının olanakları dahilinde siyasi, ahlaki ve zihinsel ifadelerde bulunmaktadır. İnsanların fikirleri de kendi maddi yaşantılarının koşullandırdığı olasılıklar dahilindedir. Bu olasılıklar determinist bir ifade değildir. Belirli bir zaman diliminde toplumsal ilişkiler ve üretim ilişkilerinin ters düştüğü süreçte insan bilinci, karşılıklı ilişkilerin koşullandırdığı gerçek, etkin insanlar toplumun genel ifadesinin ilerisine veya gerisine doğru fikirler üretebilirler.[413] Tarihsel ve maddi ilişkiler, insanın içine düştüğü bilincini ve ideolojisini, tam da kendisinden dolayı, baş aşağı gösterebilir. İnsan gökten yeryüzüne fikirler indirebilir. Gökten yeryüzüne inen fikirler her nasıl maddi koşulların bir getirisi ise maddi koşullarla göğe yükselmek de insan bilincinin kendi koşullarındaki başka bir olasılıktır.[414] Eğer bilimsellik iddiası maddi ilişkiler için varsa bilinç için de vardır ve bilincin kabul ettiği ancak maddi hayattaki ilişkilere uyum göstermeyen zihinsel tasavvurlar varsa bizzat deneysel ve bilimsel yöntemlerle gerçek ve etkin insanın bilincinde yok olabilecektir.

Marx ve Engels için toplumsal ilişkilerin varlığının öncülleri insan ihtiyaçlarının giderimi, toplumsal iş bölümü, sınıflı toplum ve bu tüm ilişkilerin yarattığı toplumsal normlar, kurumlar ve kavramların varlığını ve nasıl var olduklarını maddi temellere oturttuktan sonra bilinçten söz edilebilir. Burada konusu açılan bilinç, tin veya ide halinde saf bir bilinç değildir. Bilinç, diğer toplumsal, tarihsel ve bireysel maddi ilişkiler gibi gelişir ve değişir.[415]

> "Daha başından itibaren, "tin": burada kendisini titreşen hava tabakaları, sesler biçiminde, kısaca dil biçiminde gösteren bir maddeye "yüklenmiş" bir musibetten mustarip olmuştur. Dil, bilinç kadar eskidir; dil, başka insanlar için de var olan ve bu sebeple aynı şekilde benim için de kişisel olarak var olan pratik bilinçtir; tıpkı bilinç gibi dil de yalnızca, diğer insanlarla karşılıklı ilişki kurma gereksinmesiyle, zorunluluğuyla ortaya çıkar. Bir ilişkinin mevcut olduğu yerde, o benim için de mevcuttur: Hayvan hiçbir şeyle "ilişkiler" içine girmez, hiçbir suretle hiçbir ilişkiye girmez. Hayvan için, onun diğerleriyle ilişkisi bir ilişki olarak var olmaz. Bilinç, demek ki, daha en baştan toplumsal bir üründür ve insanlar var oldukları sürece böyle kalır."[416]

Bu noktada insan bilincinin başlangıçtan itibaren iki öncül tarafından koşullandığını söylemek mümkündür. Birinci olarak doğa ve doğa koşullarının kendisi ve ikinci olarak toplumsal hayatın etkileri.[417] Bu iki koşul yanında var olan bilinç kendi serbestliğinde istediği yere kadar gidemez çünkü onun bir sınırı vardır. Bu sınır da dilin kendisidir. Dil de bahsedilen koşullarla birlikte var olagelmiş, toplumsal hayatın içinde, coğrafyadan coğrafya ve toplumdan topluma değişen başka bir şeydir. Bilinç

[413] Eagleton, s. 44.
[414] Marx ve Engels, Alman, s. 35; Marx, Felsefenin, s. 116.
[415] Marx, 1844, s. 113; Marx ve Engels, Alman, s. 38-39, 44-45; Marx, Hayalet, s. 211.
[416] Marx, Hayalet, s. 210.
[417] Marx ve Engels, Alman, s. 39.

aklına ne müthiş ne sınırsız şeyler getirirse getirsin ya da getirdiğini iddia etsin bilincin sahibinin ve bilinç sahibinin içinde bulunduğu toplumun ifade araçlarının yetkinliği müthiş fikirleri sıra dışı kavramları sınırlar. İfade edilmemiş bir düşüncenin varlığı kanıtlanamaz, ifade varsa düşünce vardır. Diğer ihtimal kesinlikle yok denemez ancak bu önermenin de doğruluğu maddi gerçek ile sınanabilirdir. Bu halde bilinç dile bağlıdır. Dilin ipi ne kadar uzarsa bilinç de o kadar uzağa gidebilir.[418]

Şu ana kadar sunulan anlatı da bilinç harici her kavram gerçekle sınanabilir, deneysel, bilimsellik iddiası olan gözleme dayalı haldedir. İnsan bilinci burada zemini yumuşatır. Marx ve Engels burada, bu "bataklıkta", tek bir çıkarım yapabilineceğini söyler. Üretici güçler, toplumsal ilişkiler ve bilinç birbiriyle çelişkiye düşebilir ve de düşmek zorundadır.

> "…çünkü iş bölümü, zihinsel faaliyet ile maddi faaliyetin -keyif ile çalışmanın, üretim ile tüketimin farklı farklı bireylere intikal etme olasılığına, hatta olgusuna işaret eder ve bunların çelişki içine düşmemelerinin tek olasılığı, iş bölümünün kendisinin sırasıyla olumsuzlanmasında yatar."[419]

İnsanın zihni maddi koşullar, toplumsal ilişkilerin kuşatmasında kendi halinde bölünür ve parçalanır. İnsanın toplumsal yanıyla bireysel yanı çatışır. Bunun nedeni ise iki yanın da birbiriyle uyumlu olmamasıdır. Fikirler ve eylemler denk değilse bir ikirciklilik vardır, burada bir yabancıdan söz edilir. İnsanın saf bir niteliği yoktur, tüm varlığı insanın kendi eylemleri ve o eylemlerin bulunduğu gerçeklik haline göre değişir.[420]

II. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN TOPLUMSAL TEORİSİ

A. Sermaye İlişkilerinin Kökeni ve Gelişimi

1. Sermayenin Birikimi ile Proletaryanın Oluşumu

> "Toplumun maddi üretici güçleri, gelişmelerinin belirli bir aşamasında yürürlükteki üretim ilişkileriyle -ya da, aynı şeyi hukuki dille ifade edersek, o güne kadar bağlı bulundukları mülkiyet ilişkileriyle- çatışmaya girerler. Üretici güçlerin bir zamanlar içinde geliştiği biçimler olan bu ilişkiler şimdi onların prangalarına dönüşür. Böylece toplumsal bir devrim dönemi başlar. Ekonomik temellerin değişmesiyle birlikte bütün o koca üstyapı da aşağı yukarı bir hızla dönüşür."[421]

Marx, "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı" adlı eserinin önsözünde, siyasi, hukuki, entelektüel ve kültürel hayatı koşullayan maddi hayatın üretim ilişkilerinin gelişmesi ve o ana kadar bu ilişkilerin ifadesi olan üstyapının çelişkiye düşmesi

[418] Marx, 1844, ss. 79-80; Marx ve Engels, Alman, s. 38, 225, 385.
[419] Marx, Hayalet, s. 211.
[420] Marx, 1844, s. 114; Marx ve Engels, Alman, ss. 41-43.
[421] Marx, Hayalet, s. 434.

halinde toplumun değişmeye başladığını bu ifade ile belirtir.[422] Maddi hayatın üretiminin insanların hayatta kalmaları, bu uğurda ihtiyaçlarını gidermeleri, insan yaşamını üretmeleri ve tüm bu ilişkiyi yeniden üretimini kapsadığına yukarıda değinmiştim. Diğer yandan maddi ve toplumsal hayatın üretiminin toplumsal iş bölümünü meydana getirdiği, her iş bölünün özgül bir mülkiyet ilişkisini ifade ettiğini, toplumsal hayatın bu nedenle ve kendi temelinde ilk olarak kent ve kır arasında bölündüğünü, akabinde kent yaşamının da kendi içinde sanayi ve ticaret arasında bir iş bölümü yarattığına da yukarıda yer vermiştim. Binlerce yıla yayılan bu somut ilişki ve ortaya konan yaşam tarzı, kendisini toplumun en küçük birimlerinden aile ilişkileri var ederek büyütmüştür.[423]

Genslerin bir araya gelmesi, köle emeğinin temel üretim ilişkisinin itkisi haline gelmesi, özgür vatandaşların kamusal yararının sağlanması amacıyla farklı coğrafyalarda benzer nedenlerle kurulan devlet ve toplum ilişkileri; oluşan ve gelişen ticaret, devletlerin bir üretim ilişkisi olarak birbirleriyle girdiği savaşlar, köle sayısının kontrol edilememesi, köle isyanlarının dur durak bilmemesi, özgür yurttaşların köleleşmesi, aile kurumunun zayıflaması, "barbar" akınları, devlet içi iktidar mücadeleleri ve tüm ilişkiler sonucunda maddi hayatın üretiminin kendisinden talep edilenleri karşılayamaması nedeniyle, her köleci devlette bu anlatımla ortak ve ayrıca kendine has diğer tarihsel ve toplumsal nedenlerle son buldu.[424] Kent ile kır arasındaki politik ilişki ilk başta kent lehine gelişse de iktidarını kıra devretmek zorunda kaldı. Kır yaşamının üretilmesi, bir kelime ile feodalizm, köle emeğinden ziyade, doğrudan üretici küçük toprak sahibi serfler ve büyük toprak maliki lordlar, ağalar, beyler vb. arasında oluşan; serflerin artık ürünü ile angarya çalıştırılmasına dayanan zor ilişkisiyle beslenen üretim ilişkisine dayanmaktadır.[425] Üretimin baş rolünde olan toprak mülkiyeti ise feodal mülk sahipleri ve kilise arasında bölünmüştür. Feodal üretim ilişkisinde temel üretim maddesi gıda ürünleridir.[426] Ev içi sanayinin imkan verdiği ölçüde yaşamsal ihtiyaçlar köylüler tarafından kendileri için üretilmektedir.

Kent, siyasi iktidarın sahibi olan feodal "beylerin" yanında ikincil bir konuma sahiptir. Kentler, kır yaşamının merkezinde olmayan ticaret ve sanayinin oluşum bölgesidir. İlk dönemlerde kentlerde sanayi ve ticaret aynı iş bölümü içindedir. Henüz sanayi ve ticaret üretimi artık değer üretimine dayanan kapitalist üretim ilişkisine dahil

[422] Marx, Katkı, s. 39.
[423] Marx, Felsefenin, ss. 120-121, 127, 154; Marx ve Engels, Komünist, s. 23.
[424] Marx, Hayalet, s. 206; Marx ve Engels, Alman, s. 160.
[425] Marx ve Engels, Alman, s. 151.
[426] Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Kökeni**, çev. A. Cevdet Aşkın, Yordam Kitap, İstanbul, 2021, (Kökeni), s. 96.

değildir. Sanayi üretimi, en basit haliyle, arbitraj denen usule dayanmaktadır. Bu uygulamaya göre üretilen mal ya talep usulü ve arz-talep ilişkisi içinde alıcısına kavuşur ya da en çok görülen biçimiyle alıcının ürünün üretim maliyeti ve satış fiyatını bilmemesi nedeniyle ürünü daha yüksek fiyata almasına dayanır.[427] Arbitraja dayalı piyasa ilişkisi şüphesiz zenginlik yaratır ancak sermaye oluşturmaz. Üretici olan, yani hem sanayi üretimi hem de ticaretini yapan loncalar ise kırdaki hayatla izdüşümü halindedir. Kırın gelenekçi, bağnaz ve durağan hayatı loncaların da temel yasasıdır. Lonca, temelinde usta-çırak ilişkisine dayanır. Çıraklar zamanı geldiğinde kendi üretim araçlarına sahip olmak için ustalarının emrinde çalışırlar. İş bölümü uzun süre gelişmediği için her çırak üretimin her aşaması hakkında bilgi ve pratik sahibi olmalıdır. Loncanın status quosu içinde çırakların düşük ücretlere, fazla çalışmaya, kısaca istismarın hiçbir türüne karşı etkili itirazları mevcut değildir. Aksi halde çırağın mülksüz ve geleceksiz kalması kesindir.[428]

Feodal kent yaşamı başlı başına sermaye üretemez. Zenginlik yaratabilir, ticaret yollarını geliştirerek siyasi gücüne güç katabilir, lonca ve serf içindeki tahakküm zorunu kullanarak iktidarını koruyabilir fakat bu ilişkilerin hiçbirisi kapitalizmi ortaya çıkarmaz. Özellikle Floransa ve Hollanda şehir devletleri para gücünün birikmesi ve ticari hayatın rakiplerine nazaran denizcilikte baskın ve sömürge hareketlerinde başarılı olması dahi tarihin seyrini değiştirecek bir itki yaratamamıştır.[429] Tarihsel olarak kapitalist üretimden bahsediyorsak bu üretimin bilimsel açıklamasını yapmak ilk zorunluluktur. Başlangıcından günümüze gelene kadar sermayenin üretim ve gelişimi, Marx'ın deyişi ile, günden güne kendini üretmektedir. Sermayenin varlığı, aşağıda da açıklandığı gibi, başlangıcında üç unsura dayanır: Sermaye niteliğinde sahip para, üretim araçları ve emek gücü.

> "Ne var ki, sermaye birikimi artık değerin varlığını, artık değer kapitalist üretimin, bu ise meta üreticilerinin elinde önemli büyüklükte sermaye ve emek gücü kütlelerinin varlığını bir ön koşul olarak gerekli kılar. Dolayısıyla, bütün bu hareket, ancak kapitalist birikimi önceleyen ve kapitalist üretimin sonucu değil, onun çıkış noktası olan bir "ilk birikim "in (Adam Smith'te "previous accumulation") varlığını kabul ederek kurtulabileceğimiz bir kısır döngünün içindeymiş gibi görünür."[430]

Coğrafi keşifler, keşiflerin getirisi olan ürün ve altın bolluğu, deniz ticaretinin gelişmesi, iş bölümünün gelişmesi ve hammadde büyüklüğünün nitelik kazanması ile

[427] Marx, Felsefenin, s. 34; E. Wood, Kökeni, ss. 92-96.

[428] Marx ve Engels, Alman, s. 56-57; Marx, Felsefenin, s. 144; Engels, Anti-Dühring, ss. 161-162; Marx, Hayalet, ss. 405-406.

[429] Marx ve Engels, Alman, s. 59-60; Marx, Felsefenin, s. 38; E. Wood, Kökeni, ss. 101-111; Alexander Anievas ve Kerem Nişancıoğlu, **Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?**, çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, ss. 268-269.

[430] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 686.

oluşan manifaktür üretiminin yayılması, kent üretimi ve hayatının güç kazanması, sermayenin oluşması için gerekli parasal ve hammadde gücünü karşılamaktaydı. Loncalar ve manifaktürler arasındaki ticari savaş nedeniyle manifaktürlerin olmadığı bölgelere kurularak yeni yerleşim bölgelerinin oluşmasını da sağlıyordu. Bu manifaktürlerde kentli mülksüz kimseler ve derebeyinden kaçıp kente sığınan insanlar çalışabilmekteydi. Manifaktür üretimi kendi içinde yarattığı iş bölümü nedeniyle loncalardan çok daha fazla üretim sağlayabilmekteydi.[431] Bu halde sermayenin oluşabilmesi için üretici güçlerin elinde para ve hammadde yeterlidir ancak sermayenin kendisi emek gücünün kendisini üretebileceğinden çok çalışmasına, yani insanın kendisine ihtiyaç duymaktadır.[432] Kendi emeği üzerinde söz sahibi olmayan insan olmaksızın sermaye üretimi gerçekleştiremez çünkü ortada meta üretmek için ihtiyaç duyulan metalar yoktur. Emek gücünün bir meta olarak sermayeye katılması için emek gücünün iki özelliğe sahip olması gerekir. Birincisi emek gücü sahibi mülksüz olmalıdır ki emek gücünü satmak zorunda kalsın ve ikinci olarak da emek gücü sahibi kendi emek gücü üzerinde özgür karar alabilen bir statüde olmalıdır. Bu bakımdan sermayenin birikimi mülksüzlerin özgürleşmesi ve özgürlerin mülksüzleşmesi tarihidir.[433] "Bunun klasik biçimine sahip olduğu tek yer İngiltere'dir. İngiltere'yi örnek almamızın nedeni de budur."[434]

Bin beş yüzlü yıllarda İngiltere'de serflik git gide azalan bir haldedir. Toprak üzerindeki tasarruf meraları ve ortak alanları kullanabilen, toprak kiralayarak tarım yapabilen özgür köylülere aitti. Bunun nedeni ise önceki yüz yıllarda feodal beylerin feodal savaşlarda güç kaybetmesidir. Köylülerin bir kısmı kendi kiraladığı toprağı kullanıyor, bir kısmı ise ücretli emekçi olarak büyük toprak sahiplerinin işçisi olarak çalışıyordu. Ücretli emekçi olan köylülere ücret olarak belli bir toprak verildiğinden onlar da doğrudan üretici olarak köylülerdi. Toprak maliki feodal beyin gücü ise üretici insanların sayısına göre değişmekteydi. Ücret olarak toprak verilmesinden dolayı tüm ülke, diğer Avrupa ülkelerinin aksine, küçük toprak parçalarına ayrılmıştı.[435]

---

[431] Marx ve Engels, Alman, ss. 61-64; Marx, Felsefenin, ss. 135, 180-181; Marx ve Engels, Komünist, s. 23; Karl Marx, **Kapital**, 1. Cilt, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, 14. Basım, İstanbul, Yordam Kitap, 2021, s. 708.

[432] Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho, **Marx'ın Kapital'i**, çev. Nail Satlıgan, 2. Basım, İstanbul, Yordam Kitap, 2012, s. 87; Marx ve Engels, Komünist, s. 32; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 687.

[433] Marx, Hayalet, s. 495; Marx, Ücret, s. 56; Marx, Felsefenin, s. 57.

[434] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 689; Fine ve Saad-Filho, s. 86; Marx, Felsefenin**,** s. 182; Anievas ve Nişancıoğlu, s. 110.

[435] Marx, Kapital, C. 1. Cilt, s. 689-690; Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Arkaik Kültürü**, çev. Oya Köymen, 3. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, (Kültürü), ss. 169-170; E. Wood, Kökeni, ss. 117-119.

Güç kaybeden feodal beylerin varisleri hayatta kalmak adına güç kazanmak zorundaydılar, Flaman yün manifaktürlerinin artan yün talebi nedeniyle yün fiyatları artmıştı. Bu halde olabildiğince koyun sahibi olarak yün satmak en hızlı güç kazanma yöntemiydi onlar için. Bu amaç uğruna da koyunların otlayacağı her toprak parçasına feodal beylerin ihtiyacı vardı. O halde onlar da kiraya verdikleri toprakları geri almaya ve köylüleri topraksızlaştırmaya başladılar.[436] Bu topraksızlaştırma köylülerin topraklarının onlardan geri alınmasıyla da sınırlı kalmadı. Kiliseye ait topraklar da "gülünç fiyatlara" kent soylulara ve toprak sahibi özgür köylülere satılmaktaydı. Kendilerine ve ortak kullanıma ait olan toprakları kullanarak hayatlarını kazanan yeomanler de ortak kullanıma açık toprakların çitlenmesi ile mülksüz kaldılar ve bin sekiz yüzlü yıllara gelindiğinde ise tamamen yok oldular.[437] Yeomanlerin yerini yine toprak kiralayarak çalışan lümpen emekçiler aldı.[438]

Toprak üzerinde tasarruf gücünün azalması da kiracılar arasında bir rekabete yol açtı.[439] Bu rekabet ise üretkenliği arttırdı.[440] Rekabete yenik düşenler ise proleterleşmek zorunda kaldılar. Toprak üzerinde hak sahibi olan İskoçlar ise bu "temizlemenin" son parçası oldular. Arkaik ilişkilere bezeli olan İskoç toprak mülkiyeti koyunların otlanması amacıyla darmadağın edildi, köyler yakıldı ve boşaltıldı.[441] Mülksüzleşen ve proleterleşen insanlar ise hayatta kalmak için atıldıkları köylerden şehirlere akın etmekten başka çare bulamadı. Şehirler mülksüz ve işsiz insanlarla doldu. Serserilik, dilencilik ile işsiz ve yoksul insanların yapabileceği her eylem krallığın başkentinde görünür oldu. Kanlı ya da kansız birçok şekilde bu kalabalık bastırıldı, terbiye ve ıslah edilmeye çalışıldı; onlara sanki onlar köylerini yakmış ve topraklarını yine onlar kendileri bırakmış gibi muamele edildi.[442] Ücretli emekçi olmak ve emek güçlerini sermaye sahibine satmak isteyen işçilerin ücretleri de hem piyasadaki altın bolluğu ve onu takip eden altın kıtlığı hem ücretlere dönük arttırma ve azaltma politikaları hem de yaşam ürünlerinin fiyatlarının sürekli yükselmesi arasında kalıyor ve bu dalgalanmalara karşı koyamayarak düşüyordu.[443]

Kırda ise toprak sahipleri toprakları artmış ve sayıları azalmıştır. İşçilerin ücretleri neden düşüyorsa toprak kiralayanların giderleri aynı nedenle düşüyordu.

---

[436] Marx, Kapital, C. 1. Cilt, ss. 690-691; Heinrich, s. 234; Fine ve Saad-Filho, s. 88.

[437] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 691-694; Fine ve Saad-Filho, s. 89-90; E. Wood, Kökeni, ss. 126-127, 148-149; Mehmet Tevfik Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2017, (Modern) ss. 86-87.

[438] Engels, Emekçi, s. 48; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 697.

[439] Marx, Felsefenin, s. 157.

[440] E. Wood, Kökeni, s. 118.

[441] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 702-704.

[442] Marx ve Engels, Alman, s. 60; Marx, Felsefenin, s. 138; Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 705-706.

[443] Marx ve Engels, Komünist, s. 25.

Kiralar genelde doksan dokuz yıllığına yapılıyor, paranın reel değerinin ve işçi ücretlerinin düşmesiyle kiracının giderleri azalıyordu. İngiltere'nin ilk kapitalistleri bu nedenle çiftçiler olmuştur. Tarım yöntemleri ve tarım içi iş bölümünün gelişmesiyle toprak çok daha verimli hale gelmiştir. Servetini nispeten kısa sürede büyüten tarım sermayedarı artık değişir sermayeye harcayabileceği maddi güce erişmiştir.[444]

Öteki taraftan, mülksüzleşen işçiler ise sanayi için bir iç pazar oluşturuyor ve sanayi burjuvazisinin oluşması için bir itki oluyordu. Belirttiğim gibi işçiler köylerinde yaşarken çoğu ihtiyaçlarını ev sanayisi içinde kendileri karşılayabiliyorlardı.[445] Evlerinden atıldıkları için bu konuda artık müşteri konumuna erişmeye zorlandılar.[446] Tarım burjuvazisi yüzlerce yılda oluşmuştu. Sanayici kapitalist ise çiftçilerden daha hızlı bir süreçte oluşmuştur. Sürecin kısa olmasının nedeni ise sermaye birikiminin sağlanması için gerek duyulan emek gücünün sağlanmış olmasıdır. Lonca içinde üretim yapan ustalar, çok sayıda insanın işçilik yapmak zorunda kalmasıyla manifaktür üretimini sağladılar ve çok daha üretken hale getirdiler.[447] Aynı üretim biçimi ve süreci madencilik için de geçerliydi. Topraksız ve evsiz kalmış insanlar kendileri için hayatta kalmak ve sermaye sahibi için artık değer üretmek için ücretli emekçi olmak zorunda kaldılar.[448]

Güç kazanan ve servet biriktiren kapitalistler, aynı süreç içinde toprakların çitlenmesinde siyasi iktidarla ve feodalite ile ittifak halinde hareket etti. Farklı ülkelerin gelişimi, deniz ticaretinin baskınlığı ve taraflarına kazandırdığı güçle birlikte burjuvazi ve devlet arasında da bir borç ilişkisi meydana geldi. Birini finanse etmek amacıyla diğeri borç verdi. Borç bir tahakküm ilişkisine dönerek burjuvaziyi siyaset içinde yükseltti. Bu kısa özetle burjuvazinin feodalitenin içinden çıktığı ve kendisi var olurken proletaryayı da yarattığı gözden kaçmamalıdır.[449]

2. Burjuvazinin Egemenliği ve Etkisi

Burjuvazi, üretimin her kolunda varlığını sağladıktan, sermayesini biriktirdikten ve dolaşıma soktuktan sonra ulusal ve uluslararası alanda egemen oldu. Egemenliğinin kaynağı, elde ettiği artık değer birikiminde gizlidir. Diğer yandan tarımda ve sanayide gerçekleşen ve üretimi fersah fersah üretken hale getiren sanayi devrimi ile doğa ve toplum üzerinde koşulsuz bir egemenlik elde etti. Yüzyıllar içinde

[444] Marx, Kapital, 1.. Cilt, ss. 712-713; E. Wood, Kültürü, s. 21; E. Wood, Kökeni, s. 119.
[445] Engels, Emekçi, s. 44.
[446] Fine ve Saad-Filho, s. 91.
[447] Engels, Emekçi, ss. 46-47; Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 714-716; Engels, Tarihte, ss. 20-21.
[448] Fine ve Saad-Filho, s. 92; Marx ve Engels, Komünist s. 27-29; Marx, Hayalet ss. 455-456.
[449] Marx ve Engels, Komünist, s. 24; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 717-727; Engels, Tarihte, s. 18.

üretilebilen ürünler sanayi devrimi sayesinde çok daha kısa sürede üretiliyor, dolaşıma sokuluyor ve tüketiliyordu. Mülksüz işçilerin sayısının günden güne artması, İrlanda'daki kıtlık ve açlık, Amerika'dan gelen hammaddeler, kıta Avrupa'sının rekabet edecek güçte olmaması ve İngiltere'nin sömürgelerinin artışı ile büyüyen talep pazarı burjuvazinin servetini kısa sürede olağanüstü bir biçimde arttırdı.

Sermayenin üretimine kadar para ve ürün, ihtiyaca göre dolaşımda bulunan iki ayrı araçtı. Üretilen ürünlerin çoğunluğunu gıda oluştururken feodal beyler ve haneleri için lüks sayılabilecek ürünler de mevcuttu ancak talep ölçüsünde sınırlıydı.[450] Soyut meta üretimi ile para da meta da tüm dünyada bir araç ve bir nesne haline geldi. Ücretin ölçüsü ve metaların değerinin belirlenme aracı para oldu. Kapitalist üretime kadar toplumsal ilişkilerde baskın olan zor ilişkilerinin, geleneklerin, ataerkil ilişkilerin ve dini inanışların yerini saf para ilişkisi aldı. Toplumsal üretimin ve iş bölümünün artık değer üretimi için düzenlenmesi ile her iş kolu bir işçi iş veren ilişkisine büründü.[451] Kendi başlarına üretim yapan ya da kendi üretim araçlarıyla çalışan küçük burjuvazi, üretim araçlarının sahibi olan, belirli bir disiplinle işçileri çalıştıran ve tüm üretim sürecini kontrol eden burjuvazi ile rekabet etmek zorunda kaldı ve rekabette geriye düşen küçük burjuvazi proleterler arasına katıldı.[452]

> "Burjuvazi onca zamandır onurlu sayılan ve önünde huşuyla eğilinen her faaliyeti çevreleyen haleyi söküp atmıştır. Hekimi de hukukçuyu da rahibi de şairi de bilim adamını da kendi ücretli işçisi yapıp çıkmıştır. Burjuvazi aile ilişkisinin dokunaklı-duygusal örtüsünü yırtıp atmış, basit bir para ilişkisine indirgemiştir bu ilişkiyi."[453]

Para, burjuvazinin elinde bir alım satım aracından çok daha fazlası olmuştur. Para, toplumsal ilişkilerde insanların niteliğini değiştirebilen bir güç haline gelmiştir. Paranın kendisi kendinde bir toplumsal ilişkidir. Marx, Goethe ve Shakespeare'den örnekler vererek bu hali betimlemektedir:

> "Vay canına! Eller de ayaklar da gerçekten/ Baş da ayrıca, eril güçler de hepsi senin. / Ama yeni yeni almaya başladığım zevkler, / Daha mı az benim oluyor bu yüzden? / Diyelim ki altı yörük at var ahırımda, / Benim olmuyor mu güçleri bu atların? / Gidiyorum dörtnala, en eksiksizi insanların, / Sanki yirmi dört bacağım varmışçasına."[454]
>
> "Altın! San, pırıl pırıl, halis altın! Yok Tanrılar... / Şu kadarı yeter bunun çevirmeye karayı aka; eğriyi doğruya, / Kötüyü iyiye; soysuzu soyluya; kocamışı gence; yüreksizi yiğide… İşte, bu / Rahiplerinizi, kölelerinizi çeker alır elinizden; / Koca adamların yasaklarını alır başlarının altından; / Bu sarı köle / Bağlar, çözer

[450] E. Wood, Kökeni, ss. 99-101.

[451] Marx ve Engels, Komünist, ss. 24-25; Marx, Hayalet, s. 410.

[452] Marx, Hayalet, ss. 273-274.

[453] Marx ve Engels, Komünist, s. 24; Avukat emeğinin niteliği ve işçi avukatlık için ayrıca; Akbaş, Avukatlık, s. 123. vd.

[454] Marx, 1844, s. 148; "*Good heavens! It is obvious your hands and feet, your head-and other parts-belong to you; but all the things I have free use of, don't they belong to me as fully? If I can pay for six strong horses, do I not own their power? as if my legs were twenty-four I run about and am important*" Goethe, s. 47.

> dinleri; günahkar kutsar; / Cüzzamlıya bile taptırır insanı; alır hırsızı / Unvan verir, nişan verir, şan verir, / Oturtur senatörle yan yana: budur / Kocamış dulu yeniden gelin eden; / Hastanenin, çıbanlarını görse kusacağı kadını / Allar pullar da bu, ilkyazına kavuşturur. / Çekil karşımdan, kahrolası çamur, / İnsanlığın orta malı orospu, sen, / Ulusları birbirine düşüren."[455]

Marx, dizeler ışığında paranın niteliği ve gücüne vurgu yapar. Para, insanın var oluş gücünü, bireysel ve toplumsal niteliği ile bizzat sahibinin maddi yanını değiştirebilen, bu duruma güç katabilen ve güç azaltabilen bir toplumsal ilişki nesnesidir. Çirkin bir erkek parası varsa en güzel kadını alabilir, para çirkinliği yok eder, bu halde para sahibi insan artık çirkin değildir. Topal bir insan altı atının toplam yirmi dört ayağı ile sağlıklı bir insandan daha hızlı varabilir gitmek istediği yere, öyleyse bu insan topal değildir, başka bir anlatımla, bu insanın topal olması artık onun varlığında bir hükme sahip değildir. Para insanın var oluş gücüne ve biçimine doğrudan ve koşulsuz etki eder. Gezme ihtiyacı olan bir insanın parası yoksa, gezemez, öyleyse gezme ihtiyacı da yoktur. Parasız olanlarının da tabii ki istekleri, arzuları ve ihtiyaçları vardır ancak paraları yoksa bu eksikliklerini gidermezler. Bu itibarla, bu arzu ve ihtiyaçların bir anlamı yoktur çünkü öyle ya da böyle giderilemezler. Para, burjuva toplumunda, hayatın her alanında, birincil belirleyici haline gelmiştir.[456]

> "Bilimsel çalışmaya yatkın bir yeteneğim varsa, ama yeterli param yoksa, o zaman hiç çalışma yeteneğim, yani gerçek ve etkili bir yeteneğim yok demektir. Öte yandan, gerçekten hiç bilimsel çalışma yeteneğim yoksa, ama gerekli istek ve param varsa, demek ki etkili benim yeteneğim. İnsan olarak insandan ve insan toplumu olarak toplumdan doğmayan, evrensel bir dışsal araç ve yeti olarak para, imgelemi gerçekliğe, gerçekliği de boş bir imgelem ürününe çevirebilme gücüne sahiptir; aynı şekilde, gerçek kusurları ve fantezileri, yani yalnızca bireyin imgeleminde var olan gerçekten güçsüz yetileri, gerçek yeti ve yeteneklere dönüştürebildiği gibi, gerçek insani ve doğal yetileri de katıksızca soyut fikirlere, dolayısıyla kusurlara, acı veren fantezilere dönüştürebilir."[457]

Burjuvazi işçi sınıfının hayatında, vücudunda ve zamanında egemen olmuştur. Artık değer elde etmekten başka hayatta kalmasının bir yolu olmayan burjuvazi, en büyük "vampirliği" [458] bu uğurda insan canı ve güvenliğine karşı koyduğu aldırışsızlıkken, yine boş zamana karşı büyük bir nefretle yaklaşmıştır. İnsan boş durmamalı, kendisine ve kendi hazlarına zaman ayırmamalı, kendisine sunulan ve kendisinin de bizzat mecbur olduğu şekilde üretim sürecinde bulunmalıdır.[459]

---

[455] Marx, 1844, ss. 148-149; William Shakespeare, **Atinalı Timon**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 76-77.

[456] Marx, Hayalet, ss. 148-149; Marx, Katkı, s. 169, 194; Engels, Emekçi, s. 169; Eagleton, ss. 65-66.

[457] Marx, 1844, ss. 151-152.

[458] "*Sermaye, vampir gibi ancak canlı emeği emerek hayatta kalan ve ne kadar fazla canlı emek emerse o kadar uzun yaşayan ölü emektir. İşçinin çalışarak geçirdiği zaman, kapitalistin satın almış olduğu emek gücünü tükettiği zamandır. İşçi kullanılabilir zamanını kendisi için tüketecek olursa, kapitalistten çalmış olur*." Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 230.

[459] "Kendini ezme, yaşamının ve bütün insanca gereksemelerin yadsınması, baş öğretisidir. Ne kadar az, yer, içer, kitap okursan; tiyatroya, dansa, meyhaneye ne kadar az gidersen ne kadar az düşünür, sever, kuram yaratır, şarkı söyler, resim, eskrim yaparsan, vb., o kadar fazla sermaye

B. Burjuva Mülkiyet İlişkileri – Politik Ekonomi

Metodolojik analiz ve tartışmasını bir an olsun soyutlarsak Marx'ın ekonomi politik ve dolaysız meta inceleme biçiminin kaotik bir yapıya sahip olduğunu söylemek büyük bir hata olmayacaktır. O çalışan bir makinenin nasıl çalıştığını makine çalışırken anlatır. Öyle ki makinenin bir parçası başka bir parçasına ihtiyaç duymaksızın kendi varlığının amacını gerçekleştiremeyecektir. Öyleyse o, makineyi incelemeye makinenin ürününden başlar çünkü makinenin kendisi o ürün için vardır. Bütünün her biçimi ve parçası birbirini önceler, birbiri olmaksızın kendi varlığının temel niteliğini de kaybeder. Bütün varsa, bütün, bütünü oluşturanlar tarafından incelenirken birer birer incelenir, ancak her birel ilişki bütünde anlam kazanır. Metafizik bir anlatı bu durumu baş aşağı eder. Bizatihi eleştirinin bütünü ise başka bir bütün de teker teker ele alınan ve zamanı, hareketi, toplumu esasen tüm maddi ilişki ve koşulları yadsıyan yine bu yapısından dolayı esrarengiz bir yapıyla nedeni sonuç sonucu da neden yapan burjuva bilimine yöneliktir.

Ekonomi politiğin klasik yazarları, başta Adam Smith ve David Ricardo olmak üzere, kendi koşullarına göre, bilimsel bir ekonomi politik anlatısı sunmaya çalışmışlardır.[460] Marx ise onlara düşman değildir, sanayi devrimi ve Amerika plantasyonlarının getirdiği büyük zenginlik ile Avrupa ve Amerika'da egemen olan burjuvazinin kendi yararına ve kendi yararının toplumun yararı olduğuna yönelik düşünsel iktidarıyla kendi varlığının bilimini inşa etmektedir. Marx nasıl Hegel'i, Fransız sosyalistlerini eleştirmiş ve ters yüz etmişse; kavramları gerçeğe uyduran İngiliz ekonomi politiğini eleştirip, gerçekten kavrama ulaşmıştır.[461]

Marx ve Engels'in kuramında, ekonomi politik eleştirisini mucidi Marx'ın kendisidir. Engels, Marx'ın bu eleştirisinin önemi ve oluşumuna dikkat çeker ve arkadaşlıkları ile mücadeleleri içinde bunu yalnız Marx'ın başarısı olarak nitelendirir. Marx'ın bu yöndeki çalışmaları ve büyük eseri Kapital nedeniyle her zaman ve her konuda ve yine özellikle Marksizm içinde Marx'ın bir adım gerisinde durduğunu çünkü bu ideolojiye niteliğini verenin Marx olduğunu beyan etmektedir. Marx'ı ise ekonomi politikle tanıştıran ve modern toplumun çelişkisinin ekonomi politikte yattığını

---

biriktirirsin- güvelerin ve tozun yok edemeyeceği hazinen o kadar büyür. *Kendin ne kadar azalırsan, o kadar çoğa sahip olursun; kendi öz hayatını dile getirmenle dışsallaşmış hayatını dile getirmen ters orantılıdır- yabancılaşmış varlığın gitgide büyür.*" Marx, 1844, ss. 128-129.

[460] Karl Marx, **Grundrisse**, çev. Sevan Nişanyan, 4. Baskı, Birikim Kitapları, İstanbul, 2018, ss. 121-123; Marx, Hayalet, ss. 396-399.

[461] Marx, Hayalet, ss. 401-402; Bottomore, ss. 177-179.

söyleyen kişi ise Engels'tir. Marx'ın bu konuya eğilmesi için Engels, Marx'a Kapital'in yazılması için her şekilde ve uzun süre destek olmuştur.[462]

Marx henüz Rheinische Zeitung'da editör, genç Hegelci bir sert eleştirmenken 1840'lı yılların başında Prusya'da gözlemlediği ve tecrübe ettiği bir dizi olaylar onu düşünsel bir çıkmaza sokmuştur. Bu sırada Marx'ın temel araçları Hegelci yöntemden ilham alan sert eleştiri, dine ve Prusya devletinin sansürcü politikalarına karşı duran ateist duruşu ve Fransa ile İngiltere'den gelip Hegel felsefesiyle kaynaşan liberal anayasacı tutumdur.[463] Marx, ekonomi politiğe eğilmesinin başlangıcını çok kez adını andığım "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın Önsözü"nde anlatmaktadır.[464] Günümüzde hala güncelliğini koruyan ve adını bir şekilde tüm dünyada duyuran "Kapital", adının devamıyla "Ekonomi Politiğin Eleştirisi", bir hukuki hadiseyle başlar. İleride daha açık bir halde değinileceği üzere Renanya Landtag'ında orman kaçakçılığına karşı çıkarılan kanun ve kanun akabinde bölgede gerçekleşen bir dizi polemikler ile başta Engels olmak üzere Rheinische Zeitung'ta Fransız sosyalizmi ve İngiliz ekonomi politiği üzerine yer verilen yazılar, Marx'ın "öne geçme yolundaki" iyi niyetinin kamçılayıcısı olmuştur.[465] Marx, hukuk ve devlet üzerine kafa yorarken inşa ettiği yollar ekonomi politiğe varmıştır. 1844 yılından Marx'ın ve Engels'in ölümüne değin de temel kuramsal mücadeleleri ekonomi politikteki eleştirilerinin incelenmesi üzerine olmuştur. Bunun bir nedeni ulaşılan tezlerin ve maddi gerçeklerin proleter devrimi gerçekleştirmek üzere bir eğitim aracı halini alması, diğer sosyalist grupların ütopik ve bilimsel olmayan hatta yer yer burjuvaziyle uzlaşı içindeki tavırlarını eleştirileri vasıtasıyla eleştirmektir; nihayetinde kuramın amacı maddi çelişkiyi açığa çıkarmak ve onu yaratan koşulları sönümlemektir. Bir bakıma kuramın kendi amacı kendisini gereksiz kılmak bunun için de kendisini gereksiz kılacak koşulları oluşturmaktır.[466]

Marx, ekonomi politiğini ve magnum opusu olan Kapital'i mevcut ekonomi politik tezlerine karşı yeni bir tez olarak ileri sürmez, tam tersine diğer söylemlerinde de olduğu gibi mevcut olanı acımasızca ve durmaksızın yine her zaman ki bilimsellik iddiasıyla eleştirmek onun yöntemi ve üslubudur. Ne Ricardo ne Smith ne de başka ekonomi politikçiler Marx için düşman değildir aynı Hegel'in Kant'ın ya da Demokritos'un da Marx ve Engels'in düşmanı olmadığı gibi. Marx formel mantıkla ilerleyen, görünenin tümel ilişkilerindense mevcut görünen ve görünenlerin içinde

[462] Carver, Engels, s. 138.
[463] Marks, s. 26; Carver, Engels, s. 138; A. Wood, ss. 289-290.
[464] Marx, Katkı, s. 37.
[465] Marx, Katkı, s. 38; Marx, Hayalet, ss. 391-394.
[466] Engels, Tarihsel, s. 18; Marx, Ücret, s. 16.

bulunduğu toplumsal ilişkilerin yüzeysel biçiminden yola çıkan ekonomi politiği eleştirir çünkü yöntem ve söylem itibariyle eldeki ekonomi politik, kapitalist üretimin başlangıcı ve gelişimi sırasında ortaya çıkmış, sürekli insan doğasına ve bireysel insana atıfta bulunan bir nutuktur.

Engels, ekonomi politiğin manifaktür tarzı üretimle başlayıp Ricardo ile son bulduğunu belirtir ve bu sırada da ekonomi politik nedir sorusunu da cevaplar.[467] Ekonomi politik maddi yaşam araçlarının üretimi ve değişimini 'yöneten yasaların bilimidir'. Ekonomi politik bu tanım itibariyle soyutlayıcıdır. Belirli tarihi süreçler içindeki üretim ve bölüşüm biçimlerini soyutlayarak, özgül bir ekonomi politik ilişkiler dizisini inceler ve açıklar.[468] Çok kez alıntıladığımız gibi üretim ilişkileri içinde üretim, değişim ve bölüşüm birbirini koşullar ve yine bu koşullar da maddi hayatın ortaya konuş biçimini, dolayısıyla toplumsal sınıfları ve sınıflar arası eşitsizliği de etkiler. Marx, Kapital'in tarihsel bir anlatı olmadığını kitabının başında vurgular. Kapital tarihsel ilişkilerin de bir soyutlamasıdır ancak sunulan ekonomi politik yasa ve ilişkiler bizatihi soyutlanması itibariyle de gelişerek ve değişerek her gün kendisini yeniden üretmektedir.[469] Marx, daha önceden değindiğimiz gibi ilk parçası üç cilt olarak planlanan Kapital'i üçüncü cildinden, bir bütün olarak kapitalist üretim sürecinden itibaren yazmaya başlar ve incelemesini tüm sürecin ürününe gidene kadar sürdürür. Bu ürünün adı metadır ve kapitalizmin zenginliğinin görünen halidir.

1. **M**eta ve Para

Kapital şu paragrafla ekonomi politik eleştirisine başlar: "Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, "muazzam bir meta yığını" olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analiziyle başlıyor."[470] Daha ilk cümleden anlaşılması beklenir ki Marx'ın analizi tarihsel bir analiz değildir, tarihsel gelişim analizin bir parçasıdır ancak asıl amaç sermayenin üretim ve işleyiş biçimini açıklamaktır.[471] Meta, elle tutulur olsun ya da olmasın, belirli bir kullanım değerine sahip, yani geniş anlamda insan ihtiyacını gideren veya fayda sağlayan; diğer yandan da mübadele değerine, yani toplumsal ilişkiler içinde bir kullanım değerinin başka bir kullanım değerine karşı, zamana ve yere göre değişen oranının nicel ilişkisine sahiptir.[472] Metaya yapılan ilk bakışın bir

[467] Engels, Anti-Dühring, s. 306.
[468] Engels, Anti-Dühring, ss. 211-215.
[469] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 18-19.
[470] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 49.
[471] Fine ve Saad-Filho, ss. 31-32.
[472] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 50-55; Heinrich, s. 46-50; Fine ve Saad-Filho, ss. 32-35; Marx, Katkı, ss. 43-45.

anlamı da kapitalist üretim öncesi mübadele edilen metanın niteliksel azlığıdır. Tarihsel bir anlatımla köylü ürettiği ürünün bir kısmını kendi kullanımı için üretip artık ürününü ağasına vermekteydi ve üretilen ürün genel olarak tarımsal ürünlerdendi meta istisnai bir biçimde mevcut ve mübadele içindeydi.[473] Kapitalist üretimde ise meta üretimi feodal üretimle karşılaştırılamayacak kadar çoktur, mübadele toplumsal bir biçimde hemen her şeyi kapsar ve meta, kullanım için değil mübadele edilmek için üretilir. Hem metaların 'sonsuz' üretimi hem de metaların mübadeleleri kapitalizmin egemen olduğu yerlerdeki "muazzam" meta yığınını oluşturur.

Birbirinden farklı metaların sürekli mübadele edildiği kapitalist ilişki içinde metaların bir şekilde diğer metalarla eşit olması gerekir aksi halde bir taraf zarara uğrarken diğer taraf yarar elde eder ki bu da istikrarlı bir ilişki meydana getirmez. Gel gelelim kendisini yeniden üreten bir ilişkiler dizisi ancak bir üretim ilişkisini oluşturabilir. Bu halde bir meta bir başka metayla eş değere sahipse bu iki meta üçüncü bir eş değere de sahiptir. Klasik örnek belirli ölçülerde keten bezi, buğday ve İncil'in mübadelede eşdeğer olduğudur.[474] Bu metaları eş bir şekilde ifade eden değer ise emek-zamandır.[475] Şüphesiz metalar kendi başına bir yerde yetişmez ya da gökten düşmezler. Onlar çeşitli iş bölümleri ve insan üretiminin sonucunda oluşurlar. Bu halde bir metanın değeri, metanın oluşumunda harcanan toplumsal emek miktarıyla belirlenir. Metanın üretimi için gerekli olan toplumsal emek miktarı, doğal koşullardan ve emeğin üretkenliğinden etkilenir bu itibarla, metanın mübadele değeri mübadele ilişkisi içinde var olan bir değerdir ve üretim ilişkisi içinde bu değer değişir.[476]

Nasıl ki metanın kullanım ve mübadele değeri olmak üzere ikili bir yapısı varsa metayı üreten emeğin de ikili bir karakteri vardır. Kullanım değerini yaratan emek somut emektir ve özgül bir yapıya sahiptir.[477] Mübadele değerini üreten emek ise soyut emektir ki Marx tarafından soyut emek "Değer tözü" olarak adlandırılır.[478] Mübadele değerini emek-zaman üzerinden açıklarken emek-zamanı da birbirine denk insan emekleri üzerinden eşitlemek gerekir. Her özgül üretimin somut yanı birbirinden farklıyken mübadele anında, metaların değerleri birbirine eşitse metaların üretiminde harcanan emek de eşittir. Bu emek toplumsal üretim ilişkisinden soyutlanır ve birbirine eşitlenir.[479] Metaya dair metanın ikili karakteri ve metanın değerini yaratan emeğin ikili

[473] Heinrich, ss. 16-17, 45; Fine ve Saad-Filho, ss. 35-37.
[474] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 112.
[475] Marx, Katkı, ss. 47-50.
[476] Marx, Ücret, ss. 42-48.
[477] Marx, Hayalet, ss. 468-470.
[478] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 55-59; Heinrich, s. 56.
[479] Marx, Hayalet, ss. 466-467; Heinrich, ss. 57-60.

karakteri mübadele ilişkisi içinde mevcuttur, mübadele ilişki dışında değer kavramının bir anlamı yoktur.[480]

Marx, metaya dair incelemesinin son bulmasının ardından, o güne kadar burjuva iktisadında henüz ele alınmamış bir konuyu ele alıp nihayete erdireceğinden söz eder. Konu, paranın kapitalist ilişkisindeki yeridir. Marx aynı yöntemle paranın kapitalist ilişki içindeki yerini üç aşamada inceler. Marx ilk olarak bir metanın değerini başka bir meta üzerinden ifade ederek açıklamasına başlar.[481] Klasik örnek şudur: "20 yarda keten bezi = 1 ceket" burada keten bezi göreli değer, ceket ise eş değer biçimindedir. Tarafları değiştirsek de aynı sonucu elde ederiz. Buradaki değer, iki farklı somut emek ürününün belli bir andaki toplumsal ilişki içinde birbiriyle eşdeğer görülen ilişkidir. Marx, örneğini genişleterek, toplam değer biçimini açıklar: "20 yarda keten bezi = 1 ceket = 10 libre çay = 40 libre kahve" değerindedir. Bu halde metalar dünyasında keten bezinin, belirli bir anda, eş değerleri arasındaki yeri belirginleşir.[482] Metaları yer değiştirdiğimizde bu ilişkinin tüm metalar için geçerli olduğu anlaşılır. Para, toplumsal ilişkiler içinde belirli bir metanın, mesela altın veya gümüşün, genel eş değer olarak benimsenmesiyle birlikte var olur. Burada kurgusal ve tarihsel bir yargının önüne geçmek adına belirtmek gerekir ki para ilişkisi mübadele ilişkisiyle birlikte var olmuştur. Önce paranın icadı sonra da paranın mübadele sürecine dahil olması değil tam tersi mevcut mübadele ilişkileri içinde genel eş değer metanın, para metanın oluşması mübadele ilişkisinin toplumsal sonucudur.[483]

Yukarıda paranın üç aşamada ele alındığına değinmiştim. Bu halde paranın ilk aşaması ve ilk özelliği genel eş değer meta olmasıdır. Önceki paragraflarda bir metanın üretimindeki soyut emeğin yani emek zamanının metanın mübadele değerini belirlediğini yazmıştım, genel eş değer meta ise diğer metaların belirli andaki değerini belirliyorsa paranın ilk aşaması değer ölçüsü olmak ve emek zamanın zorunlu ifade araçlığını yapmaktır.[484] Metanın para cinsinden ifadesi onun fiyatıdır.[485] Bu halde metanın değerinin bir nedenle değişmesi fiyatını da değiştirecektir fakat bu önermenin tersi geçerli değildir, her fiyat değişimi değer değişimi olduğunu göstermeyecektir.[486] Marx ekonomi politik eleştirisine metaların gerçek değerleriyle mübadele edildiğini

[480] Heinrich, s. 62; Fine ve Saad-Filho, s. 48.
[481] Heinrich, ss. 63-65.
[482] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 60-78; Heinrich, ss. 66-68; Marx, Katkı, ss. 57-59, 64-66.
[483] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 80-81; Marx, Felsefenin, s. 79; Heinrich, ss. 70-74.
[484] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 102-104; Heinrich, s. 76; Marx, Katkı, ss. 87-91.
[485] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 104-106; Marx, Felsefenin, s. 43; Heinrich, ss. 77-78; Marx, Katkı, ss. 96-97.
[486] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 162; Marx, Ücret, ss. 38-41; Heinrich, ss. 79-81.

varsayarak devam etmiş ancak Kapital'in üçüncü cildinde gerçek fiyatların yalnızca değerden ibaret olmadığını da ifade etmiştir.[487]

Paranın ikinci aşaması metaların edimsel mübadelesine aracılık yapmasıdır. Marx, bu süreci metaların başkalaşımı, bir başka ifadeyle meta-para-meta ilişkisi olarak adlandırır. Bu ilişkinin amacı satın almak için satmaktır. Bu ilişkide metaların mübadelesiyle toplumsal meta dolaşımı var olur.[488] Bir kişi kendisinin ihtiyacı olmayan yani kullanım değerine sahip bir metayı x birime satar ve ihyacı olan başka bir meta alır, meta aldığı kişi de aynı işlemi tekrarlar. Aynı değerde başka metalar bir elde başkalaşır ancak bu döngü bir yerde durursa bir krizin varlığından söz etmek de olası hale gelebilir. Paranın son aşaması ise gerçek maddi para işlevidir. Bu aşamaya kadar maddi bir para olmaksızın hayali bir parayla da metalar eşitlenip mübadele edilebilirdi ancak maddi parayla para farklı işlevler kazanır. Para gömüleme para olarak dolaşımdan çekilip biriktirilebilir, ödeme ve satış aracı olarak kullanılabilir ve son olarak dünya piyasasında dünya parası olarak her yerde alım, satım ya da gömüleme aracı olarak kullanılıp "zenginliğin mutlak toplumsal maddi biçimi" görevini de üstlenebilir.[489]

2. **M**eta Fetişizmi

Yukarıda Marx ve Engels'in kuramlarındaki materyalist ve diyalektik yöntemin, insanın ve toplumun ilişkilerine dönük incelemelerini açıklarken insan bilincinin, tarihsel ve toplumsal birikim ve koşullar altında şekillendiğinin üzerinde durmuştum. Bilinç, kendisini yetkinliğinin sınırlaması altında ifade eden ve toplumsal iş bölümü içinde toplum ile özne arasındaki menfaat çatışmasının çelişkisini barındıran bir hale sahiptir. Toplumsal iş bölümü nicel olarak üretimin yapılışına ilişkin olarak oluşsa da özellikle üretimin taraflarının edimlerine göre nitelik kazanmaktadır.

İlkin ailede 'Pater Familias'ın, bir kelime ile babanın, aile içi emek ve üretime el koymasıyla birlikte emeği görünmezleştiren bir mülkiyet ilişkisi olarak meydana gelen bu ilişki toplumsal ilişkilerin gelişimi ile üretimi kontrol edenler, üretim araçları sahipleri ve doğrudan üreticileri sahneye çıkarır.[490] *Örneğin rahipler sınıfı, toplumlar tarihinde, doğrudan üretici olmaksızın hayatını idame ettiren ilk toplumsal gruplardandır.*[491] Üretim araçları sahibi de üretim araçlarının sahibi oldukları için doğrudan üretime katılmaksızın, üretilen artık ürün ya da değere el koyarak

[487] Marx, Ücret, s. 53.
[488] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 111-119; Heinrich, ss. 75-76; Marx, Katkı, ss. 113-115.
[489] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 133-144; Heinrich, ss. 79-80.
[490] Musto, ss. 54-55.
[491] Marx, Felsefenin, s. 134, 141; Marx ve Engels, Alman, s. 38.

varlıklarını sürdürürler. Toplumsal iş bölümünün başkalaşımı ile sınıfsal ilişkiler gelişirken ve birbirleri ile çelişkiye girerken, mutlak halde insan bilinci de bu ilişkiden etkilenecektir.

"Bir meta, ilk bakışta, kolayca anlaşılan sıradan bir şey gibi görünür. Metanın analizi, onun metafizik safsatalarla ve teolojik süslerle dolu çok karmaşık bir şey olduğunu gösterir."[492] Marx, metanın fetiş olma özelliği ve bunun sırrını bu iki cümleyle açıklamaya başlar. Bir kullanım değeri olarak metanın gizemli bir yanı yoktur. Kullanım değerinin oluşumu insan emeği ile doğal maddenin biçim değiştirmesi, bir tahtanın masa biçimini almasıyla vücut bulur. Marx, masanın meta haline bürünmesiyle 'duyu üstü' bir biçime dönüştüğünü belirtir. Ancak, Metanın gizeminin kaynağı onun değerini yaratan süreçten de kaynaklanmamaktadır. Emek gücünün tüketilmesi sonunda fizyolojik bir süreçtir; her ne kadar soyut emek dikkate alınsa da emeğin niceliği ve niteliği farklıdır. İki değer süreci de esrarengiz bir yan taşımazken meta, meta olarak var olduktan sonra gizemli bir yan barındırır. Meta ve sermayenin kendisini üretimi pratik bir süreçtir, insanlar bunu yapar ancak ne yaptıklarını detaylarıyla bilmez, zaten böyle bir gereksinim de yoktur. Marx tarafından metanın incelenmesiyle metanın gizemli yanı ortaya çıkar çünkü meta analiziyle değerin metanın kendisinde değil, metanın başka bir metayla ilişkisinde ortaya çıktığı görülür.[493]

Marx'ın eleştirisinin temeli o güne kadar ki üretim ilişkilerinin soyutlanmasıyla oluşmuş olan ve gitgide bir zenginleşme bilimi haline gelen klasik burjuva ekonomi politiğine yöneliktir. Marx, Kapital'in ilk bölümünde meta, para ve onların özelliklerini incelerken; her aşamada belirttiği ve değindiği gibi Smith ve Ricardo'dan yararlanmaktadır. Hatta Marx eserlerinde kimi zaman incelediği konuya dair söylenenleri sıraladığı bölümleri de kaleme alıp sonrasında eleştirisine başlamıştır. Metanın fetiş karakteri sorunu ise tam da Ricardo'dan bir adım ileri gidebilmek için Marx tarafından belirtilen bir başlıktır. Öyle ki bu olgu anlaşılmaksızın hem ekonomi politiğin eleştirisi devam edemeyecektir çünkü ekonomi-politiğin klasik kategorileri henüz aşılmamış olacaktır hem de toplumsal ilişkilere ve bizzat üretim ilişkilerine halen nedeni sonuç sonucu ise neden yapan gözden bakılmaya ve yine dolayısıyla formel mantıkla, metafizik düşünceyle ve insan ediminden uzak fikirlerle maddi gerçek

[492] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 81.
[493] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 82-86; Bottomore, s. 239.

hakkında bir sonuca varmak istenecektir. Metanın fetiş karakteri bu nedenle Marx'ı anlamak ve onun eleştirmen zekasını keşfetmek için zaruridir.[494]

Materyalizme dair beyanlarda bulunduğum bölümlerden beri Marx ve Engels'in kuramına dair anlaşılması gereken birincil sonucun her şeyin maddi hayat içinden var olduğudur. Bilinç varlık tarafından etkilenir, öyle ki bilincin varlığı etkilemesi dahi pratik, maddi, somut vb. bir edime muhtaçtır. Bu halde pratik ancak başka bir pratik tarafından değiştirilebilirdir. Bu sınanabilir iddiayı üretim ilişkilerine ve üretim ilişkilerini inceleyen ekonomi-politiğe uygulamak ise şimdiki konudur. Metanın ve paranın ne olduğu ve yine üretim ilişkilerinin nasıl ve ne şekilde kendisini ürettiğini açıkladığım yukarıda yer alan bölüme anımsayalım. Meta, kullanım ve değişim değerine sahip, değişim değeri sahip olduğu toplumsal soyut emek-zaman ile ölçülen bir şeydir. Buradaki toplumsal soyut emek zaman, toplumsal iş bölümü ve toplumsal üretimi işaret etmektedir.[495] Metanın zenginliği oluşturduğu kapitalist toplum, bu zenginliği üretebilecek toplumsal iş bölümü ve onun üst yapısını da koşullar; aksi halde meta üretilemez, değer oluşmaz, mübadele gerçekleşmez, zenginlik oluşmaz, rekabet edilemez, iflas edilir, güçsüz düşülür vb… Meta üretimi, dolayısıyla, toplumsal iş bölümünü varsayar. Üretimin her aşamasında bulunan her insanın toplumsal emek-zaman tüketimi ve bizatihi üretimi ile metalar ve onun yarattığı zenginlik mevcut olur.[496]

Klasik ekonomi politik, aynı bir din gibi, üretimin soyut olgularını önce zihinde var kılıp sonra gerçeğe yamamaya çalışmaktadır. Bu nedenle de kategoriler gerçekten uzak ve yalnız onu tarif etme çabası içinde ve gerçekle bağı yarı yarıya olan bir tanımlalar dizidir. Marx, metanın fetiş karakteri ile o ana kadar havada asılı duran meta, para ile somut ve soyut emek gücünü yere indirir. Üretilen metalar, metaların tüketimine kadar olan süreç ve henüz ilk adımda metanın üretimi toplumu oluşturan bireylerin soyut emek güçleriyle oluşur ve tükenir. Burjuva toplumunun iş bölümü ve onun eğitimleri, meslekleri, yaşayış biçimleri bu süreç etrafında şekillenir ve bu sürece şekil verir. Bu maddi duruma rağmen meta, sanki toplumsal bir emek sürecinin ürünü değilmiş gibi insanın karşısına çıkar.[497]

> "Demek ki meta biçiminin gizemli yanı, insanlara, emeklerinin toplumsal karakterini, emek ürünlerinin nesnel karakteri olarak, bu şeylerin toplumsal doğal özellikleri olarak, bu yüzden de üreticilerin genel emeğe olan toplumsal ilişkisini,

[494] Terrell Carver, "Marx's commodity fetishism", **Inquiry**, Cilt: 18, Sayı: 1, 1975, (Fetishism) ss. 39-42.

[495] Vedat Ulvi Aslan, "TOPLUMSALIN YİTİK ÖZNESİ YA DA METANIN FETİŞ KARAKTERİ", **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 23, 2017, ss. 166-167.

[496] Carver, Fetishism, ss. 48-53.

[497] Marx, Hayalet, ss. 480-485; Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 87-92; Aslan, ss. 171-172; Ollman, Yabancılaşma, ss. 311-313; Heinrich, ss. 81-89.

> nesneler arasındaki, kendileri dışında var olan toplumsal bir ilişki olarak yansıtmasına dayanır. Bu Quidproquo [Bir şeyin başka bir şeyin yerine geçirilmesi] sayesinde emek ürünleri metalara, duyusal duyuüstü (sinnlich übersinliche) şeylere ya da toplumsal şeylere dönüşürler. …Burada, emek ürünleri için şeyler arasındaki bir ilişkiymiş gibi, hayali bir biçime bürünen, yalnızca insanlar arasındaki belirli toplumsal bir ilişkidir. Bunun bir benzerini bulmak için dindar dünyanın sisli bölgelerine adım atmamız gerekir. Burada insan zihninin ürünleri, kendi yaşamları olan, birbirleriyle ve insanlarla ilişki içindeki bağımsız figürlermiş gibi görünürler. Metaların dünyasında da insan elinin ürünleri böyle görünür. Ben buna, emek ürünleri birer meta olarak üretilmeye başlandığında onların üstüne yapışan ve bu yüzden meta üretiminden bağımsız olmayan fetişizm diyorum."[498]

3. Paranın Sermayeye Dönüşümü

Ekonomi politiğin eleştirisi ilk adımda meta ve paranın açıklanmasıyla başlar. Bu aşamada sermayeden de sermaye sahibinden pek söz edilmez. Bunun ilk nedeni Kapital'in ilk cümlesinde yer alır. Meta, sermaye düzeni içinde zenginliğin görünen halidir. Paranın metaların mübadelesinde varlığı ise bir zorunluluktur, meta, parayı koşullar. Tarihsel gelişim içinde de sermayenin gelişimi meta mübadelesinin gelişimi içinde yer alır.[499] Meta mübadelesi geliştikçe sermaye de birikim sürecini genişletir. Diğer yandan anlatıya göre meta mübadelesinin kendi başına ayrı bir değer yaratmadığı ve dolayısıyla karı da meydana, sürekli olarak, getirmeyeceği de anlaşılırdır. Meta mübadelesinin amacı kullanım ihtiyacını gidermektir.[500] Bu durumun maddi hayattaki izdüşümü ise ticaret ve tüccarlar tarafından hayata aktarılır. Tüccar, üretilen bir metayı fiyatının daha yüksek olduğu bir yerde satabilir, bu satış işlemi zararla da sonuçlanabilir, her iki aşamada metaların mübadelesinde mümkündür ve meta mübadelesinin tamamlanmasını sağlar. Metaların sahip olduğu değerlerle mübadele edildiğine değinmiştik, fiyat ise her ne kadar metanın değerinin bir ifadesiyse salt metanın değerinden ibaret değildir. Eğer bir meta, sahip olduğu değerden fazlasına ya da azına satılıyorsa bu durumun sebebi metaların basit dolaşımının bir getirisi değil, örneğe konu metanın dışsal durumunun özelliğidir. Bu halde metaların basit dolaşımı aynı değere sahip metaların el değiştirmesinden ibarettir, bu değişim ilişkisinde meta sahip olduğundan fazla değer kazanmaz.[501]

Parayı sermayeye dönüştüren ilişki, satın almak için satmak değil satmak için satın almadır. Bu ilişki P-M-P şeklide ifade edilir. Paranın metaya ve metanın tekrar paraya dönüşmesiyle para sermayeye dönüşür. M-P-M sürecini uzatırsak M-P-M-P-

[498] Marx, Hayalet, ss. 478-479.
[499] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 151, 161; Marx, Felsefenin, ss. 33.
[500] Heinrich, ss. 95-96; Fine ve Saad-Filho, ss. 48.
[501] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 152-154.

M-P ilişkisini elde ederiz ki bu sermayeyi betimler P-M-P ilişkisini de içermektedir. Bu halde sermayeyi yaratan ilişki metanın satıldıktan sonra elde kalan paranın, metayı almak için harcanan paradan daha fazla olmasına bağlıdır. Bu halde ikinci P (Bu P, ilk P'den daha değerli olduğu için P' şeklinde ifade edilir.) ilk P'den büyüktür. P'>P olması halinde sermaye oluşacaktır.[502] Marx, süreç sonunda değerlenen P'den süreç başındaki P çıkarıldığında, aradaki değer farkına artık değer adını verir. Bu süreç sermayenin genel formülüdür ve para, bu formülün temel amacı halindedir. Metaların basit dolaşımında sebep ve amaç ihtiyacın tatmini iken sermayenin başlıca amacı başlangıçtaki mevcut değeri arttırmaktır. İhtiyaç tatmin olunca son bulan bir sürecin aksine sermaye durmaksızın sürekli amacını gerçekleştirmek üzere hareket halindedir.[503]

Marx, gerçek toplumsal üretim ilişkilerini soyutlar ve ilişkiyi yasalara döker; sonra da yasaları maddi hayatla sınar. Yeryüzünde, değerin kendi kendine artmadığı gibi sermaye de tek başına dolaşım halinde değildir. Sermaye sahibi kapitalist, sermayenin kişileşmiş halidir.[504] Kapitalist sermaye dolaşımını ise rekabetin zorlayıcı yasaları nedeni ile uygular. Kar hırsı ya insan doğasına atfedilen değişmez duygular buradaki öncül değildir. Kapitalist sürekli 'artık değer' elde etmezse diğer kapitalistlerle rekabet edemez, zarar eder ve sonuçta da iflas ederek mülksüzleşir. P-M-P' formülü, en basit şekilde ticaret sermayesinde görülür. Formülün tarihte ikinci uygulayıcıları ise faiz getiren sermaye sahipleri yani tefecilerdir. Tefeciler bir meta mübadelesine girmeksizin daha fazla para karşılığı para sattıkları için onların formülü P-P' şeklinde karşımıza çıkar.[505] Diğer yandan "Meta sahibi kendi emeğiyle değer yaratabilir; ama kendisini değerlendiren bir değer yaratamaz."[506] Marx önermesini örneklendirir, bir kişi deriyi işler ve çizme haline getirir burada deri değerlenmez, deriye üreticinin emeği eklendiğinden süreç sonunda daha değerli bir meta oluşur ancak derinin değeri hala aynıdır. Marx, dikkatini şu sonuca çeker, meta sahibi başka meta sahipleriyle bağ kurmadan metayı da parayı da sermaye haline getiremez. Sermaye sahibi bu ilişkiler içinde henüz bir tırtıldır, metaları değerinde alıp satar ama bir şekilde elinde daha fazla değerle süreci sonlandırır.[507]

[502] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 157-159; Marx, Hayalet, s. 487; Heinrich, s. 95; Fine ve Saad-Filho, ss. 49-50.
[503] Marx, Hayalet, ss. 488-493; Heinrich, ss. 90-97.
[504] Marx, Hayalet, ss. 438-439.
[505] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 163-167; Heinrich, ss. 98-100, 178; Fine ve Saad-Filho, s. 51.
[506] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 168.
[507] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 168; Marx, Hayalet, s. 509.

Sermaye, sermaye süreci içinde paranın değer değiştirmesiyle oluşmaz. Para bir değer ifadesi, ödeme ve satın alma aracıyken "değer büyüklüğünün fosili haline gelir". Değerin oluşumu metanın paraya dönüşmesiyle da sağlanmaz zira burada meta ile para eşdeğerdir. Marx, para sahibinin, değerin çoğaltılması için piyasada "kullanım değerinin kendisiyle değer yaratma özelliğine sahip bulunan" bir metaya gerek duyduğunu yazar. Bu meta, emek gücüdür.[508] Yeryüzüne geri döndüğümüzde bu emek gücü metasının bazı koşul ve özellikler içinde vücut bulduğunu görürüz. Bir insan kendi emek gücünü piyasada satışa çıkarıyorsa, bu işlem, kişinin kendi emek gücü üzerinde tasarruf ve irade sahibi olduğunu ve ayrıca da mülksüz olduğunu belirtir. Tarihsel ve toplumsal bir ilişkiyi temel aldığımız da ise emek gücü sahibinin ne emek gücü üzerindeki iradesi ne de onun mülksüzlüğün tesadüf değil, birçok iktisadi dönüşümün sonucudur.[509]

Bir metanın değerinin onun üretimi için gerekli çalışma süresiyle belirlendiğine değinmiştim. Bir meta olan emek gücünün değeri de diğer metalardan farklı hesaplanamaz. Emek gücünün değeri, emek gücü sahibinin varlığını sürdürmesi için gerekli geçim araçlarının toplam değeridir. Bu geçim araçları emek gücü sahibinin çalışan bir birey olarak normal halde tutmaya yeterli olmak zorundadır ve aynı geçim araçları tarihsel ve toplumsal şartlara göre değişmektedir. Emek gücünün sahibi bir insandır ve ölümlüdür. Emek gücünün üretim sürecindeki yeri sürekliyse geçim araçları işçinin ailesinin ve çocuklarının geçim ihtiyaçlarını da kapsamaktadır.[510]

4. **A**rtık Değerin Üretimi

Emek gücünün sahibi çalışmadan evvel yalnızca potansiyel emek gücü sahibidir. Emek gücü sahibi alıcısına metasını satar, alıcı ise emek gücü sahibini çalıştırıp emek gücünü tüketir. Emek kendi başına bir değer sahibi değildir ama çalışarak değer yaratır. Çalışmak insanın doğayla arasında kurduğu bir ilişkidir. İnsanlar kendi üretim aracını yapar, üretimini zihninde kurar, pratikte gerçekleştirir ve üretim sürecini denetler. Tabii tüm bu süreç iş bölümü çerçevesinde gerçekleşir. Sermayenin kendisini üretim sürecince sermaye sahibi emek gücü sahibinin çalışmasını ve tüm üretim sürecini düzenler ve denetler; süreç sonunda üretilen

[508] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 169.

[509] Marx, Kapital, 1. Cilt ss. 170-172; Marx, Ücret, ss. 54-57; Heinrich, s. 100-108; Marx ve Engels, Komünist, ss. 34-35; Musto, s. 116; Friedrich Engels, **Konut Sorunu**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2020, (Konut) s. 60.

[510] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 173-177; Marx, Ücret, ss. 61-62; Heinrich, s. 109-110; Marx ve Engels, Komünist, ss. 28; Marx, Felsefenin, s. 51.

ürünün sahibi de yine kapitalisttir. Emek gücü sahibi olan işçi, dolaysız üretici olarak, kendi üretiminin sahibi değildir.[511]

Kapitalist üretim sürecinde, üretimin gerçekleşmesi ve sonunda ürünün oluşması için sermaye sahibinin sermayesinin bir kısmını üretim araçları oluşturur. Marx, üretim araçlarını "değişmez sermaye" olarak adlandırır ve "c" harfiyle gösterir. Değişmez sermayenin kendisi de bir metalar bütünüdür ve kendi başına değer yaratmaz. Değişmez sermaye, kendi değerinin bir bölümünü metaya aktarır. Örneğin üretimin gerçekleşmesi için on yıllık ömrü olan bir makine kullanılıyorsa bu makine kendi değerinin 1/10'unu her yıl üretime aktarır ve değeri her yıl bu oranda azalır. Emek gücü ise sermayenin içinde "değişir sermaye" olarak isimlendirilerek "v" harfiyle simgelenir. Emek gücü, değişmez sermayenin aksine, değişir sermaye olarak üretken soyut emeğinin ölçüsüne göre metaya değer ekler. Öyleyse, değişmez sermayenin değerinin değişmesi metanın değerini etkileyecekken, değişir sermayenin değerindeki değişim aynı şekilde değere etki etmez. Değişir sermayenin metaya etkisi, emek gücünün değeriyle değil emeğin üretkenliği ile ölçülebilirdir.[512]

Sermayenin formülünün P-M-P' olduğunu açıklamıştım, şimdi de sermayenin parayla değişir ve değişmez sermayeyi değer yaratmak üzere aldığını inceledim. Bu halde metanın değerlenme sürecini işleyebilecek bilgiye erişmiş haldeyiz. Kapitalistin amacı mübadele değerine sahip kullanım değeri olan bir meta üretmektir. Kapitalistin üretmek istediği meta onun başlangıçtaki sahip olduğu değerden daha fazla bir değere sahip olmalıdır. Sermaye sahibi demek ki mübadele, kullanım ve artık değer elde etmelidir. Bu halde kapitalistimize dönelim kapitalistimiz artı değer elde etmek amacıyla iplik üretmek istiyor olsun, bu nedenle de pamuğa, iplik üretmek için gerekli araçlarla ve üretken emek gücüne sermayesini yatırmış olsun. Pamuk ve iplik üretim aracı olan iğneler ve varsa makineler değişmez sermaye olarak belirli bir soyut emek değerini ifade eder, işçiye verilen değişir sermaye de burada somutlaşır. Kapitalist elindeki sermayenin belirli bir tutarıyla değişmez ve değişir sermayesini üretime aktarır. Örneğin beş birimlik pamuk, beş birimlik iğ ve beş birimlik de ücreti sermayesi oluşturuyor olsun, beş birimlik ücret ise işçinin üretken emeği sonunda dört saatlik bir değeri ifade ederse; dört saat sonunda kapitalistin elinde yine on beş birimlik bir değer mevcut olur. Kapitalist on beş birimlik sermayesini üretim sonunda yine on beş birim

[511] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 181-188; Heinrich, ss. 104-108, 123-125.
[512] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 210-212; Marx, Hayalet, ss. 513-515; Heinrich, ss. 111-116; Fine ve Saad-Filho, ss. 54-55.

olarak elde etmiştir bu durumda ve ortaya hiçbir artık değer yani P' çıkmaz, P hala üretim sonrası P ile eşittir.[513]

Yukarıda işçinin emek gücünün değerinin, her meta gibi onun üretiminde ihtiyaç duyulan emek zamana eş değer olduğunu belirtmiştik, bu örnekteki dört saatlik emek zaman da işçinin yeniden üretimi için gerekli olan değerin fiyat, emek söz konusu olduğu için ücret şeklinde ifadesidir. Kapitalist ile işçi arasındaki iş ilişkisi, karşımıza çıktığı hali ile iş sözleşmesi işçinin dört saatlik çalışması ile sınırlı değildir. İşçi, içinde bulunduğu koşullar doğrultusunda çok daha fazla süre çalışabilecektir. Emeğin kendi başına sahip olmayıp, üretimde oluşan ve değer yaratan faaliyeti de tam da burada sahneye çıkar. Yukarıdaki örnekten devam edelim, işçinin dört saatlik çalışması ile değer meydana gelmemişti ancak işçi dört saat daha çalışırsa elimizde dört saatlik daha bir değer oluşur, bu fazladan oluşan değerin karşılığı işçiye ödenmez, karşılığı ödenmemiş bu değer, sermaye sahibinin kötü kalbi ya da ahlaksızlığı neticesiyle değil, bölüm boyunca anlatılan metaların değerinin bir sonucu olarak ödenmez. Emek, diğer metalardan farklı olarak değer yaratır. Örneği baştan yazalım beş birim değerindeki pamuk, makine ve emek gücü; dört saat sonunda on beş birim değerinde değer meydana getirirken, ikinci dört saatte beş birimlik daha değer meydana getirir. Karşılığı ödenmeyen bu dört saatlik değer "artık değer"dir. Bu süreç sonunda ve artık değer sayesinde P'>P olur, sermaye oluşumu tamamlanır ve değer yaratılır.[514]

Bu halde anlaşılması gerekir ki sadece üretken olan emek artık değer yaratır. Emeğin ne derece üretken olduğu, artık değerin niceliğini belirlese de her karşılığı ödenmemiş emek gücü artık değeri meydana getirmez.[515] Sermayenin üretimi ister iplik ister eğitim ister sanat, ayakkabı, telefon, kalem ya da hizmet olsun, artık değerin oluşumu için sermayenin emek gücünün yeniden üretiminden daha fazla değer elde etmek üzere emek gücünü kullanması ve üretim süreci sonunda metanın değerlenmiş olması gerekir. Örneğin özel bir üniversitede çalışan akademisyenin yeniden üretimi onun aldığı eğitimi, akademisyen olarak hayatını devam ettirebilmesi için tüketmesi gereken bilimsel ürünleri, fiziksel ve toplumsal varlığını devam ettirmesi için de geçinim ürünlerinin toplamı akademisyenin değerini, parasal ifadesiyle ücretini meydana getirir. Kapitalist, eğitim hizmeti satmak için sermayesini bu yönde üretime dahil ederse, okul binası, eğitim araçları ve akademisyenin emek gücüne yatırım

[513] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 189-194; Marx, Hayalet, ss. 499-501; Heinrich, ss. 117-120.

[514] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 194-200; Marx, Ücret, s. 58-60; Marx, Hayalet, ss. 510-511; Heinrich, ss. 121-128; Fine ve Saad-Filho, ss. 52-53, 56-59; Engels, Konut, s. 68.

[515] Marx, Hayalet, s. 440.

yapmış olur. Akademisyenin çalışması kendi değerini geçtikten sonra artık değer meydana gelir. Aynı durum özel bir tiyatro işletmesinin sermaye sahibi için de bir sosis fabrikasının maliki için de geçerlidir. Kapitalistin hangi alanda ne ürettiği değil üretim faaliyeti sonunda artık değer elde etmesi burada sermayeyi ve sermaye sistemini oluşturur.[516]

Artık değerin oluşumu vampir burjuvazinin kan emici bir hareketidir. Burjuvazi sadece üretim araçlarının özel mülkiyetinin sahibi olduğu için artık değere el koyar. Denizin içinde olup deniz nedir bilmeyen balığın hikayesi gibi ne burjuvazi ne de proletarya ekonomi politiğin ve dolayısıyla artık değer üretiminin bu yasasından haberdar olmadan tarihsel ve toplumsal şartların bir sonucu ile her iki sınıf içinde kalmak, yaşama devam etmek ve hayattaki yerini korumak için bu edimlerde bulunurlar. Burjuvazinin artık değere el koyması onun vicdansızlığı, ahlaksızlığı ya da kar hırsıyla açıklanamaz.[517] Her şeyden evvel kuramının başına bilimsellik ve deneysellik iddiası koyan iki yazarımız böyle bir durumda çelişkiye düşmüş olur. Ekonomi politiğin yasaları aynı üretim ilişkisinin farklı görünüş biçimlerinden soyutlanmıştır. Artık değerin, ödenmemiş değer olarak doğrudan üreticisinden alınması da yukarıdaki başlıklarda incelenen yasaların bir sonucudur. Bu itibarla, en başa dönmek gerekir. Bir metanın değerini onun üretiminde harcanan soyut toplumsal emek belirler. Bir meta olan emek gücü, değer yaratma kudretiyle diğer metalardan ayrılsa da neticeten halen bir metadır ve her meta gibi onun üretiminde harcanan soyut emek onun değerini belirler. Emek gücü metasının değeri ödendikten sonra, onun kendine has tözü ve yetisi tükenmemiştir. Emek gücü sahibi kendisini yeniden üretecek kadar çalıştıktan sonra üretmeye devam edebilir. Artık değer de bu devam hareketi sonucunda meydana gelir.

5. Ekonomi Politiğin Eleştirisi

Şu ana kadar örneklerde ve anlatımda değer ifadesi yer aldı. Değerin parasal ifadeleri olan ücret, fiyat ve kar üstünde henüz çokça durulmadı. İlk olarak işaret etmek gerekiyor ki artık değer kar anlamına gelmez. Klasik ekonomi politiğin öngördüğü yasa ve formülden yukarıda birkaç satır söz etmiştim. Klasik ekonomi-politiğe göre toprak sahibi, sermaye sahibi, kredi sahibi ve emek gücü sahibi bir amaç uğruna, üretimde bulunmak için bir araya gelirler. Taraflar üretime yönelik edimde bulunur ve herkes ortaya koyduğu girdi üzerinden bir karşılık elde eder. Toprak sahibi

[516] Heinrich, ss. 133-139; Fine ve Saad-Filho, ss. 61-62.
[517] Özcan, Modern, ss. 56-57.

rantına, kredi sahibi faizine, sermaye sahibi karına ve emek sahibi de ücretine kavuşur. Bir tanımla "sınırsız insan ihtiyaçları ile sınırlı doğal kaynaklar" bu şekilde denkleştirilerek ekonomi politik yasa açıklanır.

Marx'ın eleştirisi ekonomi politiğin bu yasalarınadır.[518] Bunun nedeni ise yukarıdaki anlatının birçok farklı kategoriye hiç girmeksizin durağan ve çokça soyut, toplumsal ilişkiden ve onun tarihi gerçeğinden değil birbirine eş, bir şekilde bir amaç uğruna bir araya gelen dört kişi ile üretim ilişkisini açıklama çabasıdır. Değer soyutlaması üzerinden yukarıda tarafların bir şekilde ortaya çıkan getirileri açıklanır. Henüz kar artık değerle oluşmamıştır. Sermaye sahibi üretimi için taşınmaz kiralıyorsa burada bir toprak sahibi de bulunur, eğer taşınmaz sermaye sahibine aitse bu sıfat da kapitalistin bedeninde var olacaktır. Aynı şekilde sermaye sahibi sermayesinin varlığı için tefeciden borç aldıysa burada faiz getiren bir sermaye sahibinden de söz edilecektir. Taraflar insan doğasının kendine has huylarından değil somut hayatın tarihsel birikintisi içinde zaten mevcuttur.[519]

Sermaye sahibi elde ettiği artık değerle eğer taşınmaz kiraladıysa toprak sahibine rant öder, eğer kredi kullandıysa kredi sahibine de faiz öder. Burada dolaşan ve ödenen şey artık değerin maddi karşılığıdır. Artık değer ise değinildiği gibi ödenmemiş emek gücünün bir ifadesidir. Marx'ın kuramına göre rantın, faizin ve karın kaynağı da budur. Üretken emeğin eseri olan artık değer sonrasında da dolaşımına devam eder. Sermaye sahibi ilk aşamada piyasada alıcıdır, artık değer elde etmek üzere meta alımında bulunur. Emek gücünü ve üretim araçlarını bir araya getirerek üretken sermayeyi oluşturur; üretim sürecinde artık değer marifetiyle elde yeni metalar oluşur, kapitalistin elindeki sermaye -meta sermaye- halini alır; son aşamada kapitalist satıcı olarak piyasaya geri döner ve meta sermayeyi yeniden para sermayesine döndürür. Üretimin var olabilmesi için toprak sahibi ve kredi sahibi ve üretilen metaların tüketim anına kadar dolaşımı için sanayii sermayesinden başka tüccar sermayesi de farklı sermaye grupları olarak mevcuttur. Bahsedilen sermaye grupları artık değer üretmez, var olan artık değerin bir kısmına el koyarlar. Sermaye sahibinin üretim öncesinde elinde bulunan değerle, üretim sonrası elinde bulunan

[518] "*Marx'tan Engels'e, 24 Ağustos 1867* ...Kitabımdaki en can alıcı noktalar şunlardır: 1. Kullanım değeri ya da mübadele değeriyle ifade edilmesine göre emeğin ikili niteliği (Olguların her türlü kavranması buna dayanmaktadır). Daha ilk bölümde bu vurgulanıyor; 2. Artı değerin kar, faiz, rant vb gibi özel biçimlerinden bağımsız olarak tahlili. Bu, özellikle ikinci ciltte görülecek. Özel biçimlerle genel biçimi hep birbirine karıştıran klasik ekonominin özel formlara olan yaklaşımı tam bir arapsaçıdır..." Marx, Hayalet, s. 564.

[519] Marx, Kapital, 3. Cilt, ss. 383-392, 613-618; Heinrich, ss. 174-179, 204-208; Fine ve Saad-Filho, ss. 148-149, 158-160; Musto, s. 103.

değer arasındaki fark kar olarak adlandırılır. Kar artık değerdir ancak artık değer tek başına kar anlamına gelmeyecektir.[520]

Tüm sürecin devam etmesinin bir varlık nedeni de rekabettir.[521] Artık değer elde edilmeksizin ve ona el koyulmaksızın sermaye kendi konumunu koruyamaz. Bu nedenle de elde edilen artık değerin miktarını sürekli olarak artması rekabet için bir nedendir. Artık değerin artması için de ya emek zamanın süresi arttırılmalı ya da değişir sermayenin değeri artmalıdır ki emek gücüne duyulan ihtiyaç azalsın yani bir şekilde daha az maliyete meta üretimi gerçekleşsin. Bu amacın gerçekleşmesi için de iş bölümü, makineli üretim gibi faktörler sürekli bir gelişim sergilemelidir ya da tam tersi emek gücü, bir şekilde, daha çok artık değer üretmelidir.[522] Bu iki artık değer edinme yönteminin de sonuçları yıkıcıdır. Diğer yandan kapitalist üretim birbirleriyle ilişkili ve planlı bir üretim de değildir çünkü amaç üretim değil değer elde etmektir. Bu nedenle de zaman zaman krizler meydana gelir.[523]

Kendisini paraya dönüştüremeyen birikmiş sermaye ya da artık kendisine talep bulamayan metaların aşırı üretimi ekonomik krizleri meydana getirir. Bu kapitalizmin çelişkisinin mutlak bir sonucudur. Emek gücü ve üretilen metalar kendisine alıcı bulamaz. Ekonomik krizler kapitalizmin bir sonucu ve çelişkisinin bir ürünü olduğu için belirli aralıklarla kendisini farklı biçimlerde tekrar eder. Spiral döngü burada görünür haldedir. Toplumsal üretim yükselirken, iktisadi gönenç dönemleri yaşanır ancak bir momentte yapılan çok fazla üretim sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılayamaz veya sınırlı doğal kaynaklar yanlış kullanılmış olur ve toplumsal iktisadi bunalım başlar; üretimin azalması ve kar oranlarının düşmesiyle arz azalır, bu halde de yeniden sermayenin formülü kendisini üretmeye başlar. Kapitalizmin iç çelişkisi kendisini geliştirerek tekrar eder ve her tekrar, toplumsal yıkımlara da yol açar. Marx'ın yaptığı ekonomi politiğin eleştirisi bu nedenle mülksüzleştirenlerin mülksüzleşeceğini iddia eder.[524]

C. **K**apitalist Toplumun İlişkileri

Toplumsal ilişkileri inceleyen ve incelenen ilişkiyi, belirli yasalar ve ilişkilerle açıklayan sosyal teorilerin kökü dilin meydana geldiği ana kadar götürülebilir. Orta çağ

[520] Karl Marx, Kapital, 2. Cilt, (ed. Friedrich Engels), çev. Mehmet Selik, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, ss. 56-67; Marx, Hayalet, ss. 533-544; Marx, Ücret, ss. 63-68; Heinrich, ss. 148-158.

[521] Marx, Kapital, 3. Cilt, s. 51; Heinrich, s. 99.

[522] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 305-314; Heinrich, ss. 123-128.

[523] Marx, Kapital, 3. Cilt, ss. 254, 357, 419; Heinrich, ss. 191-198; Fine ve Saad-Filho, ss. 100-102.

[524] Marx, Ücret, ss. 79-80; Marx ve Engels, Komünist, s. 27; Marx, Hayalet, ss. 411-412; Karl Marx, **Gazete Yazıları**, çev. Süha Sertabiboğlu, 2. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Gazete), s. 112.

feodalizminin çöküşe geçtiği, devletlerin mutlak iktidar haline geldiği, kentlerin büyüdüğü, uluslararası ticaretin geliştiği ve bilimsel ilerlemelerin artış gösterdiği 17 ve 18. yüzyıllara gelindiğinde ise hem bilgi birikiminin artışıyla hem de deneyciliği ve akılcılığı ön plana çıkaran yöntemsel yaklaşımlarla modern, gökten inmeyen, kaynağını bilinçten, zihinden, tin ya da tözden almayan tam aksi sınanabilir, gözleme açık ve gerçek ile kendisi arasında uyarlılık taşıyan sosyal teoriler oluşmaya başlamıştır. Dönemin koşulları, kent ve kır arası ilişkinin alt üst oluşu, teknolojik ilerlemeler ve siyasi iktidar için girişilen mücadeleler toplumsal ilişkileri de etkilemiştir. Marx ve Engels'in toplumsal ilişkiler açıklaması tarihsel ve maddi görüşleri itibariyle yaşananları bu şekilde serimler.

Marx da Engels de siyasi ve entelektüel pratik yaşamlarına genç yaşlarında Prusya'da atılmışlardır. Dönemin Prusya'sına dair bazen bilgiler vermiş olsam da yine de genel itibarıyla bölünmüş Alman coğrafyası, toplumu ve siyasi ilişkileri; Fransa ve İngiltere'nin gerisinde kalmış ekonomik, siyasi ve toplumsal gelişim; mutlak krallığın din ve burjuva toplumla kurduğu ilişkiler; yine özellikle şiddet ve sansürden kaçınmayan devlet yönetimi, dönemin Prusya'sından kısa bir portre olarak betimlenebilir.[525] Prusya, bölünmüş Almanya'nın ve onun insanlarının yaşadığı, diğer yandan zenginliğin ve fakirliğin hızlar arttığı[526], devlet akademisinin din ve siyaset arasında kaldığı bir toplumdu. Bu topluma doğan ve onu eleştiren Marx ve Engels, kendi kuramlarının tarifiyle, tam da bu toplumun fertleri oldukları için ilk inceleme nesnesi olarak Prusya'nın onlara verdiği konuları seçmişlerdir. Her iki yazar da ilk eserlerinden beri toplumsal gözlemleri ve insan ilişkilerini ve yine bu ilişkilerin tip ve görünüş biçimlerini incelemişler, neticeten bir toplu anlatı sunmaya çalışmışlardır. Zamanın, siyasi hayat ve onun mücadelesinin içinde Marx ve Engels, kendi yöntemlerinin anlatımıyla, üst yapı ilişkileri olarak adlandırdıkları; siyasi, hukuki, entelektüel ve kültürel kamusal hayatı, toplumsal mülkiyet ilişkilerinin ve toplumsal hayatın üretiminin bir ifadesi olarak görmüşler; incelemelerini toplumsal hayatın üretimine yani mevcudun oluştuğu koşullara yoğunlaştırmışlardır.

Engels, gençlik dönemi eserlerini toplumsal hayatın gözlemine ve görünür kıldığı toplumsal ilişkiler üzerine yoğunlaştırmıştır. Bu konuda Engels'in "İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu" adlı eseri verilebilecek en açık örnektir. Marx'ın ise gençlik dönemlerinde başlayıp, gazetecilik yaptığı sürece kaleme aldığı, makaleleri birçok gözleme yer vermekle birlikte Hegel'den miras aldığı "Yabancılaşma" kavramı ve

[525] Marx, Hayalet, s. 47.

[526] "*Zenginlik, önkoşulu olarak yoksulluğu daima kendi içinde barındıran ve ancak yoksulluğu geliştirerek gelişen şeydir…*" Marx, Hayalet, s. 454.

onun gelişimi de Marx'ın eserlerinde yayımlanmamış olarak yer almış, uzunca süre incelenmiş ve uğraşılmış olsa da ekonomi politik eleştirisinde kendisinin özgül halini olgunlaşmış açıklamasıyla sergileyebilmiştir. Özellikle kapitalist toplumun ilişkilerini incelerken, diğer sınıflı toplumlarda da mevcut olan her toplumda var oluş biçimi kendine has olan sınıfsal ilişki ve çelişkilerin kapitalist toplumda da kendi özgül haliyle var olabileceğini yadsımamak gerekir. Bunun yanı sıra her iki yazarın da eserlerinde değindikleri 'rekabet' kapitalist toplumsal ilişkilerin içinden çıkmış, insan ilişkilerini etkilemiş bir kavramdır. Her iki kavram da kapitalist ilişkilerin baskın olduğu toplum ile ideolojide öncülük yapan iki toplumsal ve kategorik soyutlamadır.

1. **K**apitalist Toplumsal İlişkilerin Öncülleri

a. **R**ekabet

Kapitalist üretimin baskın olduğu toplumlarda sınıf içi ve sınıflar arası rekabet Marx ve Engels tarafından üzerinde durulan bir kanı olmuştur. Rekabet hem sınıf içi bağlamda insan ilişkilerini etkileyen hem de serbest piyasa kategorisi içinde burjuvazinin var oluş şartını dayatan, öyle ya da böyle itki yaratan ya da itkiyi adlandıran bir mefhum olarak Marx ve Engels eserleri içinde yer almaktadır. Her iki yazarın da eserleri incelendiğinde rekabetin toplumsal ilişkilerin bir isimlendirmesi olduğu göze çarpacaktır. Sermayenin kendisini üretmesi için artık değer elde etmesi gerekir ancak bu yeterli değildir. Burjuvazi piyasa içinde denk metalar ürettiği diğer burjuvalarla rekabet halindedir; yalnız bu da değil burjuvazi daha çok artık değer elde etmek için ve dolayısıyla kendi varlığını sürdürebilmek, bir kelimeyle, batmamak için önündeki siyasi ve toplumsal 'engellerle' de rekabet halindedir. Proletarya, hatta henüz işçileşememiş köylü ve kentli halk için de aynı varlık mücadelesi kendini rekabet adı altında göstermeye devam etmektedir.[527]

Nasıl ki emek de metalar dünyasında belirli bir kullanım ve değişim değerine sahip bir metaysa ve konumu gereği emek gücü sahibi müstakbel işçi, kendi emek gücü metasını burjuvaya satma çabası içindeyken de diğer müstakbel işçilerle rekabet içindedir, aynı ürün metayı satmaya çalışan burjuvalar gibi. Bu halde işçi olmak için emek gücü satıcısı ya daha düşük bir ücrete 'razı' ya da daha üretken bir emek gücüne sahip olmalıdır ki kendi varlığını sürdürebilsin. Ve nasıl ki bir metanın piyasadaki fiyatını arz ve talep belirlerse, emek gücünün fiyatını, yani ücreti de arz ve talep belirleyecektir. Gayet açıktır ki arz çok ve talep azsa fiyat düşük olacaktır, bu

[527] Marx, Felsefenin, s. 144; Carver, Engels, ss. 144-145; Marx, Hayalet, ss. 295-296; Bottomore, s. 485.

hayatın olağan akışında anlaşılırdır. Emek gücü metasının arzı fazlaysa, emek gücü sahibi insanlar da daha az ücretle çalışacaktır meğer ki çalışmak için bir iş ilişkisine sahip olabilsinler.[528]

Burjuvazinin oluşumu ve dolayısıyla sermayenin oluşumu ile birikim sürecinde proletaryanın doğrudan toplumda meydana gelmesinin nedeni rekabet koşullarıdır. Tekstil ürünlerine dönük talep, dokuma işçilerinin ücretlerinin artmasına ve bu durum da köylülerin topraklarını bırakıp işçilik yapmasına sebep olmuştur. Aynı şekilde büyük sermaye ile rekabet edemeyen küçük burjuvazi de işçileşmek zorunda kalmıştır. Engels, henüz yirmi üç yaşındayken rekabeti şu şekilde tanımlar: "Rekabet, modern sivil toplumda egemen olan herkesin herkesle savaşının en tam ifadesidir."[529] Bu savaş hem sınıflar arasında hem de sınıf içi üyelerin eylemlerinde mevcuttur. İnsanlar rekabet içinde ve var olma savaşında diğer insanları önlerinde engel olarak görür. İşçi sınıfı içindeki rekabet ise bu durumun en 'kötü' yanıdır. Engels için burjuvazi bu rekabeti işçi sınıfına karşı silah olarak kullanmaktadır.[530]

Proletarya, rekabet nedeniyle, maddi hayat içinde burjuvazinin kölesi haline gelir; ona tamamen muhtaçtır. Bu muhtaçlık rekabet ve burjuvazinin rekabeti sonlandırma amacıyla proletaryanın birleşmesi yönündeki çabaları engellemesiyle perçinlenir. 1840'lı yılların Birleşik Krallıkında proletaryayı yalnız kıtanın İngiliz, Gallerli ve İskoçları değil yüzlerce yıllık açlıktan kaçıp göç etmek zorunda kalan İrlandalılar da oluşturuyordu. İrlandalılar ise günden güne mevcudiyetlerini arttırıp çok çok daha ucuza emek güçlerini satıyorlardı. Aksi bir durum düşünülemezdi bile. Dini inanışı, tarihi bağları ve davranışı, sefaletin sefaletindeki yaşayışlarıyla İrlandalıların hayatta kalması için günde bir bardak bira ve bir tane haşlanmış patates yeterliydi.[531] Arz arttıkça fiyat ucuzlar. İngilizler rekabete karşı koyamadılar hem genel ücretler düştü hem de İrlandalılara yönelik tutum burjuvazi lehine gelişti; ücreti düşüren nihayetinde İrlandalılarsa bunun kabahati de Cromwell'de[532] değil açlığa mahkûm edilmiş İrlandalılardaydı.[533] Rekabet yasaları, işçi sınıfının hali gözetildiğinde, burjuvazi için her zaman yararlıdır. Engels, Adam Smith ve Malthus'u işaret eder,

[528] Marx, Ücret, ss. 35-37; Marx ve Engels, Komünist, ss. 30-31; Carver, Engels, ss. 153-155.

[529] Engels, Emekçi, s. 124; "(Özel mülkiyet olgusundan yola çıkan) Politik ekonominin harekete geçtiği yegane çarklar, *açgözlülük* ile *açgözlüler arasındaki savaş*tır, *rekabettir.*" Parantez içindeki ifade paragraf başından alınmıştır, italik ifadeler alıntıda mevcuttur. Marx, Hayalet, s. 110.

[530] Engels, Emekçi, ss. 124-125; Marx, Hayalet, s. 418; Marx ve Engels, Komünist, s. 30; Engels, Konut, s. 21.

[531] Engels, Emekçi, s. 120.

[532] Blackedge, ss. 84-85.

[533] Marx, Hayalet, ss. 634-635; Musto, s. 77.

bugünün işçisi köleden farksızdır çünkü aynı köle gibi efendisine muhtaçtır ama bir farkla bir işçi bir köleden daha ucuza çalışabilir.[534]

Rekabet insanın doğasından gelip beyinde vücut bulan bir duygu değildir tam tersi maddi koşulların insan bilincine iz düşümüdür. Temel neden, ilk adımda, her zaman hayatta kalmaktır. Bu adım ise amaç uğruna aracı meşru kılar. Somut yaşam ve ona dair söylenenler ise her olanak ve olasılıkta farklıdır. Rekabet içinde işçiler daha ucuza ya da daha fazla sürede çalışmak zorunda kalır, hayatta kalmak adına davranışları bu şekilde gelişir. İnsan tarihin ve toplumun öznesidir; rekabet yasaları altında ise işçi sınıfı kendi için bir sınıf olduğu zaman yani örgütlülük, siyasi amaç ve bu amaç doğrultusundaki edinilen ve edinilecek bilgiyle burjuvaziye karşı savaş içinde olabilir.[535] Örnekler verildiği ve aşağıda da verileceği gibi aksi halde işçiler tabii ki içinde yaşadıkları sefalete karşı baş göstermiştir ancak bu isyanların bir kısmı sefaletin nedeni olan sermayeye yönetilmiştir.[536]

Rekabet burjuvazi için de yıkıcı yanları olan bir harekettir. Küçük burjuvazi kendi gelişimi için de sermayesini büyütemezse proletaryaya katılır. Kendi varlık süreci içinde burjuvazi ise ulusal ve uluslararası arenada yıkıcı eylemlerine devam eder. Burjuvaların kendi arasındaki rekabeti zamanla tekelleşmeyi meydana getirir. Tekelleşme rekabetin burjuvazi için tek sonucu değildir. Sürekli daha fazla artık değer elde hareketleri talepten çok daha fazla arza da yol açacaktır. Yukarıda da değindiğimiz gibi sermaye var olmak adına kendisini yok edecek hareketlerde bulunur.[537]

b. Yabancılaşma

Yabancılaşma kavramı Marx'ın daha çok el yazmalarında düşüncelerini toparlamaya çalışırken ele aldığı yer yer eserlerinde de yer verdiği, bir bakıma da Hegel'den Marx ve Engels gibi genç Hegelcilere miras kalmış bir kavramdır. Hegel'de yabancılaşma kavramı bilincin maddeye karşı yabancılaşması ile ortaya çıkan bir halken Marx için yabancılaşma toplumsal iş bölümü ve üretim ile bireysel insan bilinci arasındaki çelişkiyi dile getirmek için kullanılmaktadır. Diğer yandan yabancılaşma Marx'ın anlatı dilinde başka bağlamlarda da kullanılmaktadır.[538] Örneğin Marx arbitraj ile yapılan metaların mübadelesini de yabancılaştırma yolu ile kar elde etmek olarak tanımlamaktadır. Bu örnekte yabancılaşma meta alıcısının metanın üretim ve

[534] Engels, Emekçi, ss. 128-129; Marx, Hayalet, s. 305.
[535] Marx, 1844, ss. 74-76.
[536] Marx, Felsefenin, ss. 171-173.
[537] Marx, Felsefenin, ss. 149-151; Marx, Hayalet, s. 158.
[538] A. Wood, ss. 68-71.

üretildiği yerdeki koşulları bilmemesi nedeniyle bu gerçeğe yabancı olmasını ifade etmektedir.[539]

Bireysel insan, toplumsal üretim ilişkilerinin kapitalist biçiminin içinde insan olarak değil emek gücü metası olarak yer alır. Emek gücü harcandıkça meta üretimi ve devamında da zenginlik artar. Zenginliğin artması burjuvazinin yararına olan bir eylemdir, emek gücü sahibi yalnızca hayatta kalabilmek, kendi bireysel ve toplumsal varlığını devam ettirebilmek için çalışır. Üretimin hiçbir yanında ücretli emekçi kendi emek ürününün sahibi değildir, zaten üretimdeki eylemi de bir gönüllü çalışmanın değil toplumsal bir iş bölümünün zorunluluğundan kaynaklanmaktadır.[540] Meta fetişizminde de değindiğim gibi insan kendi eylemlerini toplumsal bir üretimin bir kolu olarak düşünmez, emeğin gerçekleşmesi emeğin nesneleşmesi biçiminde var olur. Tüm üretim süreci, üretilen ve tüketilen metalar, insanın dışında ve ona karşı var olmuş gibi kendisini insan zihninde var kılar. Çalışmak insani bir durum olmaktan çok bir zorunluluk olarak insanda var olur, öyle ki mesaisi biten insan işinden kaçarak uzaklaşır. Burada insanın iki farklı davranışı ve yanı bulunmaktadır, birisi toplumsal iş bölümü içindeki insan diğeri ise bireysel insandır. İş bölümü içindeki insan ile bireysel insan arasındaki çelişki insanı kendi bedenine ve kendi zihnine yabancılaştırır. İnsan kendisini bir ürün olarak, emek gücü metası olarak görür. O bireysel bir insan değil bir nesnedir.[541] Karşısındaki ise kendi emeğinin sonucu olan meta değil ona hükmeden toplumsal bir ilişkiler dizisidir. Emek gücü kendi varlığı için kendisinin yarattığı sermayeye muhtaçtır, ona hükmedemez, onu düzenleyemez tam tersi onun döngüsü çevresinde ona tabiidir.[542] "Bu basit minvalde, bu ilişki nesnelerin kişileşmesini ve insanların şeyleşmesini anlatır."[543]

2. Toplumsal İlişkilerin Görünüşü

a. Burjuvazi

Yukarıda yer alan, "Sermayenin birikimi"ni inceleyen ve açıklayan bölümle birlikte burjuvazi tarihte kendi iktidarını kurabilecek koşula ve güce ulaşmıştır. Bu güce ulaşana kadar da rakipleri olan diğer toplumsal iktidar sahipleriyle feodal beyler, krallar, kilise ve ordu ile yer yer mücadele etmiş ve ittifak kurmuştur. Sermaye

[539] E. Wood, Kökeni, s. 94; Bottomore, ss. 622-623.
[540] "Bunu bilmezler, ama yaparlar." Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 84.
[541] Marx, 1844, s. 73-86; Marx ve Engels, Kutsal, ss. 338-339; Marx, Grundrisse, s. 299; Marx, Hayalet, ss. 438-440; A. Wood, s. 63.
[542] "Bir tanrıya neler çektiriyor tanrılar!" Aiskhylos, **Zincire Vurulmuş Prometheus**, çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, 14. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 5.
[543] Marx, Hayalet, s. 548; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 811.

sahibinin biricik utkusu artık değer elde etmektir. Bu halde düşünsel ve toplumsal olarak hem kendisini hem de kendisinin ürettiği proletaryayı ikna etmek ve kamusal alanda yer bulmak zorundadır. Burjuvazinin ideolojik devrimi Protestanlıkla gerçekleşmiştir. Hayatın her alanında buyurgan davranan saygı ve vergi isteyen din, Protestanlıkla bireysel alana çekilmiş, dinsel ödevin yanına ahlakın erdemleri tesis edilmiştir. Şüphesiz ki yazılan satırlar kadar sadece ve kısa sürede bu süreç gerçekleşmemiş, özellikle kıta Avrupası için kanlı ve uzun bir süreç halinde Protestanlık bir siyaset biçimi, bir ideoloji ve rıza aracı olarak kendisine yer bulabilmiştir.[544]

Engels, İngiliz Burjuvazisini, özellikle Almanlarla karşılaştırarak över. İyi insanlardır, iyi eğitim almışlardır, bıktırıcı bir esnaflıkları yoktur, üretim ve kazanç odaklı rasyonel şekilde hareket ederler. Diğer yandan ise işçi sınıfına ve onun sefaletine karşı kayıtsızdırlar, ücretli çalışanların yaşam koşulları, konutlarının hastalık yayması, çalışırken ya da iş ararken ölmeleri, yaralanmaları onlar için önemsizdir.[545] Günün sonunda kar elde etmek, para kazanmak ve kendi güçlerini korumak ve hatta yükseltmek yegane amaçlarıdır. Bu amaçları kullandıkları araçları da kendilerince meşru kılmaktadır. Burjuvazi, liberal bir anlayışla hareket eder. Devlet tarafından getirilecek kısıtlamaları hiçbir şekilde kabul edemezler. Onlar için devlet olmamalıdır, serbest rekabet kısıtlanmamalıdır. Mutluluk onlar için özgürlüktür, ancak özgürlükten anladıkları da artık değer elde etme ve bunun için de her şeyi yapabilme kabiliyetidir.[546]

Burjuvazi kendi varlığı ve sermayesi ile proletaryayı yaratmıştır. Nasıl ki burjuvaziyi bireysel insanlar oluşturuyorsa, proletaryayı da bireysel insanlar oluşturmaktadır. Değer yaratımı için muhtaç olunan işçi sınıfı çalıştıkça fakirleşir, üretim toplumsallaştıkça zenginlik tel elde birikir. Burjuvazi bu nedenle kendisiyle beraber düşmanını da yaratır. Düşmanını bastırmak ve susturmak için de gericilik atfedilen aristokrasi ile bürokrasi ile ordu ve krallıkla bağ kurmak ve olmamasını istediği devlet gücünü işçi sınıfına karşı kullanmak amacıyla hareket eder.[547]

Burjuvazi, rasyonel insanlarla oluştuğu gibi vicdanlı insanlardan da oluşmaktadır. Aşağıda açıklandığı gibi işçi sınıfının yoksulluğunu onlar da görmektedir. Dilencileri, fuhuşa itilmiş kadınları, yaralanmış insanları ve sağlıksız, besinsiz ve kıyafetsiz işçi sınıfını burjuvazi de görür, onların hallerine acır.

[544] Marx, Hayalet, s. 483; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 573; Özcan, Modern, s. 55, 61.
[545] Engels, Konut, s. 61.
[546] Engels, Emekçi, ss. 337-339; Carver, Engels, s. 59; Musto, s. 120.
[547] Engels, Köylü, ss. 17-18, 24.

Hayırseverlik burjuvazinin bu insancıl yanını oluşturur. Engels, üzerinde özellikle durur, sefaleti yaratan burjuvazi hayırseverliğiyle insanlara yardım etmeye çalışır; kendi bozduklarını kendileri tamir etmek isterler ancak istekleri sefaletin yok olması değil görünmez olmasıdır. Engels, Manchester Guardian gazetesinden bir 'hanımefendi'nin yazısını alıntılar, hanımefendi hayırseverlik yapmasına ve vergisini ödemesine rağmen sokaklarda hala mide bulandırıcı yaralarını sergileyen paçavra giyimli insanların olduğunu, bu manzarayı kendisinin görmeyi hak etmediğini, nasıl hayırseverlik yapıyor ve vergisini ödüyorsa polis için de vergi ödediğini ve dolayısı ile polisin görevini yapıp bu insanları oradan uzaklaştırması, bu konuda bu yönde kamuoyu oluşturulması gerekliliğini belirtir.[548]

> "Umutsuz durumun eskisi gibi sürebilir, ama senden istediğim o ki, bunu göstermeyeceksin; hastaneye yirmi sterlin bağışlıyorsam satın almak istediğim budar." İşte Hristiyan burjuvanın rezil hayırseverliği! Ve "Bir Hanımefendi" işte bunları yazıyor; imzasını böyle atarak çok doğru yapmış, kendisine kadın deme cesaretini yitirmiş. Eğer "hanımefendiler" böyleyse kim bilir "beyefendiler" nasıldır? Bu tek bir olay denebilir; ama öyle değil, yukardaki mektup; İngiliz burjuvazisinin büyük çoğunluğunun mizacını ortaya koyuyor; yoksa yazı işleri yönetmeni bu mektubu kabul edip yayınlamazdı; birileri yanıt yazardı, gazetenin izleyen sayılarında böyle bir yanıtı boş yere aradım."[549]

b. Proletarya

Proletarya ilk oluşum zamanında serflerden kurtulmuş ve nispeten yüksek ücretli işlerde çalışmak adına kentlere gelen bir nüfustan oluşmaktaydı. Çitleme hareketleri, köylünün topraktan zorla uzaklaştırılması ve İrlanda ile İskoçya'da yaşanan hastalık, katliam ve yağma kent nüfusunu hızla arttırdı. 19. yüzyıla gelindiğinde, İngiltere'de büyük kentlerin ¾'ünü proletarya oluşturuyordu. Bu kalabalığın tamamı kırdan gelen insanlardan oluşmuyordu, kent çevresinde loncada ya da kendi üretim araçlarıyla çalışan kişiler de rekabete yenik düşerek işçi sınıfının birer üyesi oldular. Tüm bu tarihsel süreç kısa bir zaman içinde ve tam bir anomi biçiminde gelişti. Göçün nedeni bireylerin birel talebi değildi, iç savaştan çıkan yığınlar gibi kentlere akın edilen köylü nüfusu sınıf savaşının esirleri olarak şehirlere ulaştılar. Bu insanlar köylüyken kiraladıkları topraklarda bulunan barakalarda yaşayabiliyor, toprak sahibi bir şef gibi görüp ona danışabiliyor, nüfus yoğunluğunun az olması nedeniyle kısıtlı ve kapalı ilişkiler kuruyor ve dolayısıyla kapalı, beyni ölü ancak ahlaklı bir yaşam sürüyorlardı.[550] Şehre yapılan göç bu durumu tamamen değiştirdi.

[548] Engels, Emekçi, s. 340; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 574, 625.
[549] Engels, Emekçi, s. 341.
[550] Engels, Emekçi, ss. 45-46.

İnsanlar, proleterler, kente geldiklerinde hayatta kalmak adına öncelikle iş bulmak zorunda kaldılar. Emek gücünü satma lüksüne erişebilenler günde bazen on iki bazen on beş saat çalışarak, çalışırken yaralanarak ve kimi zaman ölerek kendileri ile ailelerini var kılabildiler.[551] İş bulamayanlar ise kelimenin tam manası ile açlıktan[552] öldü ya da dilenciliğe veya hırsızlığa başladılar. Fuhuş çok büyük bir hız ve yoğunlukla arttı.[553] Burada Engels'in de şaşırdığı bir nokta var. Dilenciler, servet sahibi sınıfların bölgelerinde değil işçi sınıfının yaşadığı mahalle ve caddelerde dilendiler. İşsiz kalmaları halinde kendileri de birer dilenci olabilecek işçiler de bu hali tanıdıkları için dilencilere paralarını verdiler.[554] Hırsızlık ve makine bozma gibi eylemler kent yaşamının ilk bireysel isyanları oldu bu süreçte.[555]

İşçi sınıfının yaşamı ilk dönemlerde o kadar kötüydü ki onları anlatan bir gazeteci olan Henry Colman, "İngiltere'de, ailesi olan bir yoksul olmadığım için tanrıya şükrediyorum."[556] demiştir. Engels dahi onlara dair gözlemini açığa çıkarırken abarttığına dair şüpheleri olduğunu ancak dışarıya ve gazetelere baktığında bilakis çok daha azını betimleyebildiğini yazar. Konut, proletarya için birincil derecede bir sorundur. Nasıl ki tarım arazileri belirli yıllar için kullanılmak üzere kiralanıyorsa, arsalar da konut yapmak için kiralanıyor, yüklenicilerce kira süresi kadar hayatta kalması umulan evler ve barakalar yapılıyordu. Kira ücretlerinin yüksekliği nedeniyle işçiler bedelini karşılayabilecekleri bölgelerde iç içe yaşıyordu.[557] Daha düşük ücretler kazananlar ise ahırdan bozma bodrum katları ve tavan aralarında kimi zaman yirmi kimi zaman daha fazla kişiyle beraber kalıyorlardı.[558] Barınma sorunun en büyük yankısı salgın hastalıklardı.[559] Evlerin ne temiz suya ne de temiz havaya erişimi vardı, odalar rutubet doluydu.[560] Bu halde salgın hastalıklar evden eve yayıldı, hastalık çıkan evler mühürlendi. Engels, evlerin mühürlenince sorunların çözüldüğünü sananları uyarır:

> "Tam tersine, nerede bir kuytu yer, nerede bir köşe varsa, oraya bir ev dikildi; nerede fazladan bir geçit varsa oraya hemen bir şey konduruldu; imalatın gelişmesiyle birlikte toprağın değeri arttı ve toprağın değeri arttıkça da, içinde oturacakların sağlığını ya da rahatını düşünmeksizin yapı çalışması çılgınlaştı; hiçbir yer kötü değildir, yeter ki, daha iyisine gücü yetmediği için orayı kiralayacak zavallı bir yaratık bulunsun ilkesi uyarınca tek gözetilen, elde edilebilecek azami

[551] Engels, Emekçi, s. 126; Özcan, Modern, s. 66.
[552] Marx, Gazete, ss. 75-77.
[553] Engels, Emekçi, s. 171, 180; Marx, 1844, s. 53.
[554] Engels, Emekçi, s. 135.
[555] Engels, Emekçi, ss. 144-145.
[556] Engels, Emekçi, s. 18.
[557] Engels, Emekçi, s. 105; Marx, Gazete, s. 78; Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 661-665.
[558] Engels, Emekçi, s. 107; Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 636-637.
[559] Engels, Emekçi, s. 148; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 641.
[560] Engels, Emekçi, ss. 99-100.

kârdı. Her ne ise, orası Old Town'dır [Eski Kenttir]; bu düşünce burjuvaziyi rahatlattı."[561]

Konut sorununun bir adım sonrasında beslenme çok büyük başka bir sorundu ne yeterli besleyici gıdadan ne de nitelikli gıdadan söz edilebilirdi.[562] Bu durumun etkisi gözle görülürdü, işçi sınıfı arasında askere gitmek için yeterli fiziksel özelliklere sahip insan dahi çıkmıyordu.[563] Hemen herkesin vücut sağlığı ve gelişimi birçok sorun ve hastalığa gebeydi.[564] Sağlıksız barınma ve gıda ile toplumun kendi savaşı bebek ve çocuk ölümlerini hızlandırdı.[565] Üçüncü bir sorun ise giyinmeydi. Orta sınıf üyeleri fanila, iç çamaşırı, gömlek ve ceket giyebiliyordu; tekstille zenginleşen ve dünya devi haline gelen bir ülkede bunlar şaşılacak bir gerçek değildi. Bilakis, işçi sınıfı kalın pamuk kumaşı ile giyim ihtiyacını karşılayabiliyordu ta ki İrlandalılar işçi sınıfının modasını değiştirene kadar. Engels özellikle, tüm trajedisi ve kendine has mizahi diliyle İrlandalıların renginin bir zamanlar ne olduğu dahi bilinmeyen paçavralarla ve çıplak ayaklarla sokaklarda gezdiğini belirtir, bu modayı İngiliz işçi sınıfı da takip etmektedir.[566]

Çocukların bakımsızlığı ise toplumsal hayat ve insanın üretimi için başka bir sorundu. Eğer anne ve baba şanslıysa ikisi de iş bulabilmiş ve gelir elde edebilmiştir ancak bu halde çocuklarını bırakabilecekleri bir yer bulmak ya çok pahalı ya da bizatihi imkansızdır. Yalnız kalan bebek ve çocukların ölmesi ve yaralanması 1800'lü yılların başlangıcında İngiltere şehirlerinde sık okunan bir haberdi.[567] Çocukların eğitime ulaşımı da çok zayıf ve yine neredeyse yoktu. "Burjuvazi onlara ancak mutlak olarak gereken ölçüde yaşam ihsan ettiğine göre, ancak kendi çıkarma yaradığı kadar eğitim' vermesinde şaşılacak bir yan yoktur. O da işin gerçeği, pek fazla değildir."[568] Çocuklar eğitimden uzaktı, bir yaşa geldikten sonra çoğunluğu çalışmaya başlıyordu. Nasıl fiziksel özellikleri bu koşullarda olumsuz etkileniyorsa zihinleri de aynı sorunun mağduruydu. İşçi sınıfı çocuklarının gidebileceği okul sayısı çok azdı, bu okulları da devlet okulları ve dini okullar oluşturuyordu. Çocukların okula gitmesi zorunlu değildi, çocuklar çalıştığı için okulu aksatıyor ya da derslerde uyuyordu; eğitimcilerin de bu sorundan uzak olduğu iddia edilemez, onlar da yalnızca maddi yaşamını kazabilmek adına bu işi yapıyordu. Dini okullarda öğretilen şeyler mezhepler arası rekabetin beslenmesinden başka bir amaca sahip olmasa dahi eğitim koşullarının kötülüğü

[561] Engels, Emekçi, s. 100.
[562] Engels, Emekçi, s. 116; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 632.
[563] Engels, Emekçi, s. 212.
[564] Engels, Emekçi, s. 155; Marx, Gazete, s. 87; Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 654-655.
[565] Engels, Emekçi, s. 157.
[566] Engels, Emekçi, ss. 114-115.
[567] Engels, Emekçi, s. 159, 195; Marx, Gazete, ss. 96-97.
[568] Engels, Emekçi, s. 160.

nedeniyle kimi çocuklar okula gitmesine rağmen İsa'nın kim olduğunun ya da cennet ve cehennemi dahi öğrenememişti.[569]

Anlatılan koşulların yanında proletaryanın çalışma koşulları da biraz olsun farklı değildi. İşçilik alanları tarım, manifaktür, fabrika ve madenler üzerine yoğunlaşmaktaydı. Talebin ve rekabetin estirdiği rüzgarla üretim ve üretime yönelik faaliyetler artıyordu. Fabrika işçileri disipline edilerek, komutanlaşan usta başının kölesi gibi çalışıyorlardı.[570] Sürekli ve olabildiğince had safhada gerçekleşen artık değer üretme baskısı ile işçiler azami sürede çalıştırılıyordu.[571] Bunun getirisi olarak her işlemi hızlıca yapmak zorunda kalıyorlardı. Soğumayan veya çalışan makineleri o halde tamir etmek zorunda kalan işçiler iyi ihtimalde yaralanıyor, uzuvlarını kaybediyor aksi durumda vefat ediyorlardı.[572] Yaşayanlara ise sürekli bir üretim baskısı gösteriliyordu öbür türlü işçiler işsiz kalma tehlikesi ile baş başa kalıyorlardı. Bu durumda yönetimden sorumlu ustalar ve burjuvanın kendisinin ahlaki ya da hukuki olduğuna bakılmaksızın isteklerine cevap vermek zorunda kalıyorlardı.[573]

Maden işçileri fabrikadan çok daha zorlu koşullarda çalışıyorlardı çünkü maden gazlarının her an patlama tehlikesi vardı, diğer yandan maden çöküntüsü veya madenleri su basma ihtimali de her an proleterin karşılaşacağı "kaza" tiplerindendi.[574] Madenlerde ve fabrikalarda çocuk işçilik epey yaygındı bunun nedeni ise çocukların fiziksel yapısının ince işlerde işler olması, çok daha az ücretlerde çalışmaları ve burjuvazi ahlaki olarak çalışmanın kutsanmasıydı.[575] Anne ve babanın çalışması halinde okulsuz kalan çocuğun çalışmak dışındaki olasılığı evde yanarak ölmek, bakımsızlık içinde hastalanmak ya da sokaklarda bir şekilde mahvolmaktı.

İşçi sınıfının bir anda ve son süratte gelişimi onları tepki vermeye zorladı diğer yandan işçi sınıfını oluşturan insanlar da burjuvazi ve aristokrasi kadar etkin akıllara sahipti. Anominin ilk aşamalarında suç oranları çok arttı. Özellikler makine kırma ve bireysel bir isyan olarak kural ihlali hayli fazlaydı.[576] Diğer yandan topraksız, evsiz ve işsiz kalan başka kelimelere maddi ve manevi bağlarından koparılan insanlar serserileşti. Melankolik bir burjuva adeti olduğu varsayılan intihar işçi sınıfı içinde durmaksızın artış gösterdi.[577] İşçi sınıfının hayattan keyif alabileceği ve bir an olsun

[569] Engels, Emekçi, ss. 160-164; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 377.
[570] Engels, Emekçi, s. 128; Fine ve Saad-Filho, s. 93.
[571] Engels, Emekçi, ss. 231-233.
[572] Engels, Emekçi, ss. 218-223; Marx, Gazete, ss. 104-105.
[573] Engels, Emekçi, ss. 198-201.
[574] Engels, Emekçi, ss. 308-314; Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 641-642.
[575] Engels, Emekçi, ss. 226-229.
[576] Engels, Emekçi, s. 270; Marx ve Engels, Komünist, s. 29.
[577] Engels, Emekçi, s. 166; Marx, Gazete, s. 91.

yaşamına devam etmeye umut sağlayan keyif araçları çok kısıtlıydı. Cinsellik ve alkolizm bir İngiliz işçisinin biricik mutluluk araçları haline geldi.[578] Sınıfın her yaşından insanları bu iki araca tutundu, sonuç olarak küçük yaşta çocukların hamile kalması, fuhuş, aile kurumunun dağılması, alkolizm sebepli olumsuz eylemler yaralamalar ve cinayetler adayı ele geçirdi.[579]

İşçi sınıfı da her toplumsal sınıf gibi etkin insanlardan oluşmuştur[580], her sınıf gibi işçi sınıfı da içinde bulunduğu tarihsel ve sosyal koşullara karşı kendi tarihini ortaya koymuştur. İşçi sınıfları kent hayatının şokunu anlattıktan sonra siyasi örgütlü hareketler yaratmıştır. Bu hareketler işçi sendikalarına ve siyasi partilere dönüşmüştür. Yukarıda da yer aldığı gibi radikal burjuvazinin içinden dahi işçi hareketleri desteklenmiştir.[581] Bu halin en büyük örneği Owen değil, bizzat yukarıdaki anlatının kaynağı Engels'tir.

c. Köylüler

Köylüler, kapitalist toplumun kendine has koşullarında olmaması gereken bir sınıftır. İngiltere örneğinin gösterdiği gibi küçük toprak mülkiyetine dayalı tarım üretimi ya rekabete ya toprak kirasına ya da piyasa koşullarına dayanamaz ve köylülerin çoğunluğu proleterleşir, bir kısmı ise tarım kapitalisti haline gelir. Köylü sınıfı kapitalist üretimin üretemediği bir sınıftır bizatihi tarihsel ve toplumsal koşulların günümüze ulaşmış bir kalıntısıdır.[582] Bunun örneği ise Amerika Birleşik Devleti'dir. Başlangıcından itibaren göçmen Avrupalıların varlığıyla ve tüm insanlığın birikimiyle kurulan bu ülke kendi tarihine saf kapitalizmle başlamıştır.[583] Bu anlatıya rağmen köylü sınıfını anlamanın ve anlatmanın iki önemi var birincisi onları bir sınıf ve seçmen grubu olarak toplumsal hayatın kayda değer bir kısmı görmek ve öğrenmek ikincisi ise Marx'ın köylü sınıfını analinizi ile kendi için sınıf olamayacak olan bir grubu tanıyabilmektir.[584]

"Bourbon'lar nasıl büyük toprak mülkiyetinin hanedanıysa, Orléans'lar nasıl paranın hanedanıysa, Bonaparte'lar da köylülerin, yani Fransız halk yığınının hanedanıdır."[585] Bu cümlenin kurulduğu zamanlarda Fransa'da genel oy hakkı erkeklere tanınmıştı, Napolyonun yeğeni Louis ise köylülerin büyük desteği ile iktidara

[578] Engels, Emekçi, s. 147.
[579] Engels, Emekçi, ss. 152-153, 179-180.
[580] Engels, Emekçi, ss. 169, 177-178.
[581] Engels, Emekçi, ss. 275-287; Bottomore, ss. 314-317; Musto, s. 159.
[582] Ollman, Soruşturmalar, ss. 198-199.
[583] Oya Öymen, **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler ve Patronlar**, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, ss. 57-59.
[584] Berberoglu, s. 18.
[585] Marx, Fransız, s. 237.

ulaştı. Marx, devrim sonrası Fransa'yı incelerken köylülerin rolüne değinir. Köylüler, İngiltere kadar sanayileşememiş, üretimi daha çok tarım ve ticaret burjuvazisine dayanan, sanayileşmesi Paris ve birkaç Fransız kenti ile sınırlı bir ülkede, nüfusun çoğunluğunu oluşturan bir "yığındır."

Köylülerin maddi hayatı nasıldır sorusunu cevaplar Marx. Köylüler küçük toprak mülkiyetine dayalı yaşarlar. Çoğu ihtiyaçlarını kendi doğa ile ilişkileri sonunda kendileri giderir, ürünlerinin fazlasını satarlar. Parsel adı verilen toprakları, kapitalist üretimin tersine iş bölümünü ve bilimsel gelişmeyi gerektirmez, eğitim almak onlar için elzem değildir; üretim ilişkileri kapalı ve rekabetten uzaktır. Bu halde üretimin ve maddi hayatın bizatihi oluşumunda köylüler birbirleri ve toplumun geneli ile iletişim ve mübadele ilişkisi kurmaksızın hayatlarını sürdürebilirler. Coğrafi dağılımları da bunu koşullamaktadır. Ev, evin yanında bahçe, bahçenin sonunda başka bir köylü ailenin evi bulunmaktadır. Bu durum köylüyü muhafazakarlaştırır, köylü elindekiyle yaşamak ve onu korumak gayesindedir çünkü hazinesini kaybederse proleterleşeceğini bilir. Bu durum onları birbirleriyle kurdukları ilişkide düşmanca davranmaya dahi sevk edebilir. Fransa'daki ulaşım ve köylülerin yoksulluğu da bu yığının birbirleriyle ilişki ve iletişim kurmasını engeller. Bu itibarla, çıkarların, yaşayışın aynılığı ve kısıtlı yerel bağlar köylüler arasında ortak bir güdü, siyasi amaç, birliktelik ve ulusal bir bağ oluşturmaz; köylüler bir sınıf oluşturamaz. Siyasi bir sınıf oluşturamayan, sınıf savaşımında çıkarlarını kendileri başına koruyamayan ve çıkar sağlamak için ortak edimde bulunmayan köylülerin bu davranışı onların siyasi çıkarlarının olmadığı anlamına gelmez, sadece onların doğrudan siyasi özne olmadığı anlamına gelir. Bu halde temsil edilmeleri gerekir, mevcut toplumsal ve somut koşullara göre onlar için çaba sarf edecek ve onları yönlendirecek bir efendiye ihtiyaç duyarlar.[586]

[586] Marx, Fransız, ss. 237-243; Marx, Hayalet, ss. 362-367; Engels, Tarihte, s. 60; Bottomore, ss. 364-365.

İKİNCİ BÖLÜM

KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN HUKUKU İNCELEMESİ

I. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN KURAMINDA RESMİ VE SİYASİ İLİŞKİLER

A. Giriş

Karl Marx ve Friedrich Engels'in eserleri, yazılı düşünceleri (ki onların kuramlarına göre ifade edilmemiş bir düşüncenin varlığı kanıtlanamayacağı için pratiğe yani ifade edilmiş olana bakılır.) ve hayatları, yekpare bir bütünlük içinde bir hukuk teorisi sunmaz. Bu durum onların kuramlarında hukukun açıklanmadığı anlamına da gelmeyecektir tam aksine onların yapıtları bir arada incelendiğinde, ilk bölümde de ayrıntılarıyla açıklandığı gibi, temel olan maddi hayatın üretimi ve yeniden üretimidir. Bu halde, maddi hayatın üretim biçimleri de yukarıda amacımıza uygunluğu ölçüsünde yer almıştır. Maddi hayatın üretiminin incelenmesi, maddi hayatın tikel ve ortak özellikleri soyutlanarak ve soyutlama sonrasında yeniden somutla sınanarak onların kuramını oluşturmuştur.[587] Karl Marx'ın tek cildi tamamlanabilmiş eseri Kapital haricinde de kuramın sonucundan oluşmuş bir inceleme bulunmamaktadır. İlk bölümde de ifade edildiği gibi üst yapı kurumlarının her biri tek başına bir kategori halinde yapıtlarda yer almamış, karşılıklı birbirlerini etkileyen tarihsel ve toplumsal ilişkileri içinde, nitelikleri ölçüsünde kendilerine yer bulmuşlardır.[588]

Marx ve Engels'in yalnız hukuk değil üst yapı kurumlarının ve ilişkilerinin incelendiği eserlerinde de bu durum ifade edilir ve bir parantez içinde bu kişilerin bu ilişkiler üzerinde bir teori inşa etmediği ve yine bu nedenle de onların kuramlarında bir devlet teorisi, bir hukuk teorisi ya da başla herhangi bir tekil teorinin yer almadığı ifade

[587] Akbaş, Marksist, s. 49; Raymond A. Belliotti, "Marxist Jurisprudence: Historical Necessity and Radical Contingency", **Canadian Journal of Law & Jurisprudence**, Cilt: 4, Sayı: 1, 1991, s. 145; Karahanoğulları, s. 15.

[588] Marx, "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı"nın önsözünde sermaye, toprak mülkiyeti ve ücretli emeği incelemesinden sonra bu kategorilerle açıkça ilişkili olan devlet, dış ticaret ve dünya pazarı başlıklarını kaleme almamıştır. Marx, bu üç başlığı kaleme almamış olsa da toplam altı başlığa ilişkin yazdığı genel girişi, "düşünüp taşındıktan sonra… İlk önce kanıtlanması gereken sonuçlar konusunda önceden yargılara varmak, ancak sıkıcı olabilirdi ve beni izleyecek okurun tekil'den genel'e geçmesi gerekecekti." Sözleriyle yayımlamayı tercih etmemiştir. Kitabın yayımlanmayan "Giriş" bölümüne dair başlıklardan "ÜRETİM. ÜRETİM ARAÇLARI VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ. ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE DOLAŞIM İLİŞKİLERİ. ÜRETİM VE DOLAŞIM İLİŞKİLERİNE İLİŞKİN OLARAK DEVLENT VE BİLİNÇ BİÇİMLERİ. HUKUKSAL İLİŞKİLER. AİLE İLİŞKİLERİ" başlığı ise aşağıdaki bölümlerde yer almaktadır. Marx, Katkı, ss. 37, 268.

edilir.[589] Bu açıklamalar bir bakıma doğrudur. Marx'ın her ne kadar hayali de olsa hukuk ya da devlet üzerine yazılmış bir eseri yoktur ancak bu durum bize incelediğim bu düşünürlerin hukuk hakkında bütünlüklü ve anlaşılır açıklamalarda bulunmadığı anlamına gelmeyecektir. İlk bölümün her başlığında değinildiği gibi maddi hayatın üretimi ilk bakışta birey insanın üretimidir. İnsan tek başına var olmamıştır, onun varlığı onun gibi bütün doğa nesne ve öznelerinde olduğu gibi bir oluş ve evrim içinde gerçekleşmiştir. Bilimsel ve materyalist öğretiye göre tek başına var olmamış ve dolayısıyla yaratım ürünü olmayan insan, kendi varlığını sağlayabilmek için bir başka insanı da koşullamaktadır. Marx ve Engels'in eleştirdiği gibi iki insanlık bir hikâyede tarihin hiçbir döneminde rastlanılabilir bir durum olmamıştır. İnsanlığın hikayesi hiçbir soyutlama içinde Robinson Crusoe ve Cuma ilişkisine soyutlanamaz.[590] Bu itibarla insan, gözlemlenebilir olağan hayatın akışı içinde tarihsel yaşam içinde insanları koşullar. Marx ve Engels'in kuramının her aşamasından ve biçiminden anlaşılabileceği gibi maddi hayatın üretimi içinde insanlar coğrafi, tarihsel, toplumsal, kültürel ve ekonomik koşullar içinde bu koşulların elverdiği ölçüde ve kendi ihtiyaçlarının tatmini doğrultusunda hayatlarını ortaya koymuş, başka kelimelerle kendi hayat tarzlarını yaratmışlardır.

'Derin ve hayalci' Hegel, tarihsel ve toplumsal kurumların bir başkalaşım, bir yabancılaşma ve aynı anlamda bir anti-tez olarak hayatta var olduğunu söylemişti, Hegel'in fikirlerini ayaklarının üstüne getirdiğini iddia eden Marx ve Engels için de toplumsal ilişkiler ve onların biçimleri, bir yabancılaşmanın ve dolayısıyla maddi hayatın çelişkisinin eseridir.[591] Bu halde devlet de hukuk da diğer üst yapı kurumları da maddi hayatın çelişkisinin bir sonucu olarak var olmuştur.[592] Bu sonuca göre hukuku ifade etmek için neden devletin de açıklanması gerektiğini cevaplamak

[589] "Gençlerin bazan ekonomik yanı ona uygun olandan daha çok vurgulamaları olgusundan Marx'la benim de kısmen sorumlu tutulmamız gerekir. Hasımlarımız karşısında onların yadsıdıkları ana ilkeyi vurgulamamız gerekiyordu, ne var ki etkileşime katılan öbür etkenleri onlara uygun ölçüde vurgulayacak ne zaman, ne yer, ne de fırsat bulabildik. Ama bir tarih kesimini sunmaya, yani teoriyi pratiğe uygulamaya girişildiğinde sorun farklıydı ve hiçbir yanlışlığa izin yoktu. Ama, ne yazık ki, yeni bir teorinin ana ilkelerini, her zaman doğru biçimde olmasa bile, özümser özümsemez o teoriyi tümüyle anladıklarını sananlar pek sık görülüyor. Şimdilerde yeni "marksist" olmuşların birçoğunu bu eleştirinin dışında sayamam; çünkü en şaşırtıcı saçmalıklar o çevrede üretiliyor…" Engels, Tarihsel, s. 18.

[590] Marx, Hayalet, s. 396.

[591] Marx, Gazete, s. 9.

[592] "Toplumsal faaliyetin bu şekilde sabitlenmesi; kendi ürünümüzün bize hükmeden, denetimimizin dışında gelişen, beklentilerimizi boşa çıkaran, hesaplarımızı suya düşüren nesnel bir güç haline gelmesi, tarihsel gelişimin ana etmenlerinden biridir. İşte, özel ve ortak çıkar arasındaki bu çelişkiden hareketle ortaklaşa çıkar, devlet adı altında, gerçek bireysel ve ortaklaşa çıkarlardan ayrı, bağımsız bir biçim alır ve aynı zamanda yanıltıcı bir ortaklık görünümü altında, fakat daima kan bağı, dil, daha büyük ölçekli iş bölümü ve diğer çıkarlar gibi her aile ve kabile topluluğunda mevcut olan bağların somut zeminine dayanan, özellikle de ileride geliştireceğimiz gibi, zaten iş bölümü tarafından koşullanmış bulunan ve bu türden her insan yığını içinde ayrışan ve aralarından birisinin bütün diğerleri üzerinde egemenlik kurduğu sınıflara dayanan bir biçim alır." Marx ve Engels, Alman, s. 41.

gerekmektedir. Aşağıda açıklandığı gibi hukuk da devlet de benzer toplumsal ilişkilerin gelişimi içinde icat edilmiştir. Bu durumun da ötesinde bu iki toplumsal ve sınıfsal ilişki birbirini etkilemiştir, bu etki ise bazı 'moment'lerde birbirlerinin niteliğini değiştirmiştir. Devlet ve dolayısıyla siyasi ve resmi kurumlar ile ilişkiler birbirlerini koşullamaktadırlar. Bu ilişkilerin ortaya çıkış şekilleri birbirleri ile bağlantılıdır ve bir kez bu kavramlar somut hayatta kendisine yer bulduktan sonra birbirleri olmaksızın anlaşılır olmaktan uzaklaşacaklardır.

Marx,

> "Her yerde, işçilerin münferit ekonomik hareketlerinden (sözgelişi, iş gününün kısaltılması mücadelesinden) bir "politik" hareket, yani onların kendi sınıfsal çıkarlarını toplumsal zorlayıcı güçle donatılmış olan "genel biçim"de (hukuki yasa düzeyinde) kabul ettirmeye yönelik bir "sınıf" hareketi fışkırır."[593]

İfadesiyle toplumsal ilişkilerin birçok yönünden bahsetmektedir. Alıntılan cümlede ücretli emekçinin kendi yaşam biçiminin siyasi sonucu, bu siyasi sonucun somutlaşması ve pratik olarak hukuken tanınma talebi yer almaktadır. Başka bir örnekte Engels, İngiliz burjuva devriminin Fransız devriminin aksine daha kansız ve radikal bir yok edicilikte olmamasını, feodal sınıflar ile burjuvazinin uzlaşmasının bir sebebini de hukukun İngiliz toplumundaki gücü ile açıklamaktadır.

> "İngiltere'de hem hukuki teamüllerdeki süreklilik hem de feodal yasa biçimlerinin saygılı bir şekilde korunması, devrim öncesinin kurumları ile devrim sonrasının kurumları arasındaki kesintisiz sürekliliğin ve büyük toprak sahipleri ile kapitalistler arasındaki uzlaşmanın ifadesi olmuştu."[594]

Hem siyaset hem de hukuk felsefesinin büyük isimlerinden Hobbes, Locke ve Montesquieu gibi düşünürlerin kendi zamanlarının koşulları içindeki söylemleri de ne hukukun ne de devletin gelişiminden bağımsız değil bilakis her iki disiplinin de kendi ilişkisi içinde gelişmiştir.

> "Örneğin, kraliyetin, aristokrasinin ve burjuvazinin birbirleriyle egemenlik mücadelesi verdiği, dolayısıyla egemenliğin bölünmüş olduğu bir devirdeki bir ülkede, kuvvetler ayrılığı öğretisi, egemen düşünce haline gelir ve "ölümsüz bir yasa" olarak ifade edilir."[595]
>
> "Hobbes'la birlikte, kralın her şeye gücü yeterliğinin savunucusu olarak sahneye çıktı ve mutlak monarşiye, puer robustus sed malitiosus'u {zinde ama kötücül bir adamı}, yani halkı baskı altında tutma çağrısı yaptı. Ve materyalizmin deizme özgü yeni biçimi, Hobbes'un Bolingbroke, Shaftesbury vb. ardıllarında da, aristokratik, içrek bir öğreti olarak kaldı ve bu nedenle, sadece dinsel sapkınlığı yüzünden değil, aynı zamanda burjuvazi karşıtı siyasal bağlantıları yüzünden, burjuvazinin nefretini uyandırdı."[596]

Alıntılanan iki bölüm de devlet ve hukukun gelişimi üzerine olan ortaklıkları açığa çıkarmaktadır. Bu ifadelerin yanısıra Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın "Giriş" bölümünde Marx hem kendi yöntemi hem de üst yapı kurumlarının

[593] Marx ve Engels, Hukuk, s. 123.
[594] Friedrich Engels, Ütopyadan, s. 41.
[595] Marx, Hayalet, s. 218.
[596] Engels, Ütopyadan, s. 40.

incelemesine dair bir incelemede bulunur. Şu ana kadar toplumsal ilişkilerin belirli niteliklere sahip olması başka ya da bir diğer ifadeyle yabancılaşarak bir üst yapı kurumu oluşturması için verili topluluğun maddi koşulları ile tarihsel ve toplumsal gelişiminin özelliklerine vurgu yapılmıştır. Marx, toplumsal ilişkilerin laboratuvar deneyselliği içinde olmadığını belirtir. Belirli coğrafyada belirli nitelikte insanlar belirli ilişkilere girdiğinde devlet, hukuk, kültür ya da başka ilişkiler kendiliğinden mevcut kılınmaz. Böyle bir teorik deneme bir totoloji olacaktır.[597] Öyleyse kuramın her yöntemi gibi hukuk da incelenirken öncelikle mevcut hukuk göz önünde tutulmalı, hukuku oluşturan öğeler ve bu öğeleri oluşturan diğer ilişkiler göz önünde tutularak; farklı toplumların ortak ilişkileri soyutlanmalıdır. Neticede Marx ve Engels'in kuramlarında hukukun yerini öğrenmek için onlar gibi hareket etmek gerekmektedir.

Engels:

> "Marx'la benim yazılarımızda her zaman yeterince vurgulamayı başaramadığımız ve bu bakımdan eşit ölçüde suçlu olduğumuz bir nokta eksik. Yani, ilk adımda, politik, hukuksal ve öbür kavramları ve bu kavramlar yoluyla doğan eylemleri, temel ekonomik olgulardan çıkarmaya asıl önemi verdik ve vermek zorundaydık. Ama aynı zamanda içerik uğruna biçimsel yanı -bu kavramların vb. ortaya çıkma tarzını, savsadık."[598]

diyerek ortak çalışmalarında hukukun yerini dolduramadıklarını ifade eder. Bu ifade kuramda hukukun anlamının anlaşılamayacağı anlamına da gelmemelidir. Bir bütün olarak kuram, devlet, siyaset ve hukukun bütünlüklü ilişkisi (Bu noktada hukukun ve devletin aynı anlamda da kullanıldığı söylenebilir.)[599] incelendiğinde sonuca ulaşmış oluruz.

B. Devletin Kökeni

2 Aralık 1851'de Napoleon Bonaparte'ın yeğeni Charles Louis Napoleon Bonaparte, cumhurbaşkanı olduğu Fransa'da bir darbe yapmış ve kendisini imparator ilan ederek Fransa'da ikinci imparatorluk dönemini başlatmıştır. Marx, Bonaparte'ın iktidara el koyuş dönemini incelediği eseri "Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i"nde, Bonaparte'ın darbe sonrası iktidarını şu cümle ile özetler: "Görünüşe göre, toplum kendisi için yeni bir içerik fethetmemiştir; yalnızca, devlet, en eski biçimine, kılıcın ve rahip cübbesinin aşırı basit egemenliğine dönmüştür."[600] Bu demek olur ki, devletin kökeni kılıç ve rahibin egemenliğine dayanmaktadır. İlk aşamada lafzi bir yorum ve şu ana kadar ki incelememize baktığımızda kılıcın anlamının şiddet ve zorun rolü

[597] Marx, Katkı, s. 242.
[598] Engels, Tarihsel, s. 29.
[599] Karahanoğulları, s. 37.
[600] Karl Marx, Fransız, s. 152.

anlamına geldiğini; rahibin ise iş bölümünün ilk niteliksel karakteri olduğu önümüzde durmaktadır. Rahibin iş bölümündeki niteliksel yeri kendisinin doğrudan üretici olmaksızın toplumsal üretimden pay almasında yatmaktadır.[601] Sadece şu ana kadarki açıklamam devletin varlığı için iş bölümünü ve iş bölümünü varsayan toplumsal ilişki biçimini yani aileyi koşullamaktadır.

Marx ve Engels, özellikle hayatlarının sonlarına doğru bilimsel kabul görmüş etnografik, arkeolojik ve antropolojik eserleri inceleyebilme fırsatı buldu. Kuşkusuz ikisini de en çok etkileyen eser Morgan'ın "Eski Toplum" adlı eseriydi. Bir kısmı daha ilk aşamalarda yanlışlanmış tespitler bulundursa da bu eser genel hatlarıyla Amerika kıtasının henüz katledilmemiş yerlilerinin hayatları hakkında bilgiler sunmaktaydı.[602] Olası bir farklı coğrafyalarda aynı ilişkiler bulunmaz eleştirisine karşı Engels, bir biyolog Fransa'da keseli hayvan kemikleri bulduğunda bu keseli hayvan türünün günümüz coğrafyasından farklı olarak Fransa'da da bulunduğunu söyleyeceğini ifade eder; bu halde aynı özgüvenle kendilerinin de "tarihsel olarak devralınmış bir akrabalık sisteminden, buna karşılık gelen nesli tükenmiş bir aile biçiminin geçmişte var olmuş olduğu sonucuna"[603] varabileceğini ifade eder. Morgan'ın tarih cetvelini örnek alan Marx ve Engels, insanın doğadan kopuşundan günümüzdeki biçimine kavuşmasını bir anlamda insanlık tarihini üç aşamaya ayırır. İlk aşama yabanıllık, ikinci aşama barbarlık ve son aşamada devlete, hukuka, kültüre ve sanata sahip uygarlıktır.[604] Oluş halindeki tarihin ilk halinde diğer hayvanlardan farksız olarak yaşamını sürdüren insanlar, kendi ihtiyaçlarını gidermek ve kendi soylarını devam ettirme edimleriyle hayatı üretirler. İlk bölümde de yer aldığı gibi hayatta kalmayı sağlamak, hayatın getirisi olan yeni ihtiyaçları gidermek ve hayatı yeniden üretebilmek adına insanların ortaya koyduğu toplumsal ilişki tarafından belirlenir. Birincisi ihtiyaçların giderimi üzerine oluşan emek ilişkisi ve ikincisi de insanın üretimi üzerine gelişen aile ve akrabalık ilişkileridir. "Emek henüz ne kadar az gelişmişse, emeğin ürünlerinin miktarı ve dolayısıyla aynı zamanda toplumun zenginliği ne kadar sınırlıysa, toplum düzeni de o kadar ağırlıklı bir şekilde soy bağlarının hükmü altında görünür."[605]

Birinci bölümde emeğin üretkenliğinin çok düşük olduğu yabanıllık ve barbarlık arasındaki dönemlerde soya dayalı oluşan gensin gelişimine yer vermiştim. Toplumsal ve maddi koşulların gelişimi ve elverişliliği gens kurumunu büyütür ve

[601] Marx, Felsefenin, s. 134, 141; Marx ve Engels, Alman, s. 38.
[602] Bottomore, s. 18.
[603] Engels, Ailenin, ss. 40-41.
[604] Karl Marx, Etnoloji, ss. 8-9; Engels, Ütopyadan, s. 65.
[605] Engels, Ailenin, s. 12.

zenginleştirir. Gensin gelişimi de toplumsal ilişkilerin gelişimi ve dolayısıyla toplumsal kurumların gelişimi ile gensin kendisi son bulana kadar başa baş gitmektedir. Bu nedenle gens ilişkileri ve devinimi devletin kökeninin incelenmesindeki ilk adımdır.

1. **G**ensin Gelişimi

Gensi oluşturan insanlar, bulundukları coğrafyanın elverdiği şekilde yaşamsal ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Zamanın gelişimi içinde tropik iklimin ağaçlarından orta doğuya ve dünyanın neredeyse her yerine giderek yeni ihtiyaçları ölçüsünde eylemlerde bulundular. İlk aşamada avcılık ve toplayıcılığın yanında besin yetersizliği nedeniyle yamyamlık da mevcuttur. Tarımın başlaması uzun yıllar süren deneyim ve bilgi geçişi ile meydana gelmiş, hayvancılık çeşitli coğrafyalarda tarımdan çok daha önce başlamıştır. Diğer yandan besinlerin üretimi ve tüketimi insanların biyolojik yapısını da etkilemiştir, şöyle ki hayvancılığın gelişmediği bölgelerdeki insanların beyinleri aksi örneğe göre daha küçüktür.[606] Tarımın başladığı hayat düzeninde toprak mülkiyeti özel mülkiyete tabii değildir. Toprak üzerindeki mülkiyet topluluk mülkiyetidir.[607] İnsanların üretim aracı üretebilme gücüne erişebildikleri zamanlara kadar da özel mülkiyet az sayıdaki kişisel eşyalarla sınırlıdır, çoğu toplumda da bu eşyalar ölen kişi ile gömülürler. Üretim araçlarının taşınabilir olduğu toplumlarda özel mülkiyet maddi bir varlık kazanır. Bu anlamda ilk üretim araçları hayvanlar ve taşınmaya uygun ürün üretim araçlarıdır.[608]

Gensin ilk biçimlerinde grup evlilikleri bulunmaktadır, kabaca bu eşleşme biçimi benzer yaşlarda olanların evlilik gerçekleştirmesi ile tarif edilebilir. Gensin geliştiği toplumlarda, aynı anlamda gensin zenginleştiği, üretimin ihtiyacı karşılayabildiği hatta ihtiyaç fazlası stoğun bulunduğu topluluklarla birlikte soy çizgisi de belirginleşir. Henüz babanın kim olduğu kesinlikle ve sürekli bir biçimde belli olmasa da annenin kim olduğu her zaman ve her koşulda gayet gözlemlenebilir bir şekilde belirlidir. Bu durumda annenin çocukları ve devam eden zamanla birlikte, annenin kardeşleri soy bağı çizgisinin üyeleri olmuştur. Soy bağı annelik üzerinden tanımlandığı için gensin soy ilişkileri de anne soyluluk üzerine gelişmiştir. Kardeşlik, dayılık, teyzelik gibi akrabalık ilişkilerinin meydana gelmesiyle evlilik yasakları da oluşmuştur. Kardeşler, anne ve çocukları ile tanımlanabilen akrabalık ilişkileri içinde evlilik, daha az rastlanır hale gelmiştir.[609] Evlilik yasaklarının başlaması ve bu duruma

[606] Marx, Etnoloji, ss. 10-11.
[607] Marx ve Engels, Alman, s. 31; Engels, Ailenin, ss. 31-32.
[608] Marx, Etnoloji, ss. 12-13.
[609] Marx, Etnoloji, ss. 15-16; Engels, Ailenin, ss. 38-41.

denk gelen kural ve davranışların varlığı bir çeşit norm kümesi oluşturur. Engels, bu durumun analık hukuku olarak adlandırıldığını ancak bu ilişkilerin bir "hukuk" yaratmadığına değinir.[610] Bu son hali ile gens, bir çeşit yabani insan grubundan ayrışarak, soyu ve insani ilişkileri belli bir topluluk oluşturur, diğer insan gruplarından kendi soy çizgisi nedeniyle bu grup ayrışır ve tamamıyla bir gens halini alır.

Gensin ve akrabalık ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte gens içinde evliliğin önü git gide kapanmaya başlar. Bu durumda erkekler evlenmek için kadın bulamaz, kadın satın almak ve kadın kaçırmak yaygınlaşarak görülür fiiller halini almaya bu dönemde başlar. Evlendirilecek insanlar ise soyun başı olan anneler tarafından eşleştirilerek evlendirilmeye başlar. Bu durum günümüze kadar gelmiş görücü usulü evlilikle büyük benzerlikler barındırmaktadır.[611] Sözü edilen ilişkilerin oluşum ve değişimi uzun zaman almıştır ve her coğrafyada tikel özellikler de bulundurmaktadır. Özellikle Ön Asya ve Güney Avrupa'da bu sırada üretim ilişkileri de gelişir, hayvancılık ve tarım üretkenleşir. Üretim stoğunun artması, kendisinin bir sonucu olarak zenginlik ve gönenç dönemleri yaratır, bu halde üretimin sağlanması ve artması için kölelik de bu ilişkilerin gelişimi sırasında icat edilir.[612] Özel mülkiyetin, topluluk mülkiyetinin karşısına çıkmasıyla beraber erkekler özel mülk sahipleri olur. Evliliklerin dağılması sonrasında kadınlar ev araçlarını ve çocuklarını kendi genslerine götürürken erkek ise üretim araçlarını kendi uhdesinde tutmaktadır.[613] Bu itibarla, erkekler özel mülk sahibi, somut haliyle hayvan sürüleri sahibiyken, ana soy bağı çizgisi nedeniyle çocukları onun mirasçısı olamıyordu çünkü soy çizgisi anne üzerinden ilerlemekteydi.[614] Marx ve Engels'e göre miras ve aile ilişkilerinin zenginlikle ve dolayısıyla maddi hayatın üretimiyle uyumsuz hale gelmesi tarihteki en büyük ve en sessiz devrimlerden birine yol açtı. Tek eşli evlilik böyle bir dönemde ortaya çıktı, soy bağı baba çizgisi üzerinden gelişti ve bu somut hayatta hiçbir büyük değişiklik yaratmadı. Aile üyeleri mevcut yaşamlarına devam etti ve çocuk babanın mirasçısı oldu.[615] Gens hayatının en gelişkin hali tek eşli aile ile kendisini tarihte mevcut kılmıştır. Tek eşli aile birlikte gensin zenginliği gens içinde kalmış, gensin sürekliliği, bir anlamda status quosu oluşmuştur.

[610] Engels, Ailenin, s. 54.
[611] Engels, Ailenin, s. 60; Marx, Etnoloji, ss. 21-22.
[612] Engels, Ailenin, ss. 69-70; Marx, Etnoloji, s. 46.
[613] Engels, Ailenin, s. 71.
[614] Marx, Etnoloji, ss. 47-48.
[615] Marx, Etnoloji, ss. 31, 46-47; Engels, Ailenin, s. 72.

2. **G**ensin Kurumları

Gens, her coğrafyadan alınmış bir soyutlamadır. Köleliğin ortaya çıkışı ile kendi sınırlarına ulaşan, günden güne zenginleşen, bu zenginleşme sırasında ataerkilleşen gens, Seyhun ve Ceyhun Nehirlerinden Fırat ve Dicle'ye, Bereketli Hilal'e, güney ve Güneydoğu Avrupa'da görünürlük sahibidir.[616] Bu zenginliğin asıl itkisi köle emeğinin getirdiği üretim ve bunun yanında zenginliğe elverişli coğrafya, tarım, hayvancılık ve nispeten oluşan ve büyüyen ticarettir. Hikayenin diğer kısmında ise bu coğrafyalara nazaran nüfusun ve nüfus yoğunluğunun, hayvancılığa uygun hayvan sayısının, tarıma elverişli çeşitliliğin düşük olduğu Amerika Kıtası'nın soykırıma uğramamış yerlileri için bu anlatının gelişkinliği geçerli değildir.[617]

Kölecilik gense ekonomik itki olarak gelirken Amerika genslerinin köle emeğine ihtiyaç duyduğu bir üretkenlik gelişmemiştir. Eski dünyada köleler savaşlardan elde edilirken yeni dünyada savaş esirleri, eski dünyanın da bir zamanlar yaptığı gibi, gense kabul edilirler.[618] Amerika gensleri de kendi toplumsal ilişkilerinin belirli gelişmişlik aşamalarında, bir kamusal zorunluluk olarak, toplumsal ilişki ve kurumlar geliştirmiştir.[619] Morgan'ın incelediği, dolayısıyla Engels ve Marx'ın da göz önünde bulundurduğu İrokua Gensi'nde evlilik ve miras ilişkileri niteliksel bir gelişkinliğe sahip olmasa da mevcuttur. İrokua Gensi'nde barış ve savaş dönemleri için bir lider seçilir.[620] Genste analık hukuku geçerli olduğu için liderlik babadan oğula geçmez. Liderleri kadın-erkek gensin tüm üyeleri seçer ancak diğer genslerin de onayı olması halinde lider seçilmiş olur. Gens içinde evlenmek yasaktır, miras da gens üyelerine paylaştırılır. Gens üyeleri birbirine yardımcı olmakla yükümlüdür.[621] Gens ayrıca dini ibadetler için de ritüelleri vardır, gensin liderleri dini ritüellerde de görev alırlar.[622]

Gensler bir araya gelerek konfederasyon[623] oluştururlar, akraba olan gensler ise konfederasyondan düşük düzeyde fratri adı altında bir birlik oluştururlar. Fratride daha çok törensel ritüeller mevcutken kamusal görevler de mevcuttur. Fratri ve

---

[616] "Medeniyet, yaklaşık MÖ 850'de Homerik şiirlerle birlikte Asya Greklerinde başladı; Avrupa Greklerinde ise yaklaşık bir yüzyıl sonra Hesiodos şiirleriyle başladı." Marx, Etnoloji, s. 111.

[617] Engels, Ailenin, s. 123.

[618] Marx, Etnoloji, s. 62.

[619] Engels, Ailenin, s. 120.

[620] Marx, Etnoloji, s. 76-77.

[621] "Hiçbir zaman kelimelere dökülmese de Özgürlük, Eşitlik ve Biraderlik gens'in temel ilkeleri ve bunlar toplumsal ve yönetimle ilgili bir sistemin birimleri, Yerli Amerikalı toplumun üstünde örgütlendiği temel. Bağımsızlık hissiyatını ve bir Yerli Amerikalı karakterinin evrensel özelliği olan kişisel haysiyeti açıklıyor." Marx, Etnoloji, s. 64.

[622] Engels, Ailenin, ss. 108-109.

[623] Engels, Ailenin, s. 119.

konfederasyonun kamusal görevleri gensler arası uyuşmazlıkları görüşmek üzerine kuruludur. Bu tüzel kişiliklerin kamusal yaptırım gücü tek başına mevcut değildir. Bir kararın alınması için gens liderlerinden ve genslerden rıza aranmaktadır. En çok rastlanan kamusal uyuşmazlıklar arasında savaş ve cinayet gibi toplumsal nitelikli sorunlar yer almaktadır.[624]

Engels, devletin varlığını görmemiz için katılımcılardan ayrı bir kamu gücünün varlığını aramaktadır. İrokua genslerinde böyle bir yapı mevcut değildir. Nüfusun seyrekliği ve üretimin üretkenliğinin düşüklüğü Amerika genslerinin toplumsal maddi sınırını çizmiştir.[625] Yine de Engels de Marx da devletsiz bir toplumun var olabileceğine dikkat çeker, hatta devletli toplumla ortak sorunlara devletin birçok kaynakla sunamadığı çözümlere onlar çok daha az kaynakla ulaşmaya çalışırlar.[626] Aynı maddi koşullar da toplumsal sorunların daha büyük bir hale gelmesine olanak tanımaz. Yine de bu tür bir örgütlülük hali yıkılmaya mahkumdur. İrokua barbarlığın eşiğini aşamamış bir toplumdur, gensler arasında barış anlaşması yoksa savaş olağan bir haldir. Dini ritüeller ve gelenekselleşen ilişkiler halinde doğanın onlara sunduğunun dışına çıkamamış, bu nedenle de devleti gerektirecek bir seviyeye ulaşamamışlardır.[627]

3. **G**ensin Yıkılması ve Devletin Doğuşu

Engels ve Marx, İrokua genslerinden sonra Yunan ve Roma genslerine baktıklarında temel farklılıklara rastlayamazlar bilakis gensler arası benzerlik neredeyse birbirinin dengi haldedir.[628] İrokua gensinin oluşturduğu kamusal kurumlar savaş ve barış dönemi için liderler seçiyor, toplumsal sorun ve uyuşmazlıklarını genslerin bir araya gelip oluşturduğu meclislerle çözüyordu. Miras ve aile ilişkileri de kendi gelişimleri içinde zenginliği koruma iradesini göstermekteydi. İrokua'nın neredeyse birkaç yüz yıl önceye kadar tabii olduğu bu hayat Yunan ve Roma genslerinde günümüzden iki bin beş yüz yıl önce mevcuttu. Aradaki fark nüfusun ve coğrafyanın kendine özgü biçiminden kaynaklanıyordu. Yunan ve Roma toplumlarında daha yoğun bir nüfus daha dar bir alanda yaşıyordu. Lehçe farklılıkları mevcut olsa da Amerika yerlilerine göre daha azdı.[629] Yunan gensinde de mirasın gelişimi soy çizgisinin gelişimiyle başa baş ilerliyordu ancak İrokua'nın aksine Yunan

[624] Engels, Ailenin, ss. 110-113; Marx, Etnoloji, ss. 78-80.
[625] Marx, Etnoloji, s. 69-70.
[626] Marx, Etnoloji, s. 83-85.
[627] Engels, Ailenin, ss. 121-123.
[628] Engels, Ailenin, s. 125.
[629] Engels, Ailenin, s. 130.

toplumunda özel mülkiyet niteliksel bir gelişim içindeydi. Bu nedenle de mirasın gens içinde kalması çok daha büyük bir önem arz ediyordu.[630] Bunu göz önünde tutarak Yunan gens yapısının temel özelliklerine değinelim. Ortak atayı temsil eden tanrıya ibadet ve bu ibadet için rahiplik yapılması, ortak ve karşılıklı miras ilişkileri, ortak mezarlıklar, kamusal mülkiyetin yönetimi için lider seçilmesi, genslerin fratrilerde birleşmesi ve ortak ibadetler düzenlenmesi, baba hukukuna dayalı soy çizgisi ve mirasın gens içinde kalması için zorunlu hallerde gens içi evliliğin yapılması Yunan gens yapısının temel özelliklerindendir.[631] Yukarıda emek ile aile ilişkisinin birbirini etkilediğini, emeğin üretkenliğinin ihtiyacın fazlasını yaratamadığı sürece temel toplumsal ilişkinin aile çevresinde gerçekleştiğini belirtmiştik. Uygarlığa doğru giden yolda Yunan gensi bir sıçrayış gerçekleştiriyor ve mirasın gens içinde kalması için kandaşlığa dayalı oluşmuş miras ilkelerini zenginliği korumak adına bozuyor.

Özel mülkiyetin ve nüfusun gelişmesiyle iş bölümü de bu yönde ilerledi, Yunan toplumunda zanaat, tarım ve hayvancılık arasında belirgin iş bölümleri ortaya çıktı. Her ne kadar daha önceden üzerinde durmuş olsam da ayrıca yine belirtmek gerekir ki bu ilişkilerin meydana gelmesi ve gelişmesi uzun bir zaman dilimi içinde birbirini etkileyerek ve etkilenerek gelişmektedir. Fratrilerin bir araya gelerek oluşturduğu kabilelerin İrokualar gibi kamusal kurumları bulunmaktaydı.[632] Bu kurumlar konsey, halk meclisi ve askeri liderden oluşmaktadır. İrokualara benzer şekilde konsey uzlaşmazlık ve kamusal sorunların çözümü ve karar alınmasında görev alıyor, halk meclisi daha az ayrıntılı ve toplumun tümünü ilgilendiren konularda karar veriyor ve askeri lider de savaş zamanında topluma yön veriyordu.[633] Burada şöyle bir nüans ve gelişkinlik göstergesi var, Yunan toplumunda zaman içinde konseye gensin yöneticisi katılım sağlıyorken nüfusun ve zenginliğin artmasıyla konsey üyeleri seçimle görev almaya başladı, bu durum kamusal alanda daha güçlü olanların konseye katılmasını varsayarken geleceğin aristokrasini de oluşturmaktadır.[634] Roma gensinde ise bu organın katılımcıları olarak gensin en yaşlı babaları yer almaktaydı. Bu durum İrokua'nın tersine Yunan ve Roma genslerindeki hem soy hem de maddi varsıllık gelişmişliğini göstermektedir.[635] Toplulukların gelişimi sırasında Yunan toplumunun demokrasisi etkin bir şekilde varlık gösteriyordu.[636] Askeri lider ise ilk başta savaş

[630] Marx, Etnoloji, s. 112.
[631] Engels, Ailenin, ss. 125-126, 129; Marx, Etnoloji, s. 114.
[632] Marx, Etnoloji, s. 119.
[633] Marx, Etnoloji, ss. 120-121.
[634] Engels, Ailenin, ss. 130-131; Marx, Etnoloji, s. 113; Bottomore, s. 39.
[635] Engels, Ailenin, s. 153.
[636] "…halkın resmi oylamasından hiçbir zaman söz edilemez; sadece gürültülü bir bağırış çağırışa toplanmış ahali <…> alkışını ya da memnuniyetsizliğini getirilmiş kişiye gösterir, ve

zamanlarında yöneticilik yapan en üst komutandı, savaş bittiğinde ganimet dağıtımında söz hakkı sahibi değildi.[637]

Aynı uzun zaman diliminde Yunan toplumunu etkileyen bir toplumsal ilişki daha bulunmaktadır. Savaş esirlerinin köleleştirilmesi ve artık esirlerin gense dahil edilmemesi ile emeğin üretkenliği tahmin edilemeyecek ölçüde arttı. Özel mülkiyetin başlangıcında ilk özel mülk nesneleri sürü hayvanları ve zanaatkarların üretim araçlarıyla sınırlıyken bunların üretimi ve üretim araçlarının kullanılması için sınırlı bir iş gücü mevcuttu.[638] Üretim döngüsüne köle emeğinin katılması, savaşların artık köle ve ganimet elde etmek için yapılması ve Yunan kabilelerinin deniz ticaretinde gelişmesiyle birlikte tüm mülk sahipleri ihtiyaçlarında çok daha fazla ürüne sahip olmaya başladılar.[639] Üretim ve ticaret ilişkilerinin gelişmesi toprak üzerindeki kamusal mülkiyeti de gereksiz bir hale getirdi. Toprak da artık diğer özel mülkiyet araçları gibi alınıp satılabilir bir nesne haline geldi. Tüm bu ilişkilerin yan yana ve aynı anda gerçekleşmesi gens ve gensle gelişen fratrilerin, neticede kabilelerin ve tüm Yunan toplumunun yadsınmasına vardı.[640]

Gens tipi akrabalık ilişkilerine dayalı toplumsal örgütlenme baskın ve güçlüyken Atina'da yaşayan kabileler kendilerine ait olan toprak üzerinde yaşamaktaydı, toprak bir bütün olarak gense ait olduğu için alınır satılır bir nesne değildi bilakis toprağa bağımlılık ve toprağın işlenmesi için gerekli olan iş gücü nedeniyle tüm bir gensin sahip olduğu toprak bir miras nesnesi dahi değildi. Onun üzerinde duranlar yalnızca zilyetlik sahibi olarak toprağı işlemekteydi. Bu halde de herkes kendi toprağının üstünde kendi yaşamını üretme zorunluluğu ile karşı karşıyaydı. Toplumsal refahın artması, ki özellikle toplum içindeki özgür yurttaşların zenginlik farklarının ortaya çıkması ile demokrasinin dengeleri de bozulmaya başladı. Toprağın el değiştirmesi gense son darbeyi vurdu çünkü toprak sahipleri, toprağın el değiştirmesiyle, yer değiştirmeye başladı.[641] Önceden genslerin oluşturduğu fratriler kendi içlerindeki sorunu konseye ya da meclise taşımadan halledebilirken yerleşiklerin yer değiştirmesiyle bir fratrinin egemen olduğu toprakta o fratriye dahil olamadığı için fratrinin imkanlarından yararlanamayan özgür mülk sahipleri oluşmaya

---

gerçekleşebilmesi için halkın birlikte tepkisinin zorunlu olduğu bir durum söz konusu olduğunda, Homeros bize halkın kendi iradesine karşı zorlanacağı bir araç sunmaz <…>" "…sadece savaş hizmetinde şef savaşçıya "itaat" istiyor. Greklerin Troya karşısında sadece bir sürü olarak belirdikleri düşünülürse, *agora*'da yeterince demokratik olunduğu kesin" Marx, Etnoloji, ss. 122-123.

637 Engels, Ailenin, s. 133.

638 Marx, Etnoloji, s. 123.

639 Engels, Ailenin, ss. 140-142.

640 Engels, Ailenin, s. 145.

641 Marx, Etnoloji, ss. 130-131; Engels, Ailenin, s. 130, 141.

ve kalabalıklaşmaya başladılar.[642] Değişen toplumsal yapı, gitgide zenginleşen topluluklar ve köle emeği ile zenginleşen toplum mevcut toplumsal kurumlarla uyumsuzluk içindeyken yeni ihtiyaçlar yeni bir toplumsal yapıyı çağırdı. Devlet doğuşu bu zaman dilimde gerçekleşti.[643]

4. Devletin Kurulması

> "Toplumun maddi üretici güçleri, gelişmelerinin belirli bir aşamasında yürürlükteki üretim ilişkileriyle -ya da, aynı şeyi hukuki dille ifade edersek, o güne kadar bağlı bulundukları mülkiyet ilişkileriyle- çatışmaya girerler. Üretici güçlerin bir zamanlar içinde geliştiği biçimler olan bu ilişkiler şimdi onların prangalarına dönüşür. Böylece toplumsal bir devrim dönemi başlar. Ekonomik temellerin değişmesiyle birlikte bütün o koca üstyapı da aşağı yukarı bir hızla dönüşür."[644]

Yukarıdaki alıntı ilk bölümden beri birçok defa tekrar tekrar işbu eserde yer almaktadır. Bunun nedeni ise maddi hayatın soyutlanmasının özetinin bu anlama sahip olmasıdır. Atina'da gense dayalı toplumun oluşturduğu kamusal hayat barbarlığın son döneminde işlerliğini yitirmişti. Bu durumun ötesinde kamusal kurumlara yönelik ihtiyaçlar yeni bir kamusal düzeni gerektirmekteydi. Bu ihtiyaca yönelik ilk radikal değişim Atina'da merkezi bir yönetimin kurularak kabilelerin o zamana kadar yürüttüğü görevlerin bu yönetimce idare edilmesi oldu. Bu durumda toplum soylular, zanaatkarlar ve çiftçiler arasında bölündü, idari görevler soylulara verilse de yürütmenin ilkesi ortaklık üzerine kuruldu.[645] Soyluluk ise önceden de yönetimde yer alan güçlü ailelerin elindeydi. Bu durum gensin parçalanmasıyla biçim değiştirdi. Artık toplumsal yapı gens üzerine değil özel mülkiyet üzerine kurulmuştu.[646] Bu aşama bir kez kaydedildikten sonra toplum yeni bir yola girdi, köle emeğinin üretkenliği, sürekli köle elde edilmesi, ticaretin ve ganimet savaşlarının artması zenginliği arttırdı. İlk bölümde değinildiği gibi zenginlik ile fakirlik doğru orantılı bir biçimde birbirini etkiler. Özel mülkiyetin esas alındığı bu yeni toplumda özel mülkiyetin ipoteği ve para ilişkileri de ön plana çıktı. Para, gensi yendi. Borçlular borçları karşılığında mülklerini ipotek verdiler, bu yeni maddi ilişki virüs gibi yayıldı. En sonunda ise borcunu ödeyemeyenler borçları karşılığında çocuklarını alacaklıya köle olarak vermek zorunda kaldılar. Toplumsal ilerleme aynı zamanda ve fasılasız bir

---

642 Marx, Etnoloji, s. 125.
643 Engels, Ailenin, s. 135.
644 Marx, Hayalet, s. 434.
645 (Devleti kurduğu atfedilen Theseus hakkında.) "Gentes'in şeflerini kendi aileleriyle birleştirme ve toplumun güçlerinin konuşlandığı başlıca makamları elde bulundurma hakkıyla birlikte birçok gens'ten zenginleri kendi içinde tutma niyeti açık." Marx, Etnoloji, ss. 126-127; Engels, Ailenin, ss. 137-138.
646 Engels, Ailenin, s. 138.

halde toplumsal gerilemeyi doğurdu. Babalık soy çizgisini sağlamak için ilerleyen gens en sonunda kendi mirasçısını köle olarak alacaklıya teslim etti.[647]

Yeni icat olunan devlet yürütme işlerinin yanında önceden özgür toplumun tümünün katıldığı şiddet gücünün bir ikamesini yarattı. Denizler üzerinde gelişkinliği nedeniyle ilk kamu silah gücü, gemiler ve atlı askerler üzerine yoğunlaştı. Bunun için de Atina kabileleri, gemi ve silahlı asker temin etmekle yükümlü kılındılar. Bu yükümlülük gensin son parçalarına da büyük bir zarar verdi çünkü önceden kendileri için savaşıyorken şimdi üst kamusal bir güç için asker yetiştiriyorlardı ve bu kamusal güç kendi isteklerinden bağımsız olarak hareket edecekti.[648] Bu sırada yeni devlet, ilk siyasal reformlarını da gerçekleştirdi. Köle edinmenin başı boş seyrinin verdiği 'kamusal' zarar köle edinmenin ve ipotek vermenin sınırlandırılmasıyla alacaklı aleyhine iptal edildi. Konsey yapıları değiştirilerek kabilelere yer verildi, meslek ayrımı yerine gelire göre bir ayrım yapılarak kamusal görevlerde yer alma kriteri bu ayrıma göre yeniden belirlendi. Bu reformlar sonrasında da sınıf savaşımları ve onların görünür hali olan 'kamusal ihtiyaçlar'a göre yönetim yeniden düzenlendi. Gense dayalı örgütlenme yerleşime dayalı örgütlenmeye çevrildi. Yerleşim birimleri kendi yöneticilerini ve yargıçlarını seçebilme imkanına eriştiler.[649]

Devletin varlığının son karakteri de bu sınıf savaşları, toplum içinde gelir dengesizliği (ve dolayısıyla bunun sonuçları) ve köle varlığına göre son ihtiyacını tamamlamaya girişti. Kamusal bir şiddet aygıtı olarak ordu mevcuttu ve özgür yurttaşlardan oluşmaktaydı. Bu şiddet aygıtının temeli savunma ve kölelere karşı koruma amacındaydı. Kamusal güvenlik yalnızca dışarıdan gelmesi muhtemel bir saldırıya karşı hazırlık yaparak sağlanamazdı. Devletin son veçhesi polis teşkilatlanmasıyla tamamlandı. Kişi başına yirmi kölenin düştüğü Atina'da küçük çaplı isyanları ve kalkışmaları bastıracak, kamu güvenliği ve düzenini tahsis edecek bu yapıyla devlet otoritesi kamunun her yerinde, toplumdan bağımsız ve zaman zaman ona karşı olarak sağlanmış oldu. Polislik askerliğe nazaran halk gözünde incitici bir şeydi, askerlik gibi düşmana karşı alınan bir görev değil bilakis halka ve kölelere karşı incitici bir iş bölümüydü. Bu nedenle polis/jandarma yapısı kölelerden oluşturuldu. Uygarlığa giden yolda, özel mülkiyet gelişmiş, bir üretim aracı olarak zor araçları kullanılmış, köle emeğinin üretkenliği ile önceki toplumların hayal edemeyeceği zenginlikler kazanılmıştır.[650] Bu yönde kamusal düzeni sağlayacak, yönetimsel

[647] Engels, Ailenin, s. 139; Marx, Etnoloji, s. 129.
[648] Engels, Ailenin, ss. 146-147; Marx, Etnoloji, s. 128.
[649] Engels, Ailenin, ss. 143-144; Marx, Etnoloji, ss. 132-134.
[650] Engels, Ailenin, ss. 146-147.

ihtiyaçları karşılayacak, iç ve dış tehlikelerden korunacak bir toplumsal yapı oluştu. Bu toplumsal yapı toplumdan bağımsız bir tüzel kişiliktir. Tüzel kişiliğin kendi karakteri itibariyle onu oluşturan ve yöneten insanların faydası ölçüsünde hareket eder.

5. Doğu Despotizmi

Şu aşamaya kadar devletin oluşumunda Amerika, Yunan ve Roma toplumlarının gelişimleri incelendi. Nüfusunun özellikleri nedeniyle devlet oluşumuna ihtiyaç duymayan Amerika halkları, özel mülkiyetin gelişimi ile toplumsal yapısı baştan aşağı değişen ve bu değişikliğe uyum sağlamak için icat edilen batı devletlerinin yanında, Ön Asya'nın doğusunda kalan ve gelişimleri diğer iki coğrafyaya benzemeyen bir devlet biçimi daha bulunmaktadır. Marx ve Engels'in doğu despotizmi adıyla andığı bu devlet biçiminin oluşması ve gelişimi kendi koşulları ölçüsünde gerçekleşmiştir. Önceki iki tür kamusal yapılaşmaya nazaran Marx ve Engels'in elindeki kaynak ve bu konuya ayırdıkları ilgi doğu halkları için daha azdır.[651] Eldeki bilgi göz önünde bulundurulduğunda doğu despotizminin ya da diğer adıyla Asya tipi üretimin anlaşılması için ilk iki başlığı yeniden gözden geçirmek gerekmektedir.

Amerika ve Avrupa topluluklarının ortak gelişim özellikleri kısaca topluluk üyelerinin soy bağı üzerinde gelişmesi ve Avrupa gensi için özel mülkiyetin oluşup büyümesi, yine bu oluşumun da köle emeği, para ve ipotek ilişkilerinin birbirini iterek iş bölümü ile emeğin üretkenliğinin arttırılmasına dayanmaktadır. Avrupa'da toplumsal ilerleme, her ne kadar gerilemeyi yanında getirse de bu itkilere bağlı koşullanmıştır. Köle emeğinin kazandırdığı zenginlikle tarım, hayvancılık ve henüz zanaat boyutunda olan sanayi gelişmiş, dolayısıyla bilim, sanat ve mimari dünyada kendisine kalıcı bir yer edinmiştir. Amerika ve Avrupa modellerinin ortak yanları, genslerin varlığı ve bir araya getirerek oluşturduğu kabilelerin toplumsal ilişkileri ile belirginlik kazanmaktadır. Temel üç ortak ve soyut yan, dini ritüellerin varlığı ve gelişmişlik seviyesine göre dini liderin kamusal otoritesinin varlığı, kamusal ihtiyaçların karşılanması için zaman içinde maddi ve toplumsal güce göre biçim değiştiren, aynı zamanda dini role sahip, yöneticilerin varlığı ve son olarak da savaş dönemlerinde yönetim yetkisine sahip komutanların varlığıdır.

Amerika'da coğrafya, nüfus ve düşük üretkenlik nedeniyle ilerleme sağlayamayan toplum; Avrupa'da özel mülkiyetin, ticaretin ve şiddetin zenginliği kutsamasıyla devleti icat etmiştir. Avrupa'nın yanında, coğrafya itibariyle Avrupa'ya

[651] "Yer darlığı nedeniyle, bugün bile çok farklı yabanıl ve barbar halklarda katıksız ya da bozulmuş biçimde var olan gense dayalı kurumlara ya da bunların Asya'daki uygar halkların eski tarihlerindeki izlerine giremiyoruz" Engels, Ailenin, s. 163.

benzemeyen ancak ticaret ve şiddet vasıtasıyla Avrupa ve Ön Asya ile iletişimi olan doğuda -ki bu doğu Marx ve Engels eserlerinde Hazar denisinin doğusunda Japonya'ya, Asya Rusya'sından Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır- devletin ve kamusal ilişkilerin gelişimi kendi özgül yapısı ve diğer toplumsal yapıların ortak gelişimi çevresinde süregitmiştir.[652] Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki Marx'ın çalışmalarında doğu ve batı toplumları arasında özcü bir yaklaşım bulunmamaktadır. Marx'ın temel yaklaşımı üretim ilişkileri, iş bölümü ve bunları kapsayan mülkiyet biçimi üzerinde gelişmektedir.[653]

Doğu coğrafyası bizatihi özgün bir yapıya sahiptir. Tarım alanları, dağlar ve çöllerle birbirinden ayrılmıştır. Coğrafyanın tümü rakipsiz bir genişlik içindedir. Yabanıllığın başından beri insan toplulukları kendi hayatlarının üretim ihtiyaçlarını gidermek için coğrafyanın her yanına dağılmış, kendi soy grupları içinde, kendi üretim ilişkilerine göre mesken edinmişlerdir. Karl Marx ve Friedrich Engels'in kafalarındaki en büyük soru Avrupa'da gelişen zenginliğin ve özel mülkiyetin neden doğuda varlık kazanamadığıdır.[654] Toplumların gelişimini maddi hayatın üretimine, maddi hayatın üretimini, özel mülkiyetin ve iş bölümünün gelişimin koşullarıyla açıklayan kuramları, mülkiyet biçiminin ilk halini devlet (kamu) mülkiyeti ve sonrasında gelişen özel mülkiyet ile açıklamaktaydı. Batıdaki toplumsal gelişme kendi ihtiyaçlarını gidermek için kurumlar üretebilmişken benzer toplumsal sorunlara sahip doğu toplumlarının oluşması da kendi özgül varlık koşul ve ilişkileri açıklanabilir.

Doğu toplumlarında toprağın özel mülkiyeti bulunmamaktadır.[655] Avrupa'da da toprağın özel mülkiyetinin kazanılması hayvancılık, zanaat ve ticaretin gelişimi ve bunları içeren şiddetin ve köle emeğinin yaygınlaşmasıyla yani tek öbekle kentin gelişimi ile meydana gelmişti.[656] Doğuda ise insan toplulukları merkezi yerleşim birimlerine ulaşacak bir birikim elde edememiştir. Coğrafyanın büyüklüğü ve engelleri toplumların bir araya gelmesine ve mübadelede bulunmasına Avrupa'daki yapısının aksine izin vermemiştir.[657] Bunların öncülü olarak en önemli konu ise tarımın kendisidir. Toprak mülkiyeti, belirtildiği gibi topluluğa aittir ve onun üzerinde bulunanlar onu alıp satamaz ancak zilyedi olarak onu kullanabilirler.[658] Bu bir zorunluluk ilişkisinin

[652] Lütfi Sunar, "Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Doktora Tezi, 2010, s. 103.
[653] Musto, s. 121.
[654] Karl Marx ve Friedrich Engels, **Din Üzerine**, çev. Kaya Güvenç, 6. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2019, (Din), s. 115.
[655] Marx, Grundrisse, 446; Marx ve Engels, Din, s. 115.
[656] Marx, Grundrisse, ss. 448-449.
[657] Marx, Grundrisse, s. 457.
[658] Marx, Grundrisse, s. 446.

ürünüdür çünkü yaşamı üretmenin başka bir yolu mevcut koşullar içinde mümkün değildir. Bir adım daha ilerlersek tarımın yapılması da kendi içinde birçok gereklilik barındırmaktadır, toprak bakımı, toprağın sulanması ve ürün yetiştiren topluluk emeği olmaksızın üretilemeyecektir.[659] Maddi hayatın üretimi, bu koşullar altında, toprak ürünlerinin üretimi için kamusal bir gücü oluşturmaktadır. Marx ve Engels'e göre doğu halklarını anlamanın anahtarı budur: Toprakta özel mülkiyetin olmaması ve toprağın iskanı için kamusal bir gücün oluşması.[660]

Nasıl ki Agamemnon bir basileus olarak komutanların en büyüğüydü ancak kral değildi[661], doğu toplumlarının kamusal gücünün gelişimi de askeri otoritenin ve dolayısıyla askeri demokrasinin gelişimiyle yani basileusun bir adım ilerisine geçişle ilerlemiştir. Bu iddianın kaynağı ise köy hayatı üzerine inşa olunan ve kendi ihtiyaçlarını köyün kendi içinde gideren doğu halklarının kentlerinin oluş hareketlerinden elde etmekteyiz. Doğu kentleri, merkezi yönetiminin ordusunun çevresinde varlığı devam ettirebilmiştir. Batıda mülk sahiplerinin yetiştirdiği ve orduya teslim ettiği ordu mensupları, doğuda devletin ve onun şehirlerinin içinde mevcuttur. Dolayısıyla merkezi yönetim ve ordunun yaşaması için kentler gereksinimler ölçüsünde gelişir. Orduların sefere çıktıkları zaman beraberinde neredeyse kenti de yanlarında taşırlar. Öyle ki yüz binlerce kişinin hayatta kalması, savaşması ve başka toplumların zenginliklerini başarılı bir şekilde gasp edebilmelerinin koşulu onların bu ölçüde beslenmesi, giyinmesi, donatılması ve üremesini koşullamaktadır.[662]

Doğu despotizminin maddi gücü de sınırlıdır çünkü gelişmemiş özel mülkiyet, üretkenliği düşük kalan ürünleri yaratır. Devlet, vergi adı altında köylülerden toprak rantı alarak maliyesini oluşturur.[663] Özel mülkiyetin gelişmemesi toplumsal üst yapının da gelişimini sınırlandırmaktadır. Bunun nedeni ise köle emeğinin getirdiği zenginliğin, zaman kazancının ve iş bölümünün doğuda varlık kazanamamasıdır. Bu durumda da devletin ve onun başındaki yönetici sınıfın zenginlik elde etme aracı olarak sadece toprak rantı olarak vergi ve bir üretim aracı olarak fetihler kalmıştır. Engels bunca paragrafı en sade şekilde özetler: "Bir doğu hükümetinin hiçbir zaman üçten fazla dairesi olmadı: *maliye* (ülke içi yağma), *savaş* (ülke içi ve dışı yağma) ve *bayındırlık*

[659] Marx, Grundrisse, s. 447.
[660] Marx ve Engels, Din, s. 115.
[661] Engels, Ütopyadan, s. 133.
[662] Marx ve Engels, Din, s. 114; Bottomore, ss. 48-49.
[663] Karl Marx, Kapital, 3. Cilt, s. 715, 777.

(yeniden üretim için hazırlık)."[664] Hindistan'ı işgal eden İngilizler ilk iki bakanlığı sürdürebilse de bayındırlığı ihdas edemediği için verimli Hint tarımı harap olmuştur.[665]

Marx, devletin en basit halini şiddet ve rahip cübbesine indirgemiştir. Üç örneğe de baktığımızda şiddet en baskın halini doğu despotizminde gösterir. Yine de şiddet kurumları her toplulukta olmuş hele ki özel mülkiyetin varlığının ve yeniden üretiminin bir olmazsa olmazı haline gelmiştir. Rahip cübbesi ise kamusal sorunların çözümünü, dini ritüellerin gerçekleşmesini, ortak küme içinde insanların mevcudu kabul etmesini, ikna olmasını, rıza göstermesini ve mevcut ilişkilerin zenginliği ile yıkımını yürütmesini ifade etmektedir. Devletin kökeni bu oluş süreçlerinden ibarettir.

C. Burjuva Toplumunda Devlet

Burjuva toplumunda devletin durumunu, anlamını ve yerini öğrenmeden evvel birinci bölümde yer alan kuram yöntemini, sosyal ve ekonomi-politik bilgiler ile devletin kökeninden beri sahip olduğu niteliksel özellikleri yeniden göz önüne almak gerekmektedir. Burjuvazi tarihin sahnesine çözülen feodal ilişkilerin arasından, aynı devletin ortaya çıktığı sürece benzer şekilde, emeğin olağandan fazla üretken hale getirilmesi ve özel mülkiyetin ve yine özel mülkiyete bağlı ilişki ile gelişmelerin bir araya gelmesiyle çıkmıştı.[666] Uygarlığın başlangıcından beri toplumu geliştiren ve onu ileriye taşıyan toplumsal ilişkiler özel mülkiyet merkezinde çeşitlenen iş bölümü ve iş bölümüne denk olan mülkiyet, başlangıcından sermaye birikimine kadar tarım ve hayvancılık ile ev ve kent sanayisinin yetiştirdiği ürünlerle ilerlemiştir. Devletin oluşumuna yol açan temel ilişkilerden ticaret, ipotek ve faizin bir araya gelmesiyle oluşan pazarlar, toprak malikliğine dayanan egemen sınıfların yanında bir de tacirler sınıfını meydana getirmişti.[667] Ekonomi-politik başlıklı bölümde değinildiği üzere ticaret değer yaratmıyor, ürünlerin doğrudan üreticiden alınıp yabancılaştırılması yoluyla kar elde edebiliyordu. Ancak hatırlamak gerekir Marx ve Engels tarihi sınıf savaşlarının tarihi olarak tanımladı.

Yunan toplumunda en açık gelişimi izlenen devlet biçiminin temeli kamusal ihtiyaçları gidermekti.[668] Kamusal ihtiyaçlar devlet öncesinde de oluşan kurumlar vasıtasıyla giderilebiliyordu ancak gense dayalı toplumun özel mülkiyetle gelişen topluma yenilmesiyle birlikte ortaya çıkan sorunlar 'aile içinde çözülecek' sorunlar

[664] Marx ve Engels, Din, s. 115.
[665] Marx, Gazete, ss. 119-122; Marx ve Engels, Din, s. 116; Marx, Kapital, 3. Cilt, s. 335.
[666] Marx ve Engels, Komünist, ss. 22-23.
[667] Marx, Engels, Hukuk, s. 38.
[668] Engels, Ailenin, s. 136.

olma vasfını yitirdi. Kendi sınırları içinde 'özgür' insan, özel mülkiyetin getirdiği toplumda insanların azınlığını oluşturuyor, çoğunlukta kalan köleler bir eşya gibi kullanılıyor, bir makine gibi üretkenlik sağlıyor ve özgür insanlara toplumsal gelişim şansı veriyordu.[669] Savaşlar, sayıca artmasa da biçim değiştiren savaşlar halini almıştı, savaşın amacı ganimet ve köle elde etmek olmuştu. Bu durumda toplumun yeni sorunlarını çözecek, köleleri zapt edecek, borçları nedeniyle mülksüz kalan hatta köleleşen insanları yönetme becerisi sergileyebilecek, bir bütün olarak insan grubunu savunacak, yeri geldiğinde çeşitli amaçlarla başka insan gruplarına kendi kamusal ve tüzel kişiliği adına saldıracak ve nihayetinde, ilk başta egemen genslerin sonrasında ise özel mülk sahibi egemen sınıfın yönetiminde olacak devlet formu icat edildi.[670]

Şimdi, şimdiye kadarki anlatıyı son kez toparlamak gerekiyor. Burjuvazi, en kristal biçimiyle İngiliz topraklarında kendisine savaşacak bir cephe bulmuştu. Feodal beylerin kraliyet savaşında çoğunluğu yok olan aristokrasinin karşısına özgür emeğin yarattığı artık değerle çıktı. Kıta Avrupası, iş bölümüne dayanan manifaktür tarzı üretimi, ticareti ve bankacılığı geliştirmiş, sömürgecilik ile coğrafi keşifler hammadde birikimini sağlamıştı. Koşullar emeği üretken hale getirip toplumsal bir ilerleme kaydetmek için uygundu. Tarımın ve hayvancılığın serf emeği yerine özgür ücretli emekçi ile doğrudan üretilmesi, toprakların kiraya verilmesi ve çitlenmesi, topraksız kalan köylülerin işçileşmesi ile önce tarımda ve sonra sanayide özel mülkiyetin yarattığı ilerleme sermayeyi yarattı. Köle emeğinin iş bölümünün farklı sahalarında gelişimlere katkı sunması gibi artık değer üretimine dayalı oluşan zenginlik burjuva toplumunda da iş bölümünde ilerleme kaydetti. Üst yapı kurumları değişmeye ve değişim gösteremediği yerde kendi krizini yaşamaya başladı. Anılan aşamalar yukarıdaki sayfaların bir çeşit özeti de olsa elimizde bulunan kısıtlı malzemeyi en verimli şekilde kullanabilmek için tekrar tekrar hatırlanması gerekmektedir.

1. **B**urjuvazinin Siyasi Mücadelesi

Özel mülkiyet ilişkilerinin, artık değer üretimine doğru ilerleme göstermesi, Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalan kaynak ve insanlarının yarattığı değere karşılıksız ve şiddet yoluyla el koyması, feodal ilişkilerin yüz yıllar boyunca biriktirdiği yönetim

[669] "Atina'nın en parlak döneminde kadınlar ve çocuklar dahil Atinalı yurttaşların toplam sayısı 90.000 civarındaydı ve bunların dışında her iki cinsten 365.000 köle ve koruma altındaki 45.000 kişi (yabancılar ve serbest bırakılmış köleler) vardı. Yani, yetişkin erkek yurttaş başına en az 18 köle ve ikiden fazla koruma altındaki kişi düşüyordu. Köle sayısının yüksekliğinin nedeni, bunların pek çoğunun imalathanelerde, büyük mekanlarda gözetmenlerin denetimi altında birlikte çalışmasıydı." Engels, Ailenin, s. 148.

[670] Marx ve Engels, Hukuk, s. 45.

anlayış ve biçiminin kendi içindeki ve burjuvaziye karşı yenilmeye başladığı çözülmeyle burjuvazi kendisini üreten ilişkilerde karşı konulamaz bir güç kazanmıştır.[671] Kıtanın geneline hükmeden yeni piyasa anlayışının getirisi olan ticaret ilişkileri ve faizciliğin getirisi burjuvazinin cebine girerken, İngiltere'de de toprak mülkiyetine dayalı üretimin çözülüp toprağın ücretli emek güçleri tarafından işlenmesi, yine toprakların tarım yerine hayvancılık lehine kullanımının tarım üzerine hayat kurmuş köylüleri topraksız bırakıp onları şehre, manifaktüre, kuralları burjuvazi tarafından parçalanan loncaya, dilenciliğe, fuhşa ve serseriliğe itmiştir. Burjuvazi hem kıtanın kuzey batısında hem de adada maddi iktidar sahibi haline gelmiştir.

Burjuvazinin o günlerde egemen olan siyasi ilişki ve devlet iktidarı ile yaklaşımı da burjuvazinin kendi maddi gücü çerçevesinde gelişmiştir. Burjuvazi elinde bulundurduğu meta zenginliği ve buna paralel büyüyen, tarım, hayvancılık ve lonca üretiminin yarattığı üretkenliği düşük ürünlerin karşısına manifaktürle, dünya ticareti, dünya sömürüsü ve gelişmiş bankacılıkla üstün gelmiştir. Orta çağın sonunda güçsüzleşen, geliri ekonominin feodal kaynaklarıyla günden güne düşen, siyasi yozlaşma ve iç çelişkilerinin geleceğini tükettiği, sömürge savaşlarından ve kazançlarından başka rekabette ileri gidemeyen eski dünyanın devletinin güçsüzlüğüne burjuvazi yetişmiştir. Almanya'dan Hollanda'ya, Fransa'dan İngiltere'ye kadar mali krizlerle boğuşan krallıkların borç kaynağı burjuvazi olmuştur. Borç ilişkisi ilk ve antik halinde nasıl köleciliği, toplumsal ilerlemeyi ve bunların sonucu olarak zenginlik ve fakirliği büyütmüşse, burjuvazinin devletle ilişkisi de benzer sonuçlar yaratmıştır. Devlete kredi veren burjuvazinin devletle ilişkisi devletin burjuvaziye bağımlılığına dönüşmüştür. Borçla büyüyen ve kendi zincirlerini kırıp yeni bir dünya yaratan gens kendi çelişkisinin sonunda kendi çocuğunu ve hatta kendisini alacaklıya köle olarak verdiği gibi feodal devlet ve onun organları da git gide burjuva sınıfının üyelerine karşı benzer sona yaklaşmaktadır.[672]

1848'in Londra'sına, yukarıdaki tarihsel adımlara ara verip geri dönelim. Fransa'da mali aristokrasi ve hanedanın paradan başka ilah tanımayan yönetimi son bulmadan birkaç ay önce yayımlanan "Komünist Manifesto"da işçi sınıfına bağımlı ve onu da günden güne öldüren burjuva sınıfının gelişimi açıklığa kavuşturularak başlamaktadır. Marx ve Engels, manifestoda burjuvazinin öncelikle sermaye üretimi, bunun getirisi olan toplumsal gelişimi ve nihayetinde siyasi mücadelesini incelerken şu ifadelere yer vermektedir:

[671] Marx ve Engels, Komünist, ss. 25-26.
[672] Marx, Hayalet, s. 582; Marx, Fransız, s. 42; Marx ve Engels, Hukuk, s. 131.

> "Burjuvazinin bu gelişme aşamalarından her birine ona denk düşen siyasi bir ilerleme eşlik etti. Feodal beylerin hâkimiyeti altında ezilen bir zümre, komünde silahlı ve kendi kendini yöneten bir birlik olan; kimi yerde bağımsız bir kent cumhuriyeti, kimi yerde monarşinin vergi ödemekle yükümlü üçüncü zümresini oluşturan, daha sonraları da manifaktür döneminde soyluluğa karşı bir ağırlık unsuru olarak ya meşruti monarşiye ya da mutlak monarşiye hizmet eden, genel olarak büyük monarşilerin temel taşı olan burjuvazi en sonunda, büyük sanayinin ve dünya pazarının oluşmasından bu yana modern temsilî devlette siyasi hâkimiyeti tek başına ele geçirdi."[673]

Devletin iç örgütlenmesi ve var oluş biçimleri her coğrafyada kendine has, özgül ve geçmişten beri birikmiş bir yapıda olsa da devlet icat olduğundan beri belirli, anlaşılabilir ve soyutlanabilir görevlere ve özelliklere sahiptir. Kamusal sorunların çözümü, toplumsal ihtiyaçların giderilmesi, diğer toplumlarla ilişkilerin yürütülmesi, toplum içi doğrudan üretici -ve doğrudan üretici olduğu için ezilen- sınıfın kontrol altında tutulması ve kümülatif olarak büyüyen bunca ilişkide yurttaşlarını ikna eden, mevcut koşulların güvenliği ile sürdürülebilirliğini sağlayan bir kamusal tüzel kişilik bu görevlerin özetidir. Devlet bunları kendi tüzel kişiliği ile toplumdan ayrı ve onun üstünde kalan yönüyle bir çeşit yabancılaşmayla var olarak görevlerini yerine getirir.[674] Devletin bir diğer ve görevlerini yerine getirmesine yol açan özelliği ise yönetici sınıfın her toplumda ve her zamanda mülk sahibi, toplumsal gücü elinde bulunduran ve tek özetle üretim araçlarının sahibi insanlar tarafından yönetilmesidir.[675]

Burjuvazinin tarihsel gelişimi içinde kendi cahilliği, bilinci, etkinliği ve kazandığı rekabete dayalı ve onun sonuçlandırdığı güçle siyasi kaynak paylaşımı, güç kontrolü ve yönetimde kendisi için yer talep etme zorunluluğu da bu koşullar altında doğmuştur. Marx ve Engels, üç farklı coğrafyada üç farklı biçimde burjuvazinin mücadele ettiğini ve bunların da olanak ve olasılıklar ölçüsünde kazanımlar ettiğini ileri sürer ve iddialarını serimler. Bu üç farklı mücadele Almanya ve Hollanda'da din şemsiyesinin altında Luther ve Calvin'le gerçekleşir; İngiltere'de iç savaş, kralın devrilmesi, cumhuriyetin ilanı ile Fransa'da çok daha şiddetli bir eleştiri, çok daha ileri giden bir terör ve burjuvazinin koşulsuz hakimiyeti ile Avrupa'nın ve onun sömürdüğü, ürün sattığı ve her coğrafyada bir şekilde kendisine mahkum ettiği dünyanın yönetimini ele geçirir.

Burjuva üretim ilişkisi, bu üretim ilişkisine denk düşen özel mülkiyet ve iş bölümü feodal toplumun en gelişkin toplumunun bağrından yetişmektedir. Bu nedenle de kendi ifadesini ancak feodal toplumun toplumsal ilişkilerinde yaratabilmektedir.

---

673 Marx ve Engels, Komünist, ss. 23-24.
674 Marx ve Engels, Hukuk, s. 135; Engels, Tarihsel, s. 22.
675 Marx ve Engels, Komünist, s. 24.

Kendi varlığını üretebilmek, gücünü ve kendisini koruyabilmek için burjuvazinin devlet gücünü elde etmesi, onun ortağı olması yani onun düşmanı olmaması gerekmektedir. Kapitalist üretimin gereklikleri ve kendisini dünyada ortaya koyuş tarzı bellidir. Ticaret özgürlüğü, faiz özgürlüğü, yurttaşların eşitliği -ki özgür emek olmaksızın artık değer elde edilemez- ve mülkiyetin korunması tek sloganla "serbest rekabet" tüm maddi ve toplumsal ilişkilerin var olmasının tek şartı ve tek talebidir. Ticaretin genişlemesine sınırlar koyan, faizi yasaklayan, mülkiyete kendi yararına ya da daha alışılagelmiş ifadesiyle "kamu yararına", "kilise yararına, "devlet yararına" el koyan ve keyfince müdahale eden eskimiş feodal toplumun ise kendini ifade edişi binlerce yıllık ideolojisi olan dindir. Dinin devlet gözünde resmiyet sahibi ve onun adına yöneticisi olan kurumu ise Katolik kilisedir. Toplumun gelişimi ve çelişkisi hem nedeni hem de sonucu olan bu zıddiyet burjuvazi ve onun dolaylı yaratımı olan sivil toplum ile yönetici, aristokrat, soylu sınıfları karşı karşıya getirmiştir.

(1). Luther ve Calvin

Luther böyle bir zamanda ilk burjuva mücadelesine girişti. Burada dikkat çekmek ve yanlış anlaşılmaları önlemek adına belirtmek gerekir ki ne oluşan toplumsal ve maddi koşullar ne de Luther ve Calvin gibi kişilerin bireysel etkinlikleri tek başına belirleyicidir. Hayatın olağan akışı, gözlemlenebilir ve tecrübe edilebilir çevre ve materyalist tarih eleştirisi tek bir dünya ve o tek dünyanın birbirinin içine girmiş, sürüklenen ve sürükleyen, birikerek artan ilişkileri içinde birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir. Marx ve Engels'in temel tarih eleştirisi bu bakışa dayanmaktadır. Tekrar hatırlatalım, Marx, "İnsanlar tarihlerini kendileri yapar; ama onu özgür iradeleriyle değil, kendi seçtikleri koşullar altında değil, dolaysız olarak önlerinde buldukları, verili, geçmişten devrolan koşullar altında yaparlar."[676] demişti. İnsanın zihnini geçmiş oluşturur, geçmişin getirdiği, şimdi için yararlı ya da zararlı her birikim insan zihninin kaynağını kendi eteri ve ziftiyle doldurur. Zaten bu nedenle insan şimdinin çelişkisine düştüğü zaman geçmişin bilimini, geçmişin tarihini ve geçmişin felsefesini yardıma çağırır.[677]

"Luther işte bu şekilde kendisini Havari Pavlus olarak maskeledi…"[678] Luther, yeni burjuva inanç ve ahlakının sözcülüğü yaptı. Onun fikir ve söylemlerinin özeti bireyin inanç hakkı üzerindeki özgürlüğü üzerinedir. Pavlus gibi o da düşüncelerini Almanya'da yaygınlaştırdı. Luther'in etkilediği ve öncülük ettiği Alman toplumu, maddi

[676] Marx, Fransız, s. 149.
[677] Marx, Hayalet, s. 346.
[678] Marx, Fransız, s. 149.

ve dini eksikliğini gidermiş olacak ki iki farklı ayaklanma çıkardı. Kent soylu ayaklanmalar bastırıldı. Luther sonrası, Thomas Münzer'in öncülük ettiği, Luther'in görüşlerinin ilerisine taşan ve Luther'in politik yoluyla yetinmeyen Alman köylüleri ise Alman yönetici malikleri ile uzun yıllar sürecek bir iç savaş başlattı. Luther'in mücadelesi ise ondan sonra devam etti ancak mücadele, kentli ve yönetici savaşından uzun yıllar süren prensler arası bir savaşa evrildi.[679]

Luther'in ölümünden sonra, Luther'in fikirlerinin silahlı ve zengin temsilcilerinin yaptığı diplomasi, uzlaşma ve entrikalarla 'Augsburg İnanç Bildirgesi' ilan edildi. Bu bildirge Alman halklarının yaşadığı iç savaş sebebiyle bir kesin zafer değildi. Toplumsal bunalım Almanya'yı geriletti ve Alman birliğinin kurulması üç yüz yıl gecikti.[680] Bu nedenle Luther'den öğrenilecek sonuçlarla şu an için yetinebiliriz. Luther, kentli halkı onun ahlakını ve davranışlarını temsil ediyordu, kentli halkın kararsızlığı, güçsüzlüğü ve Alman sosyal yapısının çelişkisi nedeniyle yenildi; Luther yasal ilerleme taraftarıydı, Münzer gibi toplumun maddi çelişkilerinin sonlandırılması ve devlet, devletin tabii olduğu kilise ve devlet yöneticileri ile radikal bir çekişmesi yoktu.[681] Bir bakıma dini özgürlük ve mevcut kilise uygulamalarının reddi dahi büyük bir radikal özellik barındırsa dahi Engels için, Münzer'in ve Alman köylüsünün keskin eleştirisi ile bu eleştiriye kaynak sağlayan Alman köylülerinin yöneticiler tarafından mutlak sömürüsü, Luther'i çok daha kararsız, çok daha pasif, bıktırıcı ve halkın değil burjuvanın sözcüsü kılıyor.[682]

Luther'in yenildiği ve Almanya'yı yıkıma sürüklediği yerde Calvin ve onun dini yorumu başarıya ulaştı. Calvin'in mezhebi ve reformizmi burjuvaziye ve onun koşullarına da uyuyordu. Öğretinin temeli gayet basit ve deterministti: Yüce olan yalnızca tanrıdır, onun adına konuşanlara karşı çıkılmalıdır. Tanrının yüceliği ve tekliği üzerine kurulu bu yorum tanrıyı yüceltmeyi, onun insanlar için çizdiği yolu kutsuyor, dinsel ilişkiyi birey ve tanrı ilişkisiyle sınırlıyor ve en etkilisi, determinizmi nedeniyle insani eylemlerde insanın etkinliğini sınırlı görüyordu.[683]

> "Onun yazgı öğretisi, ticari rekabet dünyasında bireyin başarısının ya da iflas etmesinin onun etkinliklerine ya da becerisine değil, ondan bağımsız olan koşullara bağlı olduğu gerçeğinin dinsel ifadesiydi. "Önemli olan, birinin ne istediği ya da ne yaptığı değil; yüksek ama bilinmeyen iktisadi güçlerin "merhametidir". Tüm eski ticaret yolları ile ticaret merkezlerinin yerlerini yenilerinin aldığı, Amerika'nın ve Hindistan'ın dünyaya açıldığı ve en kutsal iktisadi iman şartlarının (altının ve gümüşün değerlerinin) bile sarsılmaya ve

[679] Engels, Ütopyadan, s. 36.
[680] Engels, Köylü, s. 63.
[681] Engels, Anti-Dühring s. 57.
[682] Engels, Köylü, s. 78.
[683] Engels, Ütopyadan, s. 36.

parçalanmaya başladığı bir iktisadi altüst oluş döneminde bu söylenen şey çok daha doğruydu."[684]

Luther ve Calvin'in öğretisinin özü budur, kilisenin reddi ve tanrı ile ilişkinin tarafının yalnızca inançlı birey oluşudur. Bu itibarla, iki görüşten de insanın tanrıya karşı eylemlerinden yalnızca kendisinin sorumlu olduğu ve dolayısıyla bu sorumluluk ilişkisinin bir izdüşümü ve devamı olarak tanrı harici dini otoritelere karşı durmanın da tanrı tarafından bir buyruk olduğu bir özet olarak anlaşılabilecektir. Bu düşünce burjuvazinin aklına, yaşayışına ve amacına dönük biçilmiş bir ideolojiydi. Tanrı adına hareket eden, buyuran ve yöneten otoriteyi reddediyordu bu ideoloji. Almanya'yı iç savaşa götüren fikirler Hollanda'da cumhuriyete yol açtı. Dahası Hollanda'yla sınırlı kalmayan fikirler, burjuvazinin her sahasında kendine 'cumhuriyetçi partiler' adına yer buldu.[685] İdeoloji, toplumsal ilişkinin etkin bir parçasıdır fakat Marx ve Engels'in kuramında söylenene değil eyleme bakılır ve ilişki, eylem çerçevesinde yorumlanır. Bizzat bu sebeple Engels, dikkatini ilişkinin diğer veçhelerine çekmiştir. Burjuvazinin, kent kültürünün ve birikimin artmasıyla gelişen bilim, özgürlüğün sınırlarına takıldığı yerde kendi şehitlerini vermiştir.

"Ve doğanın serbestçe incelenmesini cezalandırmakta, Protestanların, Katoliklere bakarak, kraldan çok kralcı kesilmeleri ilginçtir. Calvin, Servetus'un kan dolaşımını bulma noktasına geldiğini anlayınca, onu, iki saat canlı canlı ateşte kızartmış, yaktırmıştı; bununla birlikte, Engizisyon, Giordano Bruno'yu, yalnızca yakmakla yetinmişti."[686]

Sınıfların çelişkilerinin ve mücadelesinden ibaret olan tarihte, toplumsal eylemlerin tepkilerinin ifadesi olan fikirler de bir mücadele amacı değil mevcut mücadelenin ifadesidir. Bu halde reform dini kaldırmadı, tepkisi de dine değil din adına menfaat güden kurumların yöneticilerineydi yoksa kendileri de dünyayı dinle yorumlamaya devam etmezlerdi.[687] İlk bölümde de değindiğimiz gibi Protestan kültürünü geliştiren ve kendini maddi hayatta bu yolla ifade eden sınıf da burjuvazidir. Materyalizm, yalnızca gerekli olduğunda kullanılır çünkü Marx ve Engels için bizzat din ve devlet, toplumsal çelişkilerin, çelişkilere tepkinin ve egemen sınıfın egemenliğinin bir aracı ve ürünüdür. Burjuvazinin ilk siyasi mücadelesi Marx ve Engels için ve onların gözünden Luther ve Calvin'le gerçekleşmiştir.

(2). İngiliz Burjuva Devrimi

Burjuvazi siyasi mücadelesinin ikincisi, adada, Birleşik Krallık'ta gerçekleşmiştir. Adanın kendine has dokusu, teamülleri, toplum ve ekonomik ilişkileri

[684] Engels, Ütopyadan, ss. 36-37.
[685] Engels, Ütopyadan, s. 37; Anievas ve Nişancıoğlu, ss. 203-205.
[686] Engels, Doğanın, s. 33.
[687] "Hiç şüphesiz Luther, adanmışlıktan doğan köleliğin üstesinden, onun yerine ikna olmaktan doğan köleliği koyduğu için gelebildi." Marx, Hayalet, s. 100.

ve tabii ki Magna Carta'dan beri oluşmuş olan parlamenter sistem ve onun hukuku, Birleşik Krallığı özgün bir biçimde değiştirmiştir. Sermayenin birikim sürecinde değinildiği gibi krallığın feodal güçleri burjuvazinin gelişimi evvelinde güçsüz düşmüştü. Feodal kurumlar ve onların insanları taht kavgasında ağır yararalar almıştı. Henüz sermaye birikim aşamasında ilerlerlerken feodal güçler kendi aralarındaki rekabet nedeniyle bir iç savaş yaşadı. İkisinin de gülle temsil edildiği, iki farklı hanedan grubunun taht mücadelesi yalnız iki tarafında mahvına yol açmadı sınıf içi rekabetin azalması nedeniyle sınıf içi tekelleşmeye bilinen adıyla mutlak krallığa meydan verdi. Güçsüz düşen feodal güçlerin karşısına çıkan burjuvazi, kendi tarihsel mücadelesine başladı.[688]

İngiliz burjuva mücadelesinin fikri Calvin'den güç alıyordu. Devletin içinde bulunduğu ekonomik güçsüzlük ve parlamentoda somut konumunu bulan sermayenin artık kendisine gücü ölçüsünde yetki istemesiyle birlikte iç savaş başladı. Burjuvazinin gücü temsil edildiği parlamentodan, kentli burjuva sınıfı ve onunla gelişim sürdüren kentlilerden ve kiracı çiftçilerden oluşmaktaydı. Uzun süre yaşanan iç savaş, parlamentonun zaferi ve kralın idam edilmesiyle son buldu. Kralın ölümüyle Cromwell, cumhuriyeti ilan etti. İngiliz cumhuriyeti, Cromwell'in ölümüyle birlikte son buldu ve kraliyet restore edilmiş haliyle yeniden ihdas edildi.[689] Cromwell'in iktidarından restorasyon sonuna kadar birçok reform ve birçok siyasi dalgalanma gerçekleşmiş, parlamento kendi gücünü arttırmış ve krallık yetkileri sınırlandırılmıştır. Yeni kral yeni düzene ayak uydurabilmişti ancak Stuart Hanedanının ilk kralı I. Charles öldükten sonra yerine gelen kardeşi II. James ile devrim yeni bir düğüm noktasına erişti. Kardeşinin aksine Kral James parlamentonun karşısında hareket etti, dolayısıyla kaybeden sınıflar yeniden kazanma yarışına girmiş bulundular fakat Parlamento kendinde siyasi gücü kazanmıştı. Mücadeleyi parlamento ve burjuvazi kazandı tarihi bir anlatımla Şanlı Devrim gerçekleşti. Tahta Protestanlara yakın olan II. James'in kızı ve damadı geçti. Burjuvazi siyasi mücadelesini kazandı ve bunu da resmileştirdi. Şanlı devrim kendisini "Bill Of Rights" ile ifade etti. Parlamentonun hakları tanındı ve kralın yetkileri sınırlandı.[690]

Mücadelenin burjuvazi tarafından elde edilmesiyle krallık güçleri, feodal aristokrasi ve burjuvazi uzlaştı. Engels feodal hukukun ve taraflarının ortak çıkarlarının bu uzlaşmadaki etkilerinin altını çizer.[691] Güller savaşı sonrasında başa

[688] Engels, Ütopyadan**,** s. 38.
[689] Marx, Fransız, s. 150.
[690] Engels, Ütopyadan**,** s. 37-39; Anievas ve Nişancıoğlu, s. 212-215; Ateş Uslu, **Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi**, Cilt: 2, Yordam Kitap, İstanbul, 2021, s. 340.
[691] Engels, Ütopyadan, s. 42; E. Wood, Kültürü, s. 70.

gelen VII. Henry, Kilise mülkü toprakları da yok olan feodal güçlere satmış ve sermaye birikimine katkı sağlamıştı. Siyasi mücadelede ise biriken sermaye feodal iktidara karşı zafer kazandı. Tarafların gayelerinin ortak olması, yani devletin ortak özellik ve görevlerinde birleşmeleri, rekabette öne çıkmak, kamuyu kontrol altında tutmak, ezen sınıf olarak kendi yararına hareket etmek ve kendi ideolojini halkın ideolojisi yapmak tarafların uzlaştığı konulardı. Güller savaşının etkisi feodal ilişkileri silmiş onun yerine toprak kiralayan çiftçileri yaratmıştı, feodal ilişkiler bu durumda zaten geride kalmıştı. Bütün mücadelenin ortak yansıması başta belirttiğim gibi adanın kendine has teamülleriyle sonuçlanmıştır.[692]

> "İngiltere'de hem hukuki teamüllerdeki süreklilik hem de feodal yasa biçimlerinin saygılı bir şekilde korunması, devrim öncesinin kurumları ile devrim sonrasının kurumları arasındaki kesintisiz sürekliliğin ve büyük toprak sahipleri ile kapitalistler arasındaki uzlaşmanın ifadesi olmuştu."[693]

(3). Burjuva Devrimlerinin "Dini"

Belirli bir toplumda siyasi mücadeleye girişilen bir toplumsal sınıf, mücadelesinde destek bulabilmek, dolayısıyla karşısındaki sınıfa karşı mücadele edebilme yetisi kazanmak ve olanakları ölçüsünde bir savaşa tutuşabilmek için toplumun geri kalanına kendi yararını kamusal yarar olarak tanıtmak zorunluluğu yaşar.[694] Bu zorunluluğun temeli genslere ve ilk iş bölümüne dayanmaktadır. Hatırlanacağı gibi genslerin ortak bir özelliği dini inanca sahip olmasıydı, gensler geliştikçe ve iş bölümü ilerledikçe dini inancın yönetilmesi rahiplik adı altında gens liderine sonra liderden de bağımsız bir iş koluna yönelmiştir. Yine hatırlayacağımız gibi ilk niteliksel iş bölümü de rahiplikle gelişmiştir. Genslerin gelişim ve ilerleyişi Roma ve Yunan toplumlarında her gensin ortak tanrısına rastlanırken genslerin dağılıp kamu gücünün yönetimi devlete devredildiğinde din de devletin koruması ve yönetimine devredilmiştir. Bu itibarla, dinle devletin bir aradalığı ideolojinin oluşumunda bir adım olmuştur.

Devlet, kendisi bir tüzel kişi olarak toplumdan ayrı ve onun adına hareket eden bir kurum biçiminde siyasi mücadelelerin ve insan zihninin üretiminin bir arenası haline gelir.[695] Engels, Roma'daki siyasi mücadeleleri örnek gösterir, siyasi mücadelelerin temeli konsülün tarafları arasında toprak mülkiyeti temelinde ayrışırken, siyasi tartışmalar ve eylemler git gide kendi temelinden ayrışır ve devlet politikleştikçe koşul ve onun görünen toplumsal yanı birbirinden ayrılmaya başlar.

---

[692] Anievas ve Nişancıoğlu, s. 219.
[693] Engels, Ütopyadan, s. 41.
[694] Marx ve Engels, Alman, s. 41-42; Marx ve Engels, Hukuk, s. 181.
[695] Marx ve Engels, Alman, s. 45.

Devlet kendisini bir ideoloji olarak, şeylerin ne olduğu, onların birbiriyle bağlantısının ne olduğu ve ne olması gerektiği halinde kendi tüzel kişiliği gibi topluma kamusal bir bakışı dayatır. Bu bakış üst yapının kurumları arasında yayılır, kabul görür ve resmileşir. Oluşan ve daha doğru bir kelimeyle yaratılan bu ikincil gerçeklikte egemenler ve egemenlik iddiasında bulunanlar bu ideolojiyle hareket ederler.[696]

Burjuvazinin oluştuğu ve iktidara geldiği 16. ve 17. yüzyıl Hollanda'sında da İngiltere'sinde de burjuvazi dini dünyanın çeperinden çıkabilecek bir güce sahip değildir bilakis var olan toplum dinsel olmayan bir dünya hayaline dahi açık değildir. Yukarıda Calvin örneğinde sunduğum gibi Katolik engizisyon da Protestan mahkeme de kendi ideolojisine ters herhangi bir hamleyi, günümüzün ceza hukuku vasıflandırmasıyla canavarca cezalandırmaktadır. Ayrıca belirtildiği gibi bir toplum rızası üretim aracı olarak din, her egemen toplumsal sınıfın yararına bir kurumdur. Burjuvazi bu nedenle de dine ilk aşamasında bağlıdır.

Materyalizmin Thomas Hobbes'la entelektüel dünyada sesini duyurması, burjuvazinin dine tutunmasının bir başka nedeni oldu. Burjuva demokrasisi öncesinde, krala zorun rolünü uygulamaya çağıran Hobbes öğretisi, kralın her şeye gücü yeter olduğunu ilan ederken ve Hobbes'un kendisi de kralcı tarafta yer alırken, burjuvazinin mutlakiyet karşıtı tepkisi Liberal Parti içinde büyüdü, deizme kayan aristokrasi çevrelerine karşı da cephesini genişletti. Kendisine ilk adımlarında siyasi toplumda yer bulamayan materyalist öğretinin gelişimini ve genel çerçevesini ilk bölümde incelemiştim. Yine ilk bölümde belirttiğim gibi bu öğreti ait olduğu kıta topraklarına geçmişti. Materyalizm, henüz mutlak krallığı ve onun dini otoritelerini yenememiş kıta Avrupa'sı burjuvazisi ve onun burjuva sivil toplumu tarafından benimsendi. Fransa ve çevresinde filizlenen materyalizm mutlak krallığın keyfi ve sınırsız otoritesi altında gelişti. Ansiklopedistler baştan aşağı geçmişin tüm birikintisini kendi öğretilerine göre tekrar düzenlediler, Protestanlığın yanında deizm ve hatta ateizm dahi kendine yer buldu. [697] Günlük hayatın üretim ilişkileri, üretim ilişkilerine denk gelişen toplumsal ifadelerinin her biri şüphesiz büyük bir hınç içinde Fransız devrimini yeşertti.

Hobbes da Locke da burjuvazinin birikim süreci ve politik mücadeleler dizisinin birer şahidiydiler. İçinde yetiştikleri toplum tüm uluslararası savaşların ve iç çekişmelerin ortaya konduğu bir toplumdu. İki yetkin düşünür de burjuva cumhuriyeti olarak nitelendirilebilecek Hollanda'yı ve İngiliz toplumunun değişiminin şahidiydi.

[696] Engels, Ludwig, s. 55-56.
[697] Engels, Ütopyadan, s. 40; Marx ve Engels, Din, s. 264; Uslu, s. 295-296.

Nasıl Kant doğa bilimlerinin gelişiminin orta yerinde henüz keşfedilmemiş bilgilerin yerine, metafizik kendinde şeyine yer vermiş ve nasıl Feuerbach akademide bir kadro bulamadığı için kendi köyünde dini yarı-materyalistçe eleştirmişse, sözün özü her insan gibi onlar da hayatlarına denk düşen toplumsal hayatı kendi zihinleri ile birleştirmişlerdir. Hobbes ve Locke'un farkı, yetiştikleri ve yaşadıkları tarihlerdedir. Hobbes, Tudors Hanedanının mücadelesi zamanında yaşamış ve kral yanında yer almış, Locke ise Cromwell sonrası İngiliz toplumunun burjuva devrimini tecrübe edebilmiştir.[698]

Materyalizm, adadan İngiliz materyalistlerinin mirasını yanına alarak kıtaya geçmiştir. Kıtadaki düşünürler de Hobbes ve Locke'un yolundan kendi özgün tarzlarını yaratmışlardır.[699] Voltaire, Rousseau, Condorcet, Mirabeau ve Montesquieu Fransız Devrimi'nin yaratıcıları olmuştur. Bu demek değildir ki devrim onların sayesinde olmuştur, tabii ki günlük hayatın birçok ilişkisi maddi hayatın izdüşümünden ibarettir ve bu ilişkilerin birbiriyle kurduğu bağ ise vazgeçilmezdir. Calvin ve Luther Avrupa'da ne etki bıraktılarsa, bu isimlerin de bıraktığı etki o kadardır. Voltaire, Rousseau ve Montesquieu bu çağın belki en önde gelen ve en çok hatırlanacak isimlerindendir.[700] Voltaire ve Rousseau -Engels için- en bağnaz şekilde inanç sahibiydiler, inançları insanlığın sürekli bir ilerleme içinde olduğu ve olacağıydı.[701]

Mutlak krallığın, burjuvazinin, aristokrasinin ve kilisenin karşılıklı ve tavizsiz iktidar savaşında Montesquieu olabildiğince materyalist bir anayasacı teoriyle kuvvetler ayrılığı ilkesini öne sürdü:

> "Demek ki onların düşünceleri, çağın egemen düşünceleridir. Örneğin, kraliyetin, aristokrasinin ve burjuvazinin birbirleriyle egemenlik mücadelesi verdiği, dolayısıyla egemenliğin bölündüğü bir devirdeki ve ülkedeki kuvvetler ayrılığı öğretisi, hakim düşünce haline gelir ve "ezeli-ebedi bir yasa" olarak ifade edilir..."[702]

Rousseau ise sosyal sözleşme ile anayasacı Montesquieu'nün önüne geçti. Aslında önüne geçtiği şey, akıp giden zaman içinde değişen güçler dengesinin bir ifadesiydi. Sosyal sözleşme, politik bireyin tanımını yapıyor, onu hem kamusal alanda hem de bireyin kendi özgül yaşamında bir açıklamaya ve statüye kavuşturuyordu: Kamusal alanda burjuva toplumu üyesi ve kendi çıkarı için egoist, bireysel alanda ise bir yurttaş ve ahlak sahibi bir insan.[703] Bu yolla toplumsal ve politik yaşamda insan bir

---

[698] Marx ve Engels, Alman, s. 355; "Ancak, Hobbes, monarşik olmayan yönetimleri de, ortada yeterli güce sahip bir devlet varsa desteklemeye açıktı. Cromwell'e de büyük bir saygı duyuyordu." Uslu, s. 301.

[699] Uslu, ss. 333-335.

[700] Marx, Hayalet, s. 49.

[701] Engels, Ludwig, s. 30.

[702] Marx, Hayalet, s. 218.

[703] Marks, ss. 34-35.

özne olur ve insanların bir arada olma iradesi toplumun ilerleyebilmesi için bir güce dönüşür. Sosyal sözleşme ve devamı artık bir burjuva cumhuriyetinin feodal molozlar arasından çıkıp yükselmesini şart koşuyordu.[704] Fransız düşünürleri için Fransa'nın içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik krizin aşılması, mevcut siyasi aygıt ve yöntemlerle gerçekleşebilecek değil, tam aksine ancak bu kurumların yıkılmasıyla mümkündü. Devrimin bilincini oluşturan kişiler, bir özetle dine ve kiliseye düşmanlardı, aristokrasiye karşı düşmanlıkları dinden daha aşağıda değildi.[705]

(4). Fransız Devrimi

Fransız devrimi, birçok ilgili kişi tarafından 1789'un 14 Temmuz'unda Bastille'in basılması ve anayasanın ilanı ile sınırlı görülür ama Marx ve Engels için Fransız devrimi bir kez başlar ve ancak Paris Komünü'nün Fransa ve Prusya tarafından işgali ile son bulur. Fransız tarihinin, toplumunun ve tabii devriminin özgül gelişimi ne Almanya'daki iç savaş ve akabinde gelen anlaşma ile despotizmin durağanlığına ne de İngiltere'deki sınıfların burjuvazi ve artık değer sömürüsü üzerinde sağladıkları uzlaşıya benzer. Diğer örneklerin gelişimi Fransa'ya nazaran daha organiktir, ne kadar katliam savaş ve kırım olursa olsun tarafların temsilcileri hikayenin sonunda yok olmamıştır, hala hayattadır ve bu nedenle de geçmişin tortusu anın yeniliği ile dönüşebilmiştir. 1789'dan 1794 yılına kadar gerçekleşen birinci devrim aklın devrimiydi. Akıl, kendi doğrularıyla terör çağını getirdi. Terör, diğer burjuva devrimlerinde görülmemiş bir biçimde, dine saklanmamış, tam aksi dinin karşısında olmuştur. Kilise ve aristokrasi ve dolayısıyla bu sınıfların toprak üzerindeki egemenliği tarih üzerinden silinip atılmıştır. Devrim sırasında meclisin sadece üçte birinde temsil şansı bulan halk ya da daha doğru bir ifadeyle halk adına konuşan burjuvazi, mutlak kralı, aristokrasiyi ve kiliseyi kelimenin tam anlamıyla yok etmiştir.[706]

Engels, Fransız ve İngiliz devrimlerinin ortak yanlarını bu aşırılıkta aramıştır. Burjuva devrimi her iki devrimde de onun için gerek duyulanın çok ilerisine gitmiştir - burada devrimin bir kanadının da İngiltere'de köylüler ve kentliler, Fransa'da kentliler ve proletarya olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır-. İngiltere'de devrim krallığı yıkmış ve cumhuriyeti kurmuşken, Fransa'da cumhuriyet krallığı yıkmakla kalmamış, feodal tüm unsuru yok etmiş; feodal ilişkilerin karşısında büyümekte olan merkezi devletin gelişimi sürdürülerek ve kullanılarak, günümüz Türkçesiyle devletin bütün

[704] Marx, Fransız, s. 308.
[705] Engels, Ütopyadan, ss. 40-42.
[706] Marx, Hayalet, s. 189; Engels, Ütopyadan, s. 58; Marx ve Engels, Kutsal, s. 122; Anievas ve Nişancıoğlu, ss. 234-236.

imkanlarını seferber ederek aristokrasiye ve kiliseye karşı ileri sürmüştür. Cromwell sonrasındaki reformlarla devrimin denge noktasını bulduğunu söyleyen Engels, bunu Fransa için terör dönemi sonrasında gerçekleştiğini söylemektedir.[707]

İnsanlar, tarihlerini kendileri yaparlar. Burjuvazi de Fransız devrimiyle kendi tarihini kendisi yaptı. İnsanlar tarihini kendileri yaparken bunu kendi seçimleriyle değil geçmişin yığdığı birikim içinde yarattıkları koşullarla yaparlar.[708] Burjuvazi kendisinden önceki tüm yönetim biçimlerini, inanış şeklini ve kamusal ideolojiyi öyle radikal yıktı ki yönetme becerisini tamamen yitirdi. Burjuvazi, "…önce Direktuvar'ın yiyiciliğine ve sonunda Napoleon despotizminin koruyuculuğuna sığındı. Vaat edilmiş ebedi barış, bitmek bilmeyen bir fetih savaşına dönüştü. Akıl toplumunun durumu daha iyi değildi."[709]

"Devlet ne kadar güçlü olursa, toplum ne kadar siyasal olursa, bu devlet organizasyonunda sosyal bozuklukların nedenini kavramak o ölçüde zor olur."[710] Yukarıda da Roma konsülü örneğinde sunduğum gibi ideoloji sertleştikçe, devlet politikleştikçe asıl nedenler görünmezleşiyor. Marx, Fransız devriminin bunun klasik örneği olduğunu söyler. Devrimciler sosyal adaletsizliği siyasi sorunların nedeni olarak görüyordu, nedeni sonuç sonucu neden yapıyorlardı çünkü siyasi nedenler toplumsal sorunlara yol açmıştı. Devrimcilerin iddiası toplumsal yoksulluk ve varsıllığı bir dengede tutmak ve kanaatkarlıkla sorunu çözmekti ama terörün getirisi bambaşka oldu. Bir hayır kurumu olarak kilise de ortada kalmadığı için yoksulları destekleyecek hiçbir kurum ortada kalmadı. Ne üretimdeki rekabeti denetleyecek ne de müdahale edecek bir görünmez el de yoktu.[711] Kardeşlik, rekabete yenilmişti. Özgürlüğün ise "mülksüz olma özgürlüğüne dönüştüğü anlaşıldı". Devrimcilerin hesabı tutmadığı için burjuvazi Napolyon'un despotizmine, şiddet ve sömürünün kurumsallığına sığındı.[712]

Merkezileşen ve merkezileştikçe büyüyen devlet burjuvazinin ve Napolyon imparatorluğunun elinde, geçmişin kalıntılarını silmiş, modern özel mülkiyete uygun modern devleti inşa etmiştir. Marx ve Engels'e göre Fransız devrimi, bir burjuva devrimi olarak İngiliz devriminden daha başarılıdır çünkü feodalizmden eser taşımaz.

---

[707] "Burjuvazi üretim araçlarının, mülkiyetin ve nüfusun dağınıklığına her geçen gün biraz daha son veriyor. Burjuvazi nüfusu bir araya topladı, üretim araçlarını merkezîleştirdi ve mülkiyeti birkaç elde yoğunlaştırdı. Bunun zorunlu sonucu siyasi merkezîleşme oldu. Ayrı ayrı çıkarları, yasaları, hükûmetleri ve vergileri bulunan bağımsız, neredeyse yalnızca müttefik durumundaki eyaletler tek bir ulus, tek bir hükûmet, tek bir yasa, tek bir ulusal sınıf çıkarı, tek bir gümrük hattı altında birleştirildi." Marx ve Engels, Komünist, s. 26; Engels, Ütopyadan, ss. 37-38.

[708] Marx, Hayalet, s. 591.

[709] Engels, Ütopyadan, s. 58.

[710] Marx ve Engels, Hukuk, s. 139.

[711] Marx, Hayalet, ss. 163-165.

[712] Engels, Ütopyadan, s. 58.

Fransız burjuvazisi hem koalisyon savaşları sırasında hem de ileri safhalarda diğer Avrupa ülkelerine bir örnek olmuş, savaşlar sırasında da diğer devletlerin yapısını şiddetle değiştirmiş ve her halükarda etkilemiştir.[713] Artık devlet biçim değiştirmiştir, devlet artık burjuvazinin mutlak egemen olduğu devlet olmuştur. Eskiden bulunduğu coğrafyanın koşullarına göre siyasette pay sahibi olan burjuvazi artık tek egemendir. Devlet burjuva devlet olmuştur. Bu halde burjuvazinin kendisini temsil ettiği parlamento, burjuvazinin bir bütün olarak temsil edildiği, burjuvazi içi kliklerin ve çıkar odaklarının kendilerini temsil edip kendi karları için 'mücadele ettiği' bir alan olmuştur.[714] Devlet kurumları ve bürokrasi soyluluk esasıyla değil burjuvazinin yönettiği ve pay aldığı bir status quoyu yaratmıştır. Komünist Manifesto'da Marx ve Engels "Modern devlet iktidarı bütün burjuva sınıfının ortak işlerini yöneten bir kuruldan başka bir şey değildir."[715] diyerek bu gerçekliği en yalın haliyle tarif etmiştir.

2. Burjuva Devlet Yapılanması

Yukarıda açıklanan ve tarih sahnesinde birkaç yüzyıl boyunca devam eden sınıf savaşları sonunda burjuvazi, bir çoğunluk olarak kendisi, işçi ve köylüler adına ancak kendi hesaplarına elde ettikleri kazanımlarıyla devletin yapısını nitelik olarak değiştirme siyasi gücüne erişti. Değinildiği üzere burjuvazi elindeki maddi güç ile devletin ihtiyaç duyduğu ekonomik borçların kaynağı haline geldi. Yüzlerce yıl öncesinin Kahramanlık Çağı'nda özgür Atinalıların hikayenin sonunda köle olması gibi kamu örgütü de burjuvazi ile krallıklar arasındaki ilişki de borcun getirdiği bağımlılık ilişkisine dönüştü. Üretim ilişkilerindeki sahip olduğu rol ve feodal üretimin aksine ürettiği yüksek değer burjuvaziye siyasi kazanımlar sağladı. Burjuvazinin kazandığı güç ile elde ettiği siyasi kazanımlar başa baş ilerledi. Feodalitenin çözülmesi ve iç çelişkisinin kendisini ifade edecek ve yeniden üretecek koşulları ve iktidarı kaybetmeye başlaması ve burjuva kazanımları kamuda ve onun somut hali olan devlet yapısında karşı karşıya geldi.

Feodal devlet yapılanmasının toplumdaki karşılığı iradesini tanrıdan aldığı varsayılan saray, sarayın şiddete dayalı bürokratik örgütlenmesi ve bağımsız ordudan oluşmaktadır. Feodal egemenliğin varlığı kendisine devlet tarafından sağlanan imtiyazlara dayanır, bu imtiyazlar feodal egemenleri kendi içinde ve kamu hayatında zümreleştirir. Bu zümreler devlet iktidarında ve dolayısıyla kamu araçlarının kullanılmasında hak sahibidir. Feodal eski toplumun karşısında ise onun çizdiği

[713] Marx, Hayalet, s. 582.
[714] Marx, Fransız, s. 308.
[715] Marx ve Engels, Komünist, s. 24.

sınırlar içinde büyüyemeyecek, büyüyemediği için kendisini üretemeyecek burjuvazi bulunmaktadır. Burjuvazi kendisini ifade edebilmek için sarayın lütfu ve keyfiliğinden, şiddete dayalı kamu örgütlenmesinden, feodal toprak sahiplerine sağlanan imtiyazlardan ve bunun getirisi olan ayrımcılıktan kurtulmak zorundadır.[716] İlk bölümde de ifade edildiği gibi burjuvazinin ve sermayenin kendisini üretebilmesinin ilk yasası rekabettir. Serbest rekabetin, bu iki kelimenin kendi taşıdığı anlamların, yani sürekli ve 'özgürce' artık değer elde etmeyi engelleyen yapıların ilgası olmaksızın burjuvazi iktidar olamaz. Burjuvazinin toplumsal hayatının üretiminin maliki haline geldiği ancak kamu hayatında feodal ilişkilere tabii olduğu toplum ise bir çelişkiye düşer.[717] Gens toplumunun yıkılışının, onun kamusal yaratısı ile siyasi iktidarını, tacirlere, köle ve toprak sahiplerine zorunlu olarak terk etmesinin bir benzeri de feodal sınıflar ile burjuvazi arasında yaşanmıştır.

Devlet, bir tüzel kişi olarak, diğer tüm tüzel kişiler gibi belirli bir gaye etrafında örgütlenmiş insanlardan oluşmaktadır. Devletin bu yapısı nedeniyle insanlık tarihinden ayrı ve ondan bağımsız bir tarihi de bulunmamaktadır. Bürokrasi de ordu da devlet içinde, dolayısıyla toplumdan ayrı ve onun üstünde bir kamusal yapı olarak egemen sınıfların yönetme becerisine sahip olduğu örgütlerdir.[718] Bu örgütlenmeler kendisine uygun düşen her üretim ilişkisi ve onun etkilediği topluma göre görünüşünü ve edimleri ifa etmektedir. Burjuvazinin siyasi iktidarını elde etme süreci ve sonrasındaki diktatörlüğünde bu kamu organları feodal kalıntılarından, belki İngiltere'deki gibi uzlaşmayla, belki Fransa'daki gibi şiddetle, arınarak yeni formunu inşa eder. Burjuvazinin siyasi örgütlenmesinde kamu örgütlenmesi, burjuva ihtiyaçlarına göre şekillenir. Bu devlet biçiminde feodal imtiyazlara yer yoktur. Bürokrasi de ordu da burjuvazi tarafından yeniden şekillenir.[719]

Kralın sarayının ve feodal kamu örgütlenmesinin olmadığı modern toplumda yönetimin genel anlamda göze çarpan iki kaynağı vardır. Devlet politikasının belirlendiği sarayın yerinde parlamento siyasi karar alma organı olmuştur. Daha tarihsel bir açıklama gerekirse anayasal demokratik devlet biçimi, mutlak krallığın yerine geçmiştir. İlk dönemlerinden itibaren mülk sahiplerinin oluşturduğu hatta İngiliz iç savaşında karşımıza çıktığı gibi hanedana şiddetle karşı gelen ve kendi iktidarı için mücadele eden parlamento, koşullarına uygun yapısıyla yasama ve yürütme

[716]"Karl Marx, Critical Notes on 'The King of Prussia'...", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/08/07.htm, (25.05.2023)

[717] Marx ve Engels, Hukuk, s. 131.

[718] Marx, Hayalet, s. 318.

[719] Karl Marx, "Neue Rheinsiche Zeitung No. 231-232 February 1849", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/02/25.htm, (25.05.2023)

görevlerinin merkezi haline gelmiştir. Öte yandan burjuvazinin gelişiminin ilk başlarında güçlenen ve merkezileşen devletin, onun asker ve polis güçlerinin, yürütme kabiliyetinin fiili yansıması ise bürokratik yapılanma içinde vücut bulmuştur. Kamunun örgütlenmesi ve onun topluma yön vermesi ancak bürokratik bir örgütlenme ile mevcut olmuştur.[720]

(1). Parlamento

Niteliksel yapısı itibariyle parlamento, seçilmiş ya da var oldukları toplumun özellikleri nedeniyle özgür insanların mecliste bir araya gelip toplumsal sorunlar hakkında karar aldığı bir biçim olarak devlet öncesi toplumlardan beri mevcuttur. Parlamentonun modern yapısı da Marx için "toplumsal gelişmenin belirli bir aşamasında genellikle kullanılabilecek tek biçimdir de."[721] Yukarıda da değindiğim gibi burjuvazi o zamana kadar tabii olduğu siyasal düzeni ancak bu şekilde kendisi için reforme edebilir. Diğer yandan parlamentonun siyasi karar almadaki üst görevi ise kralın ya da başkaca bir 'zorbaca' iktidarın imtiyazlarını da kaldırmış olur. Parlamento içindeyse burjuvazinin yönetimi ancak kendi siyasi tekelini sağladıktan yani burjuva diktatörlüğü ile sağlanır.[722]

Parlamento, Marx ve Engels'in gözüyle bakıldığında, kendi içinde birçok siyasi ilişkiyi ve bunların getirdiği birikimi kapsamaktadır. Siyasi ilişkinin açıklanması ilk göze çarpan özelliktir. Meclis bir araya gelerek, temsil ettiği halk yararına kararlar alır. Bu perde kalktığında ise meclis üyelerinin asıl olarak kendi temsil ettikleri halk değil halkın özel mülk sahipleri adına hareket ettiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan parlamento, kendisinden önceki yönetimlerin yaptığı gibi devlet borçlanması ve vergiler üzerinde de egemendir. İlk devlet biçimlerinin gelişmesinde de var olduğu gibi burjuva devlet biçiminin merkezinde olan parlamento servet farkına göre oluşmaktadır. Seçme ve seçilme hakkı servet sahibi sınıflara aittir. Bu halde meclis mensuplarının kamu adına konuşmalarının kendi hesaplarına eylemlere dönüşmesi açıkça anlaşılabilir olur. Parlamentonun burjuva toplumundaki ilk oluşumunda üyeler burjuvaların kendilerinden oluşmaktayken, bir iş bölümü olarak profesyonel siyasiler zamanla burjuvaların yerini almıştır. Burjuva basını ve siyasetçileri bir iş olarak burjuvanın

[720] "…izleyen yönetim şekillerinde parlamenter denetime, yani mülk sahibi sınıfların doğrudan denetimine tabi kılınan iktidar, muazzam devlet borçlarının ve ağır vergilerin serasına dönüşür ve resmi yetkilerinin, gelirlerinin ve atama haklarının karşı konulmaz çekim gücü nedeniyle egemen sınıfların rekabet halindeki hiziplerinin ve maceracılarının anlaşmazlık konusu haline gelirken, diğer yandan, iktidarın siyasal karakteri toplumdaki iktisadi değişimlerle eş zamanlı olarak değişti." Marx, Fransız**,** s. 308.

[721] Marx ve Engels, Hukuk, s. 86.

[722] Marx, Fransız, s. 113; Marx, Hayalet, s. 361.

yerini alsa da onların gölgeleri olarak hareket etmektedirler. Her iş bölümünün kendi içinde gelişmesi gibi siyasiler de bu gelişmenin içinde yer alırlar. Siyasi yönetim ve zamanla gelişen iş bölümü kendi varlığı korumak ve devam ettirebilmek için birçok toplumsal ilişkiyi varsayar.[723]

Bir kamu iş bölümü alanı olarak parlamento, aşağıda da değinildiği üzere, hukuk ve bürokrasiyle birlikte özerk bir yapıya sahiptir. Kamusal iş bölümünü ortaya çıkara koşulların kaynağında maddi hayatın üretimi ve üretimin mevcut hale getirdiği koşullar bulunmaktadır. Her ne kadar maddi hayatın koşulları kamu iş bölümünü yaratmış olsa da kendi iş bölümü ve dolayısıyla mülkiyet ilişkileri içinde parlamento örgütlenmesi maddi hayatın üretimine müdahale edebilecek, müdahalesi ile üretim ilişkilerini ve toplumsal ilişkileri kendi amaçları uğruna etkileyebilecektir.[724] Yine de burada parlamentonun temsil ettiği egemen sınıflar ile olan bağı göz önünde bulundurulmalıdır. Egemen sınıfların toplumsal ilişkilere yönelik tutumu ve parlamentonun egemen sınıflarla kurduğu bağ parlamentonun kendi iş bölümünün etkinliği üzerindeki ölçütü oluşturmaktadır. Parlamentonun sınıflarla, bürokrasiyle ve toplumla kurduğu bağ, üretim ilişkilerine uyumluysa parlamento etkin bir rol oynamaya devam edebilecektir ancak üretim ilişkilerinin tersine parlamento gücünün kullanılması siyasi üst yapı ile maddi alt yapı arasında bir çelişki doğuracaktır.[725]

Marx'ın, Engels'le yazdığı Komünist Manifesto'daki kuramlarını gerçekle sınadığı iki eseri "Fransa'da Sınıf Mücadeleleri" ve "Louis Bonaparte'ın 18 Brumaıre'i"nde 1848 devriminden Bonaparte'ın darbesine kadarki siyasi mücadeleler yer alır. Her iki eserde de parlamentonun burjuvazinin siyasi temsiliyeti için önemine değinilir. 1848 devrimi öncesinde hüküm süren Bourbon Hanedanı ve onun kamu yapılanmasında da parlamento mevcuttu ancak hanedanın mali burjuvazisiyle ittifakı, sanayi burjuvazinin muhalefette olması; devlet yöneticilerinin ittifakının iktidarda olan mali burjuvaziden borç alması, borcu sanayi burjuvazisi, küçük burjuvazi ile dolaylı ve doğrudan proletarya üzerinden almasının yarattığı koşullar 1847 ekonomik krizinin yıkımıyla birleşerek 1848 Şubat Devrimini yarattı.[726] Devrim sonrasında devrimi devam ettirmek ve haklarını elde etmek isteyen işçi sınıfına karşı burjuvazinin her kolu

[723] Engels, Ailenin, ss. 213-215.
[724] Marx ve Engels, Hukuk, s. 17.
[725] Marx ve Engels, Din, ss. 261-262.
[726] "Temmuz Monarşisi, Fransa'nın ulusal servetini sömürmek için kurulmuş bir anonim şirketten başka bir şey değildi ve bu şirketin karları, bakanlar, meclisler, 240 000 seçmen ve yakınları arasında paylaştırılıyordu. Louis-Philippe, bu şirketin müdürü, tahttaki bir Robert Macaire'di. Bu sistemde ticaret, sanayi, tarım, denizcilik ve sanayi burjuvazisinin çıkarları, sürekli olarak tehlikeye düşmeye ve zarar görmeye mahkumdu." Marx, Fransız, s. 43.

bir araya gelerek kanlı ve şiddetli bir cevapta bulundu.[727] Bu halde dahi Fransız burjuvazisinin bölünmüşlüğü onları bir araya getiremedi. Yeni bir anayasa yapmak üzere kurucu meclis toplandı ve devamında devleti yönetmek için milletvekili ve devlet başkanı seçimleri yapıldı.[728]

Engels'e göre Yunan Polisi'nin gelişimi devletin kökeninin anlaşılması için en açık örnek olduğu gibi[729] modern burjuva toplumunun iç çelişkilerinin açığa çıkması ve bu çelişkilerin gelişiminin yarattığı siyasi üst yapı da burjuva devletinin organlarını anlamak için bir o kadar açıktır.[730] Kurulan meclisin partileri toplumun farklı gruplarını temsil etmektedir. Büyük burjuvazi, hanedancı mali burjuvazi, işçi sınıfı ve küçük burjuvazi 1848 devrimi sonrasında kurulan mecliste siyasi partilerin çatısı altında bir araya gelerek parlamentoyu oluşturmuştur. Diğer yandan ise parlamento seçimlerinden ayrı bir seçimle iktidara gelen devlet başkanı Louis Bonaparte yürütme gücünü ele geçirmiştir.[731] Gerek anayasa yapım sürecinde ve gerekse yasama faaliyetleri içinde kendi içinde ortak yararlarda bir araya gelemeyen burjuva siyasi partileri yürütme, bürokrasi ve ordu gibi diğer kamu otoriteleri karşısında etkisizleşmiştir.[732] Parlamento, kendi içinde tartışma kültürünü oluşturmakta ve kendi işlevini yerine getirmek adına hem parlamento içinde hem de parlamento dışında medya ve toplumsal örgütlerle, bazen dernekler bazen ise sadece kafelerdeki iletişim ve örgütlenme gücü ile ve burjuva toplumunun yaygınlaştırdığı ve güç kazandırdığı medya ile birlikte var olabilmekte ve hareket edebilmektedir.

Fransa'da 1849-1851 yıllarında ise parlamento ve onun kurduğu parlamento bağlamı toplumsal bir iktidar kurma gücüne niteliksel olarak erişememiştir. Marx, toplumun milletvekilleri ile metafizik bir ilişki kurduğunu söylerken devlet başkanı ile kişisel bir ilişki kurduğunu belirtmekte ve parlamentodaki temsilcilerin enstrüman çalarken halkın ise çalgıya dansla karşılık verdiğini betimlemektedir.[733] Bu halde toplumsal bir üst yapı olarak gücünü ve iktidarını kuramayan ve toplum ile ilişkisinde siyasi amaçlarına uygun davranamayan parlamento, büyük burjuvazinin siyasi çıkarlarına uygun hareket edebilme kabiliyetini yitirmiştir.[734] Tabii burada bir istisna halinde de söz etmek gerekmektedir. İspanya ve Fransa örneklerinde kendini gösterdiği gibi toplumsal devrim yaşayan halklar yeni yönetim biçimi ve siyasi

[727] Marx, Fransız, ss. 60-62.
[728] Marx, Fransız, s. 122.
[729] Engels, Ailenin, s. 132.
[730] Engels, Tarihsel, s. 17.
[731] Marx, Hayalet, s. 587.
[732] Marx, Fransız, s. 232.
[733] Marx, Fransız, s. 164.
[734] Marx, Hayalet, s. 350.

hareketlerinden beklentiler duymaktadır. Bu beklenti eski yönetim ve siyasetin zararlarının yeni yönetimce giderilmesi ancak mevcut kazanımların ise muhafaza edilmesine dönüktür.[735] Fransa'da özellikle köylü sınıfının burjuva devrimlerinden, köylülük ile sermaye birikiminin birbirine ters yapılara sahip olmasından dolayı, hoşnut olmaması ile Bonaparte halk desteğini de almış bir lider olarak parlamentonun karşısına çıkmıştır.[736] Diğer yandan parlamentonun büyük burjuvazi ile uyumsuz hareket etmesi, yasama yetisini dahi kullanamaması ve yürütme erkine karşı orduyu güçlendirmesi ile yani bir kelime kamusal iş bölümünde ne kendi iktidarını kurup yönetebilmesi ne de diğer kamu güçlerine karşı kendi özerkliğini kazanamaması nedeniyle parlamento kendi varlık sebebini ve resmi niteliğini kaybetmiştir. Marx'ın sınıf tahlili üzerine yaptığı incelemesinin sonunda ise yarım milyonu aşkın memur gücü, gelişkin bürokrasi, ordu ile kurduğu bağ ve büyük burjuvazi ile yaptığı ittifak ile Bonaparte, yaptığı darbe ile kendi imparatorluğunu ilan etmiştir.[737]

(2). Bürokrasi

Marx, kamusal iş bölümü içinde yer alan bürokrasiyi "Fransa'da Sınıf Mücadeleleri", "Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i" ve "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi" kitaplarında incelemektedir. Bürokrasi, özellikle feodal sınıfların siyasi iktidarına karşı güçlenen ve burjuvaziden aldığı kamu borçlarıyla zenginleşen siyasi iktidarın, gücünü merkezileştirmesiyle özerklik kazanan devlet içi örgütlenmedir.[738] Bu örgütlenme, burjuva toplumunun formülasyonu ve bilincidir. İki kelime ile bürokrasi devlet iradesidir. Burjuva devletinin, burjuva devrimi ile değişiminde kamu çıkarı burjuva çıkarı ile eş değer anlama sahip olmuştur. Devlet ise kendi kamusal örgütlenmesi içinde kamu yararını, yani burjuvazinin yararını, genelin yararı olarak sunmak, yararı sağlamak ve korumak amacıyla örgütlenen bir "korporasyon" biçimini almıştır. Maddi dünyanın kutsal olmayan ideolojisi olan devlet kendi maddi iz düşümünü ve iradesini bürokraside göstermektedir.[739] Marx, bürokrasiyi devletin teologları olarak betimlemektedir. "Bürokrasi, rahip cumhuriyetidir."[740] Bürokrasi, devletin özü ve maddi biçimi olduğu için var oluş amacı da devleti gerçekleştirmektir,

[735] Karl Marx ve Ferdinand Lassalle, **Anayasa Sorunu - Seçme Yazılar**, (ed. Barkın Asal), çev. Barkın Asal, Kor Kitap, İstanbul, 2021, ss. 69-70.
[736] Marx, Fransız, s. 237.
[737] Marx, Fransız, ss. 235-236.
[738] Marx ve Engels, Hukuk, s. 131; Bottomore, s. 101.
[739] Marx, Eleştirisi, s. 68.
[740] Marx, Hayalet, s. 61; "rahipler topluluğu" nasıl var oluşlarını kiliseye borçlularsa, bürokratlarda varoluşlarını Monark'a borçludurlar." Bora Erdağı, "Marx'ta (ve Engels'te) Hukuk-Devlet İmgesi", **Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi**, (ed. Taner Yelkenci), 2. Baskı, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2017, s. 39.

devletin amacı ise bürokrasinin var oluş amacıdır. Bürokrasi ve devlet aynı anlamı ifade etmese de devletin biçimi, yürütücüsü, kamu tüzel kişiliği olarak aklı bürokrasinin maddi davranışlarını içermektedir. Devlet, bürokrasiyi içerir, bürokrasi ise kendisini devlet olarak görmektedir. Bu bağlamda bürokrasi kendisini üretebilmek için devleti üretir, devleti ürettikçe ise kendisini üretebilmektedir. Bu nedenle ise bürokrasinin amacı ile devletin amacı, bürokrasinin var oluş koşulları ile devletin var oluş koşulları çelişkiye düşer. Bu çelişkide de devletin amaçlarının bürokrasinin amaçlarına, bürokrasinin amaçlarının ise devletin amaçlarına dönüşen bir döngü meydana gelir. Bürokrasinin yapılanması, hiyerarşik bir yapılanmadır. Bu hiyerarşi bilgi hiyerarşisidir. Hiyerarşinin üstünde yer alanlar aşağıda yer alanlara güven duyar, aşağıdakiler yukarıdakilere itimat ederler ve karşılıklı olarak birbirlerini aldatırlar.[741]

> "Bürokrasi, devletin özünü, toplumun tinsel özünü kendi sahipliğinde tutuyor, bu onun özel mülkiyetidir. Bürokrasinin genel tini, kendi içinde hiyerarşiyle, kendi doğası dışındaysa kapalı korporasyon olarak korunan sırdır, gizemdir. Dolayısıyla, aleni devlet tini ve aynı zamanda devlet zihniyeti, bürokrasiye, kendi gizemine dair bir ihanet olarak görünür. Onun bilgisinin ilkesi, bu yüzden, otoritedir ve otoriteye tapma da onun zihniyetidir. Ne var ki, bürokrasinin kendi içinde tinselcilik kaba/yontulmamış materyalizme, edilgin itaatin materyalizmine, otoriteye imana, sabit [ve] biçimsel davranışların mekanizmine, sabit ilkelere, görüşlere ve geleneklere dönüşüyor. Tek bir bürokrat söz konusu olduğunda, devletin amacı, yüksek mevkiler için bir yarış ve kariyer yapma biçiminde onun özel amacına dönüşüyor"[742]

Bürokrasinin devlet biçimindeki özelliği, her ne kadar bürokrasi kendisini devlet olarak görse de devletin tamamı ve niteliği için söz konusu değildir. Devlet, kuruluş koşullarından itibaren özel mülkiyetin ve özel mülkiyet sahiplerinin kamusal sorunlarını çözme ve kamusal yönetimi sağlama ihtiyaçlarıyla oluşmuş bir örgütlenme biçimidir. Bürokrasinin buradaki rolü, kendi özerk iş bölümü içindeki bağımsızlığı ve gücü ile sınırlıdır. Politik devlet, özel mülkiyetin, kamusal ihtiyaçların ve bürokrasinin bir araya geldiği örgütlenme biçimlerinin bir aradalığı ile maddi dünyada var olmaktadır. Bu itibarla, bürokrasi ve devlet arasındaki çelişkinin toplumsal ve maddi ilişkilere olan etkisi, bürokrasinin ve dolayısıyla devletin iktidarına bağlı kalacaktır.[743]

1851 yılının Fransa'sında devlet organları kendi işlerliğini sağlayamıyordu. Meclis yasa yapmakta dahi görevini yerine getiremiyor, siyasi partiler politikleştikçe güç kaybediyor, kendisini partilerle mecliste temsil ettiren sınıflar ise siyasi belirsizlik ve ekonomik bunalıma karşı etkisiz kalıyordu. Louis Bonaparte, amcasının izinden giderek, birçok kez saray darbesi yapmaya çalışsa da koşullar artık meclisin henüz Bonaparte'ın düşündüğü kadar etkisiz olmadığı zamanlarda bu isteği sonuçsuz

[741] Marx, Eleştirisi, ss. 70-71.
[742] Marx, Hayalet, s. 61.
[743] Marx, Eleştirisi, ss. 72-74.

kalmıştır.[744] Egemen sınıfların siyasi mücadelesindeki araçların güçsüzlüğü, ordunun meclis tarafından siyasete çekilmesi ancak Bonaparte'ın orduyu rüşvetlerle yanına çekmesi ve neticeten büyük burjuvazi ile Bonaparte'ın ittifak kurmasıyla saray darbesi gerçekleşir ve anayasa, meclis, burjuva demokrasisi ilga edilir.[745] Engels de Marx da toplumsal sınıfların tek başına kendi diktatörlüğü sağlayamadıkları bu gibi dönemlerde sınıfların birer birer hepsinden maddi büyüklüğü ve insan gücüyle üstün olan devletin kendi diktatörlüğünü kurabildiğini ifade etmektedirler.[746] Feodal sınıflar ile burjuvazi arasındaki mücadelelerde büyüyen ve merkezileşen devlet ve onun bürokrasisi, toplumsal iktidarı tek başına ele alma kudretine eriştiğinde kendi iktidarını, zorbaca, kurmuştur. Bunu sağlayan maddi örgüt ise git gide artan memur sayısı, devlete bağlı ordu ve kamu borçlanması ve ihaleleriyle birbirine bağımlı hale gelen büyük burjuvazi ve bürokrasidir.

II. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN KURAMINDA HUKUKUN KÖKENİ VE NİTELİĞİ

A. Hukukun Kökeni

1. Hukukun Kökeninin İncelemesine Giriş

a. Marx ve Engels'in Kaynakları

Karl Marx ve Friedrich Engels'in yaşamları boyunca ifade ettikleri ve eleştirdikleri kavramlar, ideolojiler ve ilişkiler onların ulaşabildikleri kaynak ve yorumlarla sınırlıdır. Bu tabii onların bakış açısına göre uyumlu bir aktarımdır. İlk gençliklerinden 1848 yılına kadar eleştiri ve eserlerinin odağı mevcut idealist ve metafizik felsefeler ile burjuva ideolojilerine, bu fikirlerin eserlerine ve pratiklerine karşı olmuştur. Karşıt ya da destekleyici olsun tüm eleştiriler, onların ulaşabildikleri kaynaklarla sınırlıdır. Öyleyse eleştirinin boyutu eldekilerin incelenmesi ile mevcut kaynakların özellikleri ise ancak onların eleştiri anına kadar olan mevcudiyeti ile mümkün olacaktır. Marx da Engels de ellerine geçebilecek her kaynağı incelemeye özen gösteren kişiler olmuştur. Özellikle Alman İdeolojisi'nde Max Stirner'in düşüncelerinin sığlığını onun yalnızca Berlin Kütüphanesi ile sınırlı kalmasına

[744] Marx, Hayalet, s. 354.
[745] Marx, Fransız, s. 231.
[746] Engels, Ailenin, s. 213; Bottomore, s. 95.

bağlamalarında[747] ve Kapital'in basımından hemen önce Marx'ın yeni çıkan eserleri henüz okumamış olması nedeniyle kitabın basımını ertelemesinde[748] önermenin kanıtları kendini olanca samimiyeti ile belirgin kılmaktadır. Bu itibarla, Marx ve Engels'in birinci adımda idrak yeteneklerini disiplinli çalışmaları ve kaynak takibi ile pratiğe döktükleri anlaşılmakta ve ikinci adımda bu tavrın kuramlarında da yer aldığı anlaşılmaktadır. Birçok kez değindiğim gibi maddi koşulların elverdiği koşullar etrafında insanların yaşamlarını üretmeleri ve bu üretime göre kendi yaşam tarzlarını ortaya koymaları verilebilecek en kısa örnektir.

Marx ve Engels'in eser ve yaşamları incelendiğinde 1840'lı yılların ortalarına kadar mevcut idealist felsefeyi eleştirmekle kuramlarını geliştirdikleri ve eleştirdikleri söylemlerin mevcut yaşamı yorumlamasıyla sınırlı kaldıkları görülmektedir. 1848 yılında Komünist Manifesto yazıldığında, eserin ilk cümlesi şu şekildeydi: "Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir."[749] Engels, bu cümleye 1888 tarihli İngilizce basımın önsözünde bir not ekler ve aynı baskının önsözünde notunu açıklar. Engels notunda "bugüne kadarki bütün toplumların tarihi" kelimelerine bir açıklama getirir: "Yani daha doğru bir ifadeyle yazılı olarak aktarılan tarih."[750] Engels notunda ve önsözünde bu ifadesini açıklar. Manifestonun kaleme alındığı zamanda eldeki kaynaklar ilk toplumların yaşam biçimine ve varlık koşullarına dair bir bilgiye hemen hemen hiç sahip değildi ancak arada geçen kırk yılda etnolojik, antropolojik ve biyolojik birçok keşifte bulunuldu, eldeki verilere göre yeni teoriler gelişti. Rusya'dan, Almanya'ya, Hindistan'a, İrlanda'ya ve Amerika'ya kadar eski toplumların yaşayışlarına ve o günler için henüz yeni dünyayla tanışmamış topluluklara dair edinilen bilgiler "Morgan'ın taçlandırıcı keşfiyle açığa çıkarılmış oldu."[751] Engels'in ifadesiyle 'ilksel' toplumların yaşayışı ve toplumsal ilişkileri bu süre zarfında idrak edilecek yenilikleri, Marx ve Engels'in kuramına kazandırdı. Alman İdeolojisi'nde de insanların eski toplumlardan beri özel mülkiyet ilişkileri, buna uygun düşen iş bölümü ve her iki ilişkiye de zemin hazırlayan maddi hayatın üretim koşulları, elde edilen bilgilerle tutarlıydı ancak somut hayattaki örnekleri yetersizdi.[752] İlksel

[747] Marx ve Engels, Alman, s. 288.
[748] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 324.
[749] Marx ve Engels, Komünist, s. 22.
[750] Marx ve Engels, Komünist, s. 22, 63.
[751] Marx ve Engels, Komünist, s. 22.
[752] "Kanımca, Darwin'in teorisinin biyoloji için gerçekleştirdiğini mutlaka tarih için gerçekleştirecek olan bu önermeye, ikimiz de 1845'ten birkaç yıl önce yavaş yavaş yaklaşmaktaydık. Benim bu yolda tek başıma nereye kadar varmış olduğum en iyi "İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu" adlı kitabımdan anlaşılabilir. Fakat 1845 baharında Marx'la Brüksel'de tekrar buluştuğumda, o bu önermeye kesin biçimini vermişti; hemen hemen benim burada ifade ettiğim açıklıkta getirip önüme koydu." Marx ve Engels, Komünist, s. 63.

toplumların açıklanması ve evrim teorisinin sunduğu önermelerin toplumlar tarihi için de denk düştüğü yere Marx da Engels de yıllar öncesinde yaklaşsa da yeni bilgiler onları, onların yaşamlarının sonuna doğru tekrar maddeci tarih anlayışının incelenmesine itti.[753]

Hukukun kökeni ve ilk toplumlardan uygarlığın gelişkin biçimlerindeki hukuki ilişkilere ve yine bu ilişkinin varlık biçimlerine dair Marx ve Engels'in incelemeleri yukarıda bahsedilen bu eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerden evvelki kitapları, el yazmaları ve mektuplarında da hukukun kökeni ve başlangıcına dair birtakım ifadeler mevcutsa da yukarıda bahsedilen nedenlerle, somut örneklerin ve incelemelerin azlığı ile özel olarak bu konu üstüne düşülmemesi sebebiyle bu değinmeler hukukun kökenine dair yapılacak bir analiz için yeterli değildir. Marx ve Engels'te hukukun ilk biçimlerine dair, bir bütünlük içinde, ortaya koydukları anlatımları Engels'in "Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni" eseri ile bu eserin yazımı sırasında Engels'in de faydalandığı, iki düşünürün de ortaklaşa tartıştıkları etnolojik eserlere dair notlardır. Bu notlar derlemesine Marx'ın eserlere dair tuttuğu el yazmaları aracılığı ile ulaşabiliyoruz. Marx'ın yaşamının sonlarına doğru yoğunlaştığı bu eserlerden ulaşılabilir el yazmaları, Lewis Henry Morgan'ın "Eski Toplum", John Budd Phear'ın "Aryan Köyü", Henry Sumner Maine'ın "Kurumların Erken Tarihi" ve John Lubbock'un "Medeniyetin Kökeni" kitaplarından oluşmaktadır. Marx'ın adı geçen eserlere dair aldığı notlar ve alıntılar bu defterlerde yer almaktayken, Marx, eserlerdeki savları da diğer eserlerle karşılaştırmakta ve yorumlamaktadır. Defterler kitaplaştırılıp basılma kaygısı olmaksızın kaleme alındığı için yer yer hakaretlerin dahi bulunduğu bir dile sahiptir. Engels ve Marx'ın hukukun kökenine dair edindiği bilgiler ve yaptığı yorumların bir kaynağı etnografik eserler olsa da bu kaynaklar edebi eserler, kanunlar, dini kitaplar ve diğer eserlerle karşılaştırılarak sınanmaktadır.

b. Hukukçu Bakış Açısının Eleştirisi

Hukuki bakış açısı, hukuk ideolojisi ve maddi haliyle hukukçunun dar bakışı Marx ve Engels'in eserlerinde iradeyi gerçek koşulların önüne koyan her fikir için kullanılan kinayeli bir ifade biçimidir.[754] İlk bölümden şu ana kadar anlatıldığı üzere, Marx ve Engels'in eleştirdiği ve kuramlarına bu eleştirilerle yön verdiği bakış açısı,

[753] Musto, s. 50; Engels, Ailenin, s. 11.

[754] "Kendisi için kaya gibi bir hukuk terimi yaratan ve sonrasında, bu terimi kullanılamaz kılan durumlar için de onu değiştirmeden kullanmaya devam eden hukukçunun dar görüşlülüğüdür bu." Bir diğer sayfada Engels aynı eleştirisini yineler: "Bu katıksız hukukçu akıl yürütmesi, radikal cumhuriyetçi burjuvanın, proleterin sözünü kesip onu susturmak için kullandığı akıl yürütmenin aynısı." Engels, Ailenin, s. 22, 92.

insan bilincinin başkalaşımlarıyla ve saf iradenin maddi dünyayı etkilemesiyle, toplumsal ilişkilerin meydana geldiğini varsaymaktaydı. Bu görüşü benimseyenler yalnız felsefeciler değildir, toplumsal sorunları ve tarihi olguları aynı kavramlarla açıklayan sosyalistler, hukukçular ve siyasetçilerdir de.[755] Hukuku yorumlamak ve incelemek için Marx'ın ve Engels'in bu bakış açısı ve onun yorumuna yönelik ifadelerine yer vermek gerekmektedir. Eleştiriye konu ideoloji aşağıdaki bölümlerde de yer almaktadır ancak daha ilk basamakta ortak inceleme kavramının yorumundaki ayrışmayı ele almaksızın maddi ilişkileri açıklamak mümkün olmayacaktır. Bunun nedeni ise her bakış açısının hukuk diye adlandırdığı ilişkinin, aynı yer ve zamanda aynı şekilde kullanılmamış olmasıdır. Nasıl ki metanın fetiş karakteri metayı bir kavram ve kategori olarak politik iktisatçının karşısına kendisinden başka yabancılaşmış hali ile sunuyor ve ancak bu mistik perde çekildiğinde üretim ilişkilerinin insanların maddi davranışları ile kendini oluşturduğu anlaşılıyorsa, hukuk içinde aynı mistik perdeyi kaldırmak gereklidir.

İnsanlar, ki nitelik olarak toplumsal insan olmaksızın bu isim pek de doğru değildir, diğer canlılardan farksız şekilde yaşarken, vücutlarının, zihinlerinin ve birbirleri ile ilişkilerinin gelişmesi ile birlikte başka canlıların yapamadığını yapacak vasıflara kavuştu. İnsanlar kendi maddi üretim araçlarını üretebilecek bir güce erişti. Maddi hayatın üretimi ile insanlar yeme, içme, giyim, barınma gibi fiziksel ihtiyaçlarını gidermekle kalmadılar, ihtiyaçların doğurduğu yeni ihtiyaçlarla gelişen toplumsal ihtiyaçları da giderebilecek güce eriştiler. Bu süreçte maddi hayatın günden güne yeniden üretimi ile aile ilişkilerinin gelişimi ve toplumsal ilişkilerin özgül özellikleri ile her insan topluluğu kendi toplumsal ilişkilerini, siyasetini, sanatını, kültürünü ve hukukunu yarattı.[756] Bin yıllarca süren bir oluşumun birkaç kelime ile özeti buna dayanmaktadır. Bu oluş halinin kendine has özellikleri içinde insanlar kendi bireysel yaşamları üzerindeki doğrudan hakimiyetini ama topluluk içinde ama özel mülkiyet hesabına giderdikçe toplumsal ilişkiler katmanlar halinde ilerlemeye devam etti. Üretimin toplumsallaşması ile gelişen yeni düzende insanın eylemleri ile zihninin de ilişkisi kendisine düşen payı aldı. Emeğin getirdiği planlama yerine planın getirdiği emek varsayıldı. Siyaset de devlet de hukuk da ve "o masalımsı hayali 'din' de"[757] bu

[755] "Şu var ki, devlet bir kez toplum karşısında bağımsız bir güç haline geldi mi, kendisi de, artık yeni bir ideoloji yaratır. Meslekten politikacılar, kamu hukuku kuramcıları, özel hukukçular, gerçekte, ekonomik olaylarla olan bağlantıyı hileyle örtbas ederler." Engels, Ludwig, s. 56; Karahanoğulları, ss. 15-16.

[756] Engels, Doğanın, s. 194.

[757] Marx ve Engels, Hukuk, s. 13.

ilişkiler içinde gelişti. İnsanlar eylemlerini ihtiyaçları ile değil düşünceleri ile açıklama davranışına başladı ve idealist bakış kendi yerini buldu.[758]

Kişinin zihni de bu çelişki ilişki içinde etkilenir ve ideoloji denen anlamlandırma yöntemi burada ortaya çıkar. İdeolojinin kaynağı zihindir ancak bu zihin gördüğü ile yaptığı arasında fark olan zihindir. Eylemlerinin kaynağının akıl olduğunu öngören zihin, bilinçli ya da bilinçsiz, her koşulda yanlış bilinçli ideolojisini oluşturur ve geliştirir. İdeolojin kaynağı ise ideoloji sahibi için sadece zihin faaliyetidir. İdeolojiye göre kişi kendi eylemlerini kendi aklıyla var ediyorsa, eylemlerin kaynağı da akıldır, zihindir, tindir, bilinçtir... İdeolojiye bezenmiş, yanlış bilinçli yorum da bu halde dinin, devletin, toplumsal ilişkilerin ve hukukun kaynağını ideolojisinde, yani zihinsel işlevlerinde arayacaktır.[759] Marx, bu nedenle "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş"te dinin eleştirisini, yani Prusya akademisinin ve devletinin ideolojisinin eleştirisi yaparak eserine başlamıştı. Dini yaratan, sefaletin getirdiği koşullar içinde sefalete bir tepki koyan ters yüz edilmiş bilinç sahibi insandı. Felsefe ise Marx için ilk görevi olarak dini eleştirmeliydi. Marx, dinin, başka kelimelerle kutsal ideolojinin eleştirisi ile ancak kutsal olmayan ideolojilerin, devletin ve hukukun eleştirisine geçilebileceğini ifade eder.[760]

Zihin araçlarının elverdiği ölçüde hareket yeteneğine sahip ideolojik yöntem, ilk aşamada akıldan hareket ettiği için araştırdığı nesnenin kendisinden değil onun akılda karşılığını bulan kavramından yola çıkar. Bu yöntemde kavram nesneyi tarif etmez, nesne kendisini bir şekilde kavrama uydurmaya çalışır. Bu yöntemle çalışan ideolog, hukuku maddi ilişkilerin içinde tarif etmez, hukuku hukuk kavramıyla tanımlayıp maddi ilişkileri ise bu hukuk ile açıklama çabasına girer. Bu halde hukuk, hukukçu bakış açısı ile bir mantıksal özet olarak ele alınır, sonra da hukukçu ideoloğun zihninin sınırları içinde kendi zamanının siyasi ve ahlaki sezgileri ile oluşan bir onaylama ve reddetme aracı halini alır.[761] Engels için hukukçu istediği kadar kendi fantezilerinde dönüp dursun, bunun bir yararı yoktur çünkü hukukçunun kapıdan kovduğu maddi gerçekler bacadan girer.[762]

Hukukçu ideolog aklından mefhum kıldığı hukuku baş aşağı tutmaktadır. Birçok kez alıntıladığım gibi maddi hayatın üretim biçimi, toplumsal ilişkiler, insanların

[758] Engels, Tarihsel, ss. 29-30.
[759] Marx ve Engels, Hukuk, s. 15; Akbaş, Marksist, s. 61.
[760] "İnsan derken, insanın dünyasını, devleti, toplumu kastediyoruz. Bu devlet, bu toplum yaratıyor dini: Tersyüz edilmiş bir dünya bilinci din, çünkü bu devlet, bu toplum tersyüz edilmiş bir dünya." Marx, Hayalet, s. 94.
[761] Engels, Anti-Dühring, ss. 150-151.
[762] Marx ve Engels, Hukuk, s. 20.

yaşayış tarzının oluşturduğu ilişkiler kendi siyasetini, kültürünü ve hukukunu yaratır. Maddi hayatın üretim biçiminde meydana gelen değişikliklerle hukukçunun icadı da değişecektir. Bu hukukçu 'dar' bakış açısı maddi ilişkileri tersyüz eder. Nedeni sonuç, sonucu ise neden yapar.

> "Hukukçu, önceden saptanmış önermelerle iş gördüğünü sanır. Oysa bunlar ekonomik yansılardan ibarettirler. Algılanmadıkça ideolojik bakış açısı diye nitelediğimiz bu tersyüz edişin de ekonomik temele etkide bulunduğu ve belirli ölçüler içinde bu temeli değiştirebileceği olgusu, bana kendiliğinden anlaşılabilir apaçık bir gerçeklik olarak gözükür."[763]

Bu durumda hukuki ilişkilerin incelemesinde hukuki kavramları öne alıp onların içinde barındığı ve onlarla meydana geldiği toplumsal ilişkileri yadsımak 'hukuki bakış açısı' olur ki bu Marx ve Engels'in çoğu kez eleştirilerinde espri olarak kullandığı bir öbektir. İdeoloji, kavramla maddi ilişki arasına bir fantezi perdesi çeker, bu perde ile hukuk da ele alınan her nesne de mistikleşir. Marx ve Engels'in bu konudaki yaklaşımı ters duran ilişkiyi ayakları üzerine oturtmaktır. Bu görüş, ekonomi-politikte de felsefede de hukukta da geçerlidir. Maddi hayat insan bilincini belirlerken insan bilinci maddi hayatı kendi düşünceleri ile anlamlandırır ve eylemlerini kendi saf iradesinin bir izdüşümü olarak görür. Halbuki Marx ve Engels'in tarifine göre bu yanlış bilinç hukukun ne olduğunu tarif edip tanımlayamaz. İnsanların tarihsel ve toplumsal ilişkilerinin yığılarak genişlemesi içinde, üretim araçlarının gelişimi, ailenin üretim araçlarının özel mülkiyetinin varlığı ile yapısının değişimi ve gelişen toplum içi ve topluluklar arası ilişkilerle doğrudan üretimin yabancılaşmasıyla insan da kendisine yabancılaşmıştır. Bu yabancılık insanın kendisine eylemleri ile düşünceleri arasındaki ilişkinin yer değiştirme yanılsamasını yaşatır ve insanlar maddi hayatı bu ideoloji ile tarif eder. Neticede metanın fetiş karakterinin açıklanmasına benzer bir süreç gelişir, kişiler şeyleşir ve şeyler kişileşir.

c. **H**ukukun Kökeninde Miras İlişkisi

Tarihsel ve toplumsal ilişkilerin kaynağını akıl görüp bu ilişkileri aklın araçlarıyla yorumlayan yanlış bilinci eleştiren Marx ve Engels ideolojinin kaynağına yönelerek hukuku kaynağını onu yaratan maddi ilişkilerde aramışlardır. Hukuk bir sonuç olarak çeşitli nedenlerin bir araya gelmesiyle oluşan bir ideoloji ve toplumsal ilişkidir. Marx hukuka idealist yaklaşıma dair ilk eleştirilerini "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi"nde sunmaktadır. Marx'ın eleştirisine göre ters duran Hegel felsefesi "…devletten başlar ve insanı devletin öznel bir yanı haline getirir…"[764] Bu

[763] Marx ve Engels, Hukuk, s. 18.
[764] Marx, Hayalet, s. 58.

hukuk için de geçerlidir ancak Hegel'in aksine Marx için insanı yaratan hukuk değil hukuku yaratan insandır.

"Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi"nden on yıllar sonra Marx "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı"nın yayınlamadığı giriş bölümünde yine Hegel'e döner ve onu yeniden eleştirir. Burada da eleştirinin konusu aynıdır. Somuttan soyuta giden ve yine somutla sınanan Marx ve Engels'in yönteminin aksine Hegel, soyuttan somuta gitmekte ve somutu kendi soyutlamalarına uydurmaktadır. Hegel, hukuk felsefesinde öznenin ilk hukuki ilişkisini 'sahiplik'le başlatırken Marx'a göre haklıdır fakat sahiplik ancak ailenin, özel mülkiyetin ve bunların toplumsal karşılığı olan köle-efendi ilişkisi var olacaktır. Aile ilişkilerinin gelişmediği toplumlarda sahiplikten bahsedilebilse de bu toplumlarda henüz sahiplik mülkiyeti doğurmamaktadır. Bu halde, bir hukuki kategori olarak mülkiyetten söz edilebilmesi için mülkiyetin var olabileceği özel mülkiyet ilişkileri ve bu ilişkiyi kendi içinden yaratacak aile ilişkisinin de varlığı gerekmektedir. Toplumun gelişkinliğinin bir aşamasında tam da toplumsal ilişkiler nedeniyle oluşan mülkiyet, bir hukuki başlık olarak toplumsal ilişkiler daha yüksek aşamalara doğru gittikçe kendisinden sonra oluşan kavramların yanında daha geride kalan bir hukuki tanım olarak geride durur. Sahipliğin böyle bir denklem içinde hukuki bir anlam ifade etmesi için kendisinden önce sahipliğin niteliğini değiştiren toplumsal koşulların varlığı sahipliğin hukuki değişimini koşullamaktadır.[765]

Mülkiyet bir soyutlama olarak sahiplik pratiğinin bir hukuki ifadesidir. Sahiplik, kendisinde her zaman somut bir yan bulundurur. Bir ideoloji olarak hukuk ve onun bakış açısı mülkiyeti kendi aklından icat ederken, onu maddi dünyada yaratan yine maddi hayat ve onu tarihsel ve toplumsal ilişkileridir. Maddi hayatın üretimi, bu üretim sürecinin ortaya koyduğu ve giderdiği ihtiyaçların etkilediği ve geliştirdiği eylemlerde hukuki ifade, maddi hayatın bir gereği olması sebebiyle, oluşacaktır. İdeolojik sınırları aştıktan sonra cevaplanması gereken soru bu hukuki kategorinin nasıl ortaya çıktığını bulmak olacaktır. "1844 El Yazmaları"nın 'Sermayenin Karı" başlıklı bölümünde Marx, sermayenin özel mülkiyetinin temelini Adam Smith ve Jean-Baptiste Say'ın kitabı üzerinde cevaplamaya çalışır. Say'a göre sermaye, mirası yüceltmek adına hukukun iş birliği ve yardımına ihtiyaç duymaktadır. Marx ve Say'ın kağıt üzerinde karşılıklı tartışmalarına göre insanın sermaye sahibi olmasının yolu hukuk ile mümkündür.[766] Marx'ın aktarımına göre Adam Smith ise kendisine büyük bir miras kalan kişinin gücü politik bir güç değil satın alma gücü ve onun verdiği egemenliktir. Sermaye sahibi

[765] Marx, Katkı, ss. 260-261; Marx, Hayalet, s. 402.

[766] "İnsan, üretici bir sermayeye nasıl sahip olur? Bu sermaye yoluyla yaratılan ürünlere nasıl sahip olur? "Mevzu hukuk sayesinde" (Say , cilt II, s. 4.)" Karl Marx, 1844**,** s. 35.

elindeki gücünü kişisel yetenekleri ve çabasından dolayı değil, sermayenin sahibi olmasından dolayı elde eder. Bu itibarla, sermayenin elde edilmesi ve korunması da hukuk sayesinde gerçekleşir. Buradaki anlamıyla hukuk, soyut bir kategori değil maddi hayatın üretiminde özel mülkiyet sahipleri lehine gelişen toplumsal davranışları ifade etmektedir. Bu nedenle sermaye, miras ilişkisinin varlığı sayesinde, biriktirilmiş emektir.[767]

Hukuku oluşturan toplumsal ilişkiler yerine hukukçu bilincin yarattığı toplumsal ilişkiyi tanımlayan ve açıklayan hukuk sorunları baş aşağı çevirmektedir. Engels, maddi ilişkilerin ifadesindense zihnin yaratımı önermelerle bilincini oluşturan toplumun bu durumu anlamadıkça ideolojik davranışının maddi hayata etkide bulunduğunu ifade etmektedir.[768] Biraz daha açıklamak gerekirse hukukçu bakış, hukukun kaynağını kendisinde ve zihninde gördüğü için kendi davranışlarıyla onu etkilemektedir. Engels için de miras hukukun temeli ekonomik ilişkiler içinde yatmaktadır çünkü her aile ilişkisinin gelişiminin bir aşamasında miras hukuku oluşmaktadır. Her ne kadar her akraba ilişkilerinin tarihsel gelişimi miras ilişkisini ortaya koysa da bu kategori bir soyutlamadır. Miras ilişkisinin kendi içindeki ilerleyişi ile her toplumda kendine özgü yanlarıyla oluşur ve değişir:

> "…örneğin İngiltere'de ölüme bağlı tasarruf serbestliğinin mutlaklığına karşılık, Fransa'da bu serbestliğin geniş ölçüde sınırlandırılmış olmasının salt ekonomik nedenlere bağlı olduğunu göstermek güç olacaktır. Şu var ki, servetin bölüşümünü etkilemek suretiyle, her ikisi de ekonomiye önemli ölçüde bir karşı etkide bulunurlar."[769]

2. **M**iras İlişkisinin İncelenmesi

a. **M**arx ve Engels'in Miras Hakkı Yorumu

Üst başlıkta da yer aldığı gibi gerek Karl Marx'ın ve gerekse Friedrich Engels'in hukuku incelemesinde, maddi hayatın üretiminde değişen ve ihtiyaçlara göre gelişim gösteren insan davranışlarının bir ideoloji halini alarak hukuk biçimine girmesinin gerçek sebebi ideolojinin kaynağı olan insan aklı değil, insan aklına biçim veren maddi koşullardır. Hukukçu bakış açısı, hayatın süregitmesi sırasında oluşan davranışlarını kendi aklının icadı olarak görmektedir. Marx ve Engels'in kuramında ise bu ilişkinin incelenmesi maddi ihtiyaçlarının insan iradesine bağlı olmaksızın giderilmesinde yer almaktadır. Bu anlayışa göre toplumsal bir olgunun varlığı onu gerektiren toplumsal

[767] Marx, 1844, s. 36.
[768] Engels, Tarihsel, s. 24.
[769] Marx ve Engels, Hukuk, s. 18.

ihtiyaçlara ve toplumsal ihtiyaçları doğuran toplumsal, tarihsel ve maddi koşullara göre biçimlenmektedir.

Engels'in ifadesine göre insanlar maddi hayatlarını ve yaşam tarzlarını üretirken birbirlerini etkileyen ve kaynağını mutlak iradeden almayan ilişkilere girmektedirler. İş bölümü ile özel mülkiyetin varlık gösterdiği yaşamın üretimi ve yeniden üretiminde oluşan koşullar ve toplumsal ilişkiler devleti oluşturmaktadır. Birçok kez değinildiği gibi devlet bu somut koşulları değil, bu somut koşullar devleti yaratmıştır. Bireylerin kişisel güçlerini devlet gücü altında sergilemelerinden bağımsız olarak, devlet gücünün kamusal tüzel kişiliği nedeniyle, somut koşulların oluştuğu ve yarattığı ihtiyaçlar tarafından belirlenen devlet iradesi hukuk yoluyla anlatım bulmak zorundadır.[770] Marx, dini kutsal ideoloji, devlet ve hukuku ise kutsal olmayan ideolojiler olarak açıklamıştı.[771] Marx'ın kutsal olmayan devlet ve hukuk ideolojisiyle, Engels'in devlet aklının ifadesi olan hukuk anlatımı bir araya getirildiğinde hukukun, devlet adına sahip olan kamusal tüzel kişiliğinin bir ifade aracı olduğu anlaşılacaktır.[772] Bir ifade ve anlatım aracı olarak hukukun maddi koşullar arasından çıkıp devletle bütünleştiği konulardan ilki ise miras ilişkisidir. Engels, analık hukukuna, gerçek hukuk olmadığı için hukuk demek istemediğini belirtmişti, onun için gerçek hukuk ise devlet ideolojisiyle bir araya gelen ve aynı somut toplumsal nedenlerden doğan bir ilişkidir.

Engels için uygarlığı belirleyen, onu vasıflandıran, üretim aşaması parasal ilişkileri, faizi ve tefeciliği; tüccar sınıfının varlığını, toprak üzerinde özel mülkiyeti ve köle emeğinin egemen üretim biçimi haline gelmesini gerektirmekteyken, bu gereklilikler toplumsal ilişkileri de kendi yörüngelerinde etkilemiştir.[773] Aile yapısının radikal değişimi, tek eşli evlilik ve devletin oluşumuyla gerçekleşen bu süreç iş bölümü ve dolayısıyla mülkiyet ilişkilerini karşıt konumlara çekmiş, kent ve kır arasındaki iş bölümünü de değiştirmiştir. Bu ilerleme ve gerileme sırasında ise uygarlığı belirleyen bir diğer öge ise "…malike ölümü ertesinde de mülkiyeti üzerinde tasarruf olanağı sağlayan vasiyetnamenin tanınmasıdır."[774] Veraset hakkı ve vasiyetname uygarlığın bu aşamasından önceki aile ilişkilerinde görülmeyen bilakis buna imkan dahi

[770] Marx ve Engels, Hukuk, ss. 60-61.
[771] Marx, Hayalet, s. 95.
[772] "Kanımca "ifade" ilişkisi, tek yanlı bir yansıtma değildir. Zira, üretim ilişkilerinin, üretici güçlerin gelişimine uyumu otomatik değildir. "Toplumsal devrim çağı"nın başlaması da bu nedenledir. "İktisadi temeldeki değişme, tüm üstyapının eninde sonunda dönüşümüne yol açar:' Ancak bu dönüşüm otomatik ve eşanlı değildir. Bu nedenle de hukuksal üstyapının üretim ilişkilerini yansıtmasından değil de "ifade etmesi"nden söz etmek gerekir" Karahanoğulları, s. 42.
[773] Engels, Ailenin, s. 206.
[774] Marx ve Engels, Hukuk, s. 38.

tanımayan bir yapıya sahipken, ailenin ve özel mülkiyetin gelişimi ile hukuki bir form ve ona uygun düşen bir ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır.[775]

Vasiyetnamenin, belki en erken benimsediği yer olan Roma'da veraset ilişkisinin ne zaman kabul edildiği bilinmemektedir. Bu nedenle Marx ve Engels'in bir zaman dostları ve bir zaman da siyasi muhalifleri olan Lassale, Roma hukukundaki veraset ilişkilerinin Roma kadar eski olduğunu, Roma öncesi zamanlarda ölülere tapma kültürünün bir biçimi olarak veraset hukukunun geliştiğini ifade etmektedir. Engels, Lassale'ı spekülatif iradeyi kaynak olarak gösterdiği, toplumsal ve maddi koşulların vasiyet kavramını oluşturduğundansa Romalı hukukçuların hayalciliğine kapıldığını ve hatta onları dahi geçtiğini söyleyerek Lassale'ı eleştirmektedir. Bu durumda Engels'in görüşüne göre vasiyet ilişkisinin kaynağı, irade değil toplumsal ve maddi ilişkilerdedir.[776]

Marx için miras hakkı, ölen kişinin yaşamı boyunca sahip olduğu gücü, yani mülkiyeti aracılığıyla diğer insanların emek ürününü mirasçısına bırakma yetkisine sahip olduğu ölçüde öneme sahiptir. Öyleyse terekenin bir güce sahip olmadığı örneklerde miras hakkının önemi de daha azdır. Bu güç egemenlik ve sermaye yaratımında etkin olduğu sürece var olabilecek bir güçtür. Özellikle rant, faiz ve kar getiren mülkiyet, başka bir kelime ile özel mülkiyet miras hakkının konusudur. Miras hakkı, bir kimsenin birikmiş emek ürünlerini başka bir kimseye aktarma yetisini yaratmaz, miras hakkı bu yetiyi ve davranış biçimini ifade eder. Marx'a göre tüm özel hukuk mevzuatının yaptığı da budur. Mevzuat, toplumun üretim araçlarındaki özel mülkiyetinin el değiştirmesinin sebebi değil sonucudur. Bu sonuca göre hukukun kökeni ve miras ilişkilerinin başlangıcında da köleler üstündeki miras hakkı ve ilişkileri köleliği yaratmamaktadır. Bir üretim aracı eşya olarak köleliğin varlığı kölelere dönük miras hakkının kaynağıdır. Olup biten ilişkiler maddi hayatın üretimi ile ilgilidir ve bu üretimin toplumsal bir sonucu olarak miras ve hukuki üst yapı karşımıza çıkmaktadır.[777]

b. **M**iras Hakkının Oluşumunun Koşulları

Miras hukuku çeşitli maddi ve toplumsal ilişkilerin ihtiyaçlar ve olanaklar üstünde büyüyüp gelişmesiyle oluşmaktadır. Kendi varsayma ilişkisi içinde miras hakkından söz edebilmek için, şu ana kadar belirttiğim koşullar göz önünde

[775] Engels, Ailenin, ss. 218-219.
[776] Marx ve Engels, Hukuk, s. 39.
[777] Karl Marx, "The International Workingmen's Association, The right of inheritance", https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1869/inheritance-report.htm, (25.05.2023); Marx ve Engels, Hukuk, s. 87.

bulundurulursa, özel mülkiyetin geliştiği ve özel mülkiyetinin devamlılığını sağlayan toplumsal ilişkilerin varlığı gerekmektedir. Marx ve Engels miras hakkını ve veraset hukukunu özel mülkiyet araçlarının toplumsal devri üzerinde açıklamaktadır.[778] Bu açıklama bir benzerlik içinde Hegel'in sahiplik ve mülkiyet üzerine kurduğu hukuk felsefesine benzemektedir. Hegel için sahiplik ilk hukuki kavram ve eylemken, Marx her sahipliğin mülkiyet ilişkisini oluşturmadığına ve dolayısıyla hukuki formuyla bir mülkiyet ilişkisini varsaymadığına dikkat çekmişti. Diğer yandan İrokua Gensi'nde miras ilişkisi mevcuttur. İrokua Genslerinde, üretim araçları üstündeki özel mülkiyet tüm gense ait olduğu için özel mülkiyetin bireysel mülkiyeti de söz konusu olmayacaktır. Mülkiyetin tek biçimi üretim araçları üstündeki özel mülkiyet değildir, aynı mülkiyet doğurmayan sahipliğin mevcudiyeti gibi kişisel mülkiyet, yani bireyin sahiplik ettiği ve kendi kullanımına has olan, kıyafetleri, barınma araçları, beslenme araçları vb. İle oluşmaktadır. İrokua toplumunda bu tür kişisel mülk araçları ölen kişiyle beraber gömülmekte ya da gens içinde paylaşılmaktaydı ancak soy şeceresi anne üzerinden gittiği için çocuklar babalarının mirasçısı olamıyordu.[779]

Miras ilişkisinin doğumu için özel mülkiyet araçları üzerinde toplumsal olmayan mülkiyetin gelişmesi gerekmektedir. Doğu despotizminde maddi koşullardan dolayı toprak üzerinde bir özel mülkiyet gelişmediği için toprağın mülkiyeti devlete fakat zilyetlik hakkı ise toprak üzerinde çalışanlara sahiptir. Bu örnekte de mülk devlete ait olduğu için bir miras ilişkisinin varlığından söz edilemeyecektir. İrokua Gensleri ve doğu despotizmi örneklerinin aksine üretim araçları üstündeki özel mülkiyetin geliştiği ve dolayısıyla aile ilişkisinin de kendi yabanıl ve barbar bağlarını yıktığı ölçüde miras ilişkisinin varlığından söz edilebilir olacaktır. Engels, özel mülkiyetin gelişmesinden önce maddi hayatın üretiminin aile ilişkileri içinde geliştiğini ifade etmişti. Bu ifadeye göre aile ilişkilerinin gelişmesi miras ilişkisinden söz edilebilmesi için ilk koşuldur zira aile ilişkilerinin gelişkin olmadığı toplumlarda miras hukukuna rastlanmamaktadır. Bu toplumlarda, değinildiği gibi miras konusu mallar ya sürekli aile içinde kalmakta ya da ölenle birlikte gömülmektedir. Devletle bir araya gelen ve ifade edilen hukukla devletin oluşmadığı, özel mülkiyetin gelişmediği ve aile ilişkilerine bağlı bir toplumun hukuku aynı şey değildir bilakis Engels de bu ilişkilerin bir hukuk oluşturmadığını ancak kavram kargaşasını büyütmemek adına 'ana hukuku' kavramını kullanmaya devam etmektedir.[780]

[778] Engels, Ailenin, s. 71; Marx, Etnoloji, s. 39.
[779] Engels, Ailenin, s. 109; Marx, Etnoloji, s. 57, 60.
[780] Engels, Ailenin, s. 54.

Daha önceden de değinildiği gibi uygarlığın oluşumunda maddi hayatın üretimini kökünden değiştiren gelişim momentleri bulunmaktadır. Bunların ilki para, faiz, ticaretin varlığının mevcudiyetidir. Alınıp satılabilen metaların oluşumu hem kullanım değeri oluşturan artık ürünlerin üretimine hem de savaşlar yoluyla elde edilen ürünlerin varlığıyla oluşabilmiştir. Ayrıca kır hayatının tarımdan önce gelişmesi ile topraktan bağımsız özel mülkler olarak hayvancılık ve sürüler de uygarlığın ilk aşamalarından itibaren kendi varlığını kazanmıştır. Özellikle Atina Devleti'nin kuruluşu sırasında alınıp satılabilen ve bu nedenle de gens tipi ailenin sonunu getiren toprak üzerindeki özel mülkiyet de barbarlıktan uygarlığa geçişte etkili bir momenttir ki toprak üzerinde özel mülkiyetin kazanılmasıyla birlikte mülk olan toprağın ipoteği de bir borç ilişkisi içinde toplum tarafından yaratılmıştır. Üretimin köle emeği üzerine yoğunlaşması, bu durumun getirdiği zenginlik ve boş zamanın iş bölümünü çeşitlendirmesi ve toplumsal rekabete alan açmasıyla birlikte gens tipi aile ilişkileri ile var olan toplum kendi yapısını koruyamayacak bir maddi sınırlara gelmiştir. Kamusal sorunlarını eski yöntemleri ile çözemeyen ve özel mülkiyetin gens mülkiyeti ile köle nüfusunu orantısız şekilde artırmasıyla birlikte, toplumu yöneten, sınıfları bir arada tutan, egemen sınıflar lehine ezilen sınıfları baskı altında tutan bir yapı olarak devlet icat edilmiştir.

Bu noktada şuraya vurgu yapılması gerekir ki uygarlığa geçiş sürecindeki toplumsal değişimler determinist bir biçimde meydana gelmemiştir. Toplumsal gelişim ve ilişkiler basamak basamak biri olduktan sonra diğeri olacak şekilde ve mutlak bir neden-sonuç bağı içinde gelişmemektedir.[781] Ticaretin, borçlanmanın, savaşların, köleliğin ve devletin gelişimi birer moment olarak özel mülkiyet çevresinde gelişen toplumların uğrak noktalarıdır. Her toplumsal ilişki ile bu ilişkiyi yaratan maddi koşulların birbiriyle etkisi yeni ihtiyaçlar doğurmuş, her toplumun kendi özgül yanları içinde ihtiyaçlar giderilmiştir.[782] 1877 yılında Marx'ın Kapital'ine yönelik olarak Marx'ın öngördüğünün aksine çabalarla kapitalizmi aşmaya çalışan teorisyen Mikhailovsky'ye verdiği cevapta Marx, incelemeye konu toplumun özgün koşulları dikkate alınmaksızın öne sürülebilecek bir mutlak tarih formülünün olmadığının altını çizer.[783] Marx, Mikhailovsky'ye yazdığı cevabında Kapital'den bir alıntı yaparak İngiltere'de gelişen sermaye üretiminin diğer Avrupa ülkelerindeki oluşumunu kendi çerçevesinde aktarmaktadır: "Ne var ki, kapitalist üretim, bir doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu ile,

[781] Marx, Hayalet, s. 398.
[782] Marx, Katkı, s. 40.
[783] Musto, ss. 108-110.

kendi olumsuzlamasını doğurur."[784] Marx, mektubunun devamında eserinin Batı Avrupa kapitalizminin doğuşuyla ilgili bir taslak resmi olduğunu, "…insanın en eksiksiz gelişimini, toplumsal emeğin üretici güçlerinin en geniş yayılmasını sağlayan ekonomi formuna nihayet varmak için hangi tarihsel koşullar içinde bulunursa bulunsun tüm halkların geçmeye yazgılı olduğu bir yola ilişkin tarihsel-felsefi bir teori"[785] gibi sunulmasının kendisini hem onurlandırdığını hem de mahcup ettiğini belirtmektedir çünkü Marx mektubunun devamında Antik Roma pleblerini örnek göstererek modern proletarya gibi özgür köylülerken mülksüzleştiklerini, Roma'da para ve toprak mülkiyetinin yani tacirlerin ve toprak sahiplerinin servetleri büyürken onların mülklerini kaybettiklerini ve yalnızca emek güçlerine sahip olan insanlar haline geldiğini aktarmaktadır. Modern proletarya mülksüzleştiğinde ücretli emekçi olurken, Romalı plebler ücretli emekçilere değil lümpen bir işsizler güruhuna dönüştü ve köleliğe dayalı bir üretim oluştu.[786]

> "Demek ki çarpıcı benzerlikleri olan ama farklı tarihsel koşullarda geçen olaylar tamamen farklı sonuçlara yol açtı. Bu evrim formlarını ayrı ayrı inceleyerek ve sonra karşılaştırarak bu fenomene dair ipuçlarına kolaylıkla varılabilir, ama en yüce erdemi tarihsel olanın-üstünde olmak olan genel bir tarihsel-felsefi teoriyi maymuncuk gibi kullanarak asla değil..."[787]

Alıntılanan beyana göre Marx ve Engels'in kuramlarında bir olgunun varlığı determinist değildir ancak koşulların getirisi olanak ve olasılıklara göre toplumsal ihtiyaçlar giderilebilmektedir. Özel mülkiyet ve aile ilişkilerinin gelişkin olduğu aşamalarda ise özel mülkiyeti oluşturan nesnelerin sahip olduğu gücün devri, özel mülkiyetten yarar sağlayan herkes için çözümlenmesi gereken hayati bir sorundur. Hukuk, böyle bir sorunun karşısında muhafazakâr bir tutum şeklinde eldekini yeniden üretebilme davranışı olarak karşımıza çıkmaktadır.[788] Bir yandan gens tipi aile ilişkisinin gelişmesi ve nüfus yoğunluğu kazanması, gense bağlı kamusal düzenlerin ihtiyaçları karşılayamamaya başlaması ve diğer yandan özel mülkiyetin gelişmesi ile köle emeğinin maddi üretimde temel itici güç haline gelmesi ile servet artışı nitelik değiştirecek bir iktidara erişmiştir.[789] Servetin artması aile içinde erkek kadından daha önemli bir yere getirmiştir. Her ne kadar erkek kendi iktidarını kazansa da soy bağının kadın üzerinden gitmesi miras ilişkisinin dengesini de etkilemektedir. Şöyle ki, soy bağı çizgisi kadın üzerinden giderse erkek kendi çocukları üzerinde miras bırakan sıfatını kazanamayacaktır, kadının çocukları kadının gensinin mirasçı olacak ve erkek

[784] Marx, Hayalet, s. 611.
[785] Marx, Hayalet, s. 612.
[786] Musto, s. 116.
[787] Marx, Hayalet, s. 612.
[788] Marx ve Engels, Hukuk, s. 54.
[789] Marx, Hayalet, ss. 205-206; Marx, Etnoloji, s. 13.

ise ancak kendi gensine muris veya mirasçı olacaktır. Daha önce de değindiğim gibi, kadına bağlı soy bağı bir diğer ifade ile analık hukuku yerini babalık hukukuna, babanın gensinin soy çizgisine dönüştürünce erkekler kadınlar üzerinde mutlak egemenliğini inşa etti. Özel mülkiyetin miras olarak erkek soy bağı üzerinden mirasçısına intikali ancak tek eşli erkek egemen hukukun doğumu ile mümkün hale geldi.[790]

Erkek soy bağı üzerinden aile ve miras ilişkilerinin ilerlemesi tek eşli aileyi gerektirmektedir. Kadının çocuğunun annesi olması şüphe duyurmayacak bir şeyken babanın çocuğunun babası olması annenin eşinin bir tane olmasını dayatmaktadır.[791] Bu halde erkek ev içinde egemen olarak çocuğunun annesi üzerinde belki her hakka sahiptir. Eşini cezalandırma ve hatta öldürme hakkını kendisinde bulabilir, kendisinin aksine eşinin başka insanlarla birlikte olmasını yasaklayabilir, bunu suç olarak tanımlayıp cezalandırabilir.[792] Tüm bu çelişki ve baskının kaynağı mirasçının babasının kesinlikle bilinme arzusu halini alır. Tüm tek eşli aile biçiminin yegane amacı mülk sahibi babanın çocuğunun nesebinin belli olması ve annenin ise bu kurala uygun olarak hareket etmesi ve ev içi emek içinde ise bir köleden farksız, beklentisiz olarak eşine hizmet etmesidir.[793] Bu nedenle tek eşli aileyi doğuran şartlarla miras ilişkisini ve babalık hukukunu doğuran şartlar ortaktır. Birbirleri ile karşılıklı etkileşim içinde olan ve yer yer mutlak zıtlıklar içinde bulunan bu ilişkiler, pratikte ve ideolojide çocuğun babası ile soy bağı ilişkisini ve mirasçılık yetkisini inşa eder. Bir bakıma bu bir devrimdir. Yabanıllıktan başlayıp barbarlık çağları boyunca doğal biçimiyle anne üzerinden giden soy bağı miras ilişkisi babanın tarafına geçmiş ve miras ve veraset hakkı tamamıyla erkeğin üzerine geçmiştir.[794]

c. İlksel Toplumlarda Miras Hakkı

Marx, Morgan'ın Eski Toplum adlı eserini incelerken mülkiyetin etkisini abartmanın imkânsız olduğunu ileri sürmektedir. Aryan ve Sami uluslarının barbarlıktan medeniyete çıkmasının en önemli etkisi mülkiyet sayesindedir. Devletler ve yasalar mülkiyetin yaratılmasına, üretilmesine ve korunmasına yönelik olarak oluşmuştur. Mülkün korunmasının bir yolu olarak da veraset kurumu ancak kendi özgül koşulları içinde ve tek eşli ailenin varlığıyla mümkün olabilmektedir. Bu nedenle

[790] "Tek eşli evliliğin Yunanlar tarafından açıkça dile getirilen ve başka amaçları dışlayan amaçları, sadece ve sadece, erkeğin ailedeki egemenliği ve yalnızca ona ait olabilecek ve zenginliğinin mirasçıları olacak olan çocukların yapılıp büyütülmesiydi." Engels, Ailenin, s. 83.
[791] Engels, Ailenin, ss. 83-84.
[792] Engels, Ailenin, s. 60, 79, 86, 165; Marx, Etnoloji, s. 33.
[793] Engels, Ailenin, s. 201; Marx, Etnoloji, s. 31.
[794] Engels, Ailenin, s. 72; Marx, Etnoloji, s. 32.

toplumları ilerleten mülkiyetin korunması davranışı gelişmiştir. Marx, diğer incelediği eserlerin yanında Morgan'ın yanında yer alarak tarihi İbrani ve Latinlerle başlatan eserleri eleştirmektedir. Marx'a göre, Morgan'ın da desteği ile, icat ve keşifler sırayla gelişmektedir. İnsanların varlıklarını sürdürme biçimleri kendi ihtiyaçları doğrultusunda ilerleyerek gelişir. Nasıl ki trenden önce buharlı makine icat edilmiş ise bu kurumlar için de öyledir. Önce veraset ilişkisinin varlığının oluşması sonra bu ilişkinin kurumsallaşmasına ve kuramsallaşmasına yol açmıştır.[795]

Barbarlığın son dönemi ve uygarlığın başlangıcında özel mülkiyet ve aile biçimi gelişmiştir, köle emeği etkin güçtür, ticaret yaygınlaşmıştır ve ganimet için savaşlar yapılmaktadır. Aynı süreç içinde bireysel özel mülkiyetle devlet mülkiyeti arasında bir ayırım da oluşmaya başlar. Henüz devletin tam anlamıyla kurulmadığı toplumlar için devlet, kamu mülkiyetini ifade etmektedir. Bu dönemde, Roma, Grek ve İbrani toplumlarının ilk yasaları oluşmaya başlamıştır. Bu yasalar bir uygulama olarak önceki toplumların davranışlarını, örf ve adetini taşımaktadır. Bu örf ve adet uygulamaları yasal biçimde uygulamalara dönüşmektedir. Marx, bu dönemi incelerken İlyada'dan da örnekler sunmaktadır. Homeros'un Kahramanlar Çağı anlatısına göre bu dönemde ekilmiş ve çitlenmiş tarlalar, sürülecek araziler ve malik için bir malikane bulunmaktadır. Malike ait, özel taşınır mülkler olarak atlar ve koyunlar bulunmaktadır. Bu dönemde henüz para bulunmasa da ticaret takasla yapılmaktadır.[796]

Marx'ın el yazmalarından hareketle barbarlığın bu üst döneminde veraset bireysel mülkiyetin elindedir. Bu dönemde servet evcil hayvan fazlalığı ile ölçülmektedir. Hayvanlar zenginliğin ifadesidir. Hayvancılıktan sonra tarımın da gelişmeye başlaması ile toprak organize bir şekilde hareket edildiğinde verimli ürün veren karakterine kavuşmuştur. Köle emeği ve ailenin bu üretime katılmasıyla birlikte aile bireyselleşti ve çocuklar ise miras hakkı üzerinde iddia sahibi haline geldiler. Tarımın ve hayvancılığın yaygınlaşması, ailenin doğrudan üretimde yer alması ve üretimin ticaretle bir arada yürümesi nedeniyle yeni bir örf ve adet olarak, bir süre içinde, babadan çocuğa geçen veraset kuralı oluştu.[797]

Karşımıza çıkan ikinci veraset kuralı ise mirasın gens içinde kalmasıdır ki mülkiyetin korunmasının tek yolu da budur. Baba soy çizgisi üzerinden ailenin gelişmesi ve bu amaçla aile kurumunun yön değiştirmesi de yine gens içinde terekenin kalması amacıyla oluşmuştur. İlk aşamada verasetin alt soya geçmesi

[795] Marx, Etnoloji, s. 12, 38.
[796] Marx, Etnoloji, ss. 46-47.
[797] Marx, Etnoloji, s. 48.

kuraldır ancak erkek evlat yani soyu devam ettirecek mirasçı bulunmuyorsa tereke kadın evlada geçecektir. Terekenin kadına geçmesi halinde mirasçı kadın miras malını eşinin gensine geçirecektir çünkü soy bağı erkek üzerinden gittiği için çocuğunun babasının soy çizgisi miras mallarının dağıtımında belirleyici olacaktır. Aile ilişkilerinin gelişimi sırasında ilk olarak akranlığa dayalı grup evliliği, anne üzerinden gelişen soy bağının genişlemesi ile eşleşme evliliğini doğurmuştu zira artık kardeşlerin ve anne üzerinden gelişen diğer akrabaların varlığı saptanabiliyordu. Bu evlilik biçimi değişimi aynı gens içinde evliliklerin kısıtlanmasıyla sonuçlanmıştır. Burada hem aile ilişkisinin hem özel mülkiyetin karşılıklı bir çatışması bulunmaktadır. Aile ilişkisi içinde gens içi evlilik yasakları mevcut olsa da veraset kuralları gereği mirasın gens içinde kalması bir başka büyük kuraldır. Bu sorun hem Atina hem İbrani hem de Roma toplumlarında var olan bir sorundur ki tarihsel olarak da kaçınılmaz bir son olduğu söylenebilir.[798]

Gens içi evlilik yasağının ve mirasın gens içinde kalma kuralının karşı karşıya gelmesiyle o zamana kadar gelişen örf adet yasalarının bir krizinin yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Tam da bu noktada hukukun bir ideoloji olarak oluştuğu, insan davranışlarının yasalar halini aldığını ve insanın yasaların kaynağını davranışlarını değiştiren maddi ilişkilerde değil tam aksi aklında gördüğünü tekrar hatırlamak gerekmektedir. Marx, İbrani veraset ilişkilerine dair aşağıda yer alan Tevrat alıntılarını yapmaktadır.[799]

> "Yusufoğulları boylarından Manaşşe oğlu Makir oğlu Gilat'ın boyunun aile başları gelip Musa'ya ve İsrail'in aile başı olan önderlerine şöyle dediler: "RAB ülkeyi miras olarak kur'ayla İsrailliler arasında paylaştırması için efendimiz Musa'ya buyruk verdi. Kardeşimiz Selofhat'ın mirasının kızlarına verilmesi için de buyruk verildi. Eğer Selofhat'ın kızları başka bir İsrail oymağına bağlı erkeklerle evlenirlerse, mirasları bizim ailelerimizden alınıp kocalarının bağlı oldukları oymağın mirasına eklenecek. Böylece kur'ayla bize düşen pay eksilecek. İsrailliler'in özgürlük yılı kutlandığında, kızların mirası kocalarının bağlı olduğu oymağa eklenecek. Böylece onların mirası atalarımızın oymağına düşen mirastan alınacak."[800]

Tevrat'ın "Çölde Sayım" kitabının 36. bölümünde yukarıda yer alan örneği Marx, Morgan'ın veraset üzerine durduğu bölümde kullanmaktadır. Rivayete göre Selofhat ölmüştür ancak mirasçısı olarak yalnızca kızları bulunmaktadır, böyle bir

[798] "Yunanların gensi, hiçbir şekilde, İrokuaların arkaik gensi değildir; grup evliliğinin88 damgası ciddi ölçüde silinmeye başlamıştır. Ana hukuku, yerini baba hukukuna bırakmıştır; böylece yeni ortaya çıkan özel mülkiyet gense dayalı yapılanmada ilk gediğini açmıştır. İkinci bir gedik, ilkinin doğal sonucuydu: Baba hukukunun yürürlüğe sokulmasının ardından, zengin bir kadın mirasçının serveti, evlenmesi yoluyla kocasına, yani başka bir gense geçeceğinden, gense dayalı bütün hukukun temeli parçalandı ve söz konusu serveti elde tutmak için, bu tür durumlarda, ilgili kızın gens içinde evlenmesine izin verilmekle kalmadı, böyle yapması zorunlu kılındı." Engels, Ailenin, s. 88; Marx, Etnoloji, s. 49.

[799] Marx, Etnoloji, s. 49.

[800] Kutsal Kitap » Eski Antlaşma » Çölde Sayım » Bölüm 36 / 36 ."+: Kutsal Kitap :+.", (25.05.2023), (Çevrimiçi) https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=160&mc=1&sc=124, 25.05.2023.

ihtimalde ise mirasın başka genslere gidecek olması bir sorun olarak dile getirilmiştir. Musa bu sorunu aşağıdaki şekilde çözmektedir:

> "Musa, RAB'bin buyruğu uyarınca, İsrailliler'e şöyle buyurdu: "Yusuf soyundan gelenlerin söyledikleri doğrudur. RAB Selofhat'ın kızları için şöyle diyor: Selofhat'ın kızları babalarının oymağına bağlı herhangi bir erkekle evlenmekte özgürdürler. İsrail'de miras bir oymaktan öbür oymağa geçmeyecek. Her İsrailli atalarının bağlı olduğu oymağın mirasına bağlı kalacak. Herhangi bir İsrail oymağında miras alan kız, babasının bağlı olduğu oymak ve boydan biriyle evlenmelidir. Öyle ki, her İsrailli atalarının mirasını sahiplenebilsin. Miras bir oymaktan öbür oymağa geçmeyecek. Her İsrail oymağı aldığı mirasa bağlı kalacak." Selofhat'ın kızları Mahla, Tirsa, Hogla, Milka, Noa, RAB'bin Musa'ya verdiği buyruk uyarınca davranarak amcalarının oğullarıyla evlendiler. Böylece Yusuf oğlu Manaşşe boylarından erkeklerle evlendiler, dolayısıyla mirasları da babalarının bağlı olduğu boy ve oymakta kaldı. RAB'bin Musa aracılığıyla Şeria Irmağı yanında Eriha karşısındaki Moav ovalarında İsrailliler'e verdiği buyruklar ve ilkeler bunlardı."[801]

İbranilerde gens ve mirasın karşı karşıya gelmesinde çözüm mirastan yana oldu ve gens içi evlilik yasağı terekeyi korumak adına istisnai olarak delindi. Özel mülkiyet aileye ve onun sosyal normlarına karşı bu şekilde zaferini kazandı. Bu uygulama geçmişteki veraset uygulamasını tersine çevirmektedir. Aynı kitabın 27. bölümünde ise

> "İsrailliler'e de ki: 'Bir adam erkek çocuğu olmadan ölürse, mirasını kızına vereceksiniz. Kızı yoksa mirasını kardeşlerine, kardeşleri yoksa amcalarına vereceksiniz. Amcaları da yoksa, mirasını bağlı olduğu boyda kendisine en yakın akrabasına vereceksiniz. Yakını mirası mülk edinsin. Musa'ya verdiğim buyruk uyarınca, İsrailliler için kesin bir kural olacak bu."[802]

İfadeleri yer almaktaydı. Marx'ın bu kurallara karşı değerlendirmesi evlatların varis olduğu, erkek evlatların kız kardeşlerinin güvenliğini sürdürmekle yükümlü olduğunu diğer örneklerle karşılaştırdığında belirtmektedir. Miras kurallarına göre temel amaç mirasın gens içinde kalmasıdır. Bunun istisnası ise mirasın başka gense evlilik yoluyla gitmesi ihtimaline karşı evliliğin gens içinde yapılması gerekliliğidir. Diğer bir mesele ise mirasın erkek nesli üzerinden alt soya gitmesi kuralıdır. Baba oğlundan dede ise torunundan miras alamaz, miras hakkı alt soya doğru ilerlemektedir. Marx'a göre bu kurallar Yunan ve Roma kurallarıyla uyuşmaktadır. Sonraki zamanlarda ise Tevrat'ın üçüncü kitabı evliliği gens kuralları içinden çıkararak evliliği yeniden düzenlemiş, belli akrabalar arası evliliği yasaklamıştır.[803]

Solon döneminde, İbranilerdeki hukuk gelişimi de Atina'da da kendine yer buldu. Bu dönemde erkek evlatlar kız kardeşlerine bakma ve onları evlendirme

---

[801] Kutsal Kitap » Eski Antlaşma » Çölde Sayım » Bölüm 36 / 36 ."."+: Kutsal Kitap :+.", (25.05.2023), (Çevrimiçi) https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=160&mc=1&sc=124, 25.05.2023.

[802] Kutsal Kitap » Eski Antlaşma » Çölde Sayım » Bölüm 27 / 36 ."."+: Kutsal Kitap :+.", (25.05.2023), (Çevrimiçi) https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=151&mc=1&sc=124#1, 25.05.2023.

[803] Marx, Etnoloji, s. 50.

yükümlülüğü ile mirasın tamamını alabiliyordu. Eğer erkek çocuk yoksa miras kız çocuklarına eşit olarak dağıtılıyor, bu yolla kadın varisler meydana geliyordu. Solon, aynı gensten de olsa evlilik yasağı da olsa kadın varisin en yakın erkek akrabayla evlenmesi gerektiğini söylemektedir. Marx, bu kurala uymak için eşinden ayrılıp miras sahibi kadınla evlenen erkeklerin varlığına da örnekler göstermektedir. Marx, Solon'un örf ve adeti yasaya çevirdiğini ve o zamana kadar Greklerde çok bilinmeyen vasiyet kurumunu da Atinalılara verdiğini işaret etmektedir. Mülkiyet Atinalılarda İbranilerde olduğu gibi korunmaktadır. Burada ilk hukuklaşan kural, adet ve sosyal normlarken vasiyetle mülkün malikine ait olduğu ve onun tasarrufuna bağlı kaldığı da tanımlanmıştır. Böylece murisin mirasçısı olmadığında da mülkü üzerinde tasarrufta bulunmak hakkı kendisine verilmiştir.[804]

Milattan önce 449 yılında ilan edilen 12 Levha Kanunları ile vasiyetsiz ölenin miras hakkı ve eşin evlatlarla birlikte mirasçı olması düzenlenmiştir. Evlat yokluğunda murisin soy çizgisinden erkek mirasçılara miras aktarılıyor, yaşayan evlatlar eşit pay alıyor, eğer ölmüş evladı varsa onların alt soyları da babalarının payını eşit olarak paylaşıyordu. Başka genslere mensup olan kadın soydaşlar mirasın dışında kalıyor, altsoy mirasçı yoksa erkek soy bağından en yakın dereceden erkekler avantajlı şekilde mirasçı olabiliyordu. Bu durumda ise evlenmemiş kız kardeşler ve halalar da mirasçı olabiliyordu. Bir kadın evlenmeyle birlikte babasının gensindeki miras hakkından da feragat etmiş oluyorken, yalnız evlenmemiş kadınlar mirasçı olabilmektedir. Vasiyet söz konusu olduğunda ise vasiyeti yazan mutlak özgürlüğe sahiptir.[805] Öyle ki miras sahibi vasiyetle eşinin başka bir gensten bir kişiyle evlenebileceğini dahi düzenleyebilmekte, eşine böyle bir hak tanımakta, yani kendi gensine ait mülklerin başka genslere transferini dahi düzenleyebilmekte ve buna izin verebilmektedir.[806]

Miras hukukunun gelişimine dair son bir öğe ise Keltlerin miras hukukunda yer almaktadır. Keltler hukuklarını ilk başta kendi örf ve adetlerinden yaratmış olsa da Roma'nın adalarını işgal etmesiyle birlikte Roma hukukundan da faydalanmışlardır. Keltlerde miras hakkı Roma'ya benzer şekilde altsoy çocuklar arasında eşit şekilde

[804] Marx, Etnoloji, ss. 50-51; Engels, Ailenin, ss. 218-219.

[805] "3. (Kişi) (Ev) halkının, taşınır malları ya da mal mülkünün vasiliği üstüne nasıl talimat verirse, öyle hak sayılsın (17). 4. Eğer (kişi) vasiyet bırakmadan ölürse, onun erkek mirasçısı <18> yoksa, baba tarafından en yakın akrabası ev halkının iyeliğini alsın. 5. Baba tarafından akrabası yoksa, ev halkının iyeliğini (ölen kişinin) klan üyeleri alsın." Sema Sandalcı, "On İki Levha Yasaları", T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ ESKİÇAG DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ BÖLÜMÜ LATİN DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, s. 48; Marx, Etnoloji, s. 51-52; Engels, Ailenin, s. 74.

[806] Engels, Ailenin, ss. 156-157.

bölüşülmekteyken[807], miras mallarının yüksek derecede bir serveti barındırdığı ailelerde miras en büyük çocuğa kalmaktadır.[808] Mülkiyetin belirli bir nitelikten fazla olmasıyla birlikte malik de genel mülk ilişkilerinden üstün bir konuma erişmektedir, bu nedenle malların idare edilmesi ve korunması amacıyla miras yalnızca en büyük erkek çocuğa kalmaktadır. Daha çok feodal ilişkilere evrilen bu miras ilişkisinde, malik olan efendi çok sayıda hayvanını köylülere dağıtarak onların angarya çalışmasından faydalanmakta, diğer yandan ise bu angarya karşılığında kendi topraklarının ve hayvanlarının kullanımını köylülere sunmaktadır. Demek ki mülkiyet rakiplerine ve benzerlerine oranla daha büyük bir biçim aldığında doğal olarak siyasi ilişkiler oluşmakta, eldeki gücü korumak ve üretmek için de güç bölünmeksizin en büyük çocuğa bırakılmaktadır.[809]

3. Hukuki İş Bölümü

a. Hukuki İş Bölümünün Başlangıcı

Yabanıl hayattan barbarlığa dönüşen toplumsal ilişkiler aile ilişkilerin etrafında genişleyerek kendi biçimini elde etmiştir. Aile ilişkilerinin zaman içinde belirlenebilir bağlar inşa etmesi ile aile üyesi insanların davranışları da gelişen ilişkilere ayak uydurarak ilerlemiştir. Yabanıllığın ilk aşamalarından barbarlığın orta aşamalarına kadar toplumsal ilişkiler bugünden bakıldığında ortak davranışların varlığını gösterir şekilde toplumsal icatlarda bulunmuştur. Bu gerek maddi üretimdeki gelişmelerde ihtiyaçları giderecek şekilde üretimde bulunmada ve gerekse de toplumsal ilişkilerde gelişen analık hukuku şeceresinde kendisini göstermektedir. Anne soy çizgisinin belirli hale gelerek ailevi ilişkileri büyütmesinde kardeşler arasında evlilik git gide görülmeyen bir örnek olmuştur.[810] Engels bu gelişim sırasında ensest ilişkinin bir icat olduğunu belirtmektedir.[811] Özel mülkiyetin kendi maddi koşullarında gelişkinlik göstermesi ise hem iş bölümü hem de mülkiyet ilişkileri için kendi davranış biçimlerini yaratmıştır. Aile ve üretim ilişkilerini içine alan maddi hayatın üretimi ve yeniden üretimi içinde sosyal normlar oluşmuştur. Sosyal normlar hukukun kökeninin bir başka veçhesidir.

Engels, hukuki iş bölümünün, hukuk biliminin ve hukuk ideolojisinin oluşumunu "Konut Sorunu" adlı eserinde hukukçu bakış açısının eleştirisinde incelemektedir.

[807] Marx, Etnoloji, ss. 210-211.
[808] Marx, Etnoloji, ss. 212-213.
[809] Marx, Etnoloji, ss. 210-211, 213-214.
[810] Marx, Etnoloji, ss. 21-22.
[811] Engels, Ailenin, s. 47.

Toplumsal ilişkilerin belirli ve çok erken bir aşamasında her gün üretilen üretim ilişkilerini, ürünlerin paylaşımını ve değişimini herkes için geçerli bir kurala bağlama ihtiyacına dönüştüğü Engels tarafından belirtilmektedir. Bu ihtiyacın temeli ise bireyin maddi hayatımın üretiminde hem kendi üretimini hem de mübadeleyi oluşturan koşullara tabii olma eğilimi yer almaktadır. Bu ihtiyaçların giderilmesine yönelik davranışlar ilk aşamada örf ve adet olarak karşımıza çıkarken, sonraki aşamalarda yasa halini alır. Yasanın icat edilmesiyle birlikte yasanın uygulanması amacıyla gerekli olan kamu gücü de yine aynı maddi ihtiyaçlar sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Toplumsal ilişkilerin gelişmesi ve çeşitlenmesi ise yasaları büyüterek bir mevzuat halinde kapsamlı yasalar bütününü oluşturur. Mevzuatların sayıca artması ve karmaşıklaşmasıyla birlikte yasalar, maddi ilişkilerin ifade edilmiş hali olmaktan uzaklaşırlar. Bu uzaklaşma içinde kökeninde maddi hayatın, iktisadi ve ailevi ilişkilerin temelinde yer alan yasalar, bu sefer bir ideolojik perde arkasında insan aklının ürünleri halini alırlar. Mevzuatın büyümesi ve karmaşıklaşmasının bir aşamasında ise uzman hukukçular sınıfı ve hukuk bilimi bir diğer şekilde hukuki iş bölümü gerçekleşir.[812]

Engels'in bir özet olarak sunduğu bu anlatıma göre öncelikle insan davranışlarının belirli bir çevrede belirlenmesi gereksinimi doğmuş, bu gereksinim önce örf sonra ise yasa halini almış, yasaların sayıca fazlalaşması ve çeşitlenmesi ile birlikte oluşan mevzuatın yorumlanması ve uygulanması için hem hukuki iş bölümü gerçekleşmiş hem de kamusal güç meydana gelmiştir. Marx, kural ve düzenin toplumsal ilişkilerin varlığını devam ettirebilmesi, kendisini kalıcı kılabilmesi ve bu amaçla keyfilik ile rastlantının etkilerinin silinmesinin bir şekli olduğunu ifade eder. Toplumun kural ve düzeni inşa etmesinin yolu ise hem toplumsal üretim ilişkilerinin hem de üretim ilişkilerine denk düşen toplumsal ilişkilerin aynı anda mevcut olduğu anlarda sürekli olarak kendisini tekrar edebilmesidir. Toplumsal dayanıklılığın sağlanması için oluşan bu davranışlar ya da bir başka ifade ile süregiden ve toplumsal dayanıklılığı oluşturan bu davranışlar zaman içinde taşlaşarak gelenekleri oluşturur. Gelenekler ise taşlaşarak kutsal yasa biçimini alır.[813]

Engels, toplumun kendi varlığını sürdürebilmek adına vazgeçemeyeceği ihtiyaçları olduğunu ve zorunlu olarak bunları gidermek üzere birtakım ortak görevler yarattığını ifade etmektedir. Bu görevlerde bulunan insanlar toplumun içinde yeni bir iş bölümü meydana getirirler. Bu iş bölümünün oluşmasıyla birlikte toplumsal görevleri içinde topluma karşı özel yetkilere ve çıkarlara sahip olurlar. Toplumdan ayrı ancak

[812] Engels, Konut, ss. 120-121.
[813] Marx ve Engels, Hukuk, s. 54.

toplumsal ihtiyaçları gidermek üzere oluşan bu iş bölümü toplum karşısında bağımsızlaşır. Devlet de hukuki iş bölümü de kamusal diğer organlar da bu iş bölümü ile kendi bağımsızlıklarını ve özerk güçlerini elde eder ve yine kendi özgün çıkarları doğrultusunda hareket ederler. Toplumdan ayrı, topluma hitap eden ve ondan gelen bir güçle kendi iş bölümü içinde egemenlik sahibi olan hukukçular sınıfı, toplumun genel üretimine uygun hareket etmek zorundadır. Diğer yandan ise sahip olduğu bağımsızlık nedeniyle maddi hayatımın üretiminin koşullarına ve akışına tepki gösterebilme gücüne de sahiptirler. Bu halde, toplumun ihtiyaçları nedeniyle oluşan, gücünü kamudan alan ancak toplumdan ayrı, bağımsız güç sahibi olan bürokrasi, hukukçu, siyasi ve askeri sınıflar bir anlamda devlet iktidarı kendi iç mücadeleleri ve üretim sürecinin genel koşulları ile karşılıklı etkileşimde bulunarak maddi hayatın üretimine etki ederler. Daha önce de değindiğim gibi iş bölümünün kamusal grupları arasındaki bu mücadele sınıf mücadelesinin bir izdüşümüdür. Başlangıçta ilkeler ve söylemlerle sınırlı bu mücadelenin gerçek mahiyetinin anlaşılması bin yıllar sürmüştür. Temel mücadele mülkiyet üzerine yükselen sınıf savaşımıdır. Devlet iktidarı maddi hayat ile arasındaki etkileşimde üç farklı siyaset imkanına sahiptir. Ya maddi hayatın üretimi ile uyumlu bir siyaset güderek uyumlu ve çabuk bir gelişim sergileyebilir ya maddi hayatın üretim koşullarına ve koşulların gereksinimlerine aykırı şekilde hareket ederek bir süre sonra iflas eder ya da karma bir biçimde üretim akışının bir yanında uyumlu bir yanında uyumsuz pratikler sergileyebilir. Engels, maddi hayatın gelişiminin tersine hareket eden siyasetin zaman, malzeme ve kaynaklara zarar verdiğini belirtir. Her ne kadar bu siyaset topluma ağır zarar verse de Engels, zamanımızda bu siyasetin kaybeden muhalif taraftarlarının kazançlı çıktığını iddia etmektedir. Yenilenler, uzun sürede gerek ekonomik gerek politik ve gerekse de moral gücü bakımından yenenlere üstün gelirler[814].

Uzman hukukçular sınıfının kamusal iş bölümündeki yeri ise kendine özgü bir karmaşaya sahiptir. Hukukçular sınıfının iş bölümü içinde maddi hayatın ifadesini resmileştirmesi yeterli değildir. Hukuk, varlığını kazandığı yasalar bütününden beri belirli bir uyum ve tutarlılık içinde ilerlemekte ve kendi içinde kendi meşruluğu ile akla yatkınlığını bir başka kelime ile çelişmezliğini sağlamak zorundadır.[815] Engels, bu çelişkiyi gidermek uğruna hukukçuların maddi hayatın resmi ifadesini sağlamaktansa hukuki içsel ilişkilerin peşinde toplumsal görevlerini yaptığını söylemektedir. “Bu durum, yasaların, bir sınıf egemenliğinin aslına tam uygun yansımalarının gitgide

[814] “(burada, her şeyden önce, medeni hukuktan sözediyorum). Marx ve Engels, Din, ss. 261-263; " (Burada yalnızca özel hukuktan söz ediyorum.)" Marx ve Engels, Hukuk, ss. 52-53.

[815] Marx ve Engels, Hukuk, s. 55.

daha az rastlanır bir olguya dönüşmesiyle daha da belirginleşir. Zaten böyle olmasaydı, bu durum hukuk kavramı ile çatışmaz mıydı?"[816]

b. İlksel Toplumlarda Hukukun Uygulanış Biçimleri

Marx'ın ömrünün son yıllarında eğildiği materyalist tarih çalışmalarında eğildiği eserlerden birisi de Sir Henry Maine'nin "Kurumların Erken Tarihi Üzerine Dersler" adlı eseridir. Bu eserde Maine İrlanda'da Birleşik Krallık öncesindeki hukuku incelemektedir. İncelemenin temel kaynağı ise hukukçu Brehonların yasa risalelerine ilişkin belgeler ve kanunlardır. Marx, Maine'in aktarım ve yorumlarından hoşlanmaz hatta yazdıklarının defterlerde yer alan basılmayacak notlar olası nedeniyle de yer yer hakaret eder. Maine, bir İngiliz hukukçu olarak Marx ve Engels'in eleştirdiği hukukçu dar bakış açısına sahip bir yaklaşıma sahiptir. Diğer yandan ise İngilizlerin İrlandalılara karşı zorbalıklarını meşrulaştırır ve hukuklarının kaynağını bulanık bir perde arkasına çeker. Kelt hukukunu ve tarihini inceleyen eserde Marx, eserde yer alan bilgileri benzer olgularla karşılaştırarak eleştirmektedir.[817]

İrlanda'nın Brehon adlı hukukçuları eski dönemlerden beri süre gelen ilişkilerin katılaşıp yasalaşmasını sağlamaktadır. Brehonların bir diğer amacı ise anlaşmazlık ve uyuşmazlık çıkması halinde tarafları kendilerine ya da kendilerinin seçtiği bir otoriteye başvurmalarını sağlayarak, seçilen kişinin hakem olmalarını talep etmeleriydi. Brehon örflerine ve anlatısına göre Brehonlar ve Kelt kabile şefleri varlıklı insanlardan oluşmaktadır. Marx'ın aktarımına göre Brehonların hukuku kendi tecrübe ve sorunları ile sınırlıdır. Roma hukukundan etkilenen kilise hukukunun İrlanda'ya ulaşmasıyla birlikte Brehon yasalarının Hristiyanlıkla çatışan kuralları hariç geri kalan yasaları uygulanmaya devam etmiştir. Marx incelemesinin başında Kelt ve Hindu hukuku arasındaki bir benzerliğe dikkat çekmektedir. Örneğe göre borcunu ödemeyen bir kişinin evinin önüne gidilip oruç tutulması kuralı hem İrlanda da hem de Hindularda "Dharna oturmak" adı altında bulunmaktadır.[818]

Brehon yasalarında boynuzlu hayvanlardan oluşan sürü, boğa, inek vb. at, koyun, domuz, köpek ve arı büyük bir anlama sahiptir. Bunlardan en önemli hayvan ise inektir. Marx burada bir notun üstünde durmaktadır. Sürü Latincede 'Cattle' anlamına gelirken Latincede mülk anlamına gelen 'capitale'den türemektedir. Marx, mülkiyetin bu etimolojik köken nedeni ile ilk özel mülk nesnesi olan hayvanlardan geldiğini belirmektedir. Yine Roma yasalarında öküz mülkiyet kategorilerinin en üst

[816] Marx ve Engels, Hukuk., s. 53.
[817] Marx, Etnoloji, s. 205.
[818] Marx, Etnoloji, ss. 205-206.

sıralarında yer almaktadır. Diğer yandan Sanskrit yazınında ise inekler bilinmeyen bir zaman diliminde kutsallaşmıştır. Hayvan sürüleri toprak üzerinde tarım yapmanın en temel aracıdır, hayvan gücünün kullanılması ile gıda ve tarım üretimi gerçekleşmektedir. Üretimde sahip olduğu önem ile et ve sütünden faydalanılması sebebiyle sürüler, öküz ve inekler değiş-tokuş aracı olarak da kullanılmıştır. Marx ayrıca Roma'da basılan ilk paraların da üstünde öküz figürü olduğunu işaret etmektedir. Sürü hayvanları Brehon yasalarında ayrıca vergi, ceza ve tazminatın da hesaplanma aracıdır. Atın tarım, hayvancılık, ulaşım ve avcılıkta yaygınlaşmasıyla zamanla öküzün yerini almıştır.[819]

Brehon yasalarının büyük kısmı hacizle ilgilidir. Marx ilgili bölümü incelerken hukukçu Bentham'ın hukuk teorisi üzerine bir eleştiride bulunmaktadır. Bentham'a göre hak ve yükümlülükleri belirleyen kurallar maddi hukuku, hukuk kurallarının uygulanma biçimini ise usul hukukunu oluşturmaktadır. Marx, eski zamanlarda hukukun tamamen usul hukuku olduğunu belirtmektedir. "Bu zamanlarda birini bir şeyden *sorumlu olarak* değil de bir şeyi alırken algılamak zordu; *bir amacın elde edildiği yöntem*, şiddete başvurarak ya da yasal, kendi içinde amacın doğasından daha önemliydi…"[820] Marx bu çıkarımı yasa risalelerinin başlangıcında Roma hukukundan kalan 'Legis actiones'in parça parça risalelerde kaydedilmesinden sağlamaktadır. Marx'ın ifadesiyle Roma davalarının ebeveyni olan 'Legis Actio Sacramenti', dünyadaki sivil çarelerin ilklerindendir. Bu çareye göre taraflar davaya yatırdığı meblağı praetore verirler, davayı kaybeden tarafın yatırdığı para ise dini amaçlar için kullanılır. Maine'in adaletin kökeni adını verdiği ancak Marx'a göre adaletin kökeninin dramatizasyonu olan bu davaya göre, iki silahlı kişi kavga ederken yanlarından geçen praetor kavganın bitmesini ister, taraflar kavga nedenini praetore anlatır ve onun hakem olmasını isterler; hakem olan praetore de para emanet edilir. Marx, kavgaların avukatlar için nasıl para kaynağı haline geldiğini bu ilk uyuşmazlık çözüm biçimi ile aktarmaktadır. Tarafların praetore verdiği para kamu hazinesine giderken, bu meblağ mahkeme masraflarının da ilk görünüm biçimi olur.[821]

> "*Gaius* şöyle der: Asmalarınıza verilen zarar için *Legis Actio* tarafından davaya çağırılırsanız onlara a*sma dediğiniz* an başarısızlığa uğrarsınız, onlara *ağaç* demelisiniz çünkü 12 *Levha Metni* sadece ağaçlardan bahseder. Eski Tötonik Yasal Formüller derlemesi de…"[822]

Bu ifadeye göre Roma hukukunda yasal yorumun ne denli katı uygulandığı ve bu yorum biçiminin Keltlere kadar gelip benimsendiği anlaşılmaktadır. Engels, İngiliz

[819] Marx, Etnoloji, s. 215-216.
[820] Marx, Etnoloji, s. 233.
[821] Marx, Etnoloji, s. 233-234.
[822] Marx, Etnoloji, s. 234.

hukukunu Londra diye yazılıp İstanbul diye okunan İngiliz diline benzetmekteydi.[823] Bu halde İngiliz örf ve adet hukukunun zaman içindeki yoruma dayalı gelişimini de Roma hukukundaki katı yorum biçimi açıklamaktadır.[824] Roma hukukunda Gaius'tan sonra Condictio denen iade talepli yasalar düzenlenmiştir. Bu yasalara göre Legis Sacramentum'dan farklı olarak davaya yatırılan meblağın 1/3'ü davayı kazanan tarafa gitmektedir. Legis Sacramentum'da dava hakeme giderken Condictio'da vaka otuz gün sonra hakeme gitmektedir.[825]

Haciz hukuku Roma, İngiliz ve Kelt toplumlarında karmaşık ve ilginç bir haldedir. 3. Henry zamanında alacaklı borçlunun hayvanlarını hapsetme hakkına sahipse de hayvanların bakımı borçluya aittir. Alacaklının borçlunun teklifini reddetmesi üzerine borçlu, şerifin (Feodal beyin) kendisine kefil olmasını isteyen bir mahkeme emri isteyebilir ya da krallık yüksek mahkemesine şerifin kendisine kefil olması için şikayette bulunabilirdi. Anlaşmazlık mahkemeye geldiğinde davacı sürüsüne haciz konan borçlu, davalı ise alacaklıdır. Bu bakımdan İngiliz kefil ve haciz yasaları istirdat davalarına benzemektedir.[826] Marx'ın aktarımına göre bu davada asıl usul ve amaç alacaklının haciz yetkisinin sınırlar içinde kullanılması ve yönetici sınıfın düzensiz usullere karşı koruma sağlamasıydı. Bu nedenle haczedilen sürünün bakımının davacı tarafından yapılmasıyla alacaklının sürüyü işletmesinin de önüne geçilmektedir. Haciz hukukunun gelişiminde ortaya çıkan diğer buluşlar ise haczedilemeyecek malların düzenlenmesidir. Bu halde kişinin borcunu ödemesini imkansız hale getirecek araçları, saban öküzü ve zanaat araçları hacze uygun değildir.[827] Uyuşmazlığın bu raddeye ulaşmasıyla taraflar iki taraflı olarak güçsüz hale gelmektedir. Borçlu sürüsünü kaybettiği için borcunu ödeyememekte ve alacaklı ise sürüye dokunamadığı, ondan yarar sağlayamadığı için kendi yasal gücüne ulaşmıştır. Sorunun bu biçimi almasıyla iki taraf da uyuşmazlığın çözümü için hakem sıfatıyla yargıya başvurmak zorunda kalır. Marx tarafların usul kuralları gereğince uyuşmazlıkta hareketsiz kalmasını, karşılıklı olarak sorunları çözemeyişini ve sürüye el koyan alacaklının siyasi otoritenin gücünü tehdit eder şekilde hareket etmesi sebebiyle hukuki otoriteye, 'Adalet Mahkemesine' başvurunun ilk aşamalarda henüz yerleşmemiş olduğunu ve bu uygulamanın zamanla kalıcılaştığını belirtmektedir.[828]

---

[823] Engels, Ütopyadan, s. 42.

[824] ""Bir boğa için dava açıyorsanız, onu boğa diye tarif ederseniz yanlış anlamaya yol açarsınız; ona "davanın lideri" denilen antik formülü vermeniz gerekir. İşaret parmağına "ok" parmak, keçiye "pırasalara göz atan" demeniz gerekir." Marx, **Etnoloji Defterleri**, s. 234.

[825] Marx, Etnoloji, s. 235.

[826] Marx, Etnoloji, s. 236.

[827] Marx, Etnoloji, s. 237.

[828] Marx, Etnoloji, s. 237-238.

Zarar ve borç tazmininin hukuki bir zemin içinde çare bulmasının yolu Roma hukukunda birçok farklı düzenlemede mevcuttur. Bu mevzuatların hukuki düzene girmesi, yani salt güç kullanımından ve keyfilikten uzakta, belirli ve öngörülebilir bir çözümün yerleşmesi alacaklı haklarının sınırlanmasıyla mümkün olabilmiştir. Engels, Atina'da Solon zamanında ipoteklerin alacaklı aleyhine kaldırılmasında da aynı yolu göstermektedir. Solon'un neredeyse her taşınmazdaki ipoteği kaldırması, mülkiyetin korunmasının tek yoludur.[829] Kelt ve İngiliz hukukunda ise bu sorun alacaklının hakeme ve mahkemeye başvurmasını zorunlu kılarak, ilk aşamalarda tarafları buna zorlayarak hukukileşmiştir. Barı hukukunun gelişiminde işlemlerin hukuki sayılabilmesi için usule uygun olması gerekmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi usul, bu dönemde, hukukla eş değerdir. Bu itibarla, davacı gerekli usul kurallarına uyduğunda mahkeme de davacının haklı olduğuna karar verecektir. Davalı ise davayı kaybettiğinde yalnız alacağını kaybetmez, iddiasında başarısız olduğu için ek cezalar da öder. Marx, bir varsayım olarak, bu usulün gelişmesi için birçok kez davacının krala şikayet götürdüğünü, hatta kralın kapısında Dharna'ya oturduğunu, davacının adalet için yalvardığını söylemektedir.[830]

> "Gaius, Legis Actiones'te diyor ki genelinde "itibarları düşüyor, çünkü antik dönem hukukçularının aşırı ince eleyip sık dokuması yüzünden işler öyle sarpa sarıyor ki, en ufak kusur işleyen tümden kötü duruma düşüyordu." Benzer şekilde, Blackstone İngiliz Haciz Yasası'na dikkat çekiyor: "haciz koymada gereken birçok ayrıntı onu daha önce bir nevi tehlikeli bir kovuşturma yapıyordu; çünkü en ufak düzen dışı bir şey işlensin, bütünü bozuyordu." [Antik hukukun bu tekniğe aşırı dayanması hukuk biliminin de dini formalitelerle mesela kahinin vs. ya da yabanılların sihirbaz hekiminin Hokus Pokus'uyla aynı hamurdan yoğrulmuş olduğunu gösteriyor!]"[831]

Hukuki iş bölümünün ve hukuk sahasındaki kamusal çözüm yöntemlerinin gelişmesi ve kendi içinde güç ve bağımsızlık kazanmasının örnekleri haciz hukukunun antik dönemdeki örneklerinde göze çarpmaktadır. Hukuki yolun kamusal gücü eline geçirmesiyle alacaklıların hukuk dışı yollarla hakkını talep etmesi riskli bir hale gelmiştir. Bu usule göre davacının yani borçlunun üzerine düşen görevi yerine getirip usule uygun davranması davasını kazanması için yeterlidir. Davalılar bu aşamada

---

[829] "Bugüne kadarki tüm devrimler, bir mülkiyet türünü bir başka mülkiyet türüne karşı korumaya yönelik devrimlerdi. Birine zarar vermeden bir başkasını koruyamazlar. Büyük Fransız Devriminde burjuva mülkiyetini kurtarmak için feodal mülkiyet kurban edildi; Solon'unkinde, alacaklının mülkiyeti, borçlunun mülkiyeti lehine zarar görmek zorunda kaldı. Borçlar basitçe geçersiz ilan edildi. Ayrıntıları tam olarak bilmiyoruz; ama Solon, şiirlerinde, borçlu arazilerden rehin sütunlarını kaldırtmış ve borçlar nedeniyle yurt dışına satılmış ya da kaçmış olanların geri gelmesini sağlamış olmasıyla övünür. Bu, sadece, mülkiyet haklarının açıkça ihlal edilmesi yoluyla yapılabilirdi. Gerçekten de, ilkinden sonuncusuna tüm "siyasal devrimler", bir tür mülkiyeti korumak için yapıldı ve bir başka tür mülkiyete el koyma (hırsızlık da denir) yoluyla hayata geçirildi. Bu o kadar doğrudur ki, özel mülkiyet iki bin beş yüz yıldır ancak mülkiyet haklarının ihlal edilmesi yoluyla korunabildi." Engels, Ailenin, s. 143.

[830] Marx, Etnoloji, s. 238-239.

[831] Marx, Etnoloji, s. 238.

mahkemeye dahi gelmemektedirler. Bir diğer yandan belirtmek gerekir ki bu hukuki çözümlerin yanında haczin ayakta kalması, sonlanmaması, siyasi iktidar için de bir maddi kaynak haline gelmiştir. Davalının usule uymaması ile kral ceza olarak davalının topraklarına ve mallarına el koyma gücünü elde etmektedir. Marx, bu nedenle 'Adalet Mahkemesi'nin haklının hakkını alması için değil haksızlığın şiddet aracılığı ile giderilmesinin çözümü olarak icat edildiğini belirtmektedir.[832]

Son olarak şiddetten ayrı kamusal çözümün başlangıcı olan çarelerden birine daha göz atmanın yararlı olacağı kanaatindeyim. Bölüm başında Kelt, Roma ve Hindistan hukukunda benzerlik gösteren Dharna oturmak eylemi, Romalılardaki 'Capio'ya eşdeğerdir. Romalılarda bu kelime gözaltı ve tutuklama anlamına gelmektedir. Bu pratik yasal yola zorlamanın şiddetsiz biçimi olarak önümüze gelmektedir. Bu yöntem Roma'da kendisini alacaklının borçlunun mallarını, eşini ve oğlunu hapsederek, gözetleyerek veya sürgün ederek borcunu tahsil ettirmesinin yöntemidir. Britanya Hindistan'ında ise Dharna oturmak, alacaklının borçlunun evine gitmesi ve yedi gün oruç tutmasıyla başlamaktadır. Alacaklı bu sırada borçluya zarar vermez ve saldırmaz. Borçlu bu sürede borcunu ödemezse alacaklı, borçluyu evden otuz gün boyunca çıkarmaz, silahlanıp onu evine hapseder ve bu sırada da borçlunun akrabalarına haber gönderir. Kurala göre alacaklının bunu yapma gücü yoksa krala ihbarda bulunma hakkı da bulunmaktadır. Yine de çözüm bulunmazsa alacaklı, 'borçluya zarar vermeksizin' borçlunun eşini, kız kardeşini ve kızlarını törensiz öldürme hakkına sahiptir. Marx, burada bir parantez açar ve bu hakkın Napolyon'un Ceza Kanununda hala bulunduğunu söyler. Napolyon yasasına göre kocanın zina yapan eşini ve eşinin zina yaptığı kişiyi öldürmesi bir hak olarak düzenlenmiştir.[833]

Marx, Maine'in ilksel toplumlardaki mülkiyet hakkına yönelik incelemesini incelemektedir. İncelemesine göre Brahmin Hintli hukukçular "Ruhsal Fayda" adında bir hukuki öğreti geliştirmişlerdir. Bu öğretiye göre murisin sosyal konumunun bir getirisi olan kefaret ayinleriyle, mirasçıya kalan terekenin bir bölümü ile bir fon oluşturularak müteveffanın 'toplumsal ideolojiye göre' gömülme ritüelleri gerçekleşmektedir. Katolik kilisesinin de benzer uygulamalarına göre vasiyet bırakmadan ölen kişinin, kendi ruhu için yapabileceği en iyi yöntemler ve hukuki çareler de terekesine dair yetkilerin kilise mahkemesinin yargı yetkisi çevresinde

[832] Marx, Etnoloji, s. 239-240.

[833] Marx, Etnoloji, s. 241-242; "Nevertheless, in the case of adultery, provide for by article 336, murder committed upon the wife as well as upon her accomplice, at the moment when the husband shall have caught them in the fact, in the house where the husband and wife dwell, is excusable" "France: Penal Code of 1810", https://www.napoleon-series.org/research/government/france/penalcode/c_penalcode3b.html, (26.05.2023).

gelişmiştir. Dini otoritenin ya da kaynağını dinden alan hukukçuların ve dolayısıyla rahiplerin geliştirdiği hukuki düzenleme evlilik sonrası mirasçı tayin etmeyen murisin terekesine, dul kadın aleyhine, müdahalede bulunmaktadır. Hint hukukunun geliştirdiği miras hukukuna göre evlilikte gerdek gerçekleşene kadar kadının kendi ailesinden aldıkları ona aittir. Hukukun müdahalesi ve yarattığı anomali evlilik sonrasında kadına eşi tarafından kalacak mülke yöneliktir.[834]

Brahmin Hintli hukukçular, kadının kocasının mirasından pay almasını engellemek daha doğrusu bu mirası kısıtlamak için "Sutte" adı verilen çareler yaratmıştır. "Sutte"nin doruğu dul yakma eylemlerin de görülse de Marx, bu eylemin kaynağını yüksek otoritelerden almadığına ve dolayısıyla yasal olmadığına değinmektedir ancak yaratılan hukuka göre, hem hukukçuların ve din insanlarının (bu bağlamda ikisi aynı kişi) ve erkeğin gensinin tekeden menfaat elde etmesi için miras hukukunu gelişiminden farklı bir yöne çevirmişlerdir. Bu duruma göre, mirasçı yoksa kadın eş erkek eşin mirasçısı olur, kadın, erkek çocuğu yoksa, kendi gensinden hukuki koruma talep edebilir fakat eşinden kalan mirası eşinin mirasçılarına devretmek şartıyla. Dullara karşı küçük düşürmelerin ve şiddetin kaynağı da budur. Marx, Hindistan'ın İngilizlerce işgal edilmesi sırasında "Sutte"nin neredeyse her sınıftan aile için geçerli olduğunu ancak 1800'lü yıllarından ortalarından sonra, varsıl ailelerdeki çocuksuz kadınların hayat boyu kiracı kalarak mirasçı olabildiklerini ama yoksul ailelerde "Sutte"nin devam ettiğini, yoksul dul kadınların eşlerinin cenazesinde kendilerini yaktıklarını belirtmektedir. Bunu sağlayanlar ise Brahmin hukukçular ile Brahmin ideolojisini benimsemiş mirasçılardan oluşmuş nüfustur. Marx, Brahmilerin hukukçu çaresini, ilksel toplumlardaki tereyi miras bırakan ile beraber gömmek hadisesine benzetmektedir. Marx ve Maine tarafından kadınların hukuki statüsünün Roma'nın yıkılışı sonrası kötüye gittiği söylenmektedir yalnız Marx bu ifadenin dikkatlice söylenmesi gerektiğine işaret eder çünkü kilisenin bu ediminde kendi yararı da vardır. Feodal düzenin gelişkin kilise hukuku ise evlenmeyi zorlaştırarak bu sorunu çözmektedir ve kilisenin de burada bir çıkarı bulunmaktadır.[835]

[834] Buradaki nüansa dikkat çekmenin gerekli olduğunu düşünüyorum. Kadına evlilik öncesinde verilen ve mülkiyeti bir tek kadına ait olacak malları, başlık parası ya da İslam'daki 'mehir' ile birlikte değerlendirmek gerekiyor. Maine de Marx'ın alıntılarına göre bu benzerliğe dikkat çekmektedir. Kişisel kanaatim ise kadının hem kendi hem de evlendiği ailenin mülkiyetinden pay almaksızın kendi hayatını üreteceği kadarlık bir mali güce sahip olması normu/isteği/töresi olarak görülmesi gerektiğidir. Marx ise Roma hukukunda kadının veraset hakkının Hint hukukuna göre ters bir biçimde geliştiğini belirtmektedir. Marx, Etnoloji, s. 242-243.

[835] Marx, Etnoloji, s. 244-245.

B. Burjuva Toplumunda Hukukun Gelişimi

1. Burjuva Devriminde Hukukun Rolü

a. Burjuva Hukukunun Oluşum Biçimi

Burjuvazi, bir toplumsal sınıf olarak siyasi kazanımlarını elde etmek ve kendi varlığını korumak adına farklı yüzyıllarda Kuzey Batı Avrupa'da çeşitli mücadelelere girişmiştir. Her mücadelede, mücadele sahasının kendine has özellikleri nedeniyle kimi zaman bu mücadele başarısızlıkla sonuçlanmış kimi zaman ise feodal dünyaya dair bütün birikim burjuvazi tarafından mağlup edilmiştir. Daha önce de değinildiği gibi maddi hayatın üretim sürecinden dolayı meydana gelen sınıf savaşımları kendisini yalnız üretim ilişkilerinde değil ayrıca ideolojik zeminde, dini, siyasi ve hukuki sahada da göstermiştir. Almanya'da Luther ve Hollanda'da Calvin'in dini reform hareketleri burjuvazi ile bir araya gelerek feodalizme karşı gelmişken, merkezileşen devlet iktidarının korunmasına ve kendisini mutlak güç ile ifade etmesine dönük hukuk teorileri İngiltere'de kendisi için bir karşılık bulamamıştır. Hobbes ve Locke'un düşünceleri adadan kıtaya doğru geçtikten sonra ise Fransa'da yayılmaya başlamıştır.

Burjuvazinin siyasi mücadelesi, kilise ve feodal iktidarın siyasi ve hukuki ayrıcalıklarını ortadan kaldırmak üzerinedir. Gelenekselleşen hukuk, özel mülkiyeti, örneğin toprağı birkaç kişinin elinde tutmaya cevaz verebilir, hukukçular bu yönde düzenlemeler yapabilir. Bu tür yasalar İngiltere'de büyük toprak mülkiyetinin üretim ilişkisine denk düşmesi halinde önem taşımakta ve uygulanmaktadır. İngiltere'nin aksine Fransa'da ise feodal hukuk büyük toprak mülkiyetini düzenlemiş olsa da toplumsal üretim ilişkisi küçük tarımcılık çevresinde şekillenmektedir. Üretimle hukuk arasındaki bu uyuşmazlık Fransız devrimiyle büyük toprak mülkiyetini ilga etmiştir. Marx için bu bir uyumluluk meselesidir. Onun için hukuk, toprak mülkiyetini daha da dağılacak ve küçültecek bir yasa düzenleseydi, maddi hayatın üretimi, sermayenin üretimi ile eş değer olduğu sürece bu iddianın hukuku, geçerli bir hukuk olmayacaktır. Burjuva toplumunda feodal ayrıcalıkların yerini hukuk alır.[836] Mülkiyet üzerindeki hak, her vatandaşa emeğinden, ürününden, sahip olduğu sermayeden ve malvarlığından istediği gibi yararlanma serbestisi tanır. Bu halde feodal imtiyazların yerini sözleşme özgürlüğü ve serbest toprak parsellemesi alır.[837]

[836] Marx, Katkı, s. 255-256.
[837] Marx ve Engels, Hukuk, s. 90.

Burjuva hukuku öncesindeki feodal hukuk döneminde, on beş ve on altıncı yüzyılda taşınmaz mülkiyeti bireysel şiddetle elde edilmekteyken, burjuva devrimleriyle taşınmazlar yasa eliyle 'yağmalanmaktadır'.[838] Marx, hukukun bu değişim sürecindeki asıl karmaşanın üretim ilişkilerinin hukuk ilişkileri içinde tamamen uyumlu olmayan bir yolda gelişmiş olmasında aramaktadır. Karmaşık ilişkisinin örneği ise Roma özel hukukunun kapitalist üretimle olan ilişkisidir.[839] Marx'a göre Fransa'daki büyük burjuva devriminin siyasileri kendi zamanlarının siyaset ve sorunlarına Romalı siyasetçiler gibi yaklaşmıştı. Devrimciler, kendi zamanlarının sorunlarının çözümünü Roma siyasetinin çözümünde bulmuşlarken hukukları de Roma hukuku olarak kendini göstermiştir.[840]

Grundrisse'de Marx, karmaşa olarak nitelendirdiği bu sorunu incelemektedir. Marx:

> "Maddi üretimin gelişimiyle örneğin sanatın gelişimi arasındaki eşitsiz ilişki. Genel olarak ilerleme kavramı, alelade bir soyutlama şeklinde ele alınmamalıdır. Sözgelimi, sanata bakalım. Bu eşitsizlik, toplumsal ilişkiler pratiğinin kendisi kadar, örneğin Birleşik Devletlerdeki ve Avrupa'daki eğitim sistemleri arasındaki eşitsizlik kadar önemli ve anlaşılmaz değildir. Gelgelelim, burada tartışılması gerçekten güç nokta, hukuki ilişkiler şeklindeki üretim ilişkilerinin eşitsiz gelişimidir. Roma medeni hukukuyla modern üretim arasındaki ilişki buna örnektir (bu durum, ceza hukuku ve kamu hukukuyla ilgili olarak pek de doğru değildir)."[841]

Sözleriyle, hukuk ve maddi üretim ilişkileri arasında eşitsiz bir gelişimin varlığının üzerinde durmaktadır. Bu ifadelere göre hukuk kendi içinde ilerleme kat etse de bu ilerleyiş maddi üretimin sınırlarının ilerisine dahi geçebilmektedir ya da tersi bir eşitsiz gelişim sanat için de geçerlidir. Toplumsal iş bölümünün bir alanı olan sanatın gelişimi de hukuka benzer şekilde maddi üretimin koşullarından ayrı bir yolda eşitsiz bir biçimde gelişmektedir. Marx, Yunan tragedyalarını ve Shakespeare'i örnek gösterir. Yunan destanları kendi sanat biçimi içinde yalnızca erken dönemlerde yazılabilmiştir. Bu halde sanat eseri ile sanat eserinin yazıldığı dönem arasında bir uyarlılık bulunmaktadır. Marx'a göre güçlük bu çelişkinin formülasyonundadır. Çelişki ise şudur Marx'ın içinde yaşadığı modern zaman ile tragedyaların yazıldığı antik çağ arasında büyük bir fark bulunmaktadır. Buna rağmen antik çağın sanat eserleri ve mitolojisi modern zamanların sanatının da üzerinde yükseldiği zemini oluşturmaktadır.

---

[838] Marx ve Engels, Hukuk, s. 78.

[839] Marx, Katkı, s. 269.

[840] "Fransa'da, devrim, geçmişin geleneklerinden tam bir kopuş gerçekleştirdi, feodalizmin son izlerini ortadan kaldırdı ve Code civil'de,72 (Marx'ın "meta üretimi" diye adlandırdığı iktisadi gelişme aşamasından kaynaklanan hukuki ilişkilerin neredeyse eksiksiz ifadesi olan) eski Roma hukukunu kusursuz bir şekilde modern kapitalist ilişkilere uyarladı; öylesine kusursuzdu ki, bu devrimci Fransız yasası, bugün bile, tüm diğer ülkelerde (İngiltere hariç değil), mülkiyet hakkı reformları yapılırken örnek alınıyor." Engels, Ütopyadan, s. 41-42.

[841] Marx, Hayalet, s. 407.

Gel gelelim modern kapitalist toplumun yaşamı ile mitolojinin sanat eserlerinin yaşamı arasında bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Mitolojik eserlerde kahramanlar doğaya hükmeder ve onun imgelemlerini yener. Modern zamanda ise mitolojik değil maddi insan kendi eylemleriyle doğaya hükmetmektedir. Yunan sanatı, Yunan mitolojisinin ve onun eserlerinin oluşabildiği bir toplumda meydana gelmiştir, dolayısıyla Yunan sanatı doğaya karşı mitolojik bir yaklaşımı reddeden bir toplumda meydana gelmiş olamaz. Çelişkinin güçlüğü mitolojinin çıkageldiği topluma bağlılığında değildir bilakis çelişki mitoloji kaynaklı tragedyaların ya da Marx için dahi kendisinden üç yüz yıl önce yaşamış ve eserlerini üretmiş Shakespeare'in sanat eserlerinin modern insana hala haz vermesi hatta modern insan için estetik zevkin ölçütü olarak kullanılıyor olmasıdır.[842]

> "Yetişkin bir insan tekrar çocuk olamaz, ama çocuksu biri olabilir. Fakat çocuğun içtenliği onu neşelendirmez mi? Onu, kendi saf gerçekliğini daha yüksek bir düzeyde yeniden üretmeye çalışmak zorunda bırakmaz mı? Her çağın özniteliği, doğayla tam bir uyum içinde, yeniden çocuğun doğasında uyanmaz mı? Asla geri gelmeyecek olan bir çağ olarak insan toplumunun en güzel gelişimine eriştiği çocukluk dönemi neden ebedi bir cazibeyi ifade etmesin? Şımarık çocuklar olduğu gibi, büyümüş de küçülmüş çocuklar da vardır. Antik ulusların birçoğu, büyümüş de küçülmüş çocuklar sınıfına girerler. Yunanlar normal çocuklardır. Onların sanatının bizim için taşıdığı cazibe, bu sanata kaynaklık eden ilkel karakterdeki toplumsal düzenle çelişkili değildir. Tersine, bu düzenin ürünüdür ve nispeten, tam da sanatın tek başına yeniden geri gelmesinin mümkün olmadığı ve kendilerinden doğduğu bu olgunlaşmamış toplumsal koşullara bağlıdır."[843]

Marx'ın başlangıçta hukukun ve sanatın maddi hayatın üretim ilişkileriyle beraber eşitsiz gelişimini tartıştığı bu el yazmasının sonu yukarıda yer almaktadır. Kişisel görüş ve incelememe göre Marx'ın ifadesi şu ana kadar değindiğim her başlığın özelliğinden izler taşımaktadır. Roma hukukunun iş bölümü içinde eriştiği yetkinlik, maddi hayatın ifadesine dair barındırdığı güç ve bunların biraz daha ilerisinde hukuk ideolojisi için modern hukukçulara hem akılcı yaklaşımı hem de tarihsel olarak da 'görkemli zamanları' çağrıştırması nedenleri Roma hukukunun burjuva toplumu ile kurduğu bağ da bulunmaktadır. Öte yandan hak ve yasaların toplumlardan toplumlara miras bırakılması ise maddi hayatta karşılaşılan bir olgudur ancak bu miras egemen değil simgeseldir.[844] Marx, Roma hukuku ile burjuva hukuku arasındaki ilişkiyi Lassale ile tartışırken serbest rekabetin öznesinin kendisine bakışı ve ideolojisi Roma hukukundaki "persona"ya uymaktadır. Roma hukukunun kapitalizme uyarlanmış biçimi ise Marx için burjuva toplumunda var olabilecek belki

[842] Marx, Hayalet, s. 408.
[843] Marx, Hayalet, s. 409.
[844] Marx, Hayalet, s. 225; "Ama bu durumda onlar artık egemen değil nominaldir." Marx ve Engels, Alman, s. 283.

de tek biçimdir.[845] Hukuki geleneği Roma hukukundan tamamen beslenmeyen İngiltere dahi burjuva toplumunun ihtiyaçlarına cevap verebilmek için yasalarını Roma hukuku biçiminde düzenlemektedir.[846] Sonuçta Roma hukuku ile feodal toplumun görenek hukuku, burjuva toplumsal ilişkileri lehine değiştirilmiştir.[847]

Burjuvazi ile feodal sınıflar arasındaki sınıf mücadelesi maddi hayatın üretiminin her alanında etki doğurmaktadır. Sınıf savaşının gerçekleştiği toplumlarda da bu savaşın etkileri görülmektedir. Toplumsal sınıfların kamu otoritesini elde etmek üzere giriştiği mücadeleler sırasındaki egemen düşünceler de bu mücadelelerden etkilenmiştir. Egemenliğin sınıflar arasında bölüşüldüğü zamanlarda ve siyasi kavgaların devam ettiği dönemde kuvvetler ayrılığı fikri egemen bir düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun nedeni ise egemen sınıfın kendi ideolojisini toplumun genelinin ortak düşünceleri olarak sunma gücüdür çünkü düşüncelerimiz maddi hayatımızın birer ürünleridir. Toplumun genelinin maddi gücünü üreten ve üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran sınıf aynı zamanda toplumun genel manevi dünyasını ve ideolojisini de üretmekte ve sahiplik kurmaktadır. Egemen sınıfların karşılıklı mücadeleleri de ilk aşamada düşüncelerde çözümler yaratmaktadır. Burjuvazinin feodal sınıfların imtiyazlarına ve iktidarına karşı olduğu bu savaş döneminde ise zamanla kuvvetlerin ayrılığı "Eşitlik" ve "Özgürlük" kavramlarına evirilmektedir. Marx ve Engels'in bu konudaki uyarısı fikirlerin ve fikirlerin oluştuğu maddi bağlam arasındaki ilişkinin saptanmasına yöneliktir. Feodalizmin egemenliğinde yükseltilen "Şan" ve "Sadakat" kavramları, feodalizmin güçsüzleşip burjuvazinin iktidar elde etmesiyle yerini kuvvetler ayrılığı, eşitlik ve özgürlük sloganlarına bırakmıştır.[848]

Toplumlar tarihine yönelik maddeci eleştiri, birbiriyle ilişki içinde olan ideolojik ve pratik eylemlerin kaynağı olan üretim ilişkilerinin kendini ifade ediş biçimini ifadenin kaynağından bağımsız görmemektedir. Köleciliğin baskın üretim gücüne sahip olduğu toplumda, köleci toplumun kendi içinde doğan ve aynı zamanda hem onun bir ifadesi hem de eleştirisi biçimine gelen Hristiyanlık, kendi üretimine uygun koşullara sahip

[845] Marx ve Engels, Hukuk, s. 86.

[846] "İngiliz hukuku, kapitalist toplumun iktisadi ilişkilerini, İngilizce söyleyiş İngilizce yazıma ne kadar karşılık geliyorsa (vous ecrivez Londres et vous prononcez Constantinople {Londra yazıp Konstantinopolis diye okuyorsunuz} demişti bir Fransız) ifade ettiği şeye ancak o kadar karşılık gelen barbarlara özgü bir feodal dille ifade etmeyi sürdürüyor olsa bile, aynı İngiliz hukuku, kişisel özgürlüğün, yerel özyönetimin ve mahkemeler dışındaki her tür müdahaleden bağımsızlığın, kısacası kıtada mutlak monarşi koşulları altında yitirilmiş ve şu ana dek hiçbir yerde eksiksiz 9larak yeniden kazanılmamış olan eski Alman özgürlüklerinin en iyi kısmını saf bir şekilde korumuş ve Amerika ile sömürgelere taşımış olan biricik hukuktur." Engels, Ütopyadan, s. 42.

[847] Marx ve Engels, Hukuk, s. 87.

[848] Marx ve Engels, Alman, s. 21-22.

olan feodal toplumun gücünün azalmasıyla güç kaybetmiş, reform hareketleri ile zarar görerek kendi biçiminde başka bir forma kavuşmuş, Prusya'da ise devlet despotizminin bir aracı olarak kullanılmıştır. Burjuva toplumu ve onun kendini ifade ediş biçiminde ise kutsal bir ideoloji olarak din kendi ölüm kalım savaşı içinde karşısında burjuva toplumunun çare olarak sunduğu "Din ve Vicdan Özgürlüğü"nü bulmuştur. Marx ve Engels burjuvazinin bu düşüncesini sadece dine yönelik bir çözüm olarak görmemektedir. Bu özgürlük, burjuvazinin temel itkisi olan serbest rekabetin fikir dünyasındaki iz düşümüdür.[849]

Burjuvazinin feodal sınıflara karşı yürüttüğü sınıf savaşı ve siyasi iktidarı kendi lehine ele aldıktan sonraki kendisini üretim biçimi ile burjuva hukuku, feodal toplumun ifade ettiği ve kendinde bulundurduğu kastları ve imtiyazları ortadan kaldırmıştır. Burjuva hukukunda ise bu olgunun devamı ve anlatımı ilk zamanlarda özel hukuk alanında ve sonra, zaman içinde, kamu hukukunda tarafların ve yurttaşların hukuken eşitliği kabulünü yaratmıştır. Her ne kadar hak eşitliği taraflara tanınsa da bu eşitlik kağıt üzerinde kalmış, pratik dünyada her hukuk öznesi için aynı anlama erişmemiştir.[850] Engels'in yorumuna göre, mutluluk gereksinimi ancak hem toplumsal hem maddi hem de bireysel ihtiyaçların giderilmesiyle karşılanmaktadır. Sermaye üretimi kendi yapısında ise hukuken eşit ve hak sahibi kimselere kendi yaşamlarını üretmek için gerekenden daha fazlasının verilmemesi üzerine kendisini devam ettirebilecek ve yeniden üretebilecektir. Bu çelişki, eşitliğin hukuk ideolojisinde var olduğunu ancak maddi yaşamın üretiminde ve insanların kendi yaşam biçiminde var olmadığını göstermektedir. Engels, çelişkiyi özetler, burjuvazinin insanların eşitliğine yönelik davranışı ve dolayısıyla saygısı da tam da bu anlatılan nedenle efendinin köleye, ağanın ise köylüye gösterdiği saygıdan daha fazla değildir.[851]

Burjuva toplumunu üreten sermaye ilişkileri, burjuva hukukunun oluşumuna biçim vermektedir. Burjuva hukukunu oluşturan koşullar sermayenin kendini üretiminin yarattığı koşullardır. Feodal imtiyazların ilk aşamada ortadan kaldırılması devamında ise sermaye üretiminin kamu gücüne erişip kendi varlığını kamu yararı haline getirmesi bu koşulların ve burjuvazinin kendi eylemlerinin sonucudur. Bu halde burjuva ideolojisinin hukuk ideolojisiyle kaynaşımında hangi eylemlerin ve hangi kuralların hukuka uygun olduğu ve dolayısıyla kabul ya da reddedileceği de sermayenin yararına bağlanmaktadır. Sermaye ilişkisinden bağımsız fikirlerin mahiyetinin burada bir önemi kalmamaktadır. Önemli olduğu varsayılan konular

[849] Marx ve Engels, Komünist, s. 39.
[850] Engels, Anti-Dühring, s. 159-162.
[851] Engels, Ludwig, s. 39; Marx ve Engels, Hukuk, s. 106.

olguların sermaye için yararlı olup olmadığıdır. Sermaye için yararlı olan hukuka uygun olacak, aksi halde sermayeye zarar veren eylemler ise hukuka aykırı görülecektir. Bu halde, eylemlerin hukuka uygunluğu ve aykırılığı egemen ideolojiyi üreten sermaye ilişkilerine göre ölçülecektir.[852]

> "Ama bizimle tartışırken kendi burjuva özgürlük, eğitim, hukuk vb. tasarımlarınızla burjuva mülkiyetine son verilmesini ölçüp durmayın. Sizin düşüncelerinizin kendileri burjuva üretim ve mülkiyet ilişkilerinin birer ürünüdür, tıpkı hukukunuzun da sizin sınıfınızın yasa hâline getirilen iradesinden, içeriği sizin sınıfınızın maddi yaşam koşullarınca belirlenen bir irradeden başka bir şey olmayışı gibi."[853]

Burjuva hukukunun gelişimi sermayenin kendi gelişimini takip etmektedir. Hukuki iş bölümünün kamusal bağımsızlığı burjuva hukuk devrimlerinde sermaye ilişkilerine uyum sağlamaktadır. Bunun nedeni ise hukuku oluşturan kişilerin, iş bölümü içindeki hukukçuların, devlet insanlarının ve devrimcilerin sermaye yararına hareket etmesidir. Hukukun bir iş bölümü içinde sermayeye karşı olduğu toplumlarda burjuva devrimleri ya sekteye uğramış ya da başarısız olmuştur. Örnek vermek gerekirse Engels, İngiltere'de toprak maliki aristokrasinin 1840'lı yıllara kadar parlamentoda zaman zaman siyasal iktidarı elde ettiğini ve sermaye zararına olacak yasaları kabul ettiğini belirtmektedir.[854] Hukuk, kendi özerkliği içinde sermaye aleyhine hareket etse de bu bir vadeden sonra başarılı bir hamle olmayacaktır. Engels, hukuki bakış açısını amatörce benimsediğini söylediği Proudhon'un görüşlerini kendisinin faiz oranlarının sebebini hukukta bulması ve üretim ilişkilerinde aramaması nedeniyle eleştirmektedir. Engels, üretim ilişkilerinden kaynaklanan faiz oranlarını düzenleyen ve kaynağını üretim ilişkilerinin politik-ekonomik yasalarından almayan kararların eskiden beri var olduğunu belirtir. Tefeciliği yasaklamaya ve sınırlamaya çalışan yasalar her zaman mevcut olsa da kağıt üzerinde kalmaktan öteye gidememiştir. Yalnız tefecilik değil, maddi hayatın üretimine denk düşmeyen her mevzuat topluma egemen olmaktan çıkmaktadır. Bunun nedeni ise hukukun bir ifade aracı olmasıdır, daha doğru bir ifade ile hukuk ancak üretim ilişkileri ile uyumlu olduğu zaman var olanın bir ifadesi ve kendinde var olanı tanımlayan bir araç olagelmiştir.[855]

Burjuva hukuku, burjuva üretim ilişkilerinin insan aklına yansıttığı bir ideoloji, burjuva toplumunda ise onun resmen ifade edilmiş biçimidir. Burjuva hukukunun temeli tarihsel ve toplumsal üretim ilişkilerinde mülkiyet ve iş bölümünün sermaye üretimi ile değiştiği zamanda yatmaktadır. Bu halde hukuk hem tarafların eşitliği hem

---

[852] Karl Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 24-25.
[853] Marx ve Engels, Komünist, s. 36.
[854] Engels, Ütopyadan, s. 43-44.
[855] Engels, Konut, s. 49-50.

ayrımcılığın yasaklanması üzerine kurulmuş olsa da mülkiyetin kendi yapısının topluma sunduğu ilişkilerin sınırları içinde kaldığı sürece etkili bir toplumsal kurum olacaktır.[856] Burjuva kurumlarının kökeni, burjuvazinin kökeninde bulunmaktadır. Bu önermeyi, hukuki yanlış bilinç ile yorumlamak, maddi ilişkinin ürünü yasayı değil de yasanın ürünü olarak maddi ilişkinin oluştuğunu varsaymak Montesquieu'nün yasaların ruhu hayalini çöpe atmak olacaktır çünkü yasaların ruhu mülkiyettir.[857] Marx ve Engels'in esprili bir dille eleştirdiği kapitalist hukukçuluk ise mülkiyet ilişkilerini yadsıyarak insanların eşitsizliğini görmezden gelmektedir. Bir mülk sahibi ya da iş adamının mülkiyeti, kamu yatırımları nedeniyle zarar gördüğünde malikin zararı hukuken tazmin edilirken, mülk sahibi olmayan ve hayatını ücretli emekçilik ile kazanan insanlar aynı örnekte sokağa atılmakta, konut sorununu daha da büyütmekte, barınma sorunu kamu sağlığını tehdit ettiğinde ise devlet tarafından cezalandırılmaktadır.[858]

b. Burjuva Hukukunun Niteliği

Burjuva hukukunun kaynağı burjuva mülkiyet ilişkilerinde bulunmaktadır. Sermayenin kendisini biriktirme ve üretim süreci bir sınıf olarak burjuvaziyi, sermaye üretimine yönelik iş bölümünü ve mülkiyet ilişkilerini meydana getirmiştir. Mülkiyet, bir hukuki kategori olarak, toplumsal ilişkilerin bir ifadesidir ya da başka bir anlamda mülkiyet, burjuva toplumunun kendini üretim biçiminin bir kategorisidir.[859] Sermayenin kendi döngüsü içindeki temel amacın artık değer sömürüsü olduğunu, burjuva toplumunun zenginlik biçiminin meta serveti şeklinde kendisini gösterdiğini, meta ve dolayısıyla artık değer üretimi için değer yaratan nosyonun emek gücünün üretim sürecine katılmasıyla gerçekleştiğini tezin birinci bölümünde incelemiştim. Kendisi de bir meta olan emek gücü ancak burjuva hukukunda mülkiyetin bir konusu olabilmektedir. Bu halde ancak sözleşme temelli, irade serbestisine dayalı, tarafların eşit olduğu bir hukuki düzlemde ancak taraflardan birisi kendi varlığının üretim yetisini meta haline getirip satma ideolojisine erişebilecektir.[860]

Emek gücünün satılması ve karşılığında özel mülk sahibi burjuvanın emek gücü sahibine emek gücünün üretim maliyeti tutarında ücret vermesi ve diğer yandan metanın dönüşüm sürecinde tarafların karşılıklı meta alışverişinde bulunması ekonomik yasaların maddi karşılığıdır. Burjuva hukukunun temelinde yer alan ve

[856] Engels, Anti-Dühring, s. 162-163.
[857] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 595.
[858] Marx ve Engels, Hukuk, s. 152.
[859] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 564-565.
[860] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 169-171.

korunan mülkiyet hakkı, sermayenin kendi üretim sürecinde, metaların değiş tokuşunda ve el değiştirmesinde ve toplumsal zenginliğin mülk sahipleri elinde yoğunlaştığı bir toplumda kendi düzenini sürdürebilecektir. Bu tarz bir mülkiyet ilişkisi ve onun diğer yanı olan iş bölümü ilişkisine, iki kelimeyle modern mülkiyete modern devlet denk gelmektedir.[861] Modern devlet ise kendi siyasi ve bürokratik örgütlenmesi ile birlikte toplum içinde ve toplumlar arası ilişkilerde mülkiyet hakkını ve onun ifade ettiği ilişkileri gözeten, koruyan ve bir örgütlenme biçiminden başka bir şey değildir. Burjuva mülkiyet ilişkilerindeki adaletsizlik, politik ve bürokratik örgütlenme içindeki devlette adaletsizliği yaratmaz tersine modern mülkiyet ilişkileri burjuvazi lehine örgütlenen toplumsal ilişkiler ve ideoloji ile burjuvazinin egemenliğinin politik ifadesi ile kendisini göstermektedir. Bu itibarla, adaletsizlik burjuvazinin kendini üretim sürecinin bir sonucudur.[862]

Modern mülkiyet ilişkilerinin meta mübadelesi tarafların alışverişi ile ortaya çıkan pratik bir ilişkiyle sözleşme biçimine kavuşur ve sözleşmeye dayalı üretim ise hukuki yapıyı kendi biçimine göre, sözleşmeye ve sözleşmeyi yaratan koşullara göre değişir. Sözleşme ve hukukun yapısı meta mübadelesinin bir ürünü haline gelir. Mal ya da emeğin meta biçimi haline gelip değiş tokuş edilmesinde, değiştirilen metaların değerinin birbirleri ile eş değer olduğu varsayıldıkça metaları fiilen mübadele eden kişilerin de eş değer olduğu varsayılacaktır.[863] Bu varsayıma göre taraflar alışverişin özneleri olarak bir eşitlik ilişkisi kurarlar ve eşitliğin bir özelliği olarak da taraflar arasında, sözleşme konusu bağlamda, ayrım ya da farklılık gözetilmemektedir. A kişisi B kişisinin malına (veya emek gücü metasına) ihtiyaç duyduğunda ihtiyacını zorla gidermez. Önceki bölümlerde de örneklendirildiği gibi hukuki gelişim bu zorlamanın aksine bir yönde ilerlemiş ve gelişmiştir. Aynı örnekte B kişisi de A kişisinin metasını şiddet yoluyla ele geçirmez her iki ilişkide de taraflar eşittir. Taraflar eşit olmaları nedeniyle birbirlerini meta sahibi, özgür irade ile hareket eden malikler olarak tanımlamaktadırlar. Bu hukuk ideolojisine uygun varsayım kişilerin hem eşit hem özgür hukuki "persona" oldukları kabulünden hareket etmektedir. Hukuk, bir eylem ve ideoloji olarak zorlamayla bir mübadele ilişkisi yaratmaz onun yerine tarafların gönül rızalarıyla tasarrufta bulunmasını düzenler. Hukuki ilişki bu düzlemde tarafların rızası ve personasıyla bağ kurar ve zemini hazırlar. Tarafların karşılıklı ihtiyaçları birbirine denk şekilde giderilir. A kişisinin B kişisinin sahip olduğu metadan gereksinimi ancak B kişisine sunabileceği ile eş değerdir. Örneği biraz daha açmak için devam edersek,

[861] Marx ve Engels, Alman, s. 65; Marx ve Engels, Hukuk, s. 141.
[862] Marx ve Engels, Hukuk, s. 83.
[863] Marx, Katkı, s. 48, 59.

A kişisinin B kişisinden alacağı x metasının karşılığında, A kişisi B kişisine x metasına eş değer bir meta vermelidir ki taraflar arasındaki eşitliğe, rızaya ve iradeye uygun bir hukuki işlem kurulabilsin. Taraflar bu mizansen içinde kendi ihtiyaçlarını giderebilmek için birbirlerini aracı olarak kullanırlar. Hukuki işlemin başlangıcı ve sonu personanın kendi ihtiyacını başkası aracılığı ile gidermesini içermektedir. Sürecin ortasında yer alan diğer persona burada yalnızca bir aracıdır, eylemin tümünün yararlanıcısı ve yükümlüsü ilişkinin karşılıklı taraflarında bulunan ancak tek başına eylemi sonlandıran personadır. Tüm bu süreç bir bütün olarak bakıldığında tarafların özgürlüğünü de sürecin işleyiş şekliyle göstermektedir. Tarafların karşılıklı eşitliği, eşitlik üzerine kurulu serbestlik, rızaya dayalı aracılık ve başından sonuna personanın ihtiyacını gidermek üzerine kurulan ve sonunda da personanın ihtiyacını giderdiği düzen, kendisinden başka bir yarar gözetmeyen bencil yararı göz önüne sermektedir. Personaların, hukuk öznelerinin hepsi kendi yönlerinden, kendi ihtiyaçlarını gideren ve kendi bencil yararlarını sağlayan kişilerden ibarettir. Hukuki işlemin kendisi bu bencil yararı sağlamaktan başka bir amaca hizmet etmez bilakis bu amacı gerçekleştirmek üzere hukuki işlem, yasalar, hukukçular bir araya gelmiştir. [864]

> "Öyleyse genel kamu yararı, genelleştirilmiş, kamulaştırılmış özel yarardır. Eğer ekonomik biçim, yani değiş tokuş, öznelerin eşitliğini her bakımdan ortaya koyuyorsa, değiş tokuşa yönelten bireysel ve maddi içerik de özgürlüğü ortaya koyar. Demek ki eşitlik ve özgürlüğün değiş tokuş değerine dayalı bir alışverişte saygı gördüğünü söylemek yetmez. Çünkü değiş tokuş değerlerinin alışverişi bütün eşitliklerin ve özgürlüklerin üretici gerçek kökeni olmaktadır. Eşitlik ve özgürlük, salt bir düşünce kategorisi olarak, yalnızca değiş tokuş (mübadele) değerleri alışverişinin idealist anlatımıdırlar. Bu anlatımların hukuk, sosyal ilişkiler çerçevesinde geliştirilmiş biçimleri de değişik bir yoğunlukta bile olsa, yine aynı kökene dayanırlar."[865]

Mülk sahipleri arasındaki hukuki ilişkinin adaleti, mübadele ve üretim ilişkilerinin uyumundan kaynaklanmaktadır. Maddi üretim ve değişimin taraflarının özgür iradeleri, iradelerine uygun düşen eylemleri ve taraflardan birisine karşı devlet eliyle zorla icra ettirilebilir sözleşmeye dayalı hukuk, tüm üretim ve mübadele sürecinin içeriğini belirlemese de içeriği yansıtabilmektedir. İçerikle biçim arasındaki uyumun varlığı ile adaletli eylemlerden ve yasalardan söz edilebilmektedir. Biçim içeriği yansıtmakta başarısız ise adaletsizlikle karşılaşırız. Marx, bu iddiasını köleliğin ve ayıplı mal satışının kapitalizmde adaletsizlikle ilişkilendirildiğini açıklamakla örneklendirmektedir.[866]

[864] Marx ve Engels, Hukuk, s. 92.
[865] Marx ve Engels, Hukuk, s. 92-93.
[866] Marx ve Engels, Hukuk, s. 95-96.

2. **B**urjuva Hukuk İdeolojisinin Eleştirisi

a. **B**urjuva Hukukçu Bakış Açısının Eleştirisi

Kasım Akbaş, Marx ve Engels'in kuramlarında hukukun incelenmesinin iki iddia bağlamında değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Bu iddiaların ilki hukukun kaynağı, yani hukukun devletin üstün buyurma gücünden gelip gelmediğine ilişkindir. Yukarıda yer alan bölümlerde bu iddia devletin kökeni ve burjuva devrimleri ile hukukun kökeni ve burjuva hukuku bağlamında incelenmiştir. Hukukun incelenmesine dönük diğer ikinci iddia ise toplumsal yaşamı hukuk bağlamında açıklamanın yetersiz ve yanlış olacağına yöneliktir. [867] Dünyaya hukuki bakışın eleştirisine ise Engels, "Hukukçular Sosyalizmi" adlı makalesinde yer vermektedir.

Engels, sözlerine orta çağın yapısından bahsederek başlamaktadır. Orta çağın dünya anlayışı tanrıbilimci bir anlayıştır. Bu tanrıbilimci anlayış yalnızca insanların zihinlerinde yer alan ve dünyaya tanrıbilimci gözle bakan bir anlayışı ifade etmenin daha da ötesinde maddi dünyada pratik dönüşümleri olan bir yapıyı temsil etmektedir. Orta çağın Katolik Hristiyanlığı, feodal örgütlenmede siyasi yapılar arasında bağ kuruyor, siyasi yapıların ortak düşmanlara karşı savaş vermesini sağlıyor ve Katolik Kilisesine bağlı devletleri kutsuyordu. Siyasi yapısının yanında kilise, Avrupa topraklarının 1/3'üne de sahiplik ederek, kendi bünyesinde tüm kıtanın siyasi birikimini ve birliğini sağlıyordu. Kilisenin papazları eğitim almış yegane sınıfı oluşturmaktaydı. Bu halde, orta çağın düşüncelerinin din temelli hareket etmesi, kaynağını ondan alması ya da ona karşı olması da gayet doğal bir olguydu. Hukukun, doğa bilimlerinin ve felsefenin tek ölçütü kendisinin kiliseye uygun olup olmamasına göre belirleniyordu.[868] Burjuvazinin feodal dünyanın içinde oluşmaya başlamasıyla feodal dünya ile burjuvazinin gelecek dünyası arasında bir çelişki meydana geldi. Burjuvazi, meta üretimi, meta mübadelesi ve serbest rekabete dayanan bir üretim döngüsüne sahipken feodal üretimde ürünlerin doğrudan tüketimi ve toprak vergisi ile geçinen toprak beylerinden oluşmaktaydı. Feodalizmin üretim bicine denk gelen kutsal ideoloji, burjuvazinin üretimi için uygun değildi. Bu nedenle de Avrupa'da yüz yıllarca süren sınıf savaşımları meydana geldi. Fransız Devrimi ile hukuksal dünya anlayışı sahneye çıktı. Tanrıbilimci anlayışın yerini hukuki görüş aldıktan sonra kilisenin onay hakkı devlete geçti. Tanrının hukukunun yerini ise insan hukuku aldı.[869] Burjuva üretimine uygun kredi kurumları ve meta mübadelesinin maddi tezahürü olan

[867] Akbaş, Marksist, s. 63-64.
[868] Marx ve Engels, Din, s. 249-250.
[869] Marx ve Engels, Din, s. 250.

sözleşme edimlerinin gelişimi hukuki ilişkilere kökten bir değişim kazandırdı. Hem serbest rekabetin burjuvazi içindeki önemi hem de feodal imtiyazların kaldırılma mücadelesi içinde eşitlik ve özgürlük burjuvazinin savaş çığlığı haline geldi.[870]

Burjuvazinin siyasi egemenliği almasıyla birlikte feodaliteyle sürdürdüğü sınıf savaşımının bir benzeri burjuvazinin varlığının zorunlu koşulu ve sonucu olan proletarya ile başladı. Nasıl ki burjuvazi Almanya, Hollanda ve İngiltere'de iktidara gelirken feodal dünyanın ideolojisini benimsediyse, işçi sınıfı da sınıf savaşının başlangıcından itibaren burjuvazinin dünya görüşünü benimsemiştir. Her ne kadar burjuvazi ve proletaryanın şartları eşit olmasa da ütopik sosyalist hareketler burjuva hukuk normları içinde mücadele etmiştir. Burjuvazinin kendisi için savunduğu eşitlik fikri, Saint-Simon, Fourier ve Owen tarafından genişletilmiştir. Engels'e göre bu hukuki mücadelenin işçi sınıfının kurtuluş özlemini tatmin edecek bir yönü bulunmamaktadır.[871] Engels, emek ve sermayenin çelişkisinin eşitlik talepli çözümünün hukuki formüller içinde, içinden çıkılmaz çelişkiler içinde düğümleneceğini iddia etmektedir. Çözüm ise alternatif bir yolda bulunmaktadır. Hukukun kaynağı ve onu yaratan şartlar, bir bütün olarak sermayenin birikim ve üretim sürecinden kaynaklanmaktadır. Hukuk, şartları sağladığı zaman, bu sürecin bir ifade aracıdır, öbür türlü kağıt üzerine kalmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Bu nedenle Engels, işçi sınıfının hukukun renkli gözlüklerini çıkardıktan sonra kendi gerçeklerine baktığında kendi durumunu anlayacağını ve bu soruna bir çözüm bulacağını söylemektedir.[872]

Bir ideoloji olarak hukukun etkisi sadece bir yanılsamadan ibaret değildir. Hukuk ideolojisi kökeninden itibaren yarattığı iş bölümü ile siyasi mücadeleler ve kendi özerkliği içinde üretim sürecine ve toplumsal ilişkilere etki edecek bir güce de sahiptir. Marx ve Engels'in bu tutuma yönelik eleştirisi ise hukukun salt akıl aracılığı ile oluştuğunu ve toplumu da bu vasıtayla yorumlamasına dairdir. Hukuk bir ideoloji olarak ancak üretim ilişkilerinin içeriğinin pratik biçimi olarak kaldığı sürece maddi dünyanın ilişkilerini aktarabilecektir. Hukukun maddi dünyanın ilişkilerini yansıtmaması ya da kendi iç çelişkileri içinde git gide karmaşıklaşmasıyla maddi dünya ve onun hukuki betimlemesinin arasındaki mesafe artacak, mesafe arttıkça ise hukuki bakış açısı ne ideolojik ne de yasal bağlamında etkinlik gösteremeyecektir.[873]

[870] Marx ve Engels, Din, s. 250-251.
[871] Marx ve Engels, Din, s. 251.
[872] Marx ve Engels, Din, s. 252.
[873] Marx ve Engels, Alman, s. 283; Marx ve Engels, Hukuk, s. 29.

b. Burjuva Hukukçularının Eleştirisi

(1). Doğal Hukukun Eleştirisi

Engels hukuki iş bölümünün oluşumunu ve iş bölümünün kaynağını maddi ilişkilerden aldığını belirtmişti. Mevcut ilişkileri korumak amacıyla oluşan davranışlar önce yasa sonra ise mevzuat haline gelmişken profesyonel hukukçular sınıfı da bu maddi ilişkilerin içinde kendi özerkliğini kazanmış, hukuku kendi iş bölümü içinde sürdürülebilir kılmak ve maddi ilişkileri düzenlemek için varlık göstermiştir. Yasal mevzuatın gelişmesi ve zaman içinde birbiri ile uyumluluk gösterme zorunluluğu içinde oluşan hukukçu sınıfının ardından hukuk bilimi de ortaya çıkmıştır. Bir bilim olarak hukuk, zaman içinde, farklı halkların ve dönemlerin yasal düzenlemelerini, onları yasa katına çıkaran maddi ilişkileri incelemeksizin, hukuki gerekçeleri kendi sistemleri içinde birbirleriyle karşılaştırır. Hukuk sistemlerinin ve gerekçelerin karşılaştırılması, Engels'in yorumuna göre, ortak gerekçelerin varlığını şart koşmaktadır. Hukukçuların hukuk sistemlerindeki ortak yanları bir araya getirmesi ile doğal hukuk adı verilen hukuki yaklaşım oluşmuştur. Doğal hukuk yaklaşımına göre neyin doğal neyin doğal olmayan olduğunu incelemenin ölçüsü ise hukukun en soyut kavramı olan adalettir. Hukukçular, kendi özerklikleri içinde çelişkiye düşmeksizin iş bölümündeki kamusal görevlerini yerine getirebilmek için hukuki düzenleme ve yorumu olabildiğince edebi adalet ideali üzerinden tarif etmektedir. Bu ideal tasavvur, uzman hukukçu sınıfının maddi ilişkileri yorumlama, düzenleme ve gerekçelendirmedeki temel yaklaşım haline gelmiştir.[874]

Engels'in ifadesine göre soyut bir kavram olan adalet maddi ve toplumsal ilişkilerle kamusal ilişkilerin devlet ve hukukun birbirleriyle uyumunun ifadesidir. Hukuk, toplumsal üretimi tarif ve ifade ettiği sürece adalet vardır. Profesyonel hukukçu sınıfı içinse adalet mevcut ekonomi-politik ilişkilerin bazen tutucu bazense ileri yanlarının kutsal ifadesi anlamına sahiptir:

> "Yunanların ve Romalıların adaleti, köleciliği adil buluyordu; 1789'un burjuvalarının adaleti, adil olmadığı gerekçesiyle, feodalizmin kaldırılmasını talep ediyordu. Prusyalı Junker {toprak sahibi soylu} için, sakat ilçe düzenlemesi bile ebedi adaletin bir ihlalidir. Dolayısıyla, ebedi adalet tasavvuru, sadece zamana ve yere göre değil, kişilere göre bile değişiyor ve Mülberger'in doğru bir şekilde belirttiği gibi, "herkesin başka bir şey anladığı" şeyler arasında yer alıyor. Gündelik yaşamda, değerlendirme konusu olan ilişkilerin basitliği nedeniyle, doğru, yanlış, adalet, adalet duygusu gibi ifadeler, toplumsal şeylerle ilgili olarak bile herhangi bir yanlış anlamaya yol açmadan kullanılabilirken, bunlar, görmüş olduğumuz gibi, iktisadi ilişkiler hakkındaki bilimsel incelemelerde, örneğin

[874] Engels, Konut, s. 121.

flojistori teorisinin terminolojisi korunacak olsa günümüz kimyasında ortaya çıkacak olanla aynı umutsuz karışıklığa yol açar."[875]

(2). Hobbes'un –Zorbalık ve Güç Hukukunun- Eleştirisi

Marx ve Engels'in kuramlarındaki hukuki incelemeye göre insan iradesinin bir yansıması olan doğal hukuk ile gücü, şiddeti, zoru, Marx ve Engels'in ifadesiyle zorbalığı ve gücü hukukun temelinde gören iki bakış açısı birbiri ile çelişmektedir. Marx ve Engels'e göre Hobbes, zorbalığı hukukun kaynağı olarak görmektedir. Bu halde Hobbes için hukuki yargılar ve yasal düzenlemeler devlet iktidarının kendi gücünün bir yansıması olmaktan ibarettir. Marx ve Engels'in hukuka yaklaşımı ise bu iddianın tersinedir. Devlet iktidarı da maddi ilişkilerin ve koşulların bir ürünüdür. İnsanların karşılıklı olarak sergilediği ve kendi iradelerine bağlı olmayan somut ilişkiler, iş bölümü ve mülkiyet ilişkileri devletin üzerinde yükseldiği gerçek nedeni oluşturmaktadır. Devleti oluşturan koşullar içinde toplumdaki egemenlik sahibi kişiler, iktidarlarının devlet iktidarı görünümünde olmasından ayrı bir şekilde, maddi ilişkiler tarafından belirlenen iradelerini, devlet iradesi biçiminde hukuki bir anlatıma kavuşturmak mecburiyetindedirler. Bu mecburiyetin somut karşılığı ise gerek medeni gerekse ceza hukuku alanında egemen sınıfın konumuna göre düzenlemelerin yapılmasında bulunmaktadır.[876]

"Nasıl bireylerin kiloca ağırlığı onların isteklerine bağlı değilse, bireylerin iradelerini hukukta kişileştirip kişileştirmemeleri ve baskı altında tuttukları insanlara bağımsızlık verip vermemeleri de kendi isteklerine bağlı değildir. Onların bireysel egemenliği aynı zamanda genel bir egemenlik oluşturmalıdır. Bireysel güçleri, kendi varlık koşullarına dayanmaktadır ve onlar, toplumsal koşullar olarak gelişen bu varlık koşullarının sürekliliğinin kendi üstünlüklerini zorunlu kıldığını ama yine de herkes için geçerli olduğunu göstermek zorundadırlar."[877]

Hukuk, egemen sınıfların genel irade biçimine soktukları çıkarlarının birer ifadesidir. Böyle bir zemin içinde hukuk, bireysel hayatında bencillikten vazgeçip kamusal yaşamında kişisel çıkarlarını gözeten ve bu nedenle de birbirlerine karşı zorunlu olarak bencilce davranışlarda bulunan iradelerin mücadelesi haline gelmektedir. Engels, bu ifadeyi bağımlı sınıflar için de geçerli kılmakta ve örneklendirmektedir. Üretici güçler, burjuva toplumunun itkisi olan serbest rekabeti geçersiz kılmadıkça, serbest rekabet ilişkilerinin düzenleme, üretim ve muhafazasını sağlayan resmi kurumların, hukukun ve devletin ortadan kaldırılma çabası faydasızdır. Bunun nedeni ise rekabet koşullarını yaratan nedenin devlet ve hukukta

[875] Engels, Konut, s. 121-122.
[876] Marx ve Engels, Alman, s. 282.
[877] Marx ve Engels, Hukuk, s. 60-61.

bulunmaması tersine rekabet koşullarının burjuva devlet ve hukukuna şekil vermesidir. Devlet iradesinde temsil edilen, egemen sınıfların genelleştirilmiş çıkarları ancak maddi hayatın üretiminin değişmesiyle değişecek ve bu sebeple egemen irade gücünü yitirecektir.[878]

(3). Bentham'ın Eleştirisi

Marx ve Engels'in Bentham eleştirisi, onun akıllı faydacılığı ile ilgili olarak Alman İdeolojisi'nde bulunmaktadır. En yalın haliyle Bentham öğretisi, kişinin iradesi ile eylemleri arasına kişinin faydasını yerleştirir ve kişinin iradesi ve eylemleri, faydacılığın yarattığı bu üçüncü kişiye doğru evrilir.[879] Faydacı insan egoisttir, egoist insanın edimleri ise kendi yararı ölçüsüne göre şekil alacaktır ve dolayısıyla egoist insan yararı uğruna fedakarlıklarda bulunacaktır; öyleyse fedakar insan, aklını kullandığı ve dar ufuklu olmadığı sürece egoisttir.[880] Marx ve Engels'in ifadelerine göre, günümüz toplumunda insanlar birbirlerini, sahip, işçi veya biricik insan olarak görüyorsa, bunun anlamı insanların birbirlerini işe yararlılıkları üzerinden değerlendirmesidir. İşçiye işçi olan bakan kapitalist, işçilik yapan insana işçi olarak, yani kendisine artık değer sağlayan biri olarak baktığı için bunu yapmaktadır.[881]

İnsanların birbiriyle ilişkilerini yalnızca yarar ilişkisine yalnızca para ilişkisine evrilten bu görüş İngiliz burjuva devrimi ile meydana çıkmak için kendi zeminini bulmuştur. Faydacılığa, sömürü ve bireysel bencilliğe değinen görüşlere, Hegel, Hobbes ve Locke tarafından değinilmiştir. Faydacılık öğretisinin özü başkasına zarar vererek bireyin kendisine yarar sağlamasıdır.[882] Hukuki ilişki sürecindeki başlangıç, ilişki ve sonucun hukuki işleme yabancı olması gibi yarar uğruna yapılan edimler de kişiye yabancıdır. Kişi fayda sağlamak uğruna başka insanları kullanarak o ya da bu şekilde faydasını sağlar, bu halde bu amaç uğruna yapılan edim amaçla çelişiktir. Araç, amaç sağlandığı sürece önemlidir ve amacın kendisi de burjuva toplumunda paradır. Bu halde, bu fikrin toplumunun amacı da para için engellerin kaldırılmasından başka bir şey olmayacaktır. Serbest rekabet, faydanın sağlamasının tek aracıdır.[883] Faydacılık, Fransa'da iktidarı ele alamamış bir toplumun fikri olarak topluma etkilerde bulunmuş dolayısıyla bu fikrin toplumdaki karşılığının olumlu ve olumsuz yanları karşılıklı olarak büyük etkiler yaratmıştır ancak İngiltere gibi burjuvazinin egemen

[878] Marx ve Engels, Hukuk, s. 61.
[879] Marx ve Engels, Alman, s. 182.
[880] Marx ve Engels, Alman, s. 209.
[881] Marx ve Engels, Alman, s. 352.
[882] Marx ve Engels, Alman, s. 353.
[883] Marx ve Engels, Alman, s. 354.

olduğu bir ülkede Bentham'ın teorisi burjuvazinin ve egemenliğin ifadesi olabilmiştir.[884] Bentham'ın sömürü teorisi İngiltere'de ekonomi ile faydayı yeniden bir araya getirmiştir. Bentham'ın iktisadi yarar teorisi burjuva ideolojisiyle bir araya gelerek kamu yararı biçimini alır. Fayda için hareket etmek, sömürü için ne gerekiyorsa yapmak, akılcılıkla bezeli rekabet kamunun ve dolayısıyla kamu adına söz söyleyebilme gücü olan burjuvazinin ifadesi olmuştur. Bentham'ın teorisi devrisi zamanda ekonomi-politiği ve İngiliz felsefesini etkilemiştir.[885]

Hukukun, bir eşitlik bağlamında sözleşme ilişkisi kurmasıyla, tarafların karşılıklı olarak edimde bulunarak ihtiyacın giderilmesinde bir kamusal çare haline geldiğini burjuva hukukunun niteliğinin incelemesinde değinmiştim. Bu eşitlik ilişkisinde taraflar birbirleri aracılığı ile ihtiyaçlarını gerçekleştirirken birbirlerini bir araç olarak kullanıyorlar, ihtiyaçları ve hukuki ilişkinin çelişkisi tarafları yabancılaştırıyordu. Marx, Kapital'de, özgür emek gücünün emek gücü sahipleri tarafından burjuvaya satılması hukuki ilişkisinin, bir meta olarak emek sömürüsünün, metaların dolaşımının ve mübadelesinin "doğuştan gelen insan haklarının cenneti" olduğunu ifade eder:

> "Burada tek sözü geçen, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır. Özgürlük! Çünkü, bir metanın, örneğin emek gücünün, alıcıları da satıcıları da yalnızca kendi özgür iradelerine bağlıdır. Aralarındaki sözleşmeyi özgür ve hukukça eşit kişiler olarak yaparlar. Sözleşme, içinde iradelerine ortak bir hukuki ifade verdikleri bir sonuçtur. Eşitlik! Çünkü, birbirleriyle yalnızca meta sahipleri olarak ilişki kurarlar ve aralarında eş değerde olan şeyleri değiştirirler. Mülkiyet! Çünkü, her biri yalnızca kendisinin olan şey üzerinde tasarrufta bulunur. Bentham! Çünkü, her ikisi de yalnızca kendi gemisini kurtarmaya çalışır. Bunları bir araya getiren ve aralarında ilişki kuran biricik güç, onların bencillikleri, özel kazançları ve kişisel çıkarlarıdır. Ve böylece, herkes kendi çıkarını kolladığından ve kimse başkaları için bir şey yapmadığından, şeylerin önceden kurulmuş uyumunun sonucu olarak ya da her şeye gücü yeten bir Tanrı inayetinin himayesi altında, herkes, yalnızca, onlara karşılıklı avantaj sağlayan, herkes için yararlı, ortak çıkarlara uygun işler yapar."[886]

(4). Austin'in Eleştirisi

Marx, John Austin'e yönelik incelemesini Maine'in ders kitapları aracılığı ile yapmakta ve eleştirmektedir. Marx'a göre Austin bir "analitik hukuk bilgini" olarak Hobbes ve Bentham'ın izin gitmekte ve keşiflerde bulunmaktadır. Marx'ın incelemesine göre Austin'in teorisi egemen bireye, cemaate veya topluluğun buyurganlığına dayanmaktadır. Kararlı ve üstün bir insan, kendisi gibi olan kararlı ve üstün başka bir insana itaat etmiyorsa toplumdaki egemen insan olur. Egemene itaat edenler, egemenin tebaası olur. Bir toplum parçalanmışsa veya Hobbes gibi bir doğa

[884] Marx ve Engels, Alman, s. 355.
[885] Marx ve Engels, Alman, s. 356-357; Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 589.
[886] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 177.

hali sona ermişse, egemen var olacak ve içinde bulunduğu toplum tarafından da fark edilecektir. Austin'e göre egemen tek kişiyse monark, bir grupsa oligarşi, tüm bir halktan oluşuyorsa demokrasidir. Egemen'in gücü, uygulansın ya da uygulanmasın, karşı konulamayacak gücüne dayanmaktadır. Egemenliğin temel formu iktidarının tebaasına uyguladığı baskıda yatmaktadır. Egemenin olmadığı yerde anarşi hüküm sürer ve egemenin bireysel kaynağı ise hukuk ya da ahlakta değil egemenin, bir olgu olarak, karakterinde kendisini üretmektedir. Bu nedenle egemen kararlı ve üstün insandan ya da insanlardan oluşmalıdır. Egemen, egemenliğini kurduktan, toplulukça keşfedilip itaat edildikten sonra buyruklarını yazıya geçirir ve hukuku meydana gelir.[887]

Maine, Hobbes'un politik teorisindense Austin'in katı bilimsel olduğunu iddia eder. Marx, bu iddiaya karşı Machiavelli ve Linguet'i örnek gösterir. Dahası Austin'in bilimsellik iddiasını şu sözlerle eleştirir: "Hobbes Devlet'in (Hükümet ve Egemenlik) kökenini derinlemesine araştıracaktır; Hukukçu Austin için böyle bir sorun yok; onun için bu olgu belli bir dereceye kadar a priori olarak var."[888] Marx için egemenin bir birey ya da toplum olarak sahip olduğu iradi güç maddi gerçekle uyum içinde değildir. Kaynağını bir çeşit ahlaki davranıştan alan bu öğreti, maddi hayatın ikincil görüşüdür. Maddi hayat ahlakı kendisi etkilemekte ve değiştirmektedir. Ahlak ilk adımında etkilenen bir kavramken Austin için bir çeşit ahlakın iradesi kendinde iktidar gücüne sahiptir. Bu fikrin karşısında toplumlar tarihinde böyle bir öğretiye karşılık bir örnek mevcut değildir.[889] Egemenin buyurganlığının amacı ve sebebi egemenin iradesinden kaynaklanır, egemenin iradesini ise, Bentham gibi, egemenin çıkarları belirler. Marx, çıkarların ve ihtiyaçların maddi yaşamdan kaynaklandığını, bireylerin ihtiyaç ve çıkarlarının içinde bulunduğu sınıfın ihtiyaç ve çıkarları olduğu gerekçesiyle Austin'i eleştirir. Bu halde koşulların kaynağı son kertede ahlaki değil ekonomiktir. Devlet ise sınıfsal, ekonomik ve maddi çıkarların ve ihtiyaçların giderilme koşullarında ve amacında kendisini icat ettirir. Austin ise maddi koşulları, toplumun ve bireyin tarihsel ve toplumsal yapısını gözetmeksizin gücü, devleti ve hukuku salt egemenden tanımlamaktadır. Bu koşullar göz önüne alınmaksızın egemenin hukukunun fermandan ve buyruktan farkı kalmayacaktır fakat tüm hukuk ve devlet tarihi Austin'in iddiaları aksine, bireylerin toplumsa yaşamından, duygu ve fikirlerinden, toplumun üretim ve dolaşım ilişkilerinden etkilenmekte ve oluşmaktadır.[890]

[887] Marx, Etnoloji, s. 246.
[888] Marx, Etnoloji, s. 247.
[889] Marx, Etnoloji, s. 247.
[890] Marx, Etnoloji, s. 248.

Marx, Austin'inin öğretisinin bir tutarlılık içinde benimsendiğinde önermelerin açıkça görünür hale geldiğini ifade eder ancak bu tutarlılığın gerçekle uyumsuzluğu da yine bu halde kendisini gösterir. Austin'in soyutlamalardan ibaret önermeleri gerçekle karşılaştırıldığında kendisine uygun hiçbir maddi örnek bulamaz. Bu itibarla, Austin'in önermeleri dogmalar halini alır. Austin'in hukuku pozitif yasa bilimidir, Austin için hukuk bilimi bir bilim disiplini olarak mevcuttur. Pozitif yasa, egemen tarafından tebaaya görev yahut sorumluluk yükler. Egemenin buyruğuna itaatsizlik, ceza ve yaptırımla karşılaşmaktadır. Marx, Maine'in ekonomik ve bilimsel olarak tanımladığı Austin'in teorisine bilimsellik iddiasına sahip olup bilimselliğin gerekliliklerini karşılamadığı için hakaret eder. Austin'in teorisinde egemenin niteliği değil gücü vardır. Bu nedenle de buyruğun ihlali ceza ile sonuçlanır. Buyruğun, yasa biçiminde meclisten geçmesi, yasanın buyruk biçimini almasının yegane sebebidir. Marx, bu halde, İngiliz örf hukukunun bu önermeye ters düştüğü söyler. Egemen ne isterse onu buyurur ifadesinin aksine İngiltere'de gelenekler mahkemece onaylanana kadar pozitif ahlaktır, onay sonrasında ise hukuk niteliğine kavuşurlar. Diğer yandan yasanın varlığının egemene dayanması ve egemenlik sürdükçe yasanın sürmesi de maddi hukukta kesin bir tutum değildir. Marx, yasalar kaldırılmaksızın zamanaşımına uğrar diyerek eleştirisini örneklendirir. Uygulanmayan yasalar ve egemen buyruğu bir çelişki içerir. Egemenin buyurduğu ancak uygulanmayan buyruk, egemeni egemen kılmaz.[891]

III. KARL MARX VE FRİEDRİCH ENGELS'İN ESERLERİNDE BURJUVA HUKUKUNUN ELEŞTİRİSİ

A. Kuramın Oluşumunda Hukukun Eleştirisi

1. Hukukçu ve Gazeteci Marx

a. Hukuk Öğrencisi Marx

Marx, lise öğrencisi olduğu yıllardan beri 18. yüzyıl aydınlanmacılığından etkilenmiş bir öğrenciydi. Okuduğu lise zamanın koşullarından kendi payını almış olacak ki yasaklı yayınları okuyan lise öğrencileri tutuklanmaktaydı. Marx'ın lise mezuniyeti sırasında yazdığı "Bir Genç Adamın Meslek Seçimi Üzerine Düşünceleri" adlı kompozisyonunda, Marx'ın hem aydınlanmadan etkilendiği hem de hayatın gerçekleriyle de barışık olduğu anlaşılmaktadır. Marx, yazdığı makalede, insanın her

[891] Marx, Etnoloji, s. 249-250.

zaman ve koşulda istediği işi yapma fırsatının olmadığını çünkü toplumsal ilişkilerimizin, biz onlara etki edebilme gücüne erişmeden evvel bizi koşullandırdığını yazmaktadır. Makalesine göre Marx, insanın bu koşullar altında dar bencilliğin içinde kişisel amaçlarla yaşamaktansa insanlara hizmet etmenin çarelerini bulması gerektiğini yazmaktadır.[892]

Marx, 1838 Ekim'inde Bonn Üniversitesinde hukuk öğrenime görmeye başladıysa da bir sene sonra Berlin'de hukuk öğrenimine devam etmiştir. Öğrenciliği boyunca hukuk öğreniminin yanında, tarih, sanat, mitoloji ve felsefe alanlarında da ders almıştır. Öğrenimi sırasında Berlin hayatını, toplumsal yaşayışı ve siyasi çekişmeleri de gözlemleme fırsatı yakalamıştır.[893] Bu sırada bir hukuk tezi yazmaya başlasa da yaşadığı bunalım ve kafa karışıklığının getirdiği tereddütler nedeniyle idealist bulduğu tezi yazmaktan vazgeçmiştir.[894] Yine de Marx, babasına yazdığı mektubunda, maliye okumaktansa hukuk okumayı tercih ettiğini, hukuk okuyunca da maliye alanında okumuş gibi çalışma hayatında bulunabileceğini ve hatta bu alanda doktora yaparsa geleceğinin çok daha parlak olacağını belirtmiştir.[895] Hukuk öğrenimi sonrasında, üniversite hayatı boyunca yazdığı doktora tezini sunarak felsefe alanında doktora unvanına sahip olmuştur. Marx, ilk gençliğinde idealizmi eleştirerek, din alanına yoğunlaşan Alman akademisinde muhaliflerin ateizm safında yer almıştır.[896]

b. Gazeteci Marx

Marx, doktorasını tamamladıktan sonra bir süre boyunca akademik kadro bulmak ve akademik dini baskılara karşı ateist düşünceyi yaymak amacıyla bekledi. Bu sırada tahta çıkan yeni kralın liberal ve anayasal reformlar yapmayacağını belirtmesi üzerine ve akademide de kadro bulamadığı için gazeteciliğe başladı. Yazılarında ilk aşamalarda sansür üzerine eleştiriler verdikten sonra Köln'de yayımlanan ve liberal muhalif burjuvalar tarafından finanse edilen Rheinische Zeitung gazetesinde yazarlığa başladı. Gazete, muhalif ve iyi yazarları kadrosuna karmak adına Genç Hegelcilere yöneldi. Marx, 1842 yılı başında yazar olarak girdiği gazeteye Ekim ayında editör oldu.[897]

[892] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 26-27.
[893] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx., s. 27-29.
[894] Bora Erdağı, s. 22-24.
[895] Karl Marx, "Letter from Marx To his Father by Karl Marx November 1837", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1837-pre/letters/37_11_10.htm, (27.12.2022).
[896] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 33-35.
[897] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 37-39; Karahanoğulları, s. 25-26.

(1). Sansür Yasası Üzerine

Marx'ın gazeteci olarak ele aldığı ilk konu Sansür Yasası üzerinedir. Prusya Devleti ve Rhein Vilayetinin politikalarının eleştirilmesi ve politika sahiplerinin de muhaliflere baskılarının sonunda siyasal iktidar, çareyi sansür uygulamakta bulmuştur. Marx da ilk yazılarını sansüre karşı yazmıştır. Marx için sansür basının görevini belirleyemez ancak basını baskı altına alarak ve icraatlarının zararlı sonuçları olduğunu sansürle ilan ederek, basının varoluş koşullarına etki etmektedir.[898] Marx, "Son Prusya Sansür Yönetmeliği Üzerine Düşünceler" adlı makalesinde görünüşte basını destekleyen ancak içerikte basını sansürleyen yönetmeliği eleştirirken, sahte liberalizmin bir şeyden pay verirken birilerini ve bir şeyleri feda ettiğini ancak asıl söz konusu meseleyi olduğu gibi koruduğunu belirtir. Marx, düşünceleri cezalandıran yasaların yalnız bütün toplumun aklına kendisinin sahip olduğunu iddia eden bir hükümet tarafından çıkartılabileceğini belirtir. Böyle bir hükümet ise ancak kendisini devlet sanan bir bürokrasi ile var olabilir. Burada Marx'ın eleştirisi yalnız yönetmeliğe değildir. Marx, yönetmelik üzerinden siyasal ve toplumsal hayatı kendi lehine baskı altında tutan ve buyruğunu tanrıdan aldığını varsayan bürokrasiyi eleştirmektedir.[899]

Marx, makalesinde sansürün kaynağı haline gelmiş olan din ve devletin siyasetteki birlikteliğini eleştirir. Sansür, bu ilişkinin ifade edilmiş halidir. Marx'a göre sansürcüler, devleti yönetme becerisini sergileyemedikleri ve bu durumdan da memnun olmadıkları için zorunlu olarak pratik yerine teoriye, yani dine başvuruyorlar. Marx, dini teorinin topluma bir siyaset aracı olarak sunulmasında pratikle teori arasına mistik bir perdenin çekildiğini de işaret etmektedir. Marx, basınla ilgili yasanın baskıcı bir yasa olmadığını, eğer basınla ilgili bir hukuki düzenleme yoksa basın özgürlüğünün hukuki özgürlüklerden biri olamayacağına dikkat çekerek, Amerika'daki kölelik yasağı gibi, uygulanmasa dahi basın özgürlüğü hakkının pozitif hukuki bir hak olarak tanınması gerektiğini ifade eder. Marx, makalesinin devamında günümüzde önleyici yasaların olmadığını, yasaların yasaklayarak bu görevi yerine getirdiğini söylemektedir. Yasa, bu halde, ihlal edilince uygulamaya konmaktadır. Marx'a, göre doğru yasa, özgürlüğün bilinçsiz yasası, devlet gözünde kanunlaştığında ancak mümkün olabilir. Öyleyse insanın var oluşunu ifade eden yasalar doğru yasalardır. Yasalar insanların eylemlerini belirlemez, insanın eylemlerini insanın bilinci, yapısı ve iradesi belirler ve yasa yalnız bunun yansıması olabilir.[900]

[898] Erdağı, s. 27.
[899] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 37-38.
[900] Karl Marx, Hayalet, s. 47-48.

> "Nitekim yasa, özgür bir yaşam süren insanın karşısında geri çekilir ve ancak davranışı özgürlüğün doğal yasasına itaat etmeyi bıraktığında, devlet yasası onu özgür olmaya zorlar. Aynı şekilde, fizik yasaları, ancak hastalandığımda ve hayatım o yasaların hayatına tabi olmaktan çıktığında, bana yabancı gelir. Bu nedenle önleyici bir yasa anlamsız bir çelişkidir…"[901]

(2). Tarihsel Hukuk Okulu Üzerine

Marx'ın "Tarihsel Hukuk Okulunun Felsefesi Manifestosu" adlı makalesi ise bu akımın öncüsü ve Hegel'in öğrencisi Frederich Karl von Savingny'yi ve Gustav Hugo'yu eleştirmektedir. Hegel'in hak ve sahiplik kavramından ilerleyerek incelemesini sürdüren bu anlayış Marx'a göre tarihsel bağlamda tarihin olgusunu meşru görmektedir.[902] Tarihçi hukuk okulu, insanın hukuki özelliğini onun hayvani doğasından aldığını ifade ederek bu meşruiyeti sağlamaktadır.[903] "Tarihçi hukuk okulu, bugünün alçaklığını dünün alçaklığı ile meşru kılmaya çalışan, serilerin kırbaca karşı feryadını, bu kırbaç yıllanmış, kökleşmiş bir kırbaç oldukça isyankâr bir davranış diye damgalayıp aşağılayan bir okuldur."[904]

(3). Odun Hırsızlığı Kanunu Üzerine

Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı adlı kitabının önsözünde,

> "Hukukla ilgilenmeye başlamıştım ama felsefe ve tarihin yanında yalnızca alt bir disiplin olarak takip ediyordum onu. 1842-43'te Rheinische Zeitung'un editörü sıfatıyla hayatımda ilk kez "maddi çıkarlar" üzerine tartışmaya katılmaya mecbur kalmanın mahcubiyetini yaşadım. Rhine Yasama Meclisi'nin odun hırsızlığı ve mülk arazilerinin parsellenmesi üzerine aldırdığı mahkeme kararları; o zamanlar Rhine Eyaleti'nin Oberprasidenti olan Herr von Schaper'in, Moselle köylüsünün durumu üzerine Rheinische Zeitung'un görüşlerine karşı başlattığı resmi saldırı; son olarak da serbest ticaret ve koruyucu vergiler üzerine dönen tartışmalar ekonomik meselelerle meşgul olabilmem için ilk fırsatları verdiler."[905]

Cümleleriyle, hukuktan uzaklaştığı ve ilgisini ekonomiye doğru çevirdiği olayları özetlemektedir. Marx'ın hayatında derin bir iz bırakıp onun gelişimini bambaşka bir yere yönelten olay Rhein Eyalet Meclisinin yoksulların ormandan ağaç kesmesini, hatta kurumuş ve savrulmuş dalları dahi almasını yasaklayan ve büyük cezalar düzenleyen kanunudur. Marx, meclisin görüşmeleri üzerine makaleler ele aldı. Bu makalelerin sonunda da Marx hukuki bakış açısını eleştirme ve üretim ilişkilerine yönelme fırsatını buldu.[906]

---

[901] Marx, Hayalet, s. 48.
[902] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, **Marx**, s. 41; Erdağı, s. 31.
[903] Alp Yücel Kaya, "Genç Marx ve 'Odun Hırsızlığı Tartışmaları'", **İktisatta Bir Hayalet: Marx**, (ed. Levent Cantek), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 25-26.
[904] Marx ve Engels, Hukuk, s. 73.
[905] Marx, Hayalet, s. 433-434.
[906] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 42; Kaya, s. 42-43.

Marx, makalelerini elinde taslak düzenleme bulunmaksızın meclis görüşmeleri üzerine değerlendirir. Meclis tartışmalarının başında arazi soyluları düzenlemenin hırsızlık olarak kayda geçmesini talep etmektedirler çünkü hem hırsızlık olarak adlandırmamak bu eylemi çoğaltmakta hem de hırsızlık olarak adlandırmamak insanların bu eylemi makul bir eylem gibi görmesine yol açacaktır. Marx, bu analojiyi tersine çevirir sanki bu bakış açısına göre tokat atmak cinayet olarak değerlendirilmediği için insanlar tokat atmaktadır.[907] Tartışmalar soylular lehine sonuçlanır ve kanun "Odun Hırsızlığı" başlığıyla düzenlenmeye başlar. Marx olanların, hukuksal yazın diliyle başkalaşıma uğratmak olduğun belirtir. Ormandaki kurumuş odunları toplayanlar bu düzenlemeyle, sanki canlı yeşil ağaçları kesmiş ve toplamış gibi hırsızlaşırlar. Muhalif bir vekil, böyle bir eylemi suç olarak görüp cezalandırmanın, bu eylemi yapanları diğer suçlularla aynı şekilde değerlendirileceğini ve insanları suça iteceğini söyleyerek itiraz eder ancak başka bir aristokrat bu itiraza karşı insanların canlı ağaçları keserek onları kuruttuklarını ve bu sayede de kanunun etrafından dolandıklarını söyleyerek cevap verir.[908] Marx'a göre bu cevapla insanların hakkındansa genç ağaçların hakkı tercih edilir ve insanlar da ağaçlarla birlikte ateşe atılmış olur. Marx, bu konuda engizisyon mahkemelerini örnek gösterir, engizisyonda dahi yalnız yaş ağaçların kesilmesi cezalandırılırken 19. yüzyılın modern meclisi, bir insanın bir elmayı yemek için dalından koparmasını ve bunun hiç kimseye önemli bir zarar vermemesini cezalandırmaktadır.[909]

Marx'ın hukuki itirazı ve tartışmasının nedeni mülkiyet üzerinedir. Hukuken bir mülkiyetin eklentisi ya da mütemmim cüzü olan mülk de asıl mülke bağlı olup eklenti de mütemmim cüz de malikin mülkünün içinde değerlendirilir. Mevcut hukuk kuralları da ağaç kesmeyi ve ağacın bütünlüğüne zarar verecek şekilde ağacı tahrip etmeyi cezalandırmaktadır. Odun hırsızlığına dair tartışma ise malikler lehine bu hukuki düzenlemeyi ileri taşır. Eklenti niteliğinde ve mülkün bir parçası olan ağacın başka bir eklentisi olan dalları doğal ve olağan olaylar nedeniyle bağlı bulunduğu ağaçtan ayrılmaktadır. Burada eklenti, eklendiği mülkten zorla ayrılmaz bilakis eklenti olduğu için sebebe gerek duymaksızın ayrılır ancak malik, mülk niteliğini kaybeden kurumuş ve kopmuş odunu da kendi mülkü olarak görmeye devam etmekte, kurumuş odunları toplayan yoksulların da cezalandırılmasını talep etmektedir.[910]

---

[907] Karl Marx, "Odun Hırsızlığı Yasası Üzerine Tartışmalar", **Mülksüzler**, (Ed. Daniel Bensaïd) çev. Selim Sezer, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018, (Odun), s. 85.

[908] Marx, (Odun), s. 86.

[909] Marx, (Odun), s. 87.

[910] Marx, (Odun), s. 88.

Marx'a göre bu objektif hukuki kriteri değerlendirmeksizin, cezaya konu olayı suç olarak değerlendirmek, başka bir cezaya gerek duymaksızın kendinde cezadır. Marx için kanunlar şeylerin doğasına müdahale edemez, kanunlar kendilerini şeylerin doğasına göre düzenlemelidir fakat odun hırsızlığı söz konusu olduğunda yoksullar kendini kanuni bir yalana feda etmiş olurlar. Marx burada Montesquieu'den bir alıntı yapar "İki tür yozlaşma vardır … biri halk zerre kadar kanun görmediğinde, diğeri kanunlar halkı bozduğunda: ilacın kendi içinde olduğu için iyileştirilemez bir hastalıktır bu."[911] Bu hukuki düzenlemeyle meclis, ortada suç yokken suç yaratmaktadır ve bu nedenle aynı meclis ortada suç olduğunda onu cezalandırma tutarlılığını ve gücünü de kaybetmiştir.[912]

Marx, suçu soyutlayan bu bakış açısının kendi kendini geçersiz kıldığına değinir. Her mülkiyet ihlali hırsızlık olarak değerlendirildiğinde her türlü özel mülkiyetin kendisi de hırsızlık olur çünkü malik, malik olduğu için mülkiyetini üçüncü kişilerden dışlar. Her suçun hukukla bir bağı vardır, Marx'a göre meclis suç olmayan bir eylemi suç haline getirerek, suçu hukuktan ayırarak hukuku inkar etmektedir. Meclis, ince dalların toplanmasıyla ağaçların kesilmesini aynı kefeye koyarak aynı şekilde değerlendirmektedir. Marx'a göre meclisin soyluları, bu eylemi nedeniyle, orman suçu işleyenin çıkarı olduğunda eylemin değerlendirmesi için gereken her özelliği ve ayrımı reddediyor ancak kendi yararları söz konusu olduğunda her eylemi kendi çıkarları doğrultusunda inceliyor.[913]

Suç olarak kabul edilen, ormandan her türlü nesnenin alınması eyleminin cezalandırılmasında da mecliste ihtilaflar yaşanmıştır. Muhalifler, eylem nesnesinin türü ve niteliğine göre cezalandırılmasını, yani değerce az olana az ceza verilmesini ve bunun hukuken belirlenmesini isterken soylular ve meclis raportörü buna pratik olmadığı için itiraz etmiştir. Bu hale göre yargıçlar her orman mamulü için ayrı ayrı inceleme yapmayacaktır hepsini eşit şekilde cezalandıracaktır. Marx, bu söyleme de itiraz da bulunur, cezanın nasıl ve ne miktarda olduğu da zararın miktarı kadar önemlidir. Suçun cezayı varsayması gibi ceza da suçu varsayar ve varlığı da suçun nitelik ve niceliğine göre değişir. Suçun ve cezanın sınırları birbirine paraleldir, suç ve cezanın adil ve hukuki olması bu uyuma bağlıdır. Ceza suçun bir izdüşümü olursa suçlu da suçunun geri dönüşü olan cezayı kendi eyleminin sonucu olarak görür. Mülkiyetin ölçüsü onun değeridir ve mülkiyete verilen zarara karşı düzenlenecek ceza

---

911 Marx, (Odun), s. 89; Charles de Secondat Baron de Montesquieu, **The Spirit Of Law**, çev. Thomas Nugent, Batoche Books, Canada, 2001, s. 102.

912 Marx, (Odun), s. 89.

913 Marx, (Odun), s. 90-91.

da mülkiyetin değeriyle eş değerdir. Orman soylularının, odun hırsızlığı üzerine olan değerlendirmesi bu hukuki kabulün tersine işlemiştir çünkü onların mülkiyeti ölçme biçimi ile kendi yararlarını ölçme biçimi aynı şeydir ve yararlarına verilecek zararın da karşılığını kendi yararlarının sınırı ile eş tutmaktadırlar. Marx, raportörün pratikle kastetmek istediği anlamın bu olduğunu söyler.[914]

Marx, bu çelişkiye karşı şu öneriyi sunmaktadır:

> "Fakat biz, işe yaramaz insanlar, bu yoksul kitleler adına bir talepte bulunuyoruz; bu insanların politik ya da toplumsal anlamda hiçbir mülkiyeti bulunmuyor ve o mülkiyet ki, sözde tarihçilerin bilgili ve sadık hizmetkarlarının bulduğu gerçek felsefe taşı gibi, her tür kirli ikiyüzlülüğü som altından bir hakka dönüştürüyor. Yoksullar için, teamül yasasının uygulanmaya devam etmesini, dahası bunun yerelle sınırlı kalmayıp tüm ülkelerdeki yoksulları kapsamasını talep ediyoruz. Daha da ileri giderek, bu geleneksel kuralların doğası gereği yalnızca en alt seviyedeki mülksüz halk kitlelerinin hakkı olduğunu öne sürüyoruz."[915]

Marx, Odun Hırsızlığı Kanunu'na karşı yoksullar için örf hukukunun kabul edilmesini, yoksullar adına talep etmektedir. Ayrıcalıklar için örfler, onların yararına olmayan, hukuk dışı davranışlardır ancak bu görenekler, insanlık tarihi ile yaşıt insanların sergilediği davranışlardan oluşmaktadır.[916] Henüz tanrılar hayvan figürlerinin altına saklanmışken dahi insanların davranışları eşitlik değil eşitsizlik üzerine kurulmuştur. Eşitsizlik içinde insanlar farklı hayvanlar gibi farklı ırklara bölünmüştür. Bu eşitsizlik içinde davranışlar özgürlük içinde değil özgürlük dışı haklarla gelişmiştir çünkü modern hukukun özgürlüğü gerektirmesinin aksine insanların davranışları özgürlüğün olmadığı koşullarda vücut bulmuştur. Feodal hukuk özgürlüksüzlüğün koşullarında yaratılan hayvani hukuktur. Eşitsizliğin ve farklılığın hüküm sürdüğü dünyada feodalizm, şiddetle eşitsizlik ve eşitlik arasında insanlara müdahalede bulunarak kendi soyluluğu için sömürüde bulunmuştur. Hayvanların kendi yaşamlarından gözlemlenebilecek tek eşitlik aynı tür içindeki hayvanların öteki türler karşısında eşitliğidir, türün kendisiyle eşitliğidir ancak hayvanların hepsinin eşitliği değildir. Nasıl ki doğal yaşam, hayvanların ortak noktasını av hayvanlarında ortaklaşıyorsa, feodal yaşamın da kastları aşağı doğru indikçe birbirini yiyip bitirmektedir.[917]

> "… ta ki bir ahtapot gibi yeri kendine çeken biri, kendisi toprak tozunu yiyip bitirirken üstün ırklar lehine toprağın meyvelerini toplamak için çok sayıda kola sahip oluncaya kadar. *Zira her ne kadar doğadaki hayvan hakimiyetinde işçi arılar yaban arılarını öldürse de, zihindeki hayvan hakimiyetinde işçi arıları öldüren yabancı arılardır ve çalışmada olan tam da budur. Her ne kadar ayrıcalıklar görenek haklarını yasal hukuk olarak adlandırsa da, hukukun beşeri*

[914] Marx, (Odun), s. 92-93; Kaya, s. 29-31.
[915] Marx, Hayalet, s. 51.
[916] Kaya, ss. 33-34.
[917] Marx, (Odun), ss. 93-94.

içeriği yerine hayvani biçimini talep etmektedir ve bu biçim, şimdi, saf hayvani bir maskeyle gerçekliğini yitirmiştir."[918]

(4). Boşanma Yasası Üzerine

Marx'ın yazılarına konu olan bir diğer hukuki düzenleme ise Rhine Vilayetinin boşanma yasasının reforme edilmesinin aleyhine evliliğin ve boşanmanın dini sınırlar içinde yapılandırılmasına yöneliktir. Marx'a göre -ve önceki bölümlerde de incelendiği üzere- medeni hakların evlenmenin, boşanmanın ve mirasın özel mülkiyetle doğrudan ilişkisi vardır. Bu nedenle, mirasın, soyluluğun ve kamu mülkiyetlerinin yeniden yapılandırılarak burjuva toplumuna uyum sağlaması gerekmektedir. Meclisin çıkardığı bu yasa ile meclis, aristokrasi ile burjuvazi arasında denge kurmayı sürdürmekte, modern medeni hukuka yönelmenin getirisi olacak toplumsal ve siyasal sonuçlardan çekinmektedir, diğer yandan ise, basın yasasının da bir veçhesi olduğu gibi bu yasa ile de meclis, kendi koşullarının ve yapısının modernleşmek için uygun koşullara sahip olmadığını da ilan etmektedir. Bu halde bu düzenleme, ilerleyen topluma karşı yapılmış bir duraklamadan başka bir şey değildir.[919]

2. Sanık Sandalyesinde Marx ve Engels

Şubat devrimi yalnız Fransa'da değil kıta Avrupa'sının burjuva demokratik devrimi talep eden her ülkesinde karşılık bulmuştur ancak nasıl devrim Fransa'da Bonapartizm ile son bulmuşsa diğer Avrupa ülkeleri de karşı-devrimle kuşatılmıştır. Marx ve Engels'in anavatanı olan Prusya'da ise burjuva devrimi talebine yönelik şiddet Prusya'nın askeri demokrasiye dönüşü ile yani despotikleşmesiyle son bulmuş, meclis ile monarşi arasındaki çekişmede askeri bürokrasi hükümeti kurarak yönetimi devralmıştır. Askeri darbeyle, iktidara gelen rejim, meclisi taşımış ve sıkıyönetim ilan etmiştir. Marx, o sırada yayınladığı Neue Rheinische Zeitung gazetesiyle devrimci tutumu desteklemiş ve burjuvazinin temsilciliğini yaptığı meclise vergileri ödemeyi reddedin çağrısında bulunmuştur.[920] Öte yandan Marx'ın önerisiyle harekete geçen işçi birlikleri ise hem darbeyi protesto etmiş hem de karşı-devrime karşı silahlanma çabasına girişmiştir. Marx'ın vergi ödenmemesine dair önerileri ise ulusal meclis tarafından kabul edilmiştir. Marx'ın karşı-devrime karşı takındığı siyasi tutum onun gözaltına alınmasına sebep olmuş, bu duruma tepki gösterenlere karşı ise savcılık, Marx'ın tutuklanması haline zor kullanmaktan çekinmeyeceğini belirtmiştir. Ulusal

[918]İtalikler tarafımdan yapılmış olup, özgün metinde italik olan kelimelerin altı çizilidir. Marx, (Odun), s. 94.

[919] Karl Marx, "The Divorce Bill by Karl Marx", https://marxists.architexturez.net/archive/marx/works/1842/12/18.htm, (28.05.2023); Erdağı, s. 29.

[920] Marx, Hayalet, s. 317.

meclisin karşı-devrime karşı pasif kalması nedeni ile devletçe çıkarılan kararname ile ulusal meclis dağılmıştır.[921]

Darbe sonrasında Marx ve Engels'in dikkati yapılacak seçimlere yoğunlaşmıştır. Marx ve Engels'in amacı mecliste muhalefetin sayısını güçlü bir yere çekerek karşı-devrimin güçlenmesinin engellenmesidir. Onların siyasetleri bu aşamada muhalifleri birleştirici olmasına karşın, kendi sınıflarının yararından özge genel halk yararını ve burjuva demokratik haklarını talep etmeyen liberal burjuvaziyi de eleştirmekten çekinmemişlerdir. Marx, bu konuda "LVI. Montesquieu" başlıklı bir makale yazmıştır.[922] Makalesinde Marx, burjuvazinin kendi mülkiyeti yararına siyaset izleyebilmesinin ve anayasayı da burjuva sınıfı yararına korumasının ancak krala, feodal sınıflara, askere ve bürokrasiye karşı mücadele etmesine bağlı olduğunu ifade eder. Her sınıf toplumsal sorunlara kendi açısından bakmaktadır, bürokrasi için maaş ve iktidar, feodaller için ayrıcalıklar ve kraliyet için siyasi iktidar toplumsal sorunun kendilerince yorumlanmasının sebebidir. Burjuvazinin kendi haklarını elde etmesi ancak karşılarındaki sınıfların ilgasıyla mümkündür. Bu halde, darbecilerin dayattığı ve sınırladığı anayasa ile burjuvazinin iflasına yol açacaktır. Hediye, onu verene aittir. Feodal sınıfların anayasası da feodal dünyanın bir ürünü olarak burjuva sivil toplumuna yarar sağlamayacaktır. Marx, bu konuda, işçi sınıfı ve küçük burjuvazi adına konuşarak, burjuva toplumunda acı çekmenin feodal toplumda yaşamaktan daha iyi olduğunu belirtir. Yine de birtakım burjuvalar feodal toplumdan fayda sağladıkları için kendi sınıflarının zararına olan anayasayı desteklemektedir. Burjuvazi ise bu durumda tercihte bulunmalıdır ya eski topluma dönmeli ya da kendi toplumunu yaratmalıdır.[923]

Devrim ve karşı-devrim süresince siyasette aktif yer alan Marx ve Engels'in haklarında eylem ve söylemlerinden dolayı karşı-devrimciler tarafından iki dava açılmıştır. Marx ev Engels'in beraber yargılandıkları dava gazetelerinde yer alan "Tutuklamalar" başlıklı makaleye yöneliktir. Marx ve Engels savunmalarını basın özgürlüğünün korunması üzerine yapmışlardır. Marx savunmasında, kendisine yönelik suçlamaların eleştirisini yapmış sonrasında ise jüriye karşı, yasaların haksız uygulanmasının, devrimle elde edilen ve anayasal güvenceye sahip hakları ortadan kaldıracağını ve özgür basının olmadığı yerde de bürokrasi ve savcılığın keyfiliğinin ve yolsuzluklarının onaylanmış olacağını ifade etmiştir. Savunmasına devam eden

[921] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 171-174.
[922] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 177.
[923] Karl Marx, "Neue Rheinsiche Zeitung No. 202 Ocak 1849", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/01/22.htm, (28.05.2023).

Marx'a göre burjuva devriminin başarısızlığının kaynağı da eski toplumun yargısının ve bürokrasinin burjuva devriminin hedefinde olmaması ile açıklamıştır.[924] Engels ise savunmasında onların hakları adına mücadele ettikleri burjuvaların yerine oturduklarını, yaptıkları eylemin basın özgürlüğü dahilinde bulunduğunu, yazılarında bulundukları kehanetlerin de gerçekleştiğini belirtmiştir.[925]

Marx, Engels ile yargılandığı günün ertesinde bu sefer kendisi, 2. Schneider ve Schapper'le birlikte, devrim sırasında halkı ayaklanmaya teşvik ettikleri gerekçesiyle bir kez daha yargılanmıştır. Marx, savunmasında şu ifadelerde bulunmuştur:

> "Toplum yasa üzerinde temellenmemektedir; bu hukuki bir varsayımdır. Aksine yasa toplum üzerinde temellenmelidir, toplumun belirli bir dönem içerisinde hüküm süren maddi üretim tarzından kaynaklanan ve tek tek bireylerin değişen isteklerinden bağımsız, ortak çıkar ve ihtiyaçlarını ifade etmelidir. Elimde tuttuğum bu Napoleon Kanunu, modern burjuva toplumunu yaratmamıştır. Aksine 18. yüzyılda ortaya çıkan ve 19. yüzyılda daha da gelişen burjuva toplumu, hukuki ifadesini bu kanunda bulmuştur yalnızca. Toplumsal koşullara uygunluğunu yitirdiği anda, basbayağı bir tomar kağıda dönüşecektir. Nasıl ki eski yasalar eski toplumsal koşulları yaratmadıysa, siz de eski yasaları, yeni toplumsal gelişimin temeline oturtamazsınız. Bu yasalar, toplumun geçmiş koşulları tarafından oluşturulmuştur ve onlarla birlikte yok olmalıdır. Değişen yaşam koşullarıyla birlikte değişmeleri zorunludur. Toplumsal gelişimin yeni ihtiyaç ve talepleri karşısında eski yasaları devam ettirmek, toplumun güncel çıkarları karşısında azınlığın güncelliğini yitirmiş hususi çıkarlarını ikiyüzlü bir biçimde savunmakla özünde aynı şeydir. Bu yasal temelin muhafaza edilmesi, azınlık çıkarlarını artık baskın olmadıkları halde hakim olan çıkarlarmış gibi göstermeyi; o toplumdaki yaşam koşulları -o toplum üyelerinin geçimlerini sağlama, ticaret ve maddi üretim yapma biçimleri- tarafından mahkum edilen yasaları topluma dayatmayı ve yalnızca kendi şahsi çıkarlarıyla alakadar olan yasa koyucuları kaybetmemeyi hedefler ve azınlığın çıkarlarını çoğunluğun çıkarları üzerinde cebren konumlandırmak için politik iktidarı kötüye kullanmaya çalışır. Dolayısıyla yasal temelin muhafazası, var olan ihtiyaçlarla sürekli bir çatışma halindedir, ticaret ve sanayiye köstek olur, politik devrimlerle sonuçlanacak toplumsal krizler için zemin hazırlar..."[926]

Marx'ın savunmasına göre eski toplum, tanrının lütfu saraya, zorba bürokrasiye ve orduya dayanmaktadır. Bu toplumda feodal soyluların ayrıcalıkları, loncada babadan oğula geçen zümreler, yoksul ve esir köylüler ile kırın kent üzerinde egemenliği mevcuttur. Bu toplumun gerek dini ve gerek hukuki alanda olsun kanunları değişirse, sınıfların ayrıcalıklarının resmi ifadesi de değişmiş olacak ve imtiyazlı sınıflar da imtiyazların ideolojik kaynağından mahrum kalacaklardır. Bunu deneyen meclise karşı karşı-devrimci güçler de darbeyle karşılık vererek ayrıcalıklarını korumuşlardır. Modern toplumda ayrıcalıklara, tanrının lütfuna ve kırın kent üzerindeki hakimiyetine yer yoktur. Bütün bu politik engeller, burjuvazinin en temel yasasına, serbest rekabete aykırıdır.[927]

---

[924] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 178.
[925] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Engels, ss. 137-138.
[926] Marx, Hayalet, ss. 317-318.
[927] Marx, Hayalet, ss. 318-319; Karl Marx, "Neue Rheinsiche Zeitung No. 231-232 February 1849", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/02/25.htm, (25.05.2023).

3. İngiltere'de Emekçi Sınıfın 'Hukuk' Mücadelesi

Engels'in 1840'lı yılların başında yaşamaya başladığı ve ilk eserini de kaleme aldığı İngiltere, aynı tarihlerde bir toplumsal sorunlardan mustariptir. Şiddet eğilimli siyasi çatışmalar, grevler, makine kırma eylemleri, artan suç oranları, polis şiddeti ve parlamentonun kendi iç hesapları sermaye üretiminin başkenti İngiltere'de kendince bir kaos oluşturuyordu.[928] Marx'ın da Engels'ten yaklaşık on yıl sonra inceleme fırsatına eriştiği İngiltere'de geçen zamanda büyük değişiklikler olmamıştır. Marx, fanatikleşen kırsal nüfusla muhafazakarlığın birliğini, parlamentodaki finans ve reform hareketlerinin aristokrasi ile barış isteyenlerin savaş isteyenle çekişmesinde bir taraf olarak da Çartistler yer almaktadır.[929]

Engels, "İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu" adlı eserinde Çartist hareketin gelişimine ve siyasi eylemlerine yer vermektedir. Engels'e göre İngiliz burjuvazisi, yasalara karşı büyük saygı duymaktadır. Yasalar, burjuvazinin kendi biçiminin bir ürünüdür ve yasalar, burjuvazinin isteğiyle kendi çıkarlarının korunması için düzenlemektedir. Bu nedenle bir İngiliz burjuva, kendi hilafına yasalarla karşılaşsa da yasaların bir bütün olarak kendisini koruduğunu ve çıkarlarını önemsediğini bilerek yasalara saygı duyar. Öte yandan toplumun büyük çoğunluğu da ya yasanın uygulanması ve düzenlenmesindeki aktif irade ile ya da yasanın uygulanmasına karşı duyduğu pasif kabulle yasalara uymaktadır. Bu halde, burjuvazi yasaların kendisi için olduğunun verdiği güven ve devlet şiddetinin kendi yararına olduğunun bilinciyle yasada, kendi dinlerinde olduğu gibi kendisini üretmektedir. Engels, burjuvazinin zorlanmadıkça yasaya başvurmadığına dikkat çekerek emekçi sınıfın yasaya karşı tutumunu inceler. Emekçi sınıf, yasaların ve bürokratik şiddetin kendi zararına olduğunun bilincinde olduğu için yasanın yaptırımlarından ve polis şiddetinden çekinmeksizin hareket eder. İşçi sınıfının yasal haklarının gücü yasaları değiştirmeye yetmese de burjuvaziyi bu amaçla etkilemelerini Engels doğal görmektedir.[930]

People's Charter (Çartizm) hareketi, işçi sınıfının, bir halk hareketi olarak yasal ve demokratik aktif statü haklarını elde etmeye yönelik bir hareket olarak doğmuştur. Birer birer kendi çevrelerinde örgütlenmiş sendikal hareketler yalnızca kendi bölgelerinde aktif olabilirlerken, Çartizm ile halk tabanından demokratik haklar talebi çıkmış ve adaya yayınlan halk hareketlerini birleştirme potansiyeline erişmiştir. Çartist hareket, Fransız devrimi sırasında İngiltere'de kurulan Demokratik Parti'nin

[928] Carver, Engels, s. 141.
[929] Marx, Hayalet, s. 385.
[930] Engels, Emekçi, s. 285.

devamıdır. [931] Temelinde bir işçi hareketi olmasa da işçilerden oluşan bir hareket olarak ilk zamanlarında Liberal Parti ile bir olup muhafazakarlara karşı Reform Yasasını çıkartarak işçi sınıfının çalışma yaşamlarındaki örgütlenme hakkını elde etmiştir.[932] 1838 yılında Londra Emekçiler Derneğinde bir komite Halk Çartı'nı hazırladı, ilgili altı madde şunlardır:

> "(1) reşit, akıl yetenekleri yerinde ve cürüm işlememiş her erkeğin oy hakkına sahip olduğu genel oy; (2) yıllık parlamento; (3) yoksul insanların da seçime katılabilmesi için, parlamento üyelerine ödeme yapılması; (4) burjuvazinin rüşvet ve yıldırmalarını önlemek için gizli oy; (5) eşit temsili sağlamak üzere eşit seçim çevreleri ve (6) her seç menin seçilebilir olması için, artık nominal hale gelmiş olan 300 sterlinlik mülk sahibi olma koşulunun kaldırılması."[933]

Çartistlerin bu istemi, İngiliz devlet yapılanmasının baştan değişmesini talep etmekte, İngiliz aristokrasi ve monarşisiyle beraber hareket eden İngiliz burjuvazini de karşısına almaktadır. İngiliz Avam Kamarası, her ne kadar günden güne sembolikleşse de İngiliz Krallığına ve aristokrasisine karşı halkı temsil etmektedir. Halkı mecliste temsil eden sınıf ise burjuvazidir. Çartist hareket, bir cumhuriyet hareketi olarak, ilk aşamada burjuvazidense krallığa, aristokrasiye, kendi aleyhine eşitsizliğe karşı çıkmaktadır.[934] İlk bölümde İngiliz maden işçisinin koşullarına değinmiştim. Madenciler, yoksulluğun ve sosyal imkansızlıkların yanında işverenleri tarafından her mali davranışa da zorlanmaktaydılar. Kömür, üçüncü bir kişiye ağırlığına göre satılırken, işçiye ücret tekne hesabı verilmekte ve tekne belli bir seviyenin altındaysa ücret verilmemekte, fazla kömüre fazla ücret verilmemekte ve teknenin içinde çok fazla kömür tozu varsa bunun da hesabı işçiden sorulmaktaydı. Bu hesaba uymayanlara ise ustabaşı tarafından ceza kesilmekte, işçiler haftalıklarını alamadıkları gibi bir de işverene borçlanmaktaydılar. İşçilerin bu konuda işverene itirazları ise genelde cevapsız kalır.[935] İşçilerin cezaları şikayet edeceği sulh yargıçları ise işverenlerin ya kendileri ya akrabalarından ya da arkadaşların oluşmaktadır. Bu nedenle işçilerin hukuki itirazları da cevapsız kalmaktadır.[936]

İşçiler, gördükleri muameleye etkili bir şekilde ses çıkaramadıkları, itiraz edemedikleri ve buna hem hukuken hem de maddi olarak bir çözüm bulamadıkları için uzunca bir süre kendi durumları bu şekilde devam etmiştir. Zamanla birleşen işçiler, maden sahibi burjuvaziye karşı çıkmaya başlamışlardır. Bu sırada maden işçilerinin hareketleri ile Çartist siyaset birleşerek bir sendikal hareket kurmuşlar ama

---

[931] Engels, Emekçi, s. 286.
[932] Engels, Emekçi, ss. 271-272.
[933] Engels, Emekçi, s. 287.
[934] Engels, Emekçi, s. 287.
[935] Engels, Emekçi, s. 311.
[936] Engels, Emekçi, s. 312.

özellikle Bristollı Çartist avukat W. P. Roberts'ı kendi "başsavcı"ları ilan etmişler ve aylık Miner's Advocate isimli bir dergi çıkarmışlardır. Avukat Roberts'ın ve sayısı yüzbinleri bulan sendikal hareketin büyümesi ile sınıf savaşımı hem hukuki hem de görünür bir boyuta geçmiştir. Bir yıllık olan maden işçilerinin sözleşmesi sona erdiğinde sendika ve onun hukukçusu Roberts, işverenlere şu sözleşme maddelerini sunmuştur:

> "(1) Ölçü yerine ağırlığa göre ücret; (2) Ağırlığın, kamu müfettişlerinin denetimine açık sıradan tartılarda belirlenmesi; (3) Sözleşmelerin altı ayda bir yenilenmesi; (4) Ceza sisteminin yürürlükten kaldırılması ve yapılan işe göre ücret ödenmesi; (5) Maden sahibinin işçiye en az dört gün çalıştırma ya da karşılığı olan ücreti ödeme güvencesi vermesi."[937]

Sözleşmeyi kabul etmeyeceğini bildiren burjuvaziye karşı işçiler grev ilan eder ve avukat Roberts da yasal ve barışçıl mücadelesini her maden çevresine yaymaya çalışır. Diğer yandan hukuki bir mücadele olarak da Roberts, sulh yargıçlarına karşı da mücadele etmiştir. Sulh yargıçları tarafından cezalandırılan maden işçileri, avukatın çabasıyla Londra Yüksek Mahkemesine sevk edilir ve bir "Habeas Corpus" kararıyla da serbest kalabilir olmuştur. Bu halde, işçilerin işverenler karşısında korkacağı bir ceza sopası da ortadan kalkmış olmaktadır.[938] Şiddete ve grev kırıcılığa rağmen aylarca süren grev, işverenlerin Galler ve İrlanda'dan işçi getirmesiyle büyük yara alır.[939] Başarıyla sonuçlanamasa da grev ve hukuk mücadelesi Engels'e göre büyük bir kazanımdır. Sosyal ölümü yaşayan işçiler, yasal koruma ve siyasi mücadele ile tanışmış, demokratik hareketler güç kazanmıştır. Diğer yandan Roberts, maden işçilerinin avukatı olarak, maden patlamalarının yaşanmaması adına hükümetle iletişime geçmiş ve bu konuda bir komisyon kurulmasını da sağlamıştır. Engels, Roberts olmasaydı bu başarıların yakalanamayacağına dikkat çekmektedir.[940]

B. Burjuva Kamu Hukukunun Eleştirisi

1. Anayasa Hukukunun Eleştirisi

Anayasa, bir hukuki kavram ve kategori olarak, Marx ve Engels'in eser ve kuramlarında, bulunduğu bağlama göre çeşitli anlamlara sahiptir. Bir soyutlama olarak anayasa, Marx ve Engels'in eserlerinde genslerden, ilksel devletlere ve burjuva devlet biçimine kadar görünürdür. Engels, Roma Devletinin kuruluşunu Roma gens toplumu ve genslere dahil olmaksızın kamusal egemen gens davranışlarıyla yükümlü

[937] Engels, Emekçi, s. 313.
[938] Engels, Emekçi, s. 314.
[939] Engels, Emekçi, s. 317.
[940] Engels, Emekçi, s. 318.

olan plebler arasındaki sınıf savaşıyla inceler. İki sınıf arasındaki çelişkiden doğan kapalı aristokrasinin sonu pleblerin zaferiyle son bulur; pleb zaferi Romalı genslerin "anayasasını" yıkar.[941] Engels, burada anayasa ile birlikte devletin kökenine eğilir:

> "Demek ki, devlet, hiçbir şekilde, topluma dışarıdan dayatılmış bir güç değildir; Hegel'in iddia ettiği gibi "ahlaki fikrin gerçekliği", "aklın imgesi ve gerçekliği" olmanın da çok uzağındadır. Devlet, daha çok, belirli bir gelişme aşamasında bulunan toplumun bir ürünüdür; söz konusu toplumun kendi kendisiyle çözülmez bir çelişkiye düştüğünün, aforoz etme gücünden yoksun olduğu giderilemez karşıtlıklara bölündüğünün itirafıdır."[942]

Engels'in bahsettiği, sınıflar arasında gerçekleşen ve iktisadi sebeplere dayanan savaşın, toplumu tüketmeksizin, kendi sınırları içinde tutacak kamusal güç devlet ve devletin usulünün itirafı ise anayasadır.[943] Roma'nın yanında Atina'da ise bir soyutlama olarak anayasa, miras hukukunun ve veraset kurumunun icadı ile değişikliğe uğramıştır. Eski gens anayasasında bulunmayan vasiyet ediminin "anayasa"ya eklenmesi ile özel mülkiyetin niteliği ve ivmesi artış göstermiş ve uygarlığı başlatmıştır.[944] Anayasa, bir hukuki ifade olarak, diğer tüm hukuki mevzuatlar gibi üstyapının bir toplumsal ve ideolojik öğesidir. Bu öğe çeşitli sınıf savaşımları sonunda zafere ulaşmış sınıfların ideolojileri tarafından maddi dünyaya yansımakta ve onun siyasal yapısını değiştirmekte, hatta çoğu zaman birinci derecede etkilemektedir.[945] Bu haliyle anayasa, sınıfların ve maddi hayatın üretiminin yarattığı toplumsal ilişkilerin bir ürünüdür. Anayasanın toplumsal ilerleyişi etkilemesi, eğitimin eğitilmesi gibi, onun da bir edilgenlik içinde olmasını değiştirmeyecektir. Marx, buraya dikkat çekmektedir:

> "Fakat eğer geçmişin anayasa hukuku profesörleri, devleti hırs veya sosyallik gibi içgüdülerden ve hatta akıldan -toplumsal olmayan bireysel bir akıldan- yola çıkarak kurdularsa, modern felsefenin daha derinde yatan kavrayışı da, devleti bütün idesinden çıkarsar. Devleti, içerisinde hukuki, ahlaki ve politik özgürlüklerin gerçekleşmek zorunda olduğu, her bir yurttaşın devletin yasalarına uyarken, esasında kendi aklının, insan aklının doğal yasalarına uyduğu büyük bir organizma olarak görür. Sapienti sat [Arif olan anlar]"[946]

Marx, alıntılanan sözleriyle hukuk ideolojisini ve hukuki bakış açısını eleştirmektedir. Devletin siyasal yapısının hukuku, devletin siyasal koşullarının insan zihnine yansımış ve sonra yazıya ve davranışlara dökülmüş ifadesidir. Eğer tam tersi bir yerden hareket edersek, geçmişin anayasa profesörleri ve felsefecileri gibi, devletin ifade ettiği ve dayattığı ideolojiyi kendi ideolojimiz sanma yanılgısına düşeriz.

---

[941] Marx ve Engels, Hukuk, s. 61.
[942] Engels, Ailenin, s. 210.
[943] Engels, Ailenin, s. 211.
[944] Engels, Ailenin, ss. 218-219.
[945] Engels, Tarihsel, ss. 15-16.
[946] Marx, Hayalet, s. 49.

Marx'a göre, modern burjuva toplumunda nasıl özel hukuk kendi kaynağını Roma hukukunda buluyorsa, modern anayasa hukukunu da kendi köklerini İngiliz siyasal sistemi ve onun anayasasında bulunmaktadır. Kanaatimce Roma hukukunun modern toplumda benimsenmesiyle ilgili aynı nedenler, İngiliz hukuku için de geçerlidir. Marx, her ne kadar içi geçmiş ve kötü kullanıldığı için artık yalnızca usulen geçerli olan parlamentoya karşı sorumlu olan hükümet biçiminin, yani Birleşik Krallık siyasal sisteminin, burjuva toplumunca vazgeçilmez olduğunun varsayıldığını belirtir. Bu nedenle de diğer ülkelerin anayasaları, kendilerine İngiliz anayasal sistemini örnek alırlar.[947]

Engels, 1895 yılında Fransa'da Sınıf Mücadeleleri'ne yazdığı önsözde, kendi gözlerinden bir anayasal incelemede bulunmaktadır. İşçi sınıfı hareketlerinin Almanya'da yasallaşması ve karşı-devrimci güçlerin proleter hareketlere karşı hukuk dışı tutumlarına karşı Engels, sosyal demokrat hareketlerin, kendi gücünü yakalayana kadar, yasal kalması gerektiğini savunur. Engels, kendilerinin yasal kalmasından dolayı, bürokrasi ve burjuvazinin kendilerine karşı tek çaresinin mutlakçılığa ve diktatörlüğe dönüş olduğunu belirtir. Anayasayı yazanlar, işçi sınıfı ile olan savaşlarını ancak kendi anayasalarını çiğneyerek kazanabilecektir. Engels, bu ihtimale karşı cesur olun demektedir, sonuna kadar gidin çünkü anayasa onun için bir toplumsal sözleşmenin ürünüdür.[948]

> "Ama Alman İmparatorluğu'nun, tüm küçük devletler ve genel olarak tüm çağdaş devletler gibi, bir sözleşme ürünü olduğunu unutmayın; bu imparatorluk, birincisi prenslerin kendi aralarında, ikincisi prensler ile halk arasında yapılmış olan sözleşmenin ürünüdür. Taraflardan biri sözleşmeyi bozarsa, sözleşme bir bütün olarak geçersizleşir ve diğer taraf da sözleşmeye bağlı olmaktan çıkar. <Bismarck'ın 1866'da bize çok güzel bir şekilde göstermiş olduğu gibi. Dolayısıyla, imparatorluk anayasasını ihlal etmeniz durumunda, sosyal demokrasi, size karşı her istediğini yapma özgürlüğüne sahip olacaktır. Neler yapacağını size bugünden söylemesini ise boşuna beklemeyin."[949]

Engels, cümlelerinin devamında neredeyse milattan hemen sonra Doğu Akdeniz'de çalışmalarına başlayan ve uzun yıllar boyunca örgütlenmesini gizlice yürüten siyasi bir harekete gönderme yapmaktadır. Adlarını Hristiyanlar olarak duyuran bu hareket, zamanla ordu içinde büyümüş ve güç kazanmıştır, öyle ki Hristiyan lejyonerler kıyafetlerine Hristiyan olduğunu belirten simgeler dahi takmaktadır. Hristiyanların Roma Devleti'ne karşı itaatsiz tavırları katliamlarla cezalandırılsa da Hristiyanların büyümesi devam eder, öyle ki en büyük katliamlardan sonra Roma İmparatorunu İzmit'tekini sarayında yaktıkları söylenmektedir. Devamlı

[947] Marx ve Engels, Hukuk, s. 86.
[948] Marx, Fransız, s. 34.
[949] Marx, Fransız, s. 34

büyüyen siyasi hareket, termometresi kaynama noktasını gösterdiğinde, imparatora kendisini resmi devlet dini ve ideolojisi olarak ilan ettirmiştir. Engels'in anayasaya dair sözlerini, cümlenin sonundaki Hristiyanlar Partisi ile beraber okumak gerekmektedir.[950]

a. Anayasal İlkelerin Eleştirisi

(1). Hak

Marx ve Engels, Alman İdeolojisi'nde Max Stirner'e karşı olan eleştirilerinde, Stirner'in hak tanımı ve anlatımına karşı kendi incelemelerinde bulunurlar. Bu eserde bulunan tanıma göre, Marx ve Engels için hak, insanların somut ilişkilerinden ve insanların arasındaki somut çelişkiden değil somut insan ile onun ideolojisinin, zihnindeki tasavvurları ile yaratımlarının çelişkisinden kaynaklanmaktadır. Biraz daha açarsak hak insanların pratik yaşayışları ile insanların akıl yoluyla pratiklerine karşı yorum ve tepkilerinin uyumsuzluğunun bir ürünüdür.[951] Marx ve Engels'e göre, Machiavelli, Hobbes, Spinoza ve Bodinus'un eserlerinden sonra siyasi bir kavram olarak hak, ahlakın bir kavramı olmaktan çıkarıldı ve gücün temeli olarak tanımlandı. Fransız Devrimi sonrasında hak tanımı giderek daha teknik bir alana, özel hukuka ve onun belirli güçlerine, yani mülk sahibi sınıfların gücüne indirgenmiştir. Bu indirgeyiş ise düşünürlerin fikirlerinin aksine hukuklaşarak maddi hayatta görünürlük kazanmıştır.[952] Bu halde hak, zordan doğmakla birlikte, bir kavram olarak bir yanlış bilinç ürünüdür.

(2). Özgürlük

Engels'e göre özgürlük, maddi hayattan bağımsız hayali imgelerden değil maddi hayatın ve doğa yasalarının bilgisinden ve bu bilgilerin belirli amaçlara dönük belirli yöntemlerle kullanılmasından oluşmaktadır. Bu hem dış doğanın yasaları hem de insanların bedensel ve zihinsel varoluşunu yöneten yasalar -en fazla yalnızca düşüncede birbirinden ayırabileceğimiz ama gerçekte ayıramadığımız iki yasa sınıfı- açısından geçerlidir. Engels'in özgürlük tanımına göre irade özgürlüğü, hakkında karar verilecek konu hakkında bilgi sahibi olarak karar verme yetkinliğinden başka bir şey değildir. Bu nedenle, belirli bir soruyla ilgili olarak bir kişinin yargısı ne kadar özgürse, bu yargının içeriğinin belirlenme gerekliliği de o kadar büyük olur; pek çok farklı ve birbiriyle çelişen olası kararlar arasında keyfi bir seçim yapıyor gibi görünen

[950] Marx, Fransız, ss. 34-35.
[951] Marx ve Engels, Alman, s. 273.
[952] Marx ve Engels, Alman, s. 275.

cehalete dayalı belirsizlik ise tam da bu sebeple özgür olmadığını, "egemenliği altına alacağı şeyin egemenliği altında bulunduğunu göstermekten başa bir şey yapmaz."[953] Bu nedenle özgürlük, kendimiz ve maddi dünya üzerindeki denetimden, doğal zorunluluğun bilgisine dayanan bir denetimden oluşur; bu nedenle özgürlük tarihsel gelişimin bir ürünüdür. Kendilerini hayvanlar aleminden ayıran ilk insanlar, özünde hayvanlar kadar özgür değildi ancak kültür alanında ileriye doğru atılan her adımlarla insanlar özgürleşmiştir.[954] Marx ve Engels'e göre bir insanın özgürleşmesinin, yani kişisel ilişki ve iş bölümü ile egemenliği altına girdiği ilişkilere egemen olmanın yolu iş bölümünü kaldırmak ve nesnel ilişkilere egemen olmaktır. Bunun yolu da her bireyin kendi yeteneklerini her şekilde geliştirebileceği bir toplulukla mümkündür. İnsan topluluklarının egemen sınıf ilişkileri içinde örgütlendiği devlette, bireysel özgürlük ancak egemen sınıflar için bulunmaktadır. Kaynağını toplumdan alan ancak topluma karşı egemen sınıfların yaratımı olan topluluk biçimleri, ezilen sınıflar için sanal bir topluluk olmakla birlikte ayrıca bir de prangadır. Egemen sınıfların olmadığı bir toplulukta bireyler, özgürlüklerini, birbirleriyle elde ederler.[955]

Burjuva toplumunda özgürlük, toplumun egemen sınıfı olan burjuvazinin özgürlüğüdür. Marx ve Engels'in ideal toplumdaki özgürlüğünün aksine burjuva toplumunda özgürlük, toplumdan bireyin yalıtılmasına, bireyin kendi bireysel faydasını gözetmesine dayalı olarak kendisini toplumsal bağlardan koparmasına ve kendi içine kapanmasına dayanmaktadır.[956] Burjuvazinin özgürlüğü, kendi varlığını bulduğu rekabet koşullarından kaynaklamakta olup, bu nedene özgürlüğü serbest rekabet özgürlüğüdür. Buna göre artık değer elde etmenin önündeki her engel rekabet özgürlüğünü ihlal edecektir.[957] Diğer yandan rekabetin ve artık değer elde etmenin bir koşulunun burjuvazinin diğer sınıflarla eşitliği kapsarken serbest insanın da bir emek gücü meta sahibi olarak, sermaye sahibi ile iş sözleşmesi yapabilmesi için özgür olması gerekmektedir. Her ne kadar bu özgürlük ilk aşamada soyut bir özgürlüğe benzese de işçi sınıfının iş sözleşmesinin bir tarafı olarak özgürleşmesi için öncelikle kendi varlığının kaynak bulduğu feodal toplumdaki hak ve yükümlülüklerinden ayrılması gerekmiştir. Bunun için muhtemel işçinin kentte lonca kurallarından kırda serf yükümlülüklerinden kurtulması gerekmekte ancak diğer yandan ise işçi sınıfının

[953] Friedrich Engels, Anti-Dühring, s. 171.
[954] Friedrich Engels "1877: Anti-Duhring - XI. Freedom and Necessity, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1877/anti-duhring/ch09.htm, 01.06.2023; Engels, Anti-Dühring, ss. 170-172; Marx ve Engels, Hukuk, s. 102.
[955] Marx ve Engels, Alman, s. 75.
[956] Marx ve Engels, Hukuk, s. 99.
[957] Marx, Hayalet, ss. 312-313; Marx ve Engels, Komünist, s. 24.

eski hayatlarının getirisi ve güvencesi olan yaşam kaynakları, barınma alanları, tarlaları ve üretim araçlarından da yoksun olmasıyla ancak işçi emek gücünü satacak özgürlüğe erişecektir. Marx'a göre işçi sınıfının özgürleşmesi, onların mülksüzleşmesinin tarihidir.[958]

(3). Eşitlik

Engels, hukuki eşitlik fikrini Anti-Dühring'te incelemektedir. Onun için eşitlik fikri, insanların kendi niteliklerinde eşit olduğu düşüncesi tarih boyunca var olmuş bir şeydir. Modern eşitlik talebi ise insanlığın başlangıcından beri süren eşitlik fikrinden farklıdır. Modern eşitlik fikri, insanların insan olarak eşitliğinden ve insan olma ortak niteliğinden doğmuş, bütün insanların en azından kendi devletlerinin yurttaşı olarak siyasal ve toplumsal zeminde eşit olduğu hakkına dayanmıştır. Engels için eşitlik fikrinin insani eşitlikten bir hak eşitliğine dönüşümü bin yıllar almıştır. İlksel toplumlarda toplumun özgür bireyleri arasında bir hak eşitliği fikri bulunmaktaydı ancak özgür olmayan bireyler, kadınlar, köleler ve yabancılar, özgür olmadıkları için, bu hak eşitliğinin dışında tutulmuştur. Bu nedenle toplumun üyeleri arasındaki eşitsizlik, eşitlere oranla daha ağır gelmektedir. Roma İmparatorluğun gelişkin aşamalarında eşitsizlik, köleler ve özgür insanlar haricinde zamanla azalmıştır.[959]

> "…bundan, hiç olmazsa özgür insanlar için, üzerinde özel mülkiyete dayalı hukukun geliştiği o özel kişiler arasındaki eşitlik doğdu. Ama özgür insanlar ile köleler arasındaki karşıtlık varlığını sürdürdüğü sürece, genel *insan* eşitliğinden hukuksal sonuçlar çıkarmak söz konusu olamazdı; bunu daha kısa bir süre önce Kuzey Amerika Birliğinin köleci devletlerinde gördük."[960]

Köleler arasındaki eşitlik fikrinin toplumsal hayata müdahalesi ise Hristiyanlıkla etki sahibi olmuştur. Yeni dinin eşitliği köleler ve efendiler arasında ilk günah eşitliğinden başka bir eşitlik tanımadı. Hristiyanlığın eşitlik fikri ise yalnız ilk dönemlerinde varlık gösterdi, zamanla din adamları ile laikler arasındaki karşıtlık da eşitlik fikrine son verdi. Roma'nın Almanlar tarafından yıkılmasıyla eşitlik fikri Avrupa'da izlerini kaybetmiştir. Yeniden oluşan siyasi hayat ve onun usullerinde ise birbirini etkileyen ve karşılıklı başarısızlıklarla gelişen devletler oluştu. Feodal toplum kendi içinde bir zümre olarak burjuvaziyi yarattı, burjuvazi ise zaman içinde coğrafi keşifler ve ticaretle gelişerek manifaktür biçimindeki üretim ilişkilerini yarattı. Zenginleşen burjuvazinin uluslararası ticaret ve üretim süreçleri, feodal toplumun engelleriyle karşılaştığında ise eşitlik fikri yeniden gündeme geldi. Toplumsal üretimde büyük pay sahibi olan burjuvazinin, hem kendi varlığını sürdürmesi hem de üretimini

[958] Karl Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 688.
[959] Engels, Anti-Dühring, ss. 158-159.
[960] Engels, Anti-Dühring, s. 159.

sağlayabilmesi için özgür ve eşit insanlara gereksinimi, eşit insanı, hukuken ve onun ideolojisiyle zorunlu kılmaktadır. Ayrıcalıksız ve özgür davranışlarla hayatını üretmek zorunda olan burjuvazinin, feodal sınıflar karşısındaki konumu onlarla eşit olmasına bağlıdır. Üstünlüğün, soyluluğun ve imtiyazların şan ve şöhretle anıldığı feodal toplumda ve onun siyasi yapısında ise eşitlik, bir davranış ve pratik olarak, mümkün değildir.[961]

> "Ve artık Roma İmparatorluğunda olduğu gibi evrensel bir imparatorlukta değil ama birbiriyle eşitlik ilişkileri kurmuş ve burjuva aşağı yukarı eşit bir düzeyinde bulunan bağımsız bir devletler sistemi içinde yaşandığı için, bu istemin tek bir devletin sınırlarını aşan genel bir nitelik kazanması ve özgürlük ve eşitliğin *insan hakları* olarak ilan edilmesi gerektiği kendiliğinden anlaşılıyordu."[962]

Burjuvazinin siyasi diktatörlüğü ele almasıyla birlikte, çok geçmeden, onunla birlikte zorunlu olarak var olan proleterya da bu sefer burjuvaziye karşı eşitlik talebini ileri sürmüştür. Önceleri dini bir görünüme sahip olan işçi sınıfı eşitlik söylemi, Fransız devrimi ile birlikte, toplumsal ve ekonomik hayatta bir slogan haline gelmiştir. Eşitlik söylemi, işçi sınıfı hareketlerinde ya baskı ve zulme karşı bir tepki ya da burjuva söylemlerinin siyasi amaçlarla kullanılması olarak doğmuştur. Her iki ihtimalde de söylemin asıl amacı sınıfların kaldırılması talebine dayanmaktadır. Engels ve Marx, eşitlik fikrinin bin yıllarca süren toplumsal ilişkiler tarihinin bir ürünü olarak, ezilen sınıfların ortak ilişkilerinin söylemi olduğunu ifade etmektedir.[963]

(4). Adalet

Marx ve Engels, kuramlarının ve birlikteliklerinin ilk basılı eserin olan Komünist Manifesto'da, soyut bir ifade olmasından dolayı, adalet kavramını kullanmamışlardır.[964] Şüphesiz, bir toplumsal kavram olarak adalet, en azından bir kelime olarak toplumsal hayatın içinde bulunmaktadır. Maddi hayatın üretimi, toplumların düşüncelerini etkileyen ve onları yeniden üreten yapıyı oluşturmaktadır. Bu haliyle, toplumsal değişimlerin nedeni fikirsel teorilerde değil, üretim ilişkilerinde aranmalıdır. Adalet, bir kavram olarak, bu ilişki içinde toplumsal hayatın üretimi ile onun üstyapıdaki egemen ideolojik kurumlarının uyumu ya da uyumsuzluğu ile kendine yer bulmaktadır. Toplumsal gelişimle, üst yapının toplumsal ilişkilere müdahalesinin gelişime kent vurduğu yerde adaletsizlik bu çelişkinin ifadesi olacaktır.[965] Adalet ve adaletsizlik, zamana, mekana ve toplumsal gruplara göre

[961] Engels, Anti-Dühring, ss. 159-160.
[962] Engels, Anti-Dühring, s. 161.
[963] Friedrich Engels, "1877: Anti-Duhring - X. Equality", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1877/anti-duhring/ch08.htm, (01.06.2023); Engels, Anti-Dühring, s. 163.
[964] Carver, Engels, s. 262.
[965] Engels, Ütopyadan, s. 81.

değişmekte, her bağlamda yeni bir anlam kazanmaktadır. Efendi için köle sahibi olmak adaletli, toprak sahibi için toprak reformu ise ebedi adalete başkaldırıdır. Bu haliyle adalet kelimesi, somut durumun açıklamasında yalnızca bir kavram kargaşasına yol açmaktadır.[966] Bir şeyin adaletli olup olmaması, maddeci tarih eleştirisine göre anlamsızdır. Marx, tefeciliğin ve sözleşme ilişkisinin, adaletsiz, hakkaniyete ve karşılıklı dayanışmaya aykırı olduğunu ifade edince, bu söylemlerin sahibinin kilise papazlarından ne farkı kaldığını sorgulamaktadır.[967] Adalet, bu biçimiyle üretim ilişkilerini yorumlayan ideoloğun tutucu ya da ilerici görüşlerinin ifadesi olmaktan başka bir yorumu içermemektedir.[968] Burjuva hukukunun adalet imgesi de soyutluktan ve burjuva yararının öncelenmesinden başka bir anlam barındırmamaktadır. Efendisine baş kaldıran bir köle ya da patronuna itiraz eden bir işçi adaletsizliğe karşı çıktığında karşısında adaletli bir tutumdan öte vahşi ve yasa tanımaz bir intikamla karşılaşır. Sınıf mücadelesinin açığa çıktığı her an adalet ve adaletsizlik de kendi sınıflarında kendi ifadesi ile gözler önüne sermektedir.[969]

b. **F**ransız Anayasasının İncelenmesi

(1). **A**nayasayı Hazırlayan Koşullar

1848 yılının Şubat Ayında Fransa'da gerçekleşen devrimde Cumhuriyetçi büyük ve küçük burjuvazi ile sosyal demokrat işçiler geçici bir hükümet kurarak yönetimi ele geçirmişlerdir. İlk başta büyük burjuvazinin hedefi, iktidardaki mali aristokrasinin gücünü ele geçirmekken, devrim koşulları içinde şiddetli eylemlerin ortaya çıkışı, ordunun proleterlere karşı ciddi bir direnç göstermemesi ve Fransız kralının yurtdışına kaçmasıyla, barikatların sahipleri sosyal cumhuriyeti ilan etti.[970] Marx, mayıs ayında kurulan ulusal meclise kadar süren zamanda sınıfların karşılıklı olarak yeni cumhuriyette hak iddia ettiklerine değinir. Ulusal meclisin kurulması ve egemen sınıfların mecliste baskın olmasını Marx, Şubat Devriminin protestosu olarak yorumlar.[971] Egemen sınıflar karşısında yalnız kalan işçi sınıfı ise kısa süre sonra zor yoluyla lağvedilir. İşçi sınıfının haziran ayındaki yenilgisiyle, burjuva cumhuriyetinin zemini de oluşmuş olur. Marx, bu sırada ortaya çıkan tablonun ve burjuva cumhuriyetinin, diğer sınıflar üzerindeki sınırlandırılmamış despotizmi olduğunun

[966] Engels, Konut, ss. 121-122.
[967] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 93-94.
[968] Engels, Konut, s. 121.
[969] Marx, Fransız, ss. 328-329.
[970] Marx, Fransız, s. 155.
[971] Marx, Fransız, s. 156.

altını çizmektedir.[972] Haziran isyanında anarşinin, sosyalizm ve komünizmin temsilcisi olarak görülüp zorla ve katliamlarla bastırılan Paris proleterlerine karşı, toplumun diğer sınıfları, büyük burjuvazinin öncülük ettiği Düzen Partisinde birleşmiştir. Düzen partisi, mülkiyet, aile, din ve düzen sloganları etrafında oluşmuş bir partidir ve kendisine yönelik, yani mülkiyete, aileye, dine ve düzene yönelik saldırılara karşı toplumu kurtarma hamlelerine girişerek, kendisini ne zaman küçülürken bulsa yeniden büyütme çabasına girmektedir. Bu süreçte, demokrasiye, reforma ve liberalizme dönük her basit talep din ve düzen için sosyalizm olarak damgalanıp ve cezalandırılmaktadır.[973]

Kurucu meclisin üyeleri, Temmuz Monarşisinin muhalefetini oluşturmaktaydı. Eski anayasal meşrutiyetin bir parçası olan yeni meclis, siyasi kurumların ve hayatın da eski ile uyumlu devamını oluşturuyordu. Düzen Partisinin medya organları toplumda kabul görüyordu. Düzen Partisi kendisi ve medyasıyla, eski düzenin 'kamu' çıkarlarını koruyor ve devam ettiriyordu. Siyaseten de monarşinin siyasetinin uyumlu bir devamı olarak, Fransa'yı Napolyon sonrasında kısıtlayan ve Avrupa'ya tabii kılan Viyana Antlaşmasından nefret ediyor ve Fransız milliyetçiliğine yaslanan söylemlerle siyasetini oluşturuyordu.[974] Bu halde, Ulusal Meclis, eski yönetimin bir devamı olarak, yönetimin tamamını kendi sınıfı lehine ele almış bir siyasi güce erişmişti. Marx'a göre meclisin yaptığı yeni anayasa 1830 Anayasası'nın cumhuriyete uygun hale getirilmiş halidir. Eski anayasada, burjuvazinin bir kısmını dahi seçimlere dahil etmeyen oy sistemi cumhuriyetin gereklerine uygun hale getirilmiştir. Şubat Devriminin proleterleri herkes için eşit oy hakkını ilan etmişken burjuvazi bu hakkı seçim bölgesinde en az altı ay ikamet etme şartıyla sınırlandırmıştır.[975]

(2). 4 Kasım 1848'de Kabul Edilen Fransız Anayasasının İncelenmesi

Marx, 1848 Fransız Anayasasının eleştiri ve incelemesini hem Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'inde hem de Çartist Partinin yayın organı olan Notes to the People'da yapmıştır.[976] Anayasa, retorik bir giriş ve haklar manzumesi ile başlamaktadır. Kişi özgürlükleri, basın özgürlüğü, ifade özgürlüğü, örgütlenme ve toplantı özgürlüğü, eğitim ve din özgürlüğü gibi haklar Fransız Anayasası ile güvence

[972] Marx, Fransız, s. 157.
[973] Marx, Fransız, s. 158.
[974] Marx, Fransız, s. 159.
[975] Marx, Fransız, s. 161.
[976] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 204.

altına alınmıştır. Anayasaya göre sayılan hakların iki sınırı bulunmaktadır.[977] Birincisi, başkalarının eşit haklarını ihlal edilmemesi ve ikincisi ise kamu güvenliğidir.

> "Örneğin: "Yurttaşlar, örgütlenme, barışçıl ve silahsız biçimde toplanma, dilekçe toplama ve görüşlerini basın aracılığıyla ve diğer yollarla ifade etme hakkına sahiptir. Bu hakkın kullanımında, başkalarının eşit hakları ve kamu güvenliği dışında hiçbir sınır yoktur:' (Fransız Anayasası, II. Bölüm, 8. madde.) - "Eğitim serbesttir. Eğitim özgürlüğünden, yasalarla belirlenmiş koşullar ve devletin üst denetimi altında yararlanılacaktır:' (Aynı yer, 9. madde.) - "Her yurttaşın konutu, yasalarda belirtilen biçimler dışında, dokunulmazdır:' (II. Bölüm, 3. madde.)"[978]

Marx, bu istisnai hükümlere karşın anayasanın, anayasal hakları gelecekte düzenleyecek kanunlara göndermede bulunduğunu ifade etmektedir. Hakların kullanımı, hakların birbiriyle ve kamu güvenliği ile çelişmemesini sağlayacak kanunlarla sağlanacaktır. Marx'ın anlatımına göre anayasa ilan edildikten sonra, temel hakları ve hürriyetleri düzenleyen yasalar, Düzen Partisince,

> "…*burjuvazinin onları kullanırken diğer sınıfların eşit hakları tarafından engellenmemesini sağlayacak şekilde düzenlendi.* "Başkalarının" bu özgürlüklerden tümüyle yoksun bırakıldığı ya da bunların kullanımına her biri bir polis tuzağı olan koşullar altında izin verilen yerlerde ise, bu söylenenler, her zaman, anayasanın öngördüğü üzere yalnızca "kamu güvenliği", yani burjuvazinin güvenliği için yapıldı. Bu nedenle, sonuçta, her iki taraf, yani hem söz konusu özgürlüklerin her birini kaldıran düzen dostları hem de bunların tümünü talep etmiş olan demokratlar, tümüyle haklı olarak, anayasayı dayanak gösterir. Çünkü, anayasanın her paragrafı, kendi antitezini, kendi lordlar kamarası ile avam kamarasını, yani genel söz düzeyinde özgürlüğü, kenar notunda özgürlüğün ortadan kaldırılmasını içerir. Dolayısıyla, özgürlüğün adına saygı gösterilip, sadece onun gerçekten kullanılması (kuşkusuz yasal yollarla) engellendiği sürece, onun sıradan varlığına ne kadar öldürücü darbeler vurulmuş olursa olsun, özgürlüğün anayasal varlığı, zarar görmeden, dokunulmamış şekilde kaldı."[979]

Marx, Notes to the People'daki makalesinde Fransa Anayasasının temel hak ve özgürlükleri düzenleyen ilk maddelerini teker teker incelemektedir. Anayasaya göre Fransa, tek, demokratik ve bölünmez bir cumhuriyettir; özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri ile aile, çalışma, mülkiyet ve kamu düzeni temelleri üstünde var olur; ülke olarak bağımsızlığına saygı beklerken, hiçbir halkın özgürlüğüne karşı saldırıda bulunmamayı taahhüt eder. Marx, burada parantez içinde "Roma!" yazmaktadır çünkü henüz darbe öncesi burjuva demokratik döneminde dahi meclis Roma Cumhuriyetine saldırıda bulunmuştur.[980] Temel hak ve özgürlükler, her an yasa ile yeniden düzenlenebilecek istisnalar kaydıyla güvence altındadır. Marx, bu noktada sıkıyönetime ilişkin meclis yasalarına atıfta bulunur, anayasa ile güvence altına alınan haklar, sıkıyönetim ile ölçüsüzce kullanılabilmektedir. Meclisin, usulde anayasal

[977] Karl Marx ve Ferdinand Lassalle, **Anayasa Sorunu - Seçme Yazılar**, (ed. Barkın Asal), çev. Barkın Asal, Kor Kitap, İstanbul, 2021, s. 95.
[978] Marx, Fransız, s. 161.
[979] İtalik ifadeler benim tarafımdan italik hale getirilmiştir. Marx, Fransız, s. 162.
[980] Marx ve Lassalle, s. 96; Marx, Fransız, s. 168.

hakları özünde yasalarla düzenlemesi ile burjuvazinin güvenliği kişi güvenliğine tercih edilmiş olur. Marx, her maddeye tek tek değinir. Siyasi suçlar için ölüm cezasının kaldırıldığına dair maddeye hak verir ancak ona göre ölüm cezası şekil değiştirmiştir. Sürgün ve hapis cezaları ile orantısız şiddetli müdahalelerle, siyasetçiler, çok daha acılı şekilde öldürülmektedir. Anayasa, barışçıl ve silahsız toplanma ve ifade hakkını düzenler ancak başkalarının haklarını ihlal etmemek ve kamu güvenliğini gözetmek kaydıyla; Marx tam da bu istisna nedeni ile hakkın kullanımının imkansızlaştığını belirtir. Anayasa, basın özgürlüğünü güvence altına almaktadır fakat basın özgürlüğünü düzenleyen yasalar basın faaliyetinde bulunmak için yazarların kendi adlarıyla düşünce ifade etmelerini, basılı yayınlarda pul zorunluluğu istemektedir. Marx, bu kısıtlamalar nedeniyle devrimci basının gözden kaybolduğunu söylemektedir. Örgütlenme ve toplantı hakkı polis uygulamalarının keyfiyetine bırakılmış ve derneklerin yasama niteliğinde karar almaları yasaklanarak kanunlaşmıştır.[981] Öğrenim hakkı, devletin gözetimi altında ve ahlaka uygun olma kaidesiyle bir özgürlük olarak anayasada yerini almaktadır, "15 Mart 1850 tarihli yasa, bütün öğrenim sisteminin denetimini ruhban sınıfına teslim etmiştir."[982] Bu yasa ile öğretmenler, başkanlığını Fransız başpiskoposunun yaptığı bir konseye, bir hiyerarşi içinde tabii olan sıfatıyla katılmakta ve eğitimleri de onların denetimine tabii olmaktadır. Gelgelelim anayasa da istisna bulundurmayan haklar da mevcuttur: "11. Madde: Mülkiyet dokunulmazdır. 14. Madde: Kamu borçları teminat altındadır. 15. Madde: vergi, kamusal fayda için konur. Herkes kendi yetenek ve servetine oranla katkıda bulunur."[983] Marx'ın "Kamu Kuvvetleri" başlıklı 3. bölümde yer alan maddelere bakışı ise dikkate değerdir. Kamu kuvvetlerinin halktan oluşacağını ve mirasla devredilmeyeceğini öngören madde ile kuvvetler ayrılığının yönetimin özgürlüğünü il şartı olduğunu ifade eden maddeden sonra Marx, burada bir anayasal saplantı olduğuna işaret eder. Ona göre özgür yönetimin şartı kuvvetler ayrılığı değil kuvvetler birliğidir. "Yönetim mekanizması hiçbir zaman çok basit olamaz. Bunu karmaşık ve gizemli hale getiren ise, düzenbazların sanatıdır."[984]

Marx'a göre anayasanın yorumunda çelişkiye mahal vermeksizin düzenlenen tek bölüm cumhurbaşkanı ve meclisin birbirlerine karşı olan ilişkileri ve yetkilerinin düzenlendiği maddeler oluşturmaktadır. Marx, bu sırada, İlyada'daki Aşil'i örnek gösterir, nasıl ki Aşil'in annesi onu ölümsüzlük nehrinde yıkarken, kendisinin suya

[981] Marx ve Lassalle, ss. 97-98.
[982] Marx ve Lassalle, s. 100.
[983] Marx ve Lassalle, s. 100.
[984] Marx ve Lassalle, s. 101.

değmesi yasak olduğu için Aşil'in topuğunu nehrin dışına bıraktıysa Anayasa da yasama ve yürütmeyi çelişkili ve keskin bir biçimde ayırarak devlet örgütlenmesinde birbirine karşıt iki düşman kafa yaratmıştır. Anayasaya göre yasamanın cumhurbaşkanını görevden alma yetkisi bulunmaktayken, cumhurbaşkanı ancak şiddetle, yasal olmayan yollarla, meclisin görevine son verebilir. Yasama, görevden alınamazlığının verdiği güçle yasama faaliyetlerinin yanında ticaret anlaşmaları ve genel af ilan etme yetkilerine sahiptir. Cumhurbaşkanı ise tüm yürütme imkan ve yetkileri ile kraldan farksızdır. Diğer yandan meclis 750 kişiye dağıtılmış gücüyle bir arada durmaya çalışırken, cumhurbaşkanı beş yüz bin kişilik memur gücü ve ordu desteği ile tek başına bütün yetkilere sahiptir. Kurucu meclis, burjuva toplumunun bir resmi örgütü ve yasa koyucusu olarak, cumhurbaşkanlığı ve meclis seçimlerinin tek dereceli doğrudan oy sistemi ile düzenlemesi nedeniyle kendisini ortadan kaldırmaktadır.[985] Bir tarafta birbirinden farklı sınıfların birbirinden farklı çıkarlarını gözeten yedi yüz elli kişi ve diğer yanda tüm bürokratik yetkilere ve iktidara sahip cumhurbaşkanının karşılıklı yasal dengesi, anayasal bir oyun içinde restleşmeye dönmüştür. Tam da bu restleşme Aşil'in topuğu gibi anayasanın da sonunu hazırlamaktadır. "Ulusal Meclis, tek tek temsilcileriyle, ulusal ruhun çok yönlülüğünü gösterse bile, ulusal ruh cumhurbaşkanında cisimleşir. Cumhurbaşkanı, meclis karşısında bir tür tanrısal hakka sahiptir; o, halkın lütfuyla cumhurbaşkanıdır."[986]

Marx için anayasanın özü kendisini her maddede tekrarlayan hakların ilanı ve onun anti-tezinden ibarettir. Anayasa, temel hakları tanımlar ancak hakların düzenlemesinin ve sınırlarının meclisin çıkaracağı kanunlarla belirleneceğini, bir anlamda bu kanunlarla hakkın yok edileceğini ifade etmektedir. Anayasada kesin olan tek şey cumhurbaşkanının seçimi ve anayasanın değiştirilmesine ilişkin maddelerdir, dolayısıyla ihlal edilebilecek maddeler de sadece bunlardır çünkü bu maddeler kendi anti-tezini barındırmamaktadır.

> "Bu şarlatanlar anayasasının ebedi çelişkileri, burjuvazinin *sözde* demokrat olabileceğini, ama fiillerinde öyle olmayacağını yeterince açık bir biçimde gösterdi. Kısaca burjuvazi ilkenin doğruluğunu kabul edecektir, ama hiçbir zaman onu tatbik etmeyecektir. Fransa'nın gerçek "anayasası", şerh ettiğimiz sözleşmede değil, ama okuyucuya ana hatlarıyla verdiğimiz Anayasa temelinde kanunlaşan *organik yasalarda* aranmalıdır. *İlkeler* oradadır ama *ayrıntılar* geleceğe bırakılmıştır ve arsız bir tiranlık bu ayrıntılarda yeniden kanun olmaya vasıl olmuştur."[987]

[985] Marx, Fransız, ss. 162-163.
[986] Marx, Fransız, s. 164.
[987] Marx ve Lassalle, s. 109.

1. Ceza Hukukunun Eleştirisi

a. Friedrich Engels'in Gözlemlerinde Suçun İncelenmesi

Engels, 1842-1844 yıllarında İngiltere'de resmi kurumlar ve basın aracılığı ile takip ettiği ve kişisel gözlemleriyle de yorumlarda bulunduğu İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu adlı eserinde suçun toplumda nasıl oluştuğu, hangi durumlarda insanların suç işlediği, suça karşı kimin sorumlu tutulması gerektiği ve burjuvazi ile proletaryanın suç konusundaki ilişkisini incelemektedir. Tezin kurama dair yazılan ilk bölümünün sonunda, yine Engels'in aynı adlı eserine yer verilerek İngiliz toplumunun Marx ve Engels'in zamanındaki durumunun incelemesine, işçi sınıfının yaşam koşullarına ve burjuvazinin topluma tepkilerine yer vermiştim. Engels, eserinde toplumsal ilişkilerin suçu yarattığına, kimi suçların dolaylı olarak işlenmesi sebebiyle failinin toplumun kendisi olduğuna ve toplumsal ilişkilerin ahvali nedeni ile insanların suça meylettiğine değinmektedir.

(1). Toplumun Yarattığı Suç

Engels'in İngiltere tasvirine göre, köylerindeki toprakları çitlendiği ya da kiraya verildiği için hayatta kalabilmek adına emek gücünü satmak zorunda kalan insanlar kentlere göçmeye, kentlerde sağlıksız konutlarda, sağlıksız besinleri tüketmeye, sağlıksız şartlarda yaşamaya başlamış ve sağlıksız bir toplum oluşturmuşlardır. Büyük kentlerde yaşayan insanlar birbirlerine karşı kayıtsız, bencillik ve sefalet içinde yaşamaktadırlar. İşçi sınıfının karşısında bulunan egemen sınıfların durumu ise sefalet olmaksızın işçilerle benzerlik taşımaktadır. Engels, sınıfların ilişkilerini ve yaşayışlarını anlatırken kendisini açıkça ortaya koyan durumun sonuçlarından endişe duyduğunu ve böyle bir toplumun hala bir arada kalabilmesinden dolayı da hayrete düştüğünü belirtmektedir. Burjuvazi maddi hayatın üretiminde doğrudan ve dolaylı yollarla denetim gücüne sahip olduğu için proletarya toplumun sahip olduğu bütün olumsuz sonuçlardan etkilenmektedir. Yaşamak için temel araçlardan yoksun bulunan işçi sınıfının bireylerinin hayatta kalmak adına tek yapabileceği şey emek gücünü satma mutluluğuna erişmek olsa da çalışmalarının sonunda aldığı ücret bir işçi için ne ruhsal ne de bedeni tatminin sağlayacak şekildedir. İş bulamayanlar ise aç kalacaklardır ve bu nedenle, eğer polisten korkmuyorlarsa, hırsızlık yapacaklardır. Engels, İngiltere'de yaşadığı ilk yıllarda en az yirmi otuz kişinin açlıktan öldüğünü yazmaktadır. Her ne kadar kişiler açlıktan ölse de burjuvazinin oluşturduğu jüri ve

"korkunç yargı", insanların açlıktan ölmediğini kanıtlamak için gerçeğin kenarından dolaşmışlardır.[988]

> "Burjuvazi bu olaylarda gerçeği konuşmaya cesaret edemez, çünkü kendini suçlamış olur. Oysa doğrudan olmaktan çok, dolaylı biçimde, birçok kişi, açlık sonucu ölmüştür; çünkü, uzunca bir süre doğru-dürüst gıda alamamak öyle bir güçsüzlük yaratmıştır ki, başka türlü olsa açığa çıkmayacak olan nedenler, öldürücü ciddi bir hastalık getirmiştir. İngiliz emekçiler buna "toplumsal cinayet" diyorlar ve tüm toplumumuzu bu suçu sürgit işlemekle suçluyorlar. Haksızlar mı?"[989]

Engels, işçi sınıfının yaşam koşullarına dair altı haftalık haber alıntılarına yer vermektedir. Manchester'da kasaplar, bozuk et sattıkları, satılmaması gereken hayvanların etlerini sattıkları ve kokuşmuş ve daha önceden ölen hayvanların etlerini sattıkları için yargılanarak cezalandırılmıştır. Engels, Manchester ve çevre şehirlerde bu tür olaylara ilişkin haberlerin her hafta gazetede çıktığına ve dur durak bilmediğine değinmektedir. Yargılanan kasaplar en fazla birkaç sterlinlik para cezaları ile cezalandırılmaktadır. Diğer yandan Engels, Pazar zabıtalarının tezgahları yarım yamalak denetlemelerinin de düşük para cezalarının da kasapları bozuk et satma konusunda cesaretlendirdiğini belirtmektedir. İngiliz toplumunun yaşam ve beslenme koşulları ile bu koşulların yarattığı suçlar ve suça dair denetim ile cezalandırmalar, Engels'e göre, işçi sınıfının var oluşuna saygı duyulmaksızın onların para göz orta sınıf tarafından bir kez daha mağdur edildiğinin göstergesidir.[990]

Engels, işçi sınıfının yaşam koşullarını, onlara egemen sınıf tarafından yapılan muameleyi ve cezalandırmalar ile denetlemelerdeki ayrımcılığı bir toplumsal suç ve cinayet olarak tanımlamaktadır:

> "Bir insan, bir başkasına ölüme yol açan bedensel bir zarar verdiği zaman buna adam öldürme diyoruz; saldırgan, vereceği zararın öldürücü olduğunu önceden biliyorsa o zaman buna cinayet diyoruz. Ama toplum, yüzlerce proleteri, çok erken yaşta doğal olmayan bir ölümle yani kılıç ya da kurşunla ölüm gibi zorba yollardan ölümle karşı karşıya geleceği bir konuma koyduğu zaman, toplumun o yaptığı bir bireyin yaptığı gibi ve aynı kesinlikle cinayettir; toplum binlerce insanı yaşamın gereklerinden yoksun bıraktığı, içinde yaşayamayacakları konumlara soktuğu –kaçınılmaz sonuç olan ölüm gelinceye dek o koşullarda kalmaya yasanın güçlü eliyle zorladığı– bu binlerce mağdurun yok olacağını bildiği ve gene de bu koşulların sürmesine izin verdiği zaman, toplumun o yaptığı, bir bireyin yaptığı gibi ve aynı kesininde cinayettir; örtülü, kasıtlı cinayettir; hiç kimsenin kendisini savunamadığı bir cinayettir; kimse katili görmediği için, mağdurun ölümü doğal göründüğü için cinayet gibi olmayan cinayettir; çünkü suç bir şeyi yapmaktan çok yapmamanın sonucudur. Ama cinayettir."[991]

[988] Engels, Emekçi, ss. 68-69.
[989] Engels, Emekçi, s. 69.
[990] Engels, Emekçi, s. 116.
[991] Engels, Emekçi, ss. 144-145.

(2). Topluma Bir Tepki Olarak Suç

İşçi sınıfı mutluluk araçlarına duyduğu gereksinimiz karşılanmasının olanaksızlığı veya güçlüğü ile derin bir moral bozukluğu ile öfke duygusuna kapılırlar. Bu moral bozukluğunun bir nedeni ise işçilerin çalışmak zorunda olmasıdır.

> "Nasıl ki gönüllü, üretken etkinlik insanoğlunun tattığı en üstün haz ise, zorunlu çalışma da en haşin ve aşağılayıcı bir cezadır. İnsanın kendi iradesine karşın, her gün, sabahtan gece vaktine kadar, belli bir şey yapmakla sınırlanmasından daha dehşet verici bir şey yoktur. Ve işçi kendisini ne kadar daha çok insan hissederse, işi ona, o kadar çok nefret edilesi görünür; çünkü sınırlanmışlığı görür, işin kendisi için amaçsızlığını görür. Peki neden çalışır? İş aşkı uğruna mı? Doğal bir dürtüyle mi? Hiç değil. Para için, işin kendisiyle hiçbir biçimde ilişkisi olmayan bir şey için çalışır; o kadar uzun üstelik kesintisiz bir tekdüzelik içinde çalışır ki, azıcık insansal duyguları varsa, ilk haftalar içinde işi onun için bir işkence haline gelir. Zorunlu işin hayvanlaştırıcı etkilerini, iş bölümü daha da çoğaltmıştır. Birçok alanda işçinin etkinliği, küçük ve salt mekanik bir el hareketine, her dakika yinelenen, yıllar boyu değişmeyen bir el hareketine indirgenmiştir. Çocukluk yaşından itibaren her gün, günde on iki saat iğne ucunu sivrilten ya da dişlileri eğeleyen ve başından beri İngiliz proletere zorla kabul ettirilmiş koşullar altında yaşayan bir insan, otuzuncu yılında insansal duyguyu ve yeteneği ne kadar koruyabilir ki? Buharın sanayide kullanılışından beri hep aynı işçinin işi kolaylaşmıştır, kas gücünden tasarruf edilmiştir, ama işin kendisi, başından sonuna, anlamsız ve tekdüze hale gelmiştir; zihin çabasına yer veren hiçbir alan kalmamıştır; yalnızca, işçiyi başka şey düşünmekten alıkoyacak yeterlikte bir dikkat gerektirir o kadar. Ve böyle bir işe mahkumiyet, onun tüm zamanını alan, yemek ve uyumak için bile pek az zaman bırakan, açık havada yürüyüş yapması ya da doğanın tadına varması için hiç vakit bırakmayan bir işe mahkumiyet, zihinsel çalışma için çok az zaman bırakan bir işe mahkumiyet insanı hayvan düzeyine indirgemez de ne yapar?"[992]

Yaşamak için çalışmak zorunda kalan, çalıştıkça kendisine ve toplumsal karakterine, çalıştıkça daha fazla yabancılaşan işçinin öfkesi ve moral bozukluğuna karşı iki yolu bulunmaktadır. İşçi ya bu koşullarda yaşamını sürdürmeye razı olmayacaktır ya da razı olacaktır. Razı olanların bir kısmı olabildiğince saygın bir hayat yaşama amacı ile sosyal ve egemen normlara boyun eğecek, kamusal sömürü ve yozlaşmayı görmezden gelerek burjuvazinin her gün yeniden ürettiği toplumsal koşullara burjuvazi lehine katkı sunacaktır. Toplumsal ilişki ve koşullara karşı kayıtsız kalanların ya da kayıtsız kalmak zorunda olanların diğer bir kısmı ise hayatın getirdiği seçenekler içinde savrulmaktadırlar, ekonomik ve moral yaşam kaynakları azaldıkça günlük yaşamaya başlarlar; bu insanlar, yaşam pratikleri ile içki, kumar ve fuhuş ile ilgili suçların artmasına katkıda bulunurlar. "…burjuvazi de bu durumun ortaya çıkmasına yol açan nedenleri harekete geçirdikten sonra olup bitenlerden dehşet içinde kalır."[993]

[992] Engels, Emekçi, ss. 169-170.
[993] Engels, Emekçi, s. 169.

Engels'e göre mülksüz kaldıkları için kente göçmek zorunda kalan insanlar, çalışma ve yaşam koşullarının büyüttüğü sorunlar içinde, hali hazırda zaten suç oranının kır yaşamına göre daha fazla olduğu kentlere geldikçe suç oranlarının artmasına sebep olmuşlardır ancak tek sebep işçilerin kente göçmesi değildir, bu koşulları insanların mülksüz kalarak şehirlere göçmesi ve orada da hayatlarının olağan akışı içinde bulunmalarıdır. Bu konuda Engels'in alıntı yaptığı Tory bir burjuva olan Alison, işçi sınıfı ve suça dair gözlemleri üzerine, bu koşullar içinde neden bu kadar çok suç olduğuna değil neden bu kadar az suç olduğunu düşündüğünü belirtmektedir. Alison'a göre "üst katmanların" suçun ayartıcı yanlarına bulaşmamasının nedenini onların erdem sahibi olmalarından değil şans eseri bu toplumdan uzak kaldıklarına borçlu olduğunu belirtmektedir.[994]

İçinde yaşadığı koşullara razı olmayan işçi sınıfı üyelerinin ise yaptıkları ilk eylem, razı olanlar gibi, suç işlemekti. Sanayi devrimi sonrasında, o döneme kadar görülmemiş bir orantısızlıkla, ortaya çıkan zenginlik ile fakirlik arasındaki derin uçurum, işçilerin zenginliği çok daha açık görmesine, toplum için üretimde bulunurken bundan pay alamamalarını sorgulamalarına sebep olmuştur. Engels, işçi sınıfının ilk eylemlerinin suç şeklinde ortaya çıkmasını ilkel bir protesto olarak yorumlamaktadır. İşçi sınıfının suçlarının amacı ise makineleri, fabrikaları ve mucitleri hedef almaktadır. Engels, bu suçlara dönük tutuklamaların sayısı arttıkça, zaman içinde işçi sınıfının suç işlemenin çözüm olmadığı kanısına vardıklarını ifade etmektedir çünkü suçlu, toplumsal düzene karşı bireysel gücüyle isyan ettiğinde kamu gücü tüm iktidarıyla işçinin karşısına çıkmaktadır. Makineleşme ve sermaye üretimine karşı suç işleme şeklinde gelişen tutum yalnızca İngiltere'de sanayi devrimiyle görülmemekte ayrıca İrlanda ve Britanya'nın diğer halkalarında da sermaye üretimi geliştikçe ve biriktikçe kendisini yeniden açığa vurmaktadır.[995] Engels, İrlandalı işçilerin de toplumsal düzene karşı gelerek tepki vermesinde henüz suç işleyerek tepki verme aşamasında olduklarını belirtir. İrlandalı proleterler, Protestan mülk sahiplerini, toprak sahiplerini ve onların hizmetçilerini hedef alarak suç işlemektedir. Suçlarının karşılığında ise İngiltere'den bağımsızlıklarını kazanmak ve yoksulluklarına son vermek umudunu taşımaktadırlar.[996]

Bu halde işçileşen insanlar ya içinde bulunduğu koşullara ya da içinde bulunduğu koşulların kendilerini sürüklediği davranışlara tepki olarak suç işlemektedir. Engels'in yorumuna göre, suç işlemek, yasaları ihlal etmek, var olan

[994] Engels, Emekçi, s. 171.
[995] Engels, Emekçi, ss. 270-271.
[996] Engels, Emekçi, s. 336.

toplumsal yaşayışa ve düzene karşı gelmenin en göze çarpar biçimidir. İnsanların üzerinde onların ahlaklarını bozucu etkiler yoğunlaştıkça, Engels bu yoğunlaşmayı suyun kaynama noktasına benzetmektedir, insanlar da olağan halinden çıkıp birer suçlu haline gelecektir. Burjuva toplumunun ve egemen sınıflarının işçi sınıfına karşı müdahale ve muameleleri insanları su gibi iradesin bir hale getirmektedir. Bu koşul, davranış ve düzenlemeler sonucunda ise işçinin hayatı üzerindeki bireysel egemenliği de su gibi kaynayıp görünmezleşmektedir.[997] Engels, işçi sınıfının sayıca artması ve kentlerde yoğunlaşmasıyla suç oranının arttığını istatistiklerle açıklar:

> "Suç olaylarında yıllara göre tutuklama sayısı yalnızca İngiltere'de ve Galler'de şöyledir:30 1805, 4.605; 1810, 5.146; 1815, 7.818; 1820, 13.710; 1825, 14.437; 1830, 18.107; 1835, 20.731; 1840, 27.187; 1841, 27.760; 1842, 31.309. Başka deyişle otuz yedi yılda tutuklamalar yedi kat artmıştır. 1842'de bu tutuklamalardan 4.497'si yani yüzde 14'ü yalnızca Lancashire'da, 4.094'ü yani yüzde 13'ten fazlası Londra dahil Middlesex'te olmuştur. Böylece, geniş proleter nüfusu içine alan büyük kentleri kapsayan iki yöre, nüfusları toplam nüfusun dörtte-birinden çok az olduğu halde, toplam suçun dörtte-birini üretmiştir. Dahası, suç çizelgeleri gösteriyor ki, suçların neredeyse tümü proletaryanın içinde ortaya çıkmıştır; gerçekten de 1842'de, ortalama alınınca, 100 suçludan 32,35'inin okuması yazması yoktur, 58,32'sinin okuması yazması iyi değildir, 6,77'sinin okuması ve yazması iyidir, 0,22'si yüksek öğrenim yapmıştır, 2,34'ünün eğitim derecesi belirlenememiştir. İskoçya'da suç daha da hızlı artmıştır. 1819'da suç olaylarında 89 kişi tutuklanmışken, daha 1837'de bu sayı 3.126'ya ve 1842'de 4.189'a yükselmiştir."[998]

Engels, istatistiksel bilgilere göre toplumun git gide birbirine düşman kamplar haline bölündüğünü, bir çözülme içinde toplumsal bir savaşın bulunduğunu ifade etmektedir. Toplumsal savaş, günden güne artarak büyümektedir, bu savaş halinde herkes kendisi için yaşamakta; insanların birbirlerine karşı tutumları kendi yararları ölçüsünde değişmektedir. Toplumun bu aşamasında insanlar birlikte yaşamak çabasındansa yararına zarar verenleri düşman olarak görmekte, bu nedenle de sorunlar, tehditle, şiddetle ya da en iyi ihtimal mahkemelerle çözümlenmektedir. Engels, buradaki belirleyici nedenin serbest rekabet ve onun etkenleri olduğunu ifade eder. Toplumsal kamplaşma, serbest rekabetin koşulları ve şiddet ile suç oranlarının artması ile durmaksızın toplumsal çözülmeyi büyütmektedir.[999]

(3). Toplumsal Sınıf Üyelerinin Ceza Yargılanmalarındaki Tutumlar

Engels, devlet ve toplumda egemenliği tekeline almış bulunan burjuvazinin, yoksul insanların varlığı nedeniyle, onları yönetebilmek için yasalara ihtiyaç duyduğunu yazmaktadır. Burjuvazinin işçi sınıfına karşı düşmanlığı, onların yasa yapıcılıkta ve yorumunda olabildiğince bu ihtiyaçlarını açığa çıkarmaktadır. Engels,

[997] Engels, Emekçi, s. 181.
[998] Engels, Emekçi, ss. 181-182.
[999] Engels, Emekçi, ss. 182-184.

bir zenginin mahkeme gelirse, hakim tarafından kibarlıkla karşılandığını, değerlendirmenin olabildiğince zengin taraftan yana yapıldığını, eğer bu kişi suçlu bulunursa gülünç bir para cezası verildiğini belirtmekle birlikte; eğer tam tersi, fakir biri mahkemeye getirilirse, suçlu olsun ya da olmasın yargılama öncesini nezarethane de suçlu bulunanlarla geçirdiğini, savunmaların dikkate alınmadığını ve küçümsendiğini, suçlu bulunduğunda ödeyemeyeceği bir para cezasına çaptırıldığını ve yine parayı ödeyemediği için de cezaevine atıldığını ifade etmektedir.[1000]

Engels, burjuvazinin bu davranışlarını Malthus'un nüfus yasası ile açıklamaktadır. Kendisi radikal bir özgür rekabetçi olan Malthus, Marx ve Engels'in eserlerinde ismi sıkça görülen bir isimdir.[1001] Malthus'un nüfus yasası teorisine göre dünyada olması gerekenden çok daha fazla insan vardır ve bu "fazla" insanların varlığı toplumdaki ahlaksızlığı, suçu ve sefaleti arttırmakta; "fazlalık" olarak görülmeyen insanlar ise "fazlalıklar" nedeniyle zorluklarla başa çıkmaya çalışmaktadır. Malthus, bu tespiti ile çeşitli çıkarımlarda bulunmuştur, öyle ki yoksullara yardım edilmesini düzenleyen yasalar ve politikalar son bulmalıdır çünkü bu politikalar ile hem ücretler düşmekte hem de rekabet ortamı zarar görmektedir. Yardım alan insanlar çalışmamakta, toplumsal düzene zarar vermeye devam etmektedir. Bu halde, Malthus'a göre, bu "fazla" nüfustan kurtulmak gerekir, herkes için var olduğu düşünülen yaşam hakkı bu "fazla" nüfus için yoktur. Engels, burjuvazinin yasal tutumunu da Malthus'un görüşleri ile birlikte bu şekilde açıklamıştır.[1002]

b. Suçun Eleştirisi

Marx ve Engels'in suç kavramını incelemesi ve eleştirmesi, onların hakkı ve yasayı, bir kelime ile hukuku eleştirilerinden bağımsız değildir. Engels, hukukun bir irade ürünü olmaması gibi hukukun bir alt kategorisi olan suçun da iradeden kaynaklanmadığını ve iradi bir eylemle de tanımlanmadığını bilakis hukukun tümü gibi suçun da kaynak ve tanımını egemen sınıfların kamusal güçlerinden ve ideolojilerinden aldığını ifade etmektedir. Engels için suç, bireyin egemen ilişkilere karşı bireysel mücadelesidir.[1003] Marx ve Engels'in beraber kaleme aldıkları Alman İdeolojisi'nde de suçun tanımı daha farklı değildir. Marx da Engels de suçun, salt keyfi

[1000] Engels, Emekçi, ss. 343-344.

[1001] Marx için Malthus'un teoremi Darwin öncesi bir sosyal Darwinizm ile Hobbes'un güç teorisinin bir karışımıdır. Onun için insanların güçlü olanları makbuldür. Bu halde Marx, Malthus'u, işçi sınıfının insansal tepki vermediği ve sermaye üretiminin tek zarar göreni olduğu sürece serbest rekabeti ve kapitalist üretimi desteklediğini söylemektedir. Marx, Hayalet, ss. 453-454, 565.

[1002] Engels, Emekçi, ss. 348-349.

[1003] Marx ve Engels, Hukuk, s. 155.

davranışlardan değil egemen ilişkilerin ve maddi koşulların bir sonucu olduğunu belirtmektedirler. Egemen ilişkilerin ve sınıfların tanımladığı suç, hukuk ideolojisince, diğer hukuki kavramlar gibi genel bir iradenin bir tanımından ibarettir.[1004] Marx ve Engels, hukuk ideologlarının bu yaklaşımını genel insan kavramından çıkardığını ve bu ideologlara göre suçun bir yasal hükme karşı taşkınlık sonucunda işlendiğini, ihlal edilmiş suç kavramının tazmin edilmesi ve onun yeniden yürürlük kazması adına cezalandırıldığını ifade etmektedir.[1005] Fakat diğer yandan egemen sınıflar, ilişkiler ve ideoloji, kendi varlığını tehdit eden her eylemi de suç kategorisine sokmakta, kendilerince bunu yanlış olarak yorumlamakta ve cezalandırmaktadır. Marx, bu cezalandırmaya örnek olarak Temmuz Devrimi sonrasında bir sınıfın bir başka sınıfa karşı kışkırtılmasının cürüm olarak kabul edilmesini ve İngiliz burjuvazisinin de Çartist yazarları suçlamak için onları kışkırtıcılıkla itham etmelerini örnek göstermekte; kışkırtıcılıkla suçlanan kişilerin de cezalandırıldığını ve hapsedildiğini söylemektedir.[1006]

Marx, suçun kaynağını ve tanımını iradede bulan ideolojik bakışın eleştirisini artı değer teorilerini ele aldığı el yazmalarında yapmıştır. "Tüm mesleklerin üretkenliğine dair savunucu anlayış" olarak Türkçeye çevirebileceğim başlık altında Marx, suçlunun yarattığı iş bölümünü inceleyerek, suçun kaynağı, öncesi ve sonrasına dair yorumlarda bulunmaktadır:

> "Bir filozof düşünceler; bir ozan dizeler, bir rahip vaazlar, bir profesör ders kitapları üretir. Bir suçluysa suç üretir. Suç üretimi ile toplumun bütün üretici faaliyeti biraz yakından incelenirse, kişi bir sürü önyargısını terk etmek zorunda kalır. Suçlu yalnızca suç üretmekle kalmaz. O, aynı zamanda ceza hukukunu, ceza hukuku dersleri veren profesörü ve hatta bu profesörün kendi derslerini piyasaya satılık mal olarak sürdüğü ders kitabını da üretir. Bu arada, yazarın kendi ders kitabından aldığı zevkin dışında, ayrıca maddi varlıkta bir artış da meydana gelir. Suçlu, bütün bunlardan başka, polis ve adliye örgütünü, detektifleri, yargıçları, cellatları ve jürileri de üretir. Toplumsal iş bölümünün bütün bu kategorilerini oluşturan farklı meslekler de insan ruhunun değişik yeteneklerini geliştirirler, yeni yeni gereksinimler ve bunları giderecek yeni yeni yollar açarlar. Bu arada işkence de işkence aletlerinin üretiminde nice dürüst işçi çalıştırmak suretiyle en süzme mekanik icatların gerçekleştirilmesine yol açar. Suçlu kimi zaman ahlaki, kimi zaman da acıklı bir izlenim yaratarak, halkın ahlaki ve estetik duygularını harekete geçirmek suretiyle de bir işlev görür. O, ceza hukuku üzerine ders kitaplarını ve doğrudan doğruya ceza hukukunun kendisini, buna bağlı olarak da yasa koyucularını üretmekle kalmayıp, aynı zamanda sanatı, edebiyatı ve Oedipus ile Üçüncü Richard'ın, Mullner'in Schuld'u ile Schiller'in Haydutlarının da kanıtladığı gibi, trajik oyunları da üretir."[1007]

Marx'ın anlatımına göre suçlu, suç işleyerek burjuva toplumunun sıradanlığını ve güvenliğini bozarak, burjuva toplumunu durgunluktan korur, toplumda

[1004] Marx ve Engels, Alman, s. 283.
[1005] Marx ve Engels, Alman, ss. 293-294.
[1006] Marx, Hayalet, s. 259.
[1007] Marx ve Engels, Hukuk, ss. 156-157.

huzursuzluğun, gerilimin ve çevikliğin ortaya çıkmasına sebep olur. Bu sebepler de toplumun üretici güçlerine bu yönde eylemlerde bulunmak üzere bir itki sağlar. Marx'a göre suçla toplum içindeki bir nüfus iş gücü piyasasından çekilir, bu da işçiler arası rekabeti azaltarak ücretlerin bir nebze dengede durmasını sağlar ancak diğer yanda suçla mücadele toplumun bir bölümü soğurur. Bu halde suçlu, toplumda denge sağlayan ve faydalı mesleklerin var oluşuna dair bir bakış açısı sunan doğal bir güç olarak devreye girer. Marx, suçlulara dair inceleme ve iddialarını örnekle somutlaştırmaktadır. Ona göre suçlular üretici güçlerin gelişiminde etkide bulunur, hırsızlar sayesinde gelişmiş kilit sistemleri, kalpazanlar, sahtekarlar ve dolandırıcılar sayesinde kimya, fizik ve biyolojinin bilgileri gündelik hayatta kendisine yer edinmiştir. Mülkiyete yönelik ihlal çabalarından bir tür olan suçlar, mülkiyetin korunması için yeni önlemler almaya da kapı açmaktadır. Marx'a göre mülkiyete yönelik kasıtlı ihlaller, toplum için makinelerin icadı ve grevler kadar verimlidir.[1008] Öte yandan Marx, el yazmasının sonunda şu soruyu sormaktadır: "Kişisel suçları bırakalım. Ya ulusal suçlar olmasa bir dünya pazarı kurulabilir, uluslar var olabilir miydi? Ademden beri, günah ağacı aynı zamanda bir bilgi ağacı da değil midir?"[1009]

Marx, bir "müdafi" olarak, toplumsal iş bölümünün suça düşmüş payını incelemekte, bu yolla hem iş bölümünün toplumsal gelişim üzerindeki etkilerini göz önüne sermekte diğer yandan, kendi konumuz için, suçun bir ideolojinin tanımladığı bir eylemden çok daha fazlası olduğunu ifade etmektedir. Her eylem gibi suç da toplumun koşulları, toplumun ürünü olan birey ve onun eylemlerinin bir ürünüdür. Suça karşı ideolojik bakıştan çekilip daha geniş bir konumdan suça bakıldığında, suç diye tarif edilen eylemin, egemen ilişkilerin ihlalini belirten eylemlerden ibaret olduğu ve bu eylemin de toplumsal koşullar ve egemen sınıf ilişkileri içinde oluştuğu gözlemlenecektir. Hukuk tarihi, hukukun kökeni ve hukuk aracılığı ile toplumsal üretim ilişkilerine yapılan müdahale ile suç meydana gelmekte başka bir kelime ile tanımlanmaktadır. Burjuva devrimleriyle suçlar, burjuva ilişkiler lehine ve onları korumak adına yeniden düzenlenmiş, burjuva devrimlerine kadar var olan suçları değişime uğratmış ve modern bir görünüme kavuşturmuştur. Bu uygar görünümü ile suç bireysellikten toplumsallığa dönüşmüş, bireyin ihlal edilen hakları kamunun haklarına evrilmiştir. Eski toplumun barbarca dayatmasına karşı modern toplumda suç ve ceza kendi iş bölümü içinde toplumsal hayatta yeni bir yer edinmiştir.[1010]

[1008] Karl Marx, "Economic Manuscripts: Theories of Surplus-Value, Addenda to Part 1", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/add1.htm, (04.06.2023).
[1009] Marx ve Engels, Hukuk, s. 157.
[1010] Marx ve Engels, Alman, s. 294.

c. Cezanın Eleştirisi

Marx ve Engels'in eleştirdiği bakış açısına göre cezalandırma, toplumsal tatminin sağlanması ve ihlal edilen hakkın tazmini amacını taşımaktadır. Marx da Engels de ahlaki bir düşünce ile toplumsal ilişkilerin ve iş bölümünün içinden çıkmış somut eylemlerin değiştirilebileceğine inandıkları için bu ideolojiyi eleştirmektedir. Hukuki ilişkiler, toplumsal ilişkilerden ve onun maddi koşullarından başka bir tarihe ve yetiye sahip değildir. Hukuk ve maddi hayat arasındaki bağın örneği ise feodal ve burjuva egemen sınıflarının karşılıklı mücadelesinde mahkemelerin güç kazanması ve burjuvazinin de mahkeme desteği ya da yardımı ile egemenliğini kazanması Marx ve Engels tarafından aktarılmaktadır.[1011]

Marx, 18.02.1853 tarihinde New-York Daily Tribune'de "Ölüm cezası üzerine" adlı makalesinde ceza üzerine eleştirilerini sunmaktadır. Marx makalesine The Times gazetesinin ölüm cezasının insanlar üzerindeki olumsuz etkilerine dair yaptığı bir habere yer vererek başlamaktadır. İngiltere'de halka açık şekilde yapılan idamlar, hastalıklı ve olgunlaşmamış zihne sahip insanları olumsuz yönde etkilemektedir; idama şahit olduktan ya da duyduktan sonra bir çocuğun ve bir akıl hastasının kendisini asması haberde yer almaktadır. Marx, The Times haberini inceledikten sonra The Morning Advertiser'dan başka bir habere yer verir. Habere göre idam tarihleri ile yakın tarihe düşen zamanlarda intihar ve cinayet vakaları artmaktadır. Marx alıntıladığı iki haber, idam cezası ve etkileri ile The Times'ın olgunlaşmamış ve hastalıklı gördüğü zihinler üzerine eleştirilerde bulunur.[1012]

Marx'a göre uygarlığı ile övünen İngiliz toplumunun ölüm cezasını haklı gösterecek bir nedeni bulunmamaktadır. Ceza, genelde ıslah etme ya da yıldırma amacı taşımaktadır ancak alıntılanan haberlerin de gösterdiği üzere idam cezası ile toplum da cezalandırılmaktadır. Diğer yandan Marx, cezaya dair Kabil'den beri beklenen cevabı vermediği, toplumun ceza ile kontrol edilemediğini de belirtmektedir. Marx, ceza hukukunun öğretisini Kant ve Hegel'den alıntılarla açıklar:

> "Soyut hukuk açısından, insan onurunu kuramsal düzeyde tanıyan tek bir ceza hukuku öğretisi vardır ki o da Kant'ın Hegel tarafından daha da katı bir formülde özetlenmiş teorisidir. Hegel şöyle yazar: "Ceza suçlunun hakkıdır. Onun kendi iradesinin bir eylemidir. Hakkın ihlali suçlu tarafından kendi hakkı olarak ilan edilmiştir. Onun işlediği suç bir hakkın inkârıdır. Ceza, işte bu inkârın inkârı, dolayısıyla bizzat suçlunun harekete geçirdiği ve kendi kendisine zorla yüklediği bir hak onayıdır." Suçluya, salt adaletin nesnesi, kölesi olarak bakacağı yerde, Hegel'in suçluyu kendi kaderini kendisi belirleyen özgür bir varlık katma yüceltmesi açısından, bu formülde kandırıcı bir şeyin bulunduğundan kuşku

[1011] Marx ve Engels, Alman, ss. 294-295.

[1012] Karl Marx, "Karl Marx 1853", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/02/18.htm, (04.06.2023).

edilemez. Konuya daha yakından eğilecek olursak, başkaca durumlarda olduğu gibi, burada da, Alman idealizminin kurulu toplum düzeninin kurallarını üstü kapalı biçimde onaylayıp meşru kıldığını görürüz."[1013]

Marx'ın eleştirisine göre ceza hukuku, kendi akıl yürütmesinde somut insandan değil soyut özgür iradeden yola çıkarak, suça konu eylemin niteliklerini yadsıyarak aldanmakta ve aldatmaktadır. Marx'a göre modernleşmiş bu öğreti, eski toplumların kısas anlayışından uzak değildir. Marx, bu bakışın tersine cezayı, toplumun yaşam koşullarının müdahaleye uğramaması için geliştirdiği bir araç olarak tanımlamaktadır. Burjuva toplumunun ceza aracı olarak kullandığı cellat ve onun insan zihinlerine etkisi ise bu toplumun cezalandırma biçimi, amaç ve araç ile tutarlı ve uyumlu değildir. Marx A. Quetelet'in İnsan ve Yetkileri adlı eserine burada değinir, esere göre korkunç bir fatura toplumun elindedir, toplum sahip olduğu istatistiksel bilgilere göre gelecek zaman içinde kaç insanın suç işleyeceğini, yargılanacağını ve cezalandırılacağını kestirebilecek bir bilgi gücüne sahiptir ancak bu bilgiye rağmen suçu azaltmak gibi bir çabası bulunmamaktadır. Bu halde Marx, suçun cellatla cezalandırılmasını değil, suçu üreten toplumsal koşulların, toplumun kendisine yönelik müdahaleleri korumasını adına, cezalandırılması gerektiğini ifade etmektedir.[1014]

C. Ekonomi-politiğin Eleştirisinde Kanunlar

1. Sermaye Birikiminde Mülksüzleştirilenleri Hedef Alan Yasalar

Marx ve Engels, Alman İdeolojisi'nde burjuva ekonomik gelişmeleri ve üretici güçlerinin durumunu inceler ve açıklarken İngiliz feodalitesinin çözülüşü ve İngiliz işçi sınıfının doğuş aşamalarına değinmektedir. Kentte manifaktürün yeni bir üretim biçimi olarak oluşmasıyla eş zamanlı olarak, feodal beylerin silahlı güçleri çözülmüş, kraliyet ordusunda vassallara karşı savaşan ordular dağıtılmış ve ekilebilir arazilerin çitlenerek meralara dönüştürülmesi ile toplumda bir serserilik dönemi başlamıştır. Marx ve Engels bu tür durumların 13. yüzyıldan beri görülmeye başlandığını ancak 16. yüzyılın başlarından itibaren serserilik olarak adlandırılan bu durumun kalıcı bir hale geldiğini belirtmekte; serserilerin sayısı nın çokluğuna rağmen VIII. Henry tarafından 72 bin kişinin astırılmasına rağmen serserilerin işçilik yapmaya yanaşmadığını açıklamaktadır.[1015] Marx, Kapital'de sermayenin birikim aşamasını incelerken de "15. Yüzyılın Sonundan İtibaren Mülksüzleştirilenleri Hedef Alan Kanlı

[1013] Marx ve Engels, Hukuk, s. 158.
[1014] Marx, "Karl Marx 1853"; Marx, Hayalet, s. 196.
[1015] Marx ve Engels, Alman, s. 60.

Mevzuat. Ücretlerin Düşürülmesine Dönük Yasalar" başlığı altında bu dönemi incelemektedir.

Marx'ın Kapital'deki incelemesine göre feodal bağların çözülmesiyle işsiz ve mülksüz kalan, feodal yükümlülüklerden kurtulan ve dolayısıyla özgürleşen insanlar, yeni oluşan toplumun koşullarına hemen uyum sağlayamamıştır. Bu insanlar biraz kendi eğilimleri biraz da koşulların getirisi ile kitlesel olarak, serseriliğe, dilenciliğe ve soygunculuğa başlamıştır. Marx, Avrupa'da da bu tür durumların yaşandığını ve buna yönelik kanunların çıkartıldığını belirtir. Kanun koyucu, bu insanları istençli suçlular olarak görmüş ve eski yerleşim yerlerine geri dönüp orada çalışmaya ve yaşamaya devam etmelerini istemiştir. Bu kanunlara göre, VIII. Henry döneminde, yaşlı ve çalışamayacak durumda olanlara dilencilik belgesi verilmekte, çalışabilecek durumda olanlar ise dövülüp ya köylerine ya da en son yerleşim yerlerine döneceklerine ve orada çalışacaklarına dair yemin ettirilmektedir. VI. Edward zamanında ise çalışmayı reddeden kişi, onu ihbar edene köle olarak verilir. Efendi, kölesini dilediği kullanmakta özgürdür. Serseri kölenin çocukları da efendisinin kullanımı ve tasarrufuna tabiidir. Her iki kral zamanında da kurallara uymayan "serseriler"in, ikinci yakalanmalarında kulakları kesilir ve "S" harfiyle yüzleri dağlanır, üçüncü yakalanışlarında ise idam edilirler.[1016] Elizabeth ve I. James zamanında ise uygulamalar artarak devam etmektedir. Sulh yargıçları ise serserileri cezalandırmaya, hapsetmeye ve kırbaçlattırma konusunda yetkilendirilmiştir. Marx, benzer uygulamaların Avrupa'daki örneklerini açıklar. Fransa'da XVI. Louis, çalışacak sağlığa sahip olup çalışmayanları kürek cezasına mahkum etmiştir, Hollanda ve Birleşik Eyaletlerde de benzer nizamnameler mevcuttur.[1017]

Marx bu tür yasaları şu şekilde özetlemektedir:

> "Böylece, mülklerinden zorla sürülüp çıkarılan ve serseriliğe mahkum edilen kır nüfusu korkunç bir terör aracı olarak yararlanılan yasalar altında kırbaç la dövülmek, kızgın demirle dağlanmak ve her türlü işkence altında inletilmek suretiyle ücretli çalışma sisteminin zorunlu kıldığı disipline alıştırıldı."[1018]

Diğer yandan, serserileri cezalandırıcı yasaların yanında, işçi ücretlerini düşürmeyi amaçlayan yasalar da sermaye birikimini etkilemiştir. Marx, İngiltere'de henüz 1349'da İşçi Kanunu ile işçilerin belirli bir ücretin üstünde ücretlendirilmelerinin yasaklandığını, fazla ücret veren işverenin ve fazla ücret alan işçinin on ile yirmi gün hapis cezası alacağının düzenlendiğini ifade etmektedir. Bu yasaların yanında,

[1016] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 704-705.
[1017] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 706-707.
[1018] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 707.

işçilerini ve zanaatkarların birbirleriyle birleşmesi, yemin etmesi ve anlaşması da yasaklanarak 1825 yılına dek ağır bir suç sayılmıştır.[1019]

> "Görüldüğü gibi, İngiliz parlamentosu, beş yüzyıl boyunca utanmazca bir bencillikle işçilere karşı kapitalistlerin kalıcı bir Trades' Union'ı (sendikası) olarak hareket ettikten sonra, grevleri ve Trades' Unions'ı yasaklayan yasaları ancak kitlelerin baskısı altında zorla ve istemeye istemeye kaldırmıştı."[1020]

2. Artık Değer Üretiminde Fabrika Yasaları

a. İş Gününü Uzatmak Amacıyla Çıkarılan Zorlayıcı Yasalar

> "Her şeyden önce şu apaçıktır: işçi yaşadığı bütün gün boyunca emek gücünden başka bir şey değildir; bun nedenle, kendisinin kullanılabilir bütün zamanı, hem doğal nedenlerle hem de hukuken çalışma süresidir, yani sermayenin özdeğerlenmesine aittir."[1021]

Burjuvazi, sermayesinin birikim ve üretim sürecince, bir sermaye parçası olarak işçilerin emek güçlerinden olabildiğince fazla yararlanmak için bir insanın fiziksel dayanma sınırlarını zorlamaktadır. Burjuva, bu amaçla, işçilerin dinlenme ve yemek zamanlarına müdahalede bulunur. Bu müdahalelerin sonucunda ise işçinin fizyolojik olarak kendini üretebilme gücü azalır. Sermaye, emek gücünden olabildiğince faydalanabilmek için emek gücünün ömrünü kısaltır. Diğer yandan, bir işçinin emek gücünün değeri onun kendisini yeniden üretimi için gerekli metaların değeri ile eştir. Bu halde sermaye emek gücünü kullanma süresini arttırdıkça emek gücünün, bir sonraki gün yeniden işe gelmesi için gerekli nesneleri ve bir insan olarak işçinin yeniden üretilmesini de güçleşecektir. Marx bu noktada Amerika'daki kölelerin durumunu anlatan bir alıntıda bulunur. Alıntıya göre bataklıkta çalışan kölelerin ömrü kısalmaktadır, bu nedenle bu yöredeki efendilerin köleye davranışları ekonomik kaygılarıyla uyumlu olabilmektedir ancak köle ticaretinin Amerika'da yoğunlaşmasıyla, yani kölelerin maliyetinin düşmesiyle bu kaygı da ortadan kalkmaktadır.[1022] Marx, bu durumu Avrupa'daki göçmenlerle benzeştirir, İngiltere'de çalışma koşullarının kötü olması çalışanların hak kazanmasını sağlamaz çünkü Avrupa ülkelerinden sürekli işçi göçü yaşanmaktadır. Toplumdaki artı nüfus nedeni ile ne kadar çok insan ölürse, hastalanırsa, iş kazasına kurban giderse gitsin burjuvazi bunu "Dünya'nın bir gün Güneş'in üzerine düşmesi olasılığını gözettiği kadar gözetir."[1023] Marx'ın anlatımına göre herkes her emarede bir şeylerin kötüye düşüneceğini az çok kestirir ancak bu kötüye gidişin kendilerini güvenceye aldıktan

[1019] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 708-709.
[1020] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 711.
[1021] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 258-259.
[1022] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 260.
[1023] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 263.

sonra gerçekleşeceğini ve bu nedenle kötülükten etkilenmeyeceğini umarak hareket etmektedir. Bu itibarla sermaye, dışarıdan gelen zorlama olmadığı sürece işçilerin ölümlerine, yaralanmalarına ve emek gücü metası olarak doğup yaşayıp ölmelerine karşı kayıtsızdır.[1024]

Artı nüfusun henüz İngiltere'ye göçmediği ve İngiliz köylüsünün şehirlere akın etmediği zamanlarda ise yeni yeni biriken sermayenin özgür işçilere ihtiyacı bulunmaktaydı. 1496 tarihli VII. Henry döneminde çıkan bir kanunla çalışma saatleri sabah beşten akşam sekize kadar düzenlenmiş, kahvaltı için bir, öğle ve ikindi yemekleri için 1,5 saatlik ara verilmesini düzenlemiştir. Marx, bu kanunun hiç uygulanmadığını belirtmektedir. Elizabeth döneminde ara saatleri toplam olarak yazın 2.5 ve kışın 2 saate indirilmiştir.[1025] 1833 yılında İngiliz Parlamentosu dört sanayi kolunda iş saatini çocuklar için 12 tam iş saatine indirmiştir. İzleyen yıllarda da Avrupa ülkelerinde çocuklar için çalışma saati on iki saatle sınırlandırılmıştır.[1026]

b. Çalışma Süresinin Yasalarla Kısaltılması

Marx, sermayenin iş gününü uzatmak için uzun yıllar çaba gösterdiğini, özellikle 19. yüzyılın başlangıcına doğru sermayenin önündeki her engelin ortadan kalktığını ve bu nedenle yaştan, cinsiyetten, gece ve gündüzden kaynaklanan her sorunun aşıldığını ifade etmektedir. Bu durum öyle ciddi bir hale gelmiştir ki bir hakim gece ile gündüzün ne olduğunun açıklamasını yapmak için hukuki bilgelik göstermek zorunda kalmıştır.[1027] İşçi sınıfının kendi için bir sınıf olmaya dönük eylemleriyle 1802 ile 1833 yılları arasında çalışma koşullarının iyileştirilmesine yönelik yasalar çıkarılsa da bu yasalar kağıt üzerinde kalmıştır.[1028] 1833 tarihli Fabrika Yasası ile yetişkinler için 15 çocuklar için 12 saatlik çalışma sürelerinin sınırlanması düzenlenmiştir. Çalışan insanlara gün içinde bir buçuk saat yemek arası verilmesi ve dokuz yaşından küçüklerin çalıştırılmaması da kanunun diğer hükümleri arasında yer almıştır. Sermaye grupları çocuk işçiliğini vardiyalara bölerek, yasanın arkasından dolansa da ertesi yıllarda çıkan kanunlarla 13 yaşından küçüklerin sekiz saatten fazla çalışması yasaklanmıştır. Burjuvazi bu yasağa karşı daha farklı vardiya ve posta sistemleri icat ederek, iş gününü arttırma ve çocuk emeğinden faydalanmanın yollarını aramıştır.[1029] Bu sırada İngiltere'de büyüyen Çartist hareketle birleşen işçi hareketlerinin

[1024] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 263-264.
[1025] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 265-266.
[1026] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 270.
[1027] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 270-271.
[1028] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 271.
[1029] Marx, Kapital, 1. Cilt, ss. 271-273.

fabrikatörlere tepkisiyle kanuna ek bir düzenleme yapılarak, kadınların çalışma süreleri on iki saatle sınırlandırılmış ve gece çalışmaları yasaklanmıştır.[1030] 1847'deki yeni Fabrika Yasası ile çalışma süresi on saatle sınırlandırılmıştır. Marx'a göre bu çağ açıcı bir gelişmedir.[1031] Çalışma süresinin kısaltılmasıyla işçi ücretle yaklaşık yüzde yirmi beş tutarında işverenlerce azaltılmış ve bu konuda da işçilere geri dönmeleri için çağrılarda bulunulmuştur ancak çağrıları işçiler arasında karşılık bulamamıştır.[1032]

D. Hukukun Sönümlenmesi

1. Paris Komününde Burjuva Kamu Kurumlarının İlgası

Louis Bonaparte'ın kurduğu ikinci Fransız İmparatorluğunun kamu politikası iki biçimde karşımıza çıkmaktadır. İçişlerininin yönetiminde ücretli çalışanlara yönelik baskı ve kamusal özgürlüklerin egemen sınıflar lehine ihlali ile dış ilişkilerde saldırgan ve fetihçi bir politika.[1033] Bu politikanın başında ise bir yandan günden güne büyüyen askeri ve bürokratik devlet aygıtı ile mali spekülasyonlar, yayılmacı politikalar ve kamu şiddeti ile zenginleşen ve güçlenen büyük burjuvazi yer almaktadır.[1034] Üçüncü Napolyon'un uluslararası politikası Avrupa'da askeri ve politik bakımdan güçlü bir Fransa yaratarak, Almanya ile sürdürdüğü rekabette üstün gelerek kıtanın sahip olduğu zenginliği ele geçirmekti. Bonaparte'ın yayılmacı politikaları 1870 yılında Almanya'ya, Prusya başta olmak üzere Alman coğrafyasındaki diğer siyasi otoritelere, savaş açmakla kendi sonunu getirdi.[1035] Marx ve Engels ile onların, özellikle Marx'ın öncülük ettiği Komünist Enternasyonal Konseyi, Alman ve Fransız çekişmesi ile savaşını yakından takip ederek, yayın ve örgüt bağlarıyla, her iki ülkenin de işçi sınıfına seslenmeye ve yön vermeye çalışmıştır. Enternasyonal'in temel fikri egemenler lehine uygulanan savaş politikasının işçi sınıfını şovenizme ve milliyetçiliğe itmemesini sağlayarak burjuva siyasetinin emek temelinde yükselen siyasete zarar vermemesini amaçlamaktaydı.[1036]

Savaşın Prusya lehine ilerlemesi ve Prusya ile Alman devletlerinin kendi ülkelerine dönük saldırıyı bertaraf etmesi üzerine Bonaparte esir alındı ve Fransa'daki ikinci imparatorluk da son buldu. Prusya, zafer kazanmanın verdiği yetki ve doğurduğu etki ile Alsace-Lorraine Bölgesini işgal etme ve Fransız topraklarına doğru

[1030] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 274.
[1031] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 276.
[1032] Marx, Kapital, 1. Cilt, s. 277.
[1033] Marx, Fransız, s. 281.
[1034] Marx, Fransız, s. 258.
[1035] Marx, Fransız, ss. 258-259.
[1036] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 408.

bir saldırıya girişti. Marx ve Engels ise bu sefer de Almanya'nın Fransa'ya karşı bu saldırgan tutumunu eleştirdi.[1037] Almanya'nın Fransa'nın toprak bütünlüğüne müdahale etmesinin, Fransız ve Rus devletini yakınlaştıracağını; mevcut siyasi çelişkiyi daha da büyüteceğini, sonunda, kaçınılmaz olarak, Avrupa'da büyük bir savaşın başlayacağını ve bu nedenle de Almanya'nın savunmadan öte bir askeri siyaset gütmemesini siyasal organları aracılığı ile ifade ettiler.[1038] Prusya'da bulunan ve Marx ile Engels'in Enternasyonal'ine bağlı olan siyasilerin, meclisteki görüşme ve oylamalarda savaş karşıtı söylemleri nedeni ile milletvekillikleri düşürülerek tutuklandılar. Diğer yanda ise imparatorları esir alınmış Fransa'da ise siyasi boşluk ve kargaşa başladı. Bonaparte'ın yenilgisi üzerine kurulan meclis ve cumhuriyet henüz Prusya ile bir barış anlaşması imzalamamışken, burjuvazi ve bürokrasinin temsil ettiği yeni yönetim, Orleansçı bir meşrutiyet ile yeni yönetimin oluşturulması konusunda Prusya ile pazarlık halindeydi. Prusya ise yayılmacı tutumu ile Paris'i kuşatma altına almıştı.[1039]

Paris'te aylarca süren kuşatma sonrasında, yeni cumhuriyetin hükümeti ile Prusya arasında bir anlaşma ortamı oluşmuşsa da, bu koşullarda Prusya'nın Paris'i işgali kendisini dayatmaktaydı.[1040] Paris'in savunulması amacıyla yerel kaynaklar ile cumhuriyet tarafından oluşturulmuş Ulusal Muhafızlar adındaki silahlı birliklerin işgale direnmeleri ve silahlarını cumhuriyetçilere teslim etmemesi nedeniyle başlayan isyanda, elde kalan Fransız silahlı güçlerine mensup kişilerin, cumhuriyetçiler tarafından kendilerine verilen, Ulusal Muhafızların elindeki silahların alınması emrine uymayarak Ulusal muhafızlara katılınca Paris'teki sosyalist partiler, küçük burjuvalar ve Ulusal Muhafız tarafından Komün ilan edildi.[1041] İsyanın büyüme safhasında Hem Prusya güçleri hem de cumhuriyet ve onun memurları Paris'i terk etti. Meclis ve hükümet Versailles'a taşındı. Prusya ve Fransız Cumhuriyetçilerinin Komünü ele geçirmelerine kadar geçen yetmiş iki günlük sürede Komün birçok politik karar alarak, bir devlet kurma ve sürdürme çabasına girişti. Marx ve Engels ile Enternasyonal, her ne kadar Komün'ün tutumunu eleştirseler de Komün'e maddi ve manevi olarak destek olmaya çalıştılar. Komün yıkıldıktan sonra, hayatta kalabilmek adına Birleşik Krallığa iltica etmek zorunda kalanlara mültecilik hakkının tanınmasından, Komün sırası ve sonrasında insanlara maddi destek vermek ile basında Komün'ün savunuculuğunu

[1037] Marx, Fransız, ss. 279-280, 283.
[1038] Marx, Fransız, ss. 281-282.
[1039] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, s. 411; Marx, Fransız, ss. 283-284.
[1040] Marx, Fransız, s. 259.
[1041] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 414-415; Marx, Fransız, s. 259.

yapmaya kadar destekleri de sürdü.[1042] Marx, Komün sürecini, öncesi ve sonrasını derinden inceleyerek, Komün hakkındaki görüşlerini Enternasyonal konseyine sunmuştur.[1043] Marx, Komün'ün başlangıcından beri asli olarak bürokratik ve askeri devlet yapılanmasını ortadan kaldırmaya çalışmaları için uyarmış aksi halde Komün'ün başarısız olacağını mektuplarında dile getirmiştir.[1044] Yine Marx'a göre Komün, bürokratik ve askeri devlet yapılanmasını ortadan kaldırmak, devlet iktidarını eline almak ve askeri olarak da Prusya'ya karşı mevzilerini güçlendirmek yerine kendi iç siyasi çekişmelerine zaman ayırdığını ve bu nedenle de çokça zaman kaybettiğini dile getirmiştir.[1045] Marx, Komün üzerine yazdığı incelemesi olan Fransa'da İç Savaş adlı eseriyle Komün'ün gelişimini açıklamış ve işçi sınıfı siyasetinin başarıya ulaşmak için hem burjuva toplumunun ürünü olan hem de burjuva toplumunu üreten askeri ve demokratik burjuva devletinin iktidarını sona erdirmesi gerektiğini belirtmiştir. Her ne kadar gerek Marx ve gerekse Engels, Komün'ün siyasal eylemlerini eleştirse de Komün'ün başarılarını ve yaptıklarını işçi sınıfının geleceği için örnek olarak görmüşlerdir.[1046]

Engels, Komün'ün kuruluşunun yirminci yılında Fransa'da İç Savaş'a yazdığı önsözle hem Komün'ü hem de Fransa'da İç Savaş'ı yeniden değerlendirme imkanı bulmuştur. Engels sözlerine henüz savaş sırasında Enternasyonal'in söylediklerinin doğru çıkmasını belirtmekle başlar. Bonaparte'ın siyaseti, Almanya için fetihçi politikalara yol açmış ve bu politikalar ise iç siyasette muhaliflere dönük olağanüstü uygulamalara dönmüştür. Yasalar Alman İmparatorluğu tarafından, bu politikalar dahilinde, "tüyler ürpertici" şekilde yorumlanmış ve sosyalistlere yönelik şiddetli keyfi uygulamalar izlenmiştir. Almanya'nın fetihçi politikasının bir diğer sonucu ise Latin ve Ruslara karşı yürütülecek ikinci bir savaşın gerçekleşme ihtimalinin artması olmuştur. Tarafların hizipleşmesi ve rekabetin bir sonucu olarak güçlenmesi kaçınılmaz olarak yirmi milyon insanın silahlandığı bir kıta savaşının yaşanması ihtimali Engels'e göre

[1042] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 417-419.
[1043] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 420-421.
[1044] Karl Marx, "Letters: Marx-Engels Correspondence 1871", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1871/letters/71_04_12.htm, (10.06.2023); "World history would indeed be very easy to make, if the struggle were taken up only on condition of infallibly favorable chances. It would, on the other hand, be a very mystical nature, if "accidents" played no part. These accidents themselves fall naturally into the general course of development and are compensated again by other accidents. But acceleration and delay are very dependent upon such "accidents," which included the "accident" of the character of those who at first stand at the head of the movement." Karl Marx, "Letters: Marx-Engels Correspondence 1871", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1871/letters/71_04_17.htm, (10.06.2023).
[1045] Karl Marx, "Letters: Marx-Engels Correspondence 1871", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1871/letters/71_04_06.htm, (10.06.2023).
[1046] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 422-424; Marx ve Engels, Komünist, s. 56.

Demokles'in kılıcı gibi başların üzerinde asılı durmaya devam etmektedir.[1047] Engels, 1848'den Komün'e kadar ilerleyen sürece değindikten sonra 28 Mart'ta ilan edilen Komün'ün icraatlarını sergiler. Yönetimi elinde tutan Ulusal Muhafızlar, ahlak polisi uygulamasını kaldırdıktan sonra siyasi yetkilerini Komün'e devretmiştir. Komün ise ilk iş, zorunlu askerliği kaldırmış ve herkesin katılabileceği Ulusal Muhafızları tek silahlı kuvvet olarak ilan etmiştir. Sonraki günlerde ise Komün, son altı aylık ev kiralarının borçlarını silmiş, işçilerin borç almak amacıyla verdiklerin rehinlerin satışını durdurmuş, Komün memurunun maaşını işçi ücretleri ile aynı seviyeye getirmiş; devletin kiliselere yardımını kesmiş, kilise mallarını kamulaştırmış, kilisenin kaynağını bağışlarla sınırlamış, bireysel vicdan alanında bulunan her simgeyi okullardan uzaklaştırmıştır. Nisan ayından itibaren Prusya ve Fransız saldırılarının başlamasıyla Komün, imparatorluk simge ve heykellerinin yıkılmasını, fabrikaların işçi kooperatifi biçiminde yeniden örgütlenmesini, fırıncıların gece çalışmasını ve polis tekelinde bulunan istihdam bürolarının ilçe belediyelerine devrini düzenleyen kararlar almıştır. Bu sürede artan saldırılara karşı Komün'ün devlet bankasına el koymaması ve Versailles hükümetini anlaşmaya zorlayacak siyaset gütmemelerini de Engels, doğrularının yanında eleştirmektedir.[1048]

Engels, Komün'ün kamusal yönetimini eleştirel olarak sergileyerek, kendi kuramlarında uyguladıkları tutarlılık arayışı ile bir durum değerlendirmesi yapar. Onun için devlet, iş bölümünün ve dolayısıyla mülkiyet ile aile ilişkilerinin gelişmesiyle ortaya çıkan kamusal ihtiyaçların giderilmesi için, topluma hizmet etmesi amacıyla oluşturulmuş bir kurumdur ancak zaman içinde egemen sınıflar ve devleti yönetenler, ki çoğu durumda bu iki sınıf aynı insanlardan oluşmaktadır, kendi yararları uğruna devlet yönetimini gerçekleştirmiş ve topluma hizmetçi olacak yerde efendi olmuşlardır. Devletin egemen sınıfın bir baskı aracı olması niteliği yalnız monarşilerde değil ayrıca cumhuriyetlerde de görülen bir olgudur. Engels bu noktada Amerika Birleşik Devletleri örneğini sunmaktadır. Avrupa devletlerinin aksine, ordusu, emekli maaşı garantisi olan bürokrasisi, hanedanı ve soyluluğu olmayan, başlangıçta özel mülk sahiplerine hizmet eden devlet ve onun ulusunun karşısında, egeme sınıflardan oluşan iki adet spekülasyon çetesi yeniden karşımıza çıkmaktadır. Devlet, idealist ve ideolojik yaklaşıma göre, tanrının bir lütfu ya da aklın bir gerçekleşme biçimidir. Bu yaklaşımın her insana daha çocukluktan verilmesi ile devletin biçim değiştirmesi ne kadar ilerici bir hamle olarak yorumlansa da ideoloji değişmediği için devlet ve ona tabii olan

[1047] Marx, Fransız, s. 256.
[1048] Marx, Fransız, ss. 260-261.

ulusun da davranışları değişmemektedir. Devlet, sahip olduğu mahiyet itibariyle bir sınıfın bir sınıfı sömürme ve baskı altında tutma aracından başka bir niteliğe sahip değildir. Bu itibarla, devlet iktidarının ezen sınıftan ezilen sınıfa geçmesi, ezilen sınıfın başına bela olur çünkü devlet kendi yapısıyla kendi sorunlarını yeniden üretmekte ve toplumu bu yönde etkilemektedir. Paris Komünü, iktidarını elde ettikten sonra orduyu kolektifleştirmiş ve memurların büyük çoğunluğunu seçim yoluyla görevlerine getirerek, maaşlarını işçi maaşları seviyesine indirmiş, bu yolla da devletin bürokratik bağını çözmeye çalışmıştır. Engels, işçi sınıfı üyelerinin, özgür bir topluma ulaşana kadar, en kısa ve etkili yolla bu aygıtın olumsuz niteliğini "budamak" gerektiğini belirtir.[1049]

Marx, Fransa'da İç Savaş isimli eserinde, Engels'in önsözde değindiği ve yukarıda kısaca özetlenen süreci ayrıntılarıyla inceleyerek yorumlamaktadır. Kamunun resmi organlarının Komün tarafından kaldırılması ve dönüştürülmesi konusunda ise Marx süreci hem somut yaşananlarla hem de kendisinin eleştiriyle değerlendirir. Önceki bölümlerde de incelenen burjuva devlet iktidarının ve onun merkezi bürokrasinin gelişimi, feodal sınıflarla burjuvazinin mücadelesi sırasında oluşmuştur. Monarşilerin sona ermesiyle varlık kazanan cumhuriyetler ise egemen sınıfların kendi arasındaki ayrışmayı azaltmakta ancak egemenler ile toplumun geri kalanı arasında da bir uçurum yaratmaktadır. Mülksüz sınıfların isyan etmesinden suç işlemesine kadar toplumsal dengeyi bozacak her davranışa karşı parlamenter cumhuriyet tüm yetilerini kullanır fakat devletin halka karşı tutumu, yürütme gücünü de büyütür ve meclisin kendisi yürütme gücüne karşı etkisizleşir. Bu nedenle Marx, 2. İmparatorluğu, yönetme becerisini kaybetmiş burjuvazinin tek alternatifi olduğunu belirtir. Bu yönetim ise kamu ile toplum arasındaki çelişkinin rezaleti ve çürümüşlüğü ile sonuçlanmaktadır.[1050]

Merkezi iktidarın sonunda oluşan Komün ise merkezi iktidar kurumlarını kaldırmıştır. Belediye meclisi üyelerinden oluşan Komün, hem yasama hem de yürütme faaliyetlerini yürütmektedir, burada çalışanların unvanları, maddi ve manevi otoriteleri kısıtlıdır. Polis ve ordunun dağıtılmasıyla maddi şiddet, din adamlarının ve kilisenin gücünün dağıtılmasıyla manevi şiddet, Komün tarafından sonlandırılmıştır. Polisin ve kilisenin otoritesinin sonlandırılması sonrasında eğitim herkes için ücretsiz hale getirilmiş, ayrıca eğitim din ve devletin nitelikçe sahip olduğu ideolojik baskıdan da arındırılmıştır. Yargı görevlileri ise, Marx'ın deyişi ile, sonradan bozmak üzere

[1049] Marx, Fransız, ss. 264-267.
[1050] Marx, Fransız, ss. 308-310.

yemin ettikleri bağımsızlıklarını yitirmiş, onlar da diğer Komün çalışanları gibi görevlerine seçimle gelen, görevden alınabilir kimseler olmuşlardır. Komün, kendi anayasası ile ilçelerce seçilen temsilcilerin Paris'e delege yollamasıyla siyasi örgütlenmesini sağlayacağını, icrai işlevleri olmayan bazı bürokratlar hiyerarşi içinde bulunacağını ancak icracı olacak kişilerin ise seçimle görevlerine geleceğini ve bu sayede de görevlerinden alınabileceğini düzenlemiştir. Marx'a göre bu düzenleme ile kendisini ulusun cisimleşmiş hali gibi gösteren yalnız ulusun üzerinde durup ulusa fayda sağlamayan devlet iktidarı, ulus birliği şeklini alabilecektir.[1051]

> "Üç ya da altı yılda bir, egemen sınıfın hangi üyesinin parlamentoda halkı temsil edeceğine ve ezeceğine karar verilmesi yerine, kendi işletmelerinde işçi, yönetici ve muhasebeci seçme olanağını sağlayan bireysel oy hakkı her bir işverene nasıl hizmet ediyorsa, genel oy hakkı da komünlerde örgütlenen halka aynı şekilde hizmet edecekti. Ve bireyler gibi şirketlerin de, gerçek ticari işler söz konusu olduğunda doğru kişiyi bulabildikleri ve yanlış tercih yapmaları durumunda bunu kısa sürede düzeltebildikleri bilinir. Diğer yandan, hiçbir şey, Komün'ün ruhuna, genel oy hakkının yerine hiyerarşik atamanın koyulmasından daha yabancı olamazdı."[1052]

Sözü edilen yönetim biçimi, Marx'ın uyarısıyla, eski sistemlerin muadili sayılabilecek ve kaynağını da eski tecrübelerden almış bir yeni yol, Montesquieu'nün fikirlerine benzer şekilde devletler federasyonu değil toplumu oluşturan kişilere, o güne kadar devletin toplum üstünde sahip olduğu ve tasarruf ettiği güçleri vermektedir. Bu haliyle de Komün, tüm burjuva cumhuriyetçilerinin söz ettiği "ucuz devlet"i de ordu ve memur maliyetinden kurtularak yaratmıştır.[1053] Diğer yandan Marx, hukukun, iki kelime ile üst yapının var oluşunun maddi hayattan kaynaklandığını, bu nedenle de emek güçlerinin özgürleşmeksizin anayasanın bir anlama sahip olmayacağını belirtir.[1054] Marx, Komün'ün kısa sürede etkili düzenlemeler yapması ve cumhuriyetin de Versailles'a taşınmasıyla birlikte imparatorluk Paris'inden eser kalmadığını söyler. Şehirde suç oranı azalmış, morglara cesetler gelmez olmuş ve sokaklar da güvenli bir hale kavuşmuştur; esasında ise polis ve ordu güçleri olmaksızın bunlar yaşanmıştır. Marx, devletin Versailles'a taşınmasıyla, suçların, ahlaksızlıkların ve pisliğin de Versailles'a taşındığını belirtir.[1055]

Cumhuriyet ve Prusya'nın barış anlaşması ve zemininde anlaşması sonrasında tek sorun Paris'in cumhuriyet tarafından yeniden ele geçirilmesi oldu. Bu amaçla Komünle yapılan görüşmeler bir süre uzlaşmacı bir havada gerçekleşse de Komün'ün son günlerine doğru cumhuriyet ve onun başkanı Komün'e karşı acımasız

[1051] Marx, Fransız, ss. 311-313.
[1052] Marx, Fransız, s. 312.
[1053] Marx, Fransız, ss. 312-313.
[1054] Marx, Fransız, s. 314.
[1055] Marx, Fransız, s. 321.

olacağını söylemeye başladı.[1056] Cumhuriyet Paris'e kendi ordusu[1057] ile savaş açtı, kendi kanununa karşı gelenlere ve kendi adaletine inanmayanlara karşı şiddetle karşılık gösterdi. Marx, uygarlık ve adalet arkasına kendisini perdelememiş kanunsuz ve vahşi intikamın emek güçleri ve sermaye arasındaki her açıktan mücadelede bunun gerçekleştiğini belirtmektedir. Onun için bu o kadar şanlı bir uygarlıktır ki tek sorunu arkasında bıraktığı cesetleri ne yapacağına dairdir. Marx, cumhuriyetin uygulamalarına karşı Roma İmparatorluğunun diktatörlük dönemlerini örnek gösterir: Roma'da da cumhuriyette de egemen güçler, diğer toplumsal sınıflara karşı yaş ve cinsiyet fark etmeksizin kıyımlarda bulunmuş, yasal şiddet olmaksızın, keyfiyete göre tutuklama ve işkenceler yapmış ve siyasi düşmanlarına karşı kuralsızca davranmıştır. "Tek fark şu: Romalılar, yasal haklarından mahrum bırakılanları topluca öldürmek için gerekli olan mitralyözlerden henüz yoksundu ve ne "ellerinde yasa" ne de dudaklarında "uygarlık" çağrısı vardı."[1058]

2. Gotha Programlarında Burjuva Kamu Kurumlarının Aşılması

1875 yılında, Almanya'nın siyasi birliğini sağlamasından dört sene sonra, Alman sosyal demokratları iki parçaya bölünmüş bir şekilde siyasi hareketlerde bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Marx ve Engels'in destekleyip katkı sunduğu Alman Sosyaldemokratik İşçi Partisi diğeri ise Lassalecı, Fransa'da Proudhon'a benzeyen, küçük burjuva sosyalizmine yakınsayan Genel Alman İşçileri Birliğiydi. İki parti arasında pratikte büyük farklar bulunmasa da teorik olarak büyük çekişmeler Alman birliğinin sağlanmasıyla önemini yitirmişti. Her iki partinin de tek bir çatı altında birlik haline gelip beraber eylem yürütmeleri her iki taraftan da talep edilmekteydi.[1059] Talepler üzerine iki tarafın da siyasileri bir araya gelerek birleşmenin siyasi programını kaleme aldılar. Marx ve Engels'in siyasi eylemlerinde, kendilerinin de Alman olmalarından ötürü, Alman siyasetine ilgi ve müdahaleleri gözle görülen bir gerçektir. Diğer yandan Enternasyonal'den anarşist Bakunin'in de ihraç edilmesiyle, Marx da Engels de geri planda durmayı ve tek başlarına müdahale eden insanlar olmamayı tercih etmişlerdir.[1060] İki alman sol partisinin bir araya gelip oluşturdukları programa karşı Marx, eleştirilerini kaleme alarak Alman sosyal demokratlarına iletmiştir.[1061]

[1056] Marx, Fransız, s. 328.
[1057] Marx, Fransız, s. 324.
[1058] Marx, Fransız, s. 329.
[1059] SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, Marx, ss. 461-462.
[1060] Karl Marx ve Friedrich Engels, **Gotha ve Erfurt Programları Üzerine**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, (Gotha), s. 14.
[1061] Marx ve Engels, Gotha, s. 17-19.

Engels, Marx'ın ölümünden on yıl sonra, sansürleyerek, Marx'ın kaleme aldığı eleştirileri kitaplaştırmıştır.[1062] Alman İşçi Partisi Programına Kenar Notları adıyla başlayan yazı, parti programını madde madde değerlendirmekte ve eleştirmektedir. Marx yazısında sosyalist bir partinin ne şekilde siyaset gütmesi ve hangi ilkeler çevresinde hareket etmesi gerektiğini incelemektedir. Emeğin, toplumsal zenginliğin ve kültürün kaynağı olduğunu, yine bu nedenle ancak toplum içinde yararlı hale gelebilecek emeğin getirisinin toplumun tüm üyelerinin eşitçe hakkı olduğunu iddia eden ilk maddeye karşı Marx eleştirilerini sunmaktadır. Marx'a göre emek tüm zenginliğin kaynağı değildir, doğal kaynaklar da zenginliğin bir nedenidir. Ayrıca emeği tek kaynak olarak görmek, doğanın da sahibinin emek olduğu anlamına gelecektir. Bu da kullanım değerinin kaynağı olacaktır.[1063] Programa göre, emek yalnız toplum içinde ve toplumla değer yarattığında, emeğin getirisi de topluma ait olacaktır. Marx, bu ifadeye karşı çıkmaktadır çünkü emeğin getirisi topluma aitse tek tek işçilerin getirisi de toplumu yeniden üretecek kadar olandan fazla olmayacaktır. Marx, bu tarz söylemlere her zaman her siyaset tarafından rastlandığını yazar, siyasetçiler önce tümel olarak iktidarda hak iddia ederler sonra ise özel mülk sahipleri ise kendi haklarını tümel iktidardan talep ederler. Marx'a göre maddi gerçek istenenin tam tersidir. "Emeğin toplumsal olarak gelişmesi ve böylece zenginlik ve kültür kaynağı hâline gelmesi ölçüsünde, çalışanlar arasında yoksulluk ve sefalet, çalışmayanlar arasında zenginlik ve kültür gelişir."[1064] Marx'a göre tarihin yasası budur.

Programdaki bir diğer madde ise emeğin kurtuluşu için emek araçlarının topluma ait mallardan sayılması ve emeğin getirisinin topluma adil olarak bölüşülmesini düzenlemiştir.[1065] Marx, bu noktada adil bölüşüm tamlamasını sorgular:

> "Adil" bölüşüm nedir? Burjuvalar, bugünkü bölüşümün "adil" olduğunu iddia etmiyor mu? Ve bugünkü bölüşüm, gerçekten de bugünkü üretim tarzına dayalı biricik "adil" bölüşüm değil mi? İktisadi ilişkiler hukuki kavramlar tarafından mı düzenlenir, yoksa tersine, hukuki ilişkiler iktisadi ilişkilerden mi kaynaklanır? Sosyalist tarikatçılar da "adil" bölüşüm hakkında çok çeşitli tasavvurlara sahip değil mi?"[1066]

Marx, eğer emeğin getirisinin toplam toplumsal ürün olduğunu varsayarsak, üretim araçlarının yenilenmesi, üretimin gelişmesi ve üretim araçlarının her ihtimalde korunması için belirli miktarların toplam üründen çıkartılması gerektiğinin bir zorunluluk olduğunu belirtir. Bu halde emek ürünlerinin bölüşümü için birçok iktisadi

[1062] Marx ve Engels, Gotha, s. 15.
[1063] Marx ve Engels, Gotha, s. 20.
[1064] Marx ve Engels, Gotha, s. 22.
[1065] Marx ve Engels, Gotha, s. 23.
[1066] Marx ve Engels, Gotha, s. 24.

bilgi gerekecek ve aynı zamanda koşullara göre yapılacak hesaplardan sonra bölüşüm gerçekleşebilecektir. Bu edimlerde ise adalete dayalı bir pratik mümkün değildir.[1067] Marx, programın bu maddesini değerlendirirken, programın ilk maddesinde yer alan eşit haklar düzeyinde bölüşüm ile toplumsal emek oranında bölüşümü de bu madde ile birlikte değerlendirir. Marx için eşitlik, ilkesel olarak, bir burjuva hakkıdır. Üreticilerin çalışma sırasında harcadıkları emek miktarları ve kendi yaşamlarını üretme biçimleri birbirinden farklıdır. Bu nedenle bir insanın emeği oranında toplumsal ürün talep etme hakkının herkese eşitçe tanınması bir eşitsizlik doğuracaktır. İşçilerin fizyolojik yapısı, medeni hali ve aile özellikleri farklı olabilir, sonunda ise kaçınılmaz olarak zenginlik farkı eşit haklara sahip işçiler arasından doğup çıkacaktır. Bu nedenle Marx, hakkın eşitlik değil eşitsizlik üzerine temellendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.[1068]

> "Komünist toplumun daha yüksek bir evresinde, bireyin işbölümüne köleleştirici bağımlılığı ve bununla birlikte aynı zamanda kafa emeği ile kol emeği arasındaki karşıtlık ortadan kalktıktan sonra; çalışmak, geçim aracı olmanın ötesine geçip, en önemli yaşamsal gereksinim hâline geldikten sonra; bireylerin çok yönlü gelişimiyle birlikte üretici güçler de arttıktan ve ortak zenginliğin tüm pınarları gürül gürül akmaya başladıktan sonra, *ancak bu noktadan sonra, burjuva hukukunun dar ufku tümüyle aşılabilir* ve toplum, bayrağına şunu yazabilir: Herkesten yeteneklerine göre, herkese gereksinimlerine göre!"[1069]

Cümlelerinin devamında Marx, hukuk ve adil paylaşım konusuna girmesinin ve bu konuyu uzatmasındaki amaçlarını da açıklar. Onun için bu söylemler bir dönem için anlamlıydı ancak bugün eskimiş kelimeler olarak partinin dogmalara dönmesi ve onları kullanmasından kaçınması gerekir. Diğer yandan partinin bilimsel sosyalist bakışının her konuda ama özellikle hukuk ve haklar için de geçerli olması ve ideolojik "zırvalıklarla" partinin yaklaşımının zarar görmesini engellemektedir.[1070]

Marx'ın değerlendirmeleri, programın demokrasi ile ilgili bölümlerinde devlet ve haklara ilişkin devam etmektedir. Programın bu bölümü devletin özgür temeli başlığı ile başlamaktadır. Marx da özgür devletin ne olduğunu sorgulayarak eleştirisine başlar. Marx'a göre devleti özgürleştirmek bir işçi hareketinin amacı olamaz, zaten devlet Almanya'da özgürdür. Marx için devletin asıl özgürlüğü, onun halka hükmeden değil halkın ihtiyaçlarına cevap veren halka bağımlı, sınırlandırılmış bir kamu gücü haline gelmesiyle sağlanacaktır. Marx, parti programının devleti toplumun oluşturduğu bir örgüt olarak değil de ahlaki, zihinsel ve özgürlükçü temellere yaslanmış bağımsız bir kişilik olarak görüyorsa henüz sosyalist bir parti olamadıklarını

[1067] Marx ve Engels, Gotha, s. 25.
[1068] Marx ve Engels, Gotha, ss. 27-28.
[1069] İtalikler tarafımdan değiştirilmiştir. Marx ve Engels, Gotha, s. 28.
[1070] Marx ve Engels, Gotha, s. 29.

belirtir. Ayrıca Marx, toplum ile devlet arasındaki farkta, toplumun çağlar içinde çeşitlik kurumlarla değişen ve ilerleyen bir olgu olduğunu ancak devletin mevcut şartlara göre ülke sınırlarıyla birlikte değiştiğini, her devletin kendi özgün özellikleri olduğunu ve ortak noktalarının ise kendi seviyelerine göre burjuva toplumundan oluştuğunu açıklar. Kapitalist toplumun komünist topluma evrilmesi sırasındaki geçişin siyasi sistemini ise Marx, proletaryanın devrimci diktatörlüğü ile açıklar. Program ise onun eleştirilerinin aksine bu sorunları incelememektedir.[1071]

> "Programın siyasal talepleri, bütün dünyanın bildiği demokratik teraneler dışında hiçbir şey içermiyor: genel oy hakkı, doğrudan yasama, halk hukuku, halk milisi vb. Bunlar, burjuva Halk Partisi'nin, Barış ve Özgürlük Federasyonu'nun yankısından başka bir şey değil. Her biri, fantastik hayal dünyasında abartılmadıkları kadarıyla, şimdiden gerçekleştirilmiş olan talepler. Sadece, ait oldukları devlet, Alman İmparatorluğu'nun sınırları içinde değil, İsviçre'de, ABD'de vb. yer alıyor. Alman İmparatorluğu'nun "sınırları"nın dışında olmasına karşın, "geleceğin devleti"nin bu türü, bugünkü devlettir."[1072]

Marx, programın halk egemenliği ve demokratik cumhuriyete göre düzenlendiğinin altını çizmektedir. Taleplerin yer aldığı ülke olan Prusya-Almanya İmparatorluğu ise parlamentoya sahip olsa da feodal kurumların hala yaşam sürdüğü, burjuvazinin etkisinde bulunan, bürokrasisi gelişkin, polis ve asker tarafından korunan despotik bir devlettir. Oysa, programda yer alan talepler despot bir devlette değil de demokratik cumhuriyetin var olabildiği bir toplum için geçerli taleplerdir.[1073]

Parasız yargılama ve eğitim talepleri konusunda Marx, eğitimin niteliğini ve biçimini sorgular. Eğitimin herkes için eşit olması, tüm sınıfların eşit koşullarda eğitim alması olarak mı yoksa yalnız kamu bütçesinin kaldırabileceği kadar ilköğretim eğitiminin mi sağlanacağı konusunda Marx, kesin bir cevap bekler. Bu konuda Marx, ilkokulla bağlantılı hem teorik hem de pratik sahibi teknik okulların talep edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Devletin eğitim sağlaması, eğitim için okullar yapıp, öğretmenler ataması ve onları müfettişlerce denetlemesi yerine Marx devletin eğitilmesini istemektedir. Bu talepler yerine hükümet ve kilisenin eğitim üzerindeki baskılarına son verilmesini daha gerçekçi bir talep olarak görür. Diğer yandan ceza yargılamalarının her yerde ücretsiz olduğunu belirten Marx, mülkiyetten kaynaklanan ve mülk sahiplerini ilgilendiren davaların neden halk tarafından karşılanması gerektiğini de sormaktadır. Programda yer alan vicdan özgürlüğü zaten anayasada yer alan bir haktır.[1074] Almanya'nın devlet tarafından laikleşme çabasında bulunduğu bu dönemde, "…liberalizme kendi eski parolalarını hatırlatmak isteniyorduysa, bu

[1071] Marx ve Engels, Gotha, ss. 37-39.
[1072] Marx ve Engels, Gotha, s. 39.
[1073] Marx ve Engels, Gotha, ss. 39-40.
[1074] Marx ve Engels, Gotha, ss. 41-42.

ancak şu şekilde yapılabilirdi: Herkes hem dinsel hem de bedensel temel ihtiyaçlarını polis burnunu sokmadan giderebilmelidir."[1075] Bu talep yerine Marx'ın düşündüğü talep ise vicdan üzerindeki din etkisinin kaldırılma istekleri olmalıdır.

Çalışma koşullarına dair taleplerde Marx, her cinsiyet ve yaş için sağlıklı ve güvenli çalışma koşullarının talebini beklemektedir. Çocuk işçiliğinin yasaklanmasının sermaye üretiminde mümkün olmadığını belirten Marx, yaşın, güvenliğin, sağlık ve eğitimin sağlanması koşuluyla çocukların çalışmasının toplumsal dönüşüm için en güçlü araçlardan biri olduğunu belirtir. İş yerlerinin devlet gözetimine alınmasını talep eden maddeye karşı Marx, Alman devleti gözetilerek, devlet denetçilerinin mahkemece görevden alınabilecek pozisyonda olmalarını, şikayet edilebilir olmalarını ve görevleri gereği tıpçı olmaları gerektiğinin talep edilmesi gerektiğini yazmaktadır.[1076]

3. Karl Marx ve Friedrich Engels'in Eserlerinde Burjuva Hukukunun Sonu

Marx'ın ölümünden kısa bir süre önce Hollanda'nın tanınmış sosyalistlerinden Ferdinand Domela Marx'a, iktidara sahip olan devrimci sosyalist bir hükümetin, sosyalizmi başarıya ulaştırmak için ne tür yasama faaliyetlerinde bulunması gerektiğine dair bir soru sorar. Marx, Domela'ya yazdığı cevabında, bu tür bir soruyu bir formülle cevaplandırmanın doğru olmadığını belirtir. Marx'a göre bu sorular anlamsızdır çünkü gelecekte yapılması gereken şeyler geleceğin somut koşullarına bağlıdır. Marx cevabında, terimlerini içermeyen bir denklemi çözmenin mümkün olmadığını belirtir. Yine de böyle bir durumda devrimci sosyalist hükümetin yapması gerekenin, sonuç almak için gerekli zamanı bulana kadar burjuvazinin gözünü korkutacak önlemleri alabileceği koşullara ulaşması gerektiğini söylemektedir. Marx için iktidara geçmek sosyalist bir devrim için tek koşul değildir, bu uzun ve karmaşık bir süreçtir. Bu konuda Paris Komünü örneğinin verilmesi ve incelenmesi ise tek başına doğru değildir çünkü Komün, bir şehirde kısa bir süreliğine siyasi iktidarı ele almış, yöneticileri tamamen sosyalist olmayan, olağanüstü bir durumun ürünüydü.[1077] Marx'a göre:

> "Gelecekteki bir devrimin eylem programına ilişkin öğretisel ve ister istemez hayali bir kestirim, yalnızca dikkatleri güncel mücadeleden saptırmaya yarar. Dünyanın sonunun yakın olduğu hayali, ilk Hıristiyanların Roma İmparatorluğu'na karşı mücadelesine esin verdi ve zafere güvenmelerini sağladı. Yürürlükteki toplumsal düzenin şimdi durmaksızın gözlerimizin önünde sürüp giden kaçınılmaz dağılışına ilişkin bilimsel içgörü; eski hükümet umacılarının kırbacı

[1075] Marx ve Engels, Gotha, s. 42.
[1076] Marx ve Engels, Gotha, s. 43.
[1077] Musto, ss. 68-70.

> altında öfkesi gitgide kabaran kitlelerin kendisi; üretim araçlarının gelişiminde eş zamanlı olarak kaydedilmekte olan devasa ve olumlu ilerlemeler -tüm bunlar, gerçekten proleter bir devrimin patlayacağı anın yeterli güvencesidir, bunun ilk (elbette ideal olmayacak) modus operandi'sinin [işleyiş tarzının] dolaysız koşulları da hazır olacaktır"[1078]

Marx, Kapital'de geleceğin dünyasına dair içgörülerin artmasının, geleceğin mutfağında yemek yapmak olduğunu belirterek, bu türden spekülasyonlarda bulunmayı doğru bulmadığını orada da belirtmiştir.[1079] Bu halde hukukun gelecekte alacağı yolu şimdiden kestirmek de somut düzlemde belirsizdir.

Belki de Marx'ın öteki benliği[1080] olan Engels'in hukukun geleceği ile ilgili düşünceleri ise Marx'ın temkinli bilinemezciliğinin aksine diyalektik spiralin sonuna kadar gitmektedir. Engels'in hukukun dünü ve bugününe ilişkin yaklaşımını genişleterek bu spirali anlaşılır kılmak gerekir. Engels'e göre ailenin temeli toplumun üretimini sağlamakken, özel mülkiyetin gelişimi ile ailenin yapısı, tek eşli evliliğe doğru evrilerek özel mülkiyeti yeniden üreten ve muhafaza eden bir niteliğe kavuşmuştur. Bu nitelikle bir cinsiyet diğeri üzerinde mutlak egemenlik kazanmıştır. Tek eşli evliliğin gelişmesinden evvel cinsel özgürlüğün bir biçimi olan hetaerizm, evlenmeden önce insanların cinselliği yaşamasının bir kültürü olarak var olagelmiştir. Hetaerizm, grup evlilikleri döneminden kalma bir eylem olarak, hem erkekler hem de kadınlar için geçerli iken özel mülkiyetin gelişmesi, toplumsal yapının büyümesi ve serveti korumak adına soy bağının erkek şeceresinde ilerlemesi nedeni ile erkeklere has bir zevk kaynağı olmuşken, köle emeği ve ücretli emeğin gelişmesi ile yalnız rahibe kadınlar, profesyonel özgür fuhşun toplumca uygun görülen diğer tarafı haline gelmiştir.[1081] "Dolayısıyla, uygarlığın getirdiği her şey nasıl çift taraflı, çift dilli, kendi içinde bölünmüş, çelişkiliyse, grup evliliğinin uygarlığa bıraktığı miras da çift taraflıdır: Bir tarafta tek eşlilik, diğer tarafta en uç biçimi olan fuhuş ile birlikte hetaerizm."[1082] Hetaerizm, erkekler lehine cinsel özgürlüğü devam ettiren toplumsal bir kurum olmuşken, toplumca yanlış görülen bir eylem haline gelmiştir. Toplumun bu kararına karşı ise yalnız kadınlar hedef alınmıştır.

Erkekler ve kadınların cinsel ilişki ve aile kurumu içindeki karşıt yararları, tek eşli aile yapısının esasını ortadan kaldırmıştır. Bir yandan egemen erkekler

---

[1078] Musto, ss. 70-71; Marx, Karl, "Letters: Marx-Engels Correspondence 1881", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/letters/81_02_22.htm, (19.06.2023)

[1079] Marx, Kapital, I. Cilt, 14. Basım, s. 26.

[1080] Marx'ın damadı olan Paul Lafargue, Engels'i Marx'ın alter-egosu olarak gözlemlemiştir. J.D. Hunley, "The Intellectual Compatibility of Marx and Engels", **Social Theory and Practice**, Cilt: 17, Sayı: 1, 1991, s. 1.

[1081] Engels, Ailenin, ss. 84-85.

[1082] Engels, Ailenin, s. 85.

eşlerini özgürce aldatma hakkına sahipken, diğer yanda kadınlar da fiilen tek taraflı ihlal edilen evlilik sözleşmesini ihlal etme gücüne erişirler. Engels'e göre eşlerin birbirini aldatması, tek eşli evliliğin, kendisiyle gelişen bir sonucudur. Şu anki biçimini alması bin yıllar evlilik kurumunun amacı soy bağını belirlemek, bir yerden sonra mirasın baba ailesinde kalmasını sağlamak ve toplumsal hayatı, evlilikte egemen olan ataerki lehine geliştirmekti. Eski toplumlarda ahlaki bir kabul olarak görülen çocuğun nesebinin tek eşli aile ile geldiği noktayı Engels, Fransız medeni kanunu ile gösterir: "… evlilik sırasında gebe kalınan çocuğun babası, kocadır."[1083] Engels'e göre üç bin yıllık tek eşli evliliğin ulaştığı sonuç başlangıçtan çok da uzaklaşamamıştır.

Engels için modern cinsel aşkın gerçekleşmesinin tek biçimi olan tek eşli evliliğin gelişimi, eşleşme türü evliliklerden beri, egemen sınıf içinde ebeveynler tarafından mantık evliliği olma özelliğini sürdürmektedir. Burjuva toplumunun oluşumu ve gelişimi içinde, egemen sınıflar için, iki tür evlilik örneği bulunmaktadır. Katolik aile yapısında evlilik ebeveynler tarafından oğullarına seçilen kadınla birlikte gerçekleşmektedir. Tarafların evlilikte iradesinin belirgin olmaması nedeniyle karşılıklı gelişen hetaerizm ile bolca karşılaşılmaktadır. Engels, kilisenin boşanma yasağını kaldırmasının nedenini bu durumda görmektedir. Protestan ailelerinde ise evlilik, erkeğin kendi sınıfından bir kadını seçmesiyle kurulmaktadır. Katoliklere göre nispeten özgürce gerçekleşen Protestan evliliği ile eşler arasında aşk var olabilmektedir. Engels, Protestan iki yüzlülüğünün bir sonucu olarak, aşkın Protestan ailesinde var olduğunun varsayılmasının bir kural olduğunu belirtmektedir. Engels'e göre Protestan olsun Katolik olsun, egemen sınıfların kendi sınıf içi evlilikleri neticede birer mantık evliliğinden ibarettir.[1084]

Engels'in eserine göre cinsel aşk, yalnızca egemen sınıfların ailesinde kendisine yer bulabilir çünkü ezilen sınıfların ailesinde ne korunması ne de miras bırakılması gereken bir mülkiyet bulunmamaktadır. Bu evlilik türünde erkeğin egemenliğini yeniden üreten davranış ve araçlar da egemen sınıflara göre çok daha azdır. "…söz konusu egemenliği koruyan burjuva hukuku, sadece mülk sahipleri ve onların proleterlerle ilişkileri için vardır; paralıdır ve dolayısıyla yoksulluk nedeniyle işçinin kendi karısı karşısındaki konumu için geçerliliği bulunmaz."[1085] Engels'e göre ezilenlerin sınıfında, mülkiyettense kişisel ve toplumsal ilişkiler belirleyicidir. Dahası sermaye üretimi ile kadının emeği de

[1083] Engels, Ailenin, s. 86.
[1084] Engels, Ailenin, ss. 88-90.
[1085] Engels, Ailenin, s. 91.

üretime katılmış, kadın, evini geçindiren erkeğin egemenliğinin geleneklerine de zarar vermiştir.[1086] Bu halde tarafların birbirine karşı davranışları katı bir tek eşli evlilikten ibaret değildir bilakis taraflar karşılıklı olarak boşanma hakkını elde etmişlerdir.

Engels bu noktada hukukçu bakış açısını eleştirir. Hukukçulara göre yasal gelişmelerle tarafların aileye yönelik şikayetleri azalmaktadır çünkü burjuva hukuku ile evlilik bir sözleşmeyle kurularak tarafların eşit iradesi ile gerçekleşmektedir. Engels bu fikri eleştirir ve iş sözleşmesine benzetir. Nasıl ki tarafların iş sözleşmesinde, kağıda attıkları imzaları kağıt üzerinde eşitse, evlilikte de bu varsayım geçerlidir. Hukukçu bakış açısına göre sözleşmenin tarafları, sınıfsal konumları itibariyle eşittir ve sözleşme karşılıklı özgür iradelerin uyuşması ile kurulmaktadır. Bu ideoloji, tarafların kişisel, toplumsal ve maddi yanlarını göz ardı etmekte ve ilgilenmemektedir. Bir tarafın baskısı ve diğer tarafın zorunlulukları bu ideolojice kağıt üzerindeki eşitliğe indirgenerek silinmektedir. Engels için hukuk ve hukukçu tarafların kağıt üzerinde yer almayan, gerçek ilişkileri ile ilgilenmez oysa bu karşılaştırma hukukçunun iradeyi nasıl kaynaklandırdığını açıklamasını gerektirmektedir. Ebeveynlerden miras alma hakkının yasal zorunluluk olduğu hukuk sistemlerinde de ebeveynin vesayet özgürlüğünün bulunduğu ülkelerde de çocuklar evlenmek ve dolayısıyla mirastan pay elde etmek için, ebeveynlerinin onayına muhtaçtır. Ayrıca yasa üzerinde kadın ile erkeğin eşitliği, maddi hayatta karşılık sahibi değildir çünkü tarafların geçmişten beri zihinlerinde taşıdıkları hukuki ve iktisadi eşitsizlik kadın üzerindeki baskının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyetin, burjuva hukukunun gelişimi ile yasal düzeyde gerçekleşen eşitlik, maddi düzeyde tarafların eşitliğini sağlamasa da ezilen sınıfların bu hakkı gerçekleştirmesi için gerekli zemini sunmaktadır.[1087] Engels, "…kadının kurtuluşunun ilk ön koşulunun, kadın cinsinin bir bütün olarak toplumsal üretime yeniden sokulması olduğu ve bunun da, tek eşli ailenin toplumun iktisadi birimi olma özelliğinin ortadan kaldırılmasını gerektirdiği"ni[1088] ifade etmektedir.

Evlilik, hukukun kökeninden burjuva toplumuna kadarki gelişimini gözler önüne sermektedir. Anlaşılana göre hukuk ideolojisi, tarafların karşılıklı çelişkisini görmezden gelerek sorunları çözmekte ancak sözleşmenin temel özel hukuk

[1086] "(tek eşliliğin ortaya çıkmasından beri alışkanlığa dönüşmüş olan kadına yönelik şiddetin bir parçası gibi şeyler hariç)" Engels, Ailenin , s. 91.
[1087] Engels, Ailenin, ss. 93-94.
[1088] Engels, Ailenin, s. 94.

biçimi olması ile de maddi olarak güçsüz olanlara mücadele fırsatı tanımaktadır. Aile hukukunun yanında miras hukuku da aynı spiral gelişimin bir parçasıdır. Üretimin kolektifleşmesi ve zenginliğin tekelleşmesi ile özel mülkiyet toplumun yalnızca küçük bir parçası için mevcuttur.[1089] Miras hukuku, somut hayatta, kişisel ve toplumsal göreneklerin özgül yapısı hariç sadece burjuvazi için geçerliliğini korumaktadır. Sermaye birikiminin etken ilişkisi olan miras hukukunun sonlanması, Komünist Manifesto'da, Marx ve Engels'e göre burjuva toplumunun yıkıcılığını azaltacak bir öneriydi.[1090] Manifesto'da miras hakkının kaldırılması bu amaç için bir önlem olarak yer almaktadır. Diğer yandan belirtmek gerekir ki Paris Komünü sonrasında Marx ve Engels şartların değiştiğini, ilke olarak doğru olan ancak pratik siyasette eskimiş fikirlerin yer aldığını da 1872 tarihli Almanca baskının önsözünde belirtmişlerdir.[1091]

Özel mülkiyet öncesinde toplumsal biçime yön veren aileden, hukukun kökeninde yer alan miras ilişkilerine kadar yasal düzenlemelerin modern burjuva toplumunda sahip olduğu nitelik, egemen sınıfların varlığının sürdürülebilmesinden başka bir sonuca varmamaktadır. Ayrıca bu sonuç bir yanılsamadan ibaret kalmaktadır. Burjuva hukukunun koşullarının doğduğu, sermayenin ve burjuva toplumunun üretimi de aile ve miras hukukunun mahiyetinden bağımsız değildir. Sermaye birikimi ile sermayenin üretim süreci, kendi hayatlarını doğrudan üreten ancak üretim araçlarının getirisi yalnız kıt kanaat yaşamı sürdürmeye yeten insanları ve üretim araçlarını merkezileştirmiştir. Kapitalist üretimle, üretim iş bölümü ile kolektifleşmiş, özel mülkiyet sahipleri üretim toplumsallaştıkça zenginleşmişlerdir. Sermaye üretiminin temel davranışı olan rekabet özgürlüğü, ulusal ve uluslararası ölçeklerde, meta üretimini sağladığı her alanda eski zanaat tipi üretimini ele geçirerek yok etmiştir.[1092] Yüzyılları alan bu süreç, doğrudan ve dolaylı nedenlerle insanları ücretli işçilik yapmaya itmiş, mülksüz kalan insanlar çalışma özgürlüğüne ulaşamadıkça, "işsizler ordusu"nun birer üyesi haline gelerek "yedek sanayi ordusu"nu, Malthus'un değişi ile artı nüfusu oluşturmuşlardır. Üretime hükmeden yanda ise birbirleri ile doğrudan ilişki ve plan içinde olmayan burjuvazi, üretimde kaos oluşmasını engelleyememektedir. Gelişen üretim araçları ve ilişkileri, mülksüzleşerek ücretli çalışmaktan başka hayatta kalma alternatifi olmayan insanların bir arada, aynı

[1089] Marx ve Engels, Komünist, s. 35.
[1090] Marx ve Engels, Komünist, s. 40.
[1091] Marx ve Engels, Komünist, s. 56.
[1092] Engels, Ütopyadan, ss. 85-86.

toplumda, var olmasıyla; bir yanda zenginlik diğer yanda sefalet kendisini üretir ve biriktirir.[1093]

> "Pazarların genişlemesi, üretimin genişlemesine ayak uyduramaz. Çatışma kaçınılmaz hale gelir ve kapitalist üretimin kendisini parçalamadığı sürece hiçbir çözüm üretemeyeceği için çatışmalar belirli aralıklarla yinelenmeye başlar. Kapitalist üretim yeni bir "kısır döngü" üretir."[1094]

Bu kısır döngü ile, sermaye üretimi ile toplumun kendisini üretimi arasındaki çelişki açığa çıkar. Toplum, çok fazla ürettiği için tüketim kıtlığı yaşar. İflaslar, icralar ve satılamayan mallarla toplumsal ve ekonomik bir bunalım başlar. Bu bunalımla, rekabet edecek üretici güçlerin bir kısmı, rekabete yenilir. Bunalımda biriken sermaye ile üretim yeniden toparlanmaya başlar. Bu toparlanma, büyük kapitalistlerin ve çok daha fazla sayıda küçük kapitalistin sermayelerinin, zor yoluyla, yoğunlaşmasıyla, daha az elde birikmesiyle gerçekleşir. Yoğunlaşan sermaye, kendisini üretebilme gücüne eriştikçe, insan emeğinin gücünü sömürme gücüne sermayesini dönüştürdükçe işlev kazanmaktadır. Her bunalımdan sonra sermaye, toplumdaki herkesi birer emek gücü olarak kendi sermayesinde biriktirir. Toplumun sermayeleşmesi ve sermayenin, bir yanıyla, toplumsallaşmasının oluşturduğu karşıtlık, burjuvazinin toplumu birer üretici güç olarak kabul etmesine zorlamaktadır.[1095]

> "Hem sınırsız kredi şişkinliğiyle birlikte sınai yüksek basınç dönemi hem de büyük kapitalist kuruluşların çökmesi yoluyla gerçekleşen çöküntünün kendisi, büyük üretim aracı kitlelerinin (anonim şirketlerin farklı türleri olarak karşımıza çıkan) toplumsallaşma biçimini ortaya çıkarır. Bu üretim ve ulaştırma araçlarının bazıları başından itibaren o kadar devasadır ki, demiryolları örneğinde olduğu gibi, kapitalist sömürünün tüm diğer biçimlerini dışlarlar. Belirli bir gelişme aşamasında bu biçim de yetersiz kalır; bir ve aynı sanayi dalının yurt içindeki büyük üreticileri bir "tröst"te, yani üretimi düzenlemeye yönelik bir birlikte toplanır; üretilecek olan toplam miktarı belirler, bunu kendi aralarında paylaşır ve böylece önceden saptanmış olan satış fiyatını dayatırlar."[1096]

Bir adi şirket biçiminde yoğunlaşan sermaye ise, kendi kısır döngüsü içinde, bunalımlar sonrasında dağılır ve kendisi nasıl bir bunalım sonrasında yoğunlaşan sermaye olmuşsa, dağıldıktan sonra sermaye daha fazla yoğunlaşarak, belli bir üretim dalında tekelleşen tek bir anonim şirkette birleşir. Sermayenin temel yasası olan rekabet, benzerlerin yarışının bitmesi ile, üretimin bir tekelde birleşmesiyle son haline ulaşır. Engels, anlatılan nedenle, kapitalist toplumun resmi temsilcisi olan devletin, üretimi üstlenmek zorunda kaldığını belirtir.[1097] Bu halde,

---

[1093] Engels, Ütopyadan, ss. 88-90.
[1094] Engels, Ütopyadan, s. 91.
[1095] Engels, Ütopyadan, ss. 91-93.
[1096] Engels, Ütopyadan, s. 93.
[1097] "Zorunda kalır, diyorum. Çünkü, sadece, üretim ya da ulaştırma araçları, anonim şirketler tarafından yönetilebilir olma durumunu gerçekten aştığında, yani, sadece, devletleştirme iktisadi açıdan kaçınılmaz hale geldiğinde, devletin üretimin yönetimini üstlenmesi (bugünkü devlet tarafından yapılsa

kapitalizmin kısır döngüleri her seferinde sermayeyi yoğunlaştırmakta, yoğunlaştırdıkça toplumsallaştırmakta olup, her yoğunlaşma tekelleşme ve sonunda devletin üretime katılmasıyla son bulmaktadır. Engels, bu itibarla, burjuvazinin, bireylerden oluşan özel mülk sahipleri olarak, üretimi yönetmekte yetkinsizleştiğini ve artık anonim şirket hisseleri ile spekülasyon yapan insanlar haline geldiğini belirtir. Onun için burjuvazi, proletarya gibi, sermaye yoğunlaştıkça artık nüfusun birer üyesi haline gelir. Birey burjuvazinin yerini anonim şirketler ve maaşlı çalışan memurlar alır. Sermayenin yoğunlaşması, tröstleşmesi, anonimleşmesi ve devlet mülkiyeti haline gelmesi sermayenin toplumsallaşmasını engellememektedir.[1098]

> "Modern devlet ise, sadece, burjuva toplumunun, kapitalist üretim tarzının genel dış koşullarını hem işçilerin hem de tek tek kapitalistlerin saldırılarına karşı korumak için kullandığı örgüttür. Modern devlet, hangi biçime bürünürse bürünsün, esas olarak kapitalist bir makinedir, kapitalistlerin devletidir, ideal toplam kapitalisttir. Üretim araçlarını kendi elinde toplama yolunda ne kadar ilerlerse, gerçek toplam kapitalist olma ve daha çok yurttaşı sömürme yolunda da o kadar ilerler. İşçiler yine ücretli emekçiler olarak, proleterler olarak kalır. Sermaye ilişkisi ortadan kaldırılmaz; tersine doruk noktasına taşınır. Ama doruk noktasında devrilir. Üretici güçler üzerindeki devlet mülkiyeti, çatışmanın çözümü değildir ama çözümün biçimsel aracını, tutamağını içinde saklı tutar."[1099]

Engels için çözüm, üretici güçlerin varlığının kabul edilmesinde, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin, toplumsal üretimle uyumlu hale getirilmesinde bulunmaktadır. Çözümün maddi iz düşümü ise, üretici güçlerin, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetini doğrudan elde etmesiyle gerçekleşebilecektir. Üreticilerle üretimin toplumsal karakterinin aynı yönde ilerlemesiyle üretim, üreticilerinin bilinçlerinin parçası haline gelir; üreticiler, üretim sürecinde etkin olur. Engels, toplumsal etkisi olan güçleri, doğa güçlerine benzeterek onlar hakkında bilgi sahibi olunmadığında, dolayısıyla etkileri hesaba kayılmadığında olayların zarar verici olduğunu belirtir. Eğer toplumsal etkisi olan ilişkilerde ve doğa olaylarında bilgi sahibi olursak, onlardan etkilenmektense, onlara hükmedebileceğimizi ifade eder. Bu halde, toplum, kendisinin üretimi hakkında bilgi sahibi olmadığında ve kendi bilgisiyle, topluma doğrudan bilinçli etkide bulunmadığında, gerçekleşen her olgu ve ilişki, topluma yabancı, dışsal bir güç gibi görünecektir. Engels'e göre, günümüzde toplumsal hayatın üretimine kendi

---

bile), bir iktisadi ilerleme anlamına, tüm üretici güçlere toplum tarafından el koyulmasının yeni bir ön aşamasına ulaşılması anlamına gelir. Ama son zamanlarda, Bismarck devletleştirme meraklısı olalı beri, belirli bir sahte sosyalizm sahneye çıktı ve hatta yer yer yozlaşarak, Bismarck'ınkiler bile dahil olmak üzere her devletleştirmeyi doğrudan doğruya sosyalist bir adım ilan etme yalakalığına dönüştü. Kuşkusuz tütünün devletleştirilmesi sosyalist bir adım olsaydı, Napoleon ile Metternich'i sosyalizmin kurucuları arasında saymak gerekirdi." Engels, Ütopyadan, s. 94.

[1098] Engels, Ütopyadan, s. 95.

[1099] Engels, Ütopyadan , s.95.

pratik yasalarına uyarak bakıldığında, toplumsal üretimdeki kaosun yerini, toplumun kendi ihtiyaçlarını giderebileceği, toplumsal plana sahip bir üretim alabilecektir.[1100]

> "Böylece, ürünün önce üreticiyi, ama ardından aynı zamanda el koyucuyu köleleştirmesini içeren kapitalist el koyma tarzının yerine, modern üretim araçlarının doğasına dayanan el koyma tarzı geçirilir: Bir yandan, üretimin korunmasının ve genişletilmesinin araçları olarak ürünlere toplumun doğrudan doğruya el koyması, diğer yandan, geçim ve haz araçları olarak ürünlere bireylerin doğrudan doğruya el koyması."[1101]

Sermayenin kendi üretim biçiminin, kendi birikimden itibaren sürdürdüğü ilerlemesi de bu yöndeki bir değişimi kendi var oluşunda yeşertmektedir. Toplumsallaşan üretim araçlarının devlet elinde toplanması bu durumun bir örneğidir. İşçi sınıfının devlet iktidarını ele geçirmesiyle, devletin olan üretim araçları işçi sınıfına ait olur. Engels, işçi sınıfının üretim araçlarına sahip olması halinde, kendisinin de sınıf ayrılıklarının da ve devletin de ortadan kalkacağını söylemektedir çünkü devletin temel niteliği ezen sınıfların ezilen sınıfları zor yoluyla baskı altında tutmasına dayanmaktadır. Kendisi sömürülen bir sınıf olan ve kendi koşullarının bir temsilcisi olan devleti de kendisine karşı olan işçi sınıfının devlet iktidarına sahip olması devleti, kendi niteliğinde, gereksiz kılar.

> "Devletin gerçekten de tüm toplumun temsilcisi olarak sahneye çıkmasını sağlayan ilk eylem, yani üretim araçlarına toplum adına el koyulması, aynı zamanda, onun devlet olarak son bağımsız eylemidir. Bir devlet iktidarının toplumsal ilişkilere müdahalesi art arda tüm alanlarda gereksizleşir ve böylece kendiliğinden yok olur. Kişilerin yönetilmesinin yerini şeylerin idare edilmesi ve üretim süreçlerinin yönetilmesi alır. Devlet, "ilga" edilmez; yok olup gider. Hem ajitasyon açısından bakıldığında geçici bir süreliğine haklı görülebilirliğiyle, hem de nihai bilimsel yetersizliğiyle "özgür halk devleti" deyimi de, "anarşist"lerin devletin bir gecede ortadan kaldırılması talebi de bu söylenenler ışığında değerlendirilmelidir."[1102]

Engels'e göre hukukun sönümlenmesi için hukuku oluşturan niteliksel koşulların proletarya tarafından siyasi iktidarın ele geçirilmesiyle mümkün olacaktır. Fransa'da Sınıf Mücadeleleri'ne yazdığı önsöze göre işçi sınıfının siyasi iktidarı ele geçirmesi ise gelişmiş bürokratik zor araçları karşısında yasal yollarla gerçekleşebilecektir. Hem Marx'ın Hem de Engels'in ifadelerine göre cumhuriyet, işçi sınıfının ve ezilen her sınıfın iktidara gelmesi için uygun koşulları kendisinde barındırmaktadır. Engels'in yazdıklarına göre ise Paris'in çıkmaz sokaklarına kurulan barikatlarla iktidarı ele almak burjuvazi ve devletin silahlarına karşı artık uygun koşulları sunmamaktadır.[1103] Burjuvazinin varlığının bir ifadesi olan yasallık

[1100] Engels, Ütopyadan, ss. 96-97.
[1101] Engels, Ütopyadan, s. 97.
[1102] Engels, Ütopyadan, s. 98.
[1103] Marx, Fransız, s. 29.

kalkanı ise işçi sınıfının örgütlenmesi ve siyasi düzlemde mücadele verebilmesi için uygun koşulları sağlamaktadır. İşçi sınıfının güvenliğini ve yaşamını korumak için onları sonuç getirmeyecek mücadelelerle yıpratmanın kaçınılması gereken bir eylem olduğunu söyleyen Engels'e göre devrimciler, burjuvazinin adlandırışıyla yıkıcılar, yasal yollarla, yasa dışı yollarla gelişebileceklerinden daha hızlı ilerlemektedirler. Yasal biçimde gelişen işçi sınıfı hareketine karşı burjuvazi ve devletinin yapabileceği tek şey ise kendilerinin yasal olmayan yollara başvurmasıdır. Bu halde Engels, kendilerinin de sosyal sözleşmenin bir tarafı olduğunu belirtir. Her ne kadar bu sözleşmenin üst tarafında devlet ve burjuvazi yer alsa da taraflardan biri sözleşmeyi bozarsa, sözleşme artık geçersiz olur ve diğer tarafları da bağlamaz. Bu halde proletarya da devlet ve burjuvazi gibi zora başvurabilecektir. Devrim yapma hakkı Engels için tek gerçek tarihsel haktır. Modern devletler de kendilerini devrim yapma hakkını kullanarak var etmişlerdir. Bu hakkın nasıl kullanacağı ise maddi ve toplumsal koşullara bağlıdır.[1104]

Prusya'da demokratik siyasetin işçi sınıfı için bir alan açma ihtimali belirdiğinde, Almanya'daki Lassallecı siyasete karşı eleştirilerde bulunan Engels, işçi sınıfına oy hakkı tanıyan hükümet politikalarının, burjuvaziyi ürkütmek için planlandığını ve işçi sınıfı siyasetinin tehdit yaratma ihtimalinin arttığında ise bu hakkın geri alınacağını ifade etmiştir. Bu noktada ise Engels'e göre Lassallecıların temel hatası oy hakkı ile örgütlenme ve toplanma gibi gerçek özgürlüklerin karıştırılmasıdır. Lassallecılar, oy hakkına sahip olan işçilerin iktidara geleceği saflığına düşmüşlerdir.[1105] Engels bu durumu Fransa ile karşılaştırarak özetlemektedir. Engels'e göre kalabalık, cahil ve kırsal bir nüfus; iyi örgütlenmiş bürokrasi, bürokrasi güdümlü basın ve örgütlenmelere karşı polis zorbalığı karşısında "evcilleşirler". Engels, evcilleşmiş seçimlerin ne olduğunu görmek için Fransa'ya bakılmasının yeterli olduğu belirtir. Örgütlenme ve toplanma özgürlükleri bulunmuyorsa, buna karşılık bürokrasi ve burjuvazi ile iş birliği içinde medya ve ile kanunsuz hareket eden polis gücü yeterince örgütlü ise demokratik seçimlerin bir önemi kalmamaktadır. Kendi koşul ilişkisi içinde ifade ve toplanma hakkı, işçi sınıfının siyasi haklarını kullanması ve iktidarı ele alabilmesi için temel şarttır.[1106]

[1104] Marx, Fransız, ss. 32-34.
[1105] Carver, Engels, s. 312.
[1106] Engels, Friedrich, "The International Workingmen's Association, On the Dissolution of the Lassallean Workers' Association", https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1868/dissolution-lassaleans.htm, (19.06.2023); Carver, Engels, s. 312.

SONUÇ

And nothing stops the river as it flows by.
-Camel, Spirit of the Water.

Karl Marx ve Friedrich Engels'in eserleri ve eserlerinin bir araya gelmesiyle oluşan kuram incelendiğinde hukukun niteliği, hukukun kökeni, çeşitli toplumsal dönemlerde hukukun biçimi, hukukçular ile hukuk ve hukuk ile toplum ve devlet arasındaki ilişki hakkında birçok ifade bulunmaktadır. Söz konusu ifadeler, bütünlüklü bir biçimde, tek bir başlık altında ve birbiriyle uyumlu kategoriler halinde eserlerde bulunmamakta olup, neredeyse her eserde, eserin bağlamı içinde hukuka dair yorum ve incelemeler mevcuttur. Karl Marx ve Friedrich Engels'in kaleme aldığı eserleri, el yazması notları ve biyografik belgeleri, genel olarak, kendi zamanlarındaki mevcut felsefi, ekonomik ve siyasi eylemler ile görüşleri konu almakta; tarihsel ve toplumsal ilişkilerin maddeci eleştirisini yapmaktadır. Karl Marx ve Friedrich Engels'in eser ve kuramları bir arada tutulduğunda, kendi soyutlamaları içindeki ilişkilerinde hukuk, toplumsal ilişkilerin resmi ifadesi, egemen sınıfın üyelerinin bilinci tarafından toplumsal ilişkilere kendi lehlerine müdahalesi, kamusal iş bölümünün bir alanı ve dünyayı yorumlamada bir bakış açısıdır. Bu niteliklerin hiçbiri birbirinden ayrı değildir ancak incelenme ve yorumlama yerleri, içinde bulundukları bağlama göre değişmektedir. Hukuk, bahsedilen ilişkilerin hepsidir.

Hukukun en genel ve en soyut ifadesi ideoloji kavramında bulunmaktadır. İnsanların diğer hayvanlardan farksız olduğu zamanlarda, varlığı yalnızca insana atfedilen bilinç henüz bulunmamaktadır. İnsanı hayvanlardan ayıran temel özellik ise insanın kendi yaşamını üretecek araçları ve dolayısıyla davranışları üretebilmesidir. Kendi yaşam araçlarının üretimi ve kendi ihtiyaçlarını kendi davranışları ile gidermeleri ile insan, niteliksel olarak diğer canlılardan ayrılmaktadır. İnsanların bir topluluk olarak insanı üretmesi, sayıca çoğalması ile aile yapısı oluşmuş; aile yapısının kendi üretim ilişkileri içinde farklı evlilik tipleri ile akrabalık ilişkileri gelişmiştir. Farklı toplulukların birbirileriyle ilişkileri hem toplum içi hem de toplumların kendi aralarındaki ilişkileri ilerletmiştir. Ayrıca yaşam araçlarının üretimi ile barınma, giyim ve beslenme ihtiyaçlarını gidermeye yönelik icatlar yapılmış; bahsedilen üç ilişkinin de bir arada bulunması, birbirini etkilemesi ve birbirlerinden etkilenmesiyle toplumsal ilişkiler oluşmuş ve sürekli değişen bir biçime kavuşmuştur. Bu ilişkiler ve zamanın kendi nicel ilerlemesi içinde, kendi hayatını sürdürmek için üzerinde iradi tasarrufta bulunamayan insanların yaşamı, kendi maddi koşulları içinde sürmektedir. Bu halde insanlar, diğer her canlı gibi hayatta kalmak, hayatı üretmek ve ihtiyaçlarını gidermek

üzere eylemlerde bulunmaktadır. Bu eylemler, topluluğun yapısı, ilişkileri, coğrafi koşullar ve aile ilişkileri üzerinden biçimlenerek gelişmektedir. Topluluk nüfusunun artması, topluluk ilişkilerinin genişlemesi, üretimi yapılan ürünlerinin sayıca artış göstermesi ve özellikle insanların kendi üretiminde bulundukları, üretim sürecini yönettikleri ve ürünü ise bizzat tükettikleri ürünlerin insanlar arasında mübadele edilmesi, üretim sürecinin iş bölümü ile toplum içi ve farklı topluluklar arasında üretim ve yaşam tarzının ayrılmasıyla, insani ve toplumsal ilişkiler nitelik değiştirmiştir. İnsanın kişisel olarak öz benliği ile toplumsal üretim ilişkileri içindeki toplumsal yaşamı arasında doğan çelişki, toplumsal yaşamın kendisini devam ettirmesi adına ilerleme göstermiştir. Toplumsal ilişki ile öz benlik arasındaki fark ve insanın kendi yaşamını kesintisiz ve doğrudan üretiminin iş bölümü ile kesintili ve dolaylı hale gelmesiyle, bu eşiğe kadar maddi ilişkilerle uyumlu olan bilinç, kendisinin tersi olmuş, kendisine yabancılaşmıştır. Bu niteliksel değişime kadar, maddi koşulların olanakları içinde gelişen bilinç, kendisinin eylemlerini yönettiği biçimine, bilincinin varlığı değiştirdiği yapısına erişmiştir. Kişinin öz yararı ile toplumun kendi yararının, aynı anda aynı eylemler üzerinde ilerleyen çelişkisi, bilincin değişen yapısıyla ideolojik formunu, kendi yanlış bilincini geliştirmiştir. İdeolojiyle eylemlerin kategorize edilmesi, hangi eylemin olumlu hangisinin olumsuz olduğu kendisine bilinçte yer edinmiş; insan davranışları, insan bilincinin kararlarına, onun yanlış bilincine göre değişmiştir.

İnsanların pratik yaşamları, davranışları, ifadeleri, toplumsal ilişkileri, eylemlere dönük tepkileri, ideoloji ile bilinç içinde ters dönerek, maddi hayatın gelişiminin birer sonucu olmaktan, maddi hayatın biçimlerinin birer nedeni haline gelmiştir. Şüphesiz bilincin maddi hayatı bu şekilde yorumlaması ve davranışlarla ona müdahalede bulunması, temelde varlığın yapısının bilinci etkilediği gerçeğini değiştirmemektedir ancak bilinçli davranışlar da maddi hayatı değiştirme iktidarını, maddi hayatın olanaklarının sınırına kadar elde etmiştir. İş bölümünün gelişmesi, kent ve kır yaşamının birbirinden ayrılması, özel mülkiyetin oluşması ve toplumsal sınıfların ortaya çıkması ile bilinç bir kez daha nitelik değiştirerek toplumsal üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olan sınıfın genel bilinci haline gelmiştir. Egemen sınıflar, maddi hayatın üretim araçlarına sahip oldukları gibi düşünce araçlarının üretiminde de söz sahibidirler. Egemen sınıflar, toplumsal üretimi devam ettirmek adına, kendi yararlarını toplumun genel yararı olarak sunmak zorundadırlar. Özel mülkiyetin, kamusal ilişkilerin ve egemen sınıfların belirli bir gelişkinlik aşamasında, egemen sınıf ideolojisi toplumun genel ideolojisi, genel davranışı ve hayat tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ideolojilerden birincisi dindir, kendi kutsal halesi içinde din, toplumsal

düzeni korumak ve üretmek için özel mülkiyet öncesi toplumlarda var olduğu biçiminin üstüne, toplumu muhafaza etmek adına, toplumsal ilişkilerin koşullarına karşı birer tepki olarak insan bilincinin bir yanılsamasından kaynaklanmaktadır.[1107]

Özel mülkiyet ve toplumsal iş bölümü etrafında gelişen ve değişen toplum öncesinde de dini inanış biçimleri ve ayinler bulunmaktadır ancak bu ilişki özel mülkiyetle birlikte nitelik değiştirmiştir. Aynı şekilde özel mülkiyet, tek eşli aile ve toplumsal sınıflar öncesindeki toplumlarda da kamusal ihtiyaçlar ölçüsünde kurumsal yapılar ve kurallar mevcuttur. Bu kurumlarda savaş ve barış kararları alınmakta, suçlar cezalandırılmakta ve toplumsal sorunlar toplumun üyeleri tarafından çözülmektedir. Üretim ilişkileri ve toplumsal yapının değişmesiyle bu kurumlar ve kurallar nitelik değiştirerek egemen sınıfların ideolojisi çevresinde ilerlemiştir. Engels bu nedenle analık hukukunu hukuk olarak adlandırmamaktadır. Toplumsal ilişkilerin korunması, muhafaza edilerek varlığının sağlanması, iki kelimeyle yeniden üretilmesi adına egemen sınıf yararına ve onların bilinçleriyle hukuki kurallar ile bu yöndeki davranışlar oluşturulmuştur. İlk biçiminde dini yapının bir bölümü olan bu kurallar zaman içinde kamusal bir iş bölümü içinde gelişerek birer mevzuat halini almıştır. Bu belirim anına kadar toplumsal ilişkilerin birer ifadesi olan kural ve davranışlar, egemen olan ilişkilerin, özel mülkiyet ilişkisinin, ata erkil yapının ve sınıfsal ilişkilerin yararına, bilincin birer ürünü olarak değiştirilmiştir. Henüz çocuğun soyunun anne şeceresinden devam ettiği zamanlarda, özel mülkiyetin oluşması ve yeniden üretilmesi için tarihin en büyük devrimlerinden birisi gerçekleşmiş, tek eşli aile ile soy şeceresi baba soyundan ilerlemeye başlamış, babanın çocukları babanın mirasçısı olmuştur. Mirasın korunması adına gens içi evlilik yasağı dahi ihlal edilerek özel mülkiyetin korunması aile yapısının geleneklerine tercih edilmiştir. Bu eylemlerin tümü, hukuki bir görünüm altında insan davranışlarının egemen sınıf lehine değişmesinden ibarettir. Hukuki ilişki, kaynağını maddi ilişkilerin koşullarından almaktadır.

Hukuki davranışların birer kural biçimini alması, bu kuralların sayıca artması ve kuralların birbirleriyle uyumlu kalması gerekliliği ile uzman hukukçular sınıfı oluşmuştur. Hukukçular mevzuat haline gelen kuralları, hukukun kendi sistemi içinde tutarak, hukuki mevzuatın devamlılığını sağlamaktadırlar. Diğer yandan hukuki

[1107] Etimolojik anlamıyla din, kaynağını ilksel Farsçadan almakta olup genel anlamıyla ibadet kuralları demekken, eski Babil Akadcasında "yasa, yargı" anlamlarına sahiptir. Nişanyan, Sevan, Din, https://www.nisanyansozluk.com/kelime/din (18.06.2023); İngilizcede kelime olarak aynı anlama sahip olan ve kökenini Latinceden alan Religion kelimesi de (Latince Religio) zorunluluk, yaptırım, sözleşme ve bağ anlamına gelmektedir. Religion, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/religion?q=religion, Rĕlĭgĭo, https://www.online-latin-dictionary.com/latin-english-dictionary.php?parola=religio. (18.06.2023)

kuralların ihlali ile de anlaşmazlık ve uyuşmazlıkların çözüm biçimleri de oluşmuş ve ilerleme kaydetmiştir. Hukukun kendi niteliğine kavuşması öncesinde, gens tipine dayanan topluluklarda kurallar ve ihlaller topluluk üyeleri tarafından alınan kararlarla yaptırıma uğramaktadır. Özgür yurttaşların ve kölelerin ayrıştığı toplum biçiminde hukuki yaptırımlar, tarafların bir hakem görevine sahip hukukçulara başvurması ile sağlanmaktadır. Devletin ve hukukun tekelde toplanmasıyla birlikte yargılama yetkisi siyasi iktidara geçmiştir. Hukukçular sınıfı, kendi özerkliği ve ideolojileriyle hukukun kaynağını ilk aşamada toplumların ortak hukuk kuralları arasındaki ortaklıktan ve adalet imgesinden yola çıkarak sağlamış, hukuku dünyanın ilişkileri ile değil dünyayı hukuksal bakışla yorumlamışlardır. Bu haliyle hukuk, niteliksel oluşumunun sonunda, egemen ideoloji ve anlatı ile uyumlu, özel mülkiyetin korunması ve üretimi için insan davranışlarının belirli ve birbiriyle tutarlı kurallarla değiştirilmesi, mevcut davranışların birer ifadesi, kamusal iş bölümünün özerk bir dalı ve insan davranışlarını yorumlamanın bir aracı halinde karşımıza çıkmaktadır.

Egemen siyaset ve ideolojinin Hristiyanlık üzerinden biçimlendiği ve gerek kamusal gerekse özel yaşamın Hristiyanlık üzerinden değerlendirildiği orta çağ batı dünyasında hukuk da kendi yapısını Hristiyanlığın yapısına göre şekillendirmiştir. Her ne kadar hukukun dışsal görünümü Hristiyanlığın yapısına göre biçimlense de hukukun maddi esası üretim ilişkileri ve üretim ilişkilerinin düzenine göre düzenlenmiştir. Antik devletlerden orta çağ toplumlarına kadar hukuk, görenekler etrafında gelişerek, temelde mülkiyetin egemen sınıf yararına korunması yönünde davranışları korumaktadır. Mülkiyetin korunması ve mülkiyetin üretiminin devamı için mülkiyete hukuk eliyle zarar verilmesi bu dönemlerde amaca uygun birer davranıştır. Bu noktada hukukun ideolojik anlatıya uygunluğu ile davranışları düzenleme konusundaki temel görevine dikkat çekmek gerekmektedir. Hukukçuların ve siyasi iktidarın, yasalar ve kurallar aracılığı ile düzenlediği temel hukuk, insan davranışlarına, egemen sınıf lehine biçim vermek ve söz konusu davranış biçimlerini bilinç tarafından takdir edilen diğer hukuk kuralları ile hukuki bir karmaşa ve gerçek davranışlardan kopukluk yaratma pahasına, çelişmez kılmaktır. Bu nedenle hukuk, kendi mevzuatı ve yapısı geliştikçe maddi hayatın ilişkilerinden uzaklaşmaktadır. Yine anlatılan nedenle hukuk ancak maddi hayatın koşulları ile uyum içinde oldukça amacına ulaşabilme yetisine sahip olmaktadır. Maddi hayatın gelişimi ve üretimine karşıt olarak düzenlenen kurallar ya kağıt üstünde yazıldığı ile kalarak uygulanmayan, uygulanmadığı için de varlığı ile yokluğu arasında bir fark yaratmayan kurallar olarak kalacak ya da toplumun ilişkilerinin ilerleyişini yavaşlatan, ona ket vuran bir baskı ve

zor aracı haline gelecektir. Her iki ihtimalde de hukuk maddi hayatın ilerleyiş ve üretimini, son raddede engelleyemeyecektir çünkü her ne kadar kamusal iş bölümünün özerk bir parçası ve siyasal iktidarın bir kuvveti olsa da hukuku biçimlendiren maddi hayatın üretim koşullarıdır. Maddi hayatın üretim koşulları ile hukuki ilişkiler arasında uyumluluk sona erdiğinde, hukuk ile gerçek arasındaki çelişkinin niteliği birinden birini geçersiz kıldığında, toplumların adaletsizlik olarak adlandırdığı olgu görünür olmaktadır. Anlatılan koşullar içinde bir vadede mutlak olarak maddi hayatın üretim ilişkileri onun üst yapısına baskın gelir ve toplumsal devrimler dönemi başlar. Bu devrim dönemleri, devrimciler için başarılı ya da başarısız olabilir, Almanya'daki devrimin kanlı savaşlar halinde yıllarca sürmüş olması ve Alman burjuvazisinin bu nedenle çekingen davranışlar sergilemesi, günün sonunda Alman burjuvazisinin kendi ülkesinde egemen olmasını engelleyememiştir.

Coğrafi keşifler, bankacılıktaki ilerlemeler, manifaktür tarzında üretimin başlaması, manifaktür üretiminin sağladığı kar ile tarım alanlarının bu üretime dönük yeniden düzenlenmesi ile Kuzeybatı Avrupa'da sermaye birikim süreci başlamış ve ilerlemiş; bu sürecin getirisi olarak ise feodal siyasi sistem zayıflamış, hayatlarını kırsal yaşamda sürdüren serfler topraksız kalarak işsizleşmiş ve kentlere göç etmiş, kent yaşamında üretim sağlayan lonca ve zanaatkarlık sistemi kendi gücünü yitirmiştir. Kırsaldan kente doğru nüfusun ve zenginliğin kayması, feodal siyasi hayatın kendisini üretim biçimini derinden etkilemiştir. Öyle ki maddi kazancını feodal beylerden sağlayan merkezi siyasi iktidarın gelir kaynakları, feodal üretimin biçim değiştirmesiyle derin yara almıştır. Öte yandan sömürgecilik faaliyetleri, dış savaşlar ve toplum yönetiminde güçsüz düşen iktidar, kamu borçları vasıtasıyla burjuvaziye karşı borçlanmış, bu borçlanmanın bir getirisi olarak da burjuvaziye bağımlı hale gelmiştir. Dağınık siyasi iktidarın ve feodal güçlerin zayıflaması, sermaye yoğunluğunun merkezileşmesi, askerlik biçiminin feodal düzenden merkezi düzene geçmesiyle merkezi siyasi otorite güç kazanmıştır. Eski niteliğini kaybeden merkezi siyasal iktidarlar, yönetim gücünü üretebilmek ve devam ettirebilmek için yeni birtakım yapılanmalar içine girmiş, merkezi iktidarın bürokrasisini güçlendirmiştir.

Feodal üretimin üst yapısının egemen davranış biçimi, özel mülkiyet sahibi sınıfın devlet ve toplum hayatındaki ayrıcalıklarına dayanmaktadır. Maddi hayatın genel üretim sürecinin, toprak mülkiyetine, tarımsal üretime, arbitraja dayalı ticarete ve toprak sahiplerinin zor araçları sahipliğine dayanan bu ilişkiler, kendi ideolojisini Hristiyanlığının katı yorumunda ve soyluluğa dayanan aristokratik siyasi örgütlenmesinde bulmaktadır. Feodal üretim ilişkilerinin kendi içinde gelişen burjuva

üretim ilişkileri ise meta üretimi ve artık değer sömürüsüne dayanmakta, kendisini bu şekilde üretebilmektedir. Sermaye üretiminin zenginliği ve üretimi olan meta, kullanım ve değişim değerine sahiptir. Metaları bir araya getirerek değerlendiren meta ise emek gücü metasıdır. Emek gücü metası sihirli bir güç değildir, sayıca belirli olan şeyleri bir araya getirerek değer yaratmaz bilakis emek gücü metası, diğer metalar gibi kendi emek gücünü de üretim sürecinde kullanarak metayı oluşturur. Metanın değişim değeri, metanın emek-zamanıyla belirlenir. Emek-zaman ise metanın üretimi için gerekli duyulan emek harcama zamanı anlamına gelmektedir. Emek gücü sahibi olan işçinin yeniden üretimi, yani bir sonraki gün yeniden işe gelip çalışması, temel yaşamsal ihtiyaçları giderimi ve insan olarak insanı yeniden üretmesi için gerekli tüketimler emek gücü metasının yeniden üretimi için gerekli olan metaların bütününü oluşturur. Her ne kadar emek gücü metasının yeniden üretimi çeşitli metaların emek-zamanının toplamına denk gelse de emek gücünün harcanarak üretimde değerlenmesi, emek gücünün yeniden üretiminde daha fazla emek-zamana ve dolayısıyla daha fazla üretime denk gelmektedir. İşçinin üretimde harcadığı emek-zaman miktarı ile iş sözleşmesi karşılığında ücret olarak aldığı, kendi emek gücünün yeniden üretimi için gerekli olan metalar toplamının emek-zamanı arasındaki fark artık değeri oluşturur. Artık değere burjuva tarafından el koyulur, sermaye üretiminde harcanan giderler, toprak rantı, tefeci faizi, dolaşım için yapılan harcamalar ve vergiler düşüldükten sonra elde kalan değer toplamı burjuvanın karını oluşturur.

Burjuvazi, sermaye üretimi ile her nesneyi, insani eylem ve ilişkiyi birer meta haline getirmiş, alınıp satılabilir bir statü haline sokmuş, o zamana kadar gelen her ilişki ve eylemi birer para ilişkisine indirgemiştir. Doğrudan üretimin feodal üretim haricinde kalan yanı, sermaye üretiminin iş bölümü ile tamamen sona ermiş, üretim ücretli çalışma ile kolektifleşmiş, üretim süreci, üretici güçlerin üzerinde egemen ve bilgi sahibi olmadığı, üreticilere karşı dışsal ve yabancı bir ilişki halini almıştır. Soyut ifadesiyle sermaye birikimi eş değerlerin değişimine dayanmaktadır. Nasıl ki bir alışveriş ilişkisinin tarafları bir sözleşme etrafında, birbirleri aracılığı ile ihtiyaçlarını gideriyorsa; emek ve sermaye ilişkisinin tarafları da iş sözleşmesi ile kendi ihtiyaçlarını gidermektedir. İşçi çalışarak kendi hayatını üretme gücüne erişmekte ve burjuva işçiyi çalıştırıp artı değere el koyarak kar elde etmekte ve bu yolla iki taraf da kendi varlığını üretebilmektedir. Feodal üretimin aksine burada soyluluk, arbitraja dayalı ticaret, aristokratik ayrıcalıklar bulunmamaktadır. Burjuva hukuk ideolojisine göre taraflar eşit ve kararlarında özgürdür. Bu haliyle burjuvazi, özgürlükten ve eşitlikten yanadır oysa feodal ilişkilerde ayrıcalık ve imtiyazlar hukukun temelidir.

Feodal üretimde, egemenlerin hukukça ayrıcalıklı sayılmasının sebebi hukukçuların bu yönde tasarrufta bulunmuş olması değildir. Marx ve Engels'in hukuka yaklaşımı bunun tam tersidir. Feodal egemenler üretim araçlarının özel mülkiyetinin sahibi oldukları ve siyasi olarak iktidarda oldukları için ayrıcalık sahibidir. Zaman içinde bu pratik gerçek hukuken ifade edilmiştir. Güçsüzleşen ve etkinliğini yitiren feodal ilişkilerin maddi olarak egemenliği sonlansa da üst yapı ilişkilerinde, siyasi, kamusal ve hukuki düzlemde egemenlikleri devam etmiştir. Burjuvazinin, bir sınıf olarak, feodal topluma karşı mücadelesi bu üst yapı ilişkilerinin kendi lehlerine değişmesine yöneliktir. Ayrıcalıklara karşı eşitlik ve sınırlamalara karşı özgürlük ile sözleşme yapanların kardeşliği, burjuva hukuk ideolojisinin din yerine sunduğu kendi anlatısının öğeleredir. İngiltere ve Hollanda'da gerçekleşen burjuva devrimleri, anlatısının kaynağını dinin ilerici yorumunda bulmuş ve zaman içinde kilise ile aristokratik örgütlenmenin gücünü kırmışken, Fransız devrimiyle kilise ve soyluluk zor yoluyla toplumsal ilişkilerden silinmiştir. Hukukun genel işleyişi ve ilerlemesi de maddi ilişkilerle paralel gelişme göstererek, burjuva insan hakları öğretisi etrafında ve biçimce Roma hukukunun modern yorumuyla feodal görenek hukukuna son vermiş, sözleşme özgürlüğü ve tarafların eşitliği üzerine kurulu burjuva hukukunu inşa etmiştir. Tarafların kağıt üstünde eşitliği ve özgürlüğü, burjuvazinin kendi lehine toplumsal ilişkilere müdahalesinin, kendi ayrıcalık ve kural tanımazlığının birer ürünüdür. Emek gücünün metalaşmasıyla, emek gücünü satan işçi ile emek gücünü alan sermaye sahibi sözleşmenin tarafları olarak eşittir ancak pratik hayatta sözleşmedeki iradenin aksine kararı güçlü olan mülk sahibi vermektedir. Diğer yandan işçinin özgür olarak kendi emek gücünün satışı üzerinde tasarrufta bulunması ancak onun buna zorunlu olmasıyla, yaşamak için başka bir üretim aracı olmaması ve feodal bir kimsenin emri altında bulunmamasıyla özgür olabilecektir. Burjuva hukukun kökeni ve gelişimi, burjuva üretim ilişkilerinin, hukuki özerk gelişime karşı birer izdüşümüdür. Hukukun birikimi ile burjuva üretimi, modern burjuva hukukunu, insan haklarını ve sözleşme özgürlüğünü doğurmuştur.

Burjuvazinin, kendi siyasi iktidarı olan burjuva diktatörlüğü, anayasal örgütlenme üzerinde yükselmektedir. Anayasa, bir toplumsal sözleşme olarak, devletin yapılanmasını ve insanların haklarını düzenlemektedir. Sözleşmenin tarafları temelinde bürokrasi ve burjuvazi olsa da toplumun geri kalan üyeleri de bu sözleşmenin taraflarıdır. Anayasal ilke ve haklar, hukuk ideolojisinin, insan davranışlarını hukuksal bakışla yorumlamanın birer ürünleridir. Modern anayasalar, temel hak ve özgürlükleri düzenlerken, organik olarak hakları düzenleyen yasalara

göndermede bulunurlar. Bu organik temel hak düzenleyici yasalar ise hakların kullanımı düzenlerken, burjuva yararı, güvenliği, düzeni ve sağlığı ölçüsünde hareket ederek; burjuva iktidarı için tehdit oluşturabilecek eylem ve söylemleri engeller. Politikacı ve hukukçular, bu ideolojiyi üreterek ve geliştirerek, burjuva yararına olan ilişkileri hem korur hem de genele yayarlar.

Burjuva hukukunun suç ve cezaya yaklaşımı, diğer hukuki konulara yaklaşımından farklı değildir. Burjuva hukuku, sermayenin üretim ilişkileri etrafında gelişen toplumsal sorunlarla, insanların kendi yaşamlarını sürerken karşılaştıkları engellerle ilgilenmeksizin, kendi ideolojilerince uygun olmayan eylemlerin, yasaları ihlal ettiği düşüncesiyle yola çıkarak cezalandırırlar. Suçun yapısı, nedeni ve biçimi, burjuva hukuk ideolojisi tarafından değerlendirilir. Suçun kaynaklandığı asıl sorunun bir önemi yoktur çünkü bu ideolojiye göre karar alan, eylemlerde bulunan ve suç işleyen irade saf insan iradesidir. Toplumsal ilişkilere karşı çıkan edimler bu nedenle suçturlar ve cezalandırılırlar. Cezalandırma ise hiçbir sorunu çözmeksizin suçu yeniden üretir. Ceza hukuku, suç ve ceza ile ilgili iş bölümü, birçok icat ve davranışlar suçtan beslenir. Suçlular, suç işleyerek suç nedeniyle gelişen bir iş bölümü yaratırlar. Diğer yandan ceza hukuku, suçu yaratan koşulları görmezden geldiği için suçluları cezalandırmaktan, öldürmekten ve hapsetmekten başka bir çözüm arayışında da bulunmamaktadır.

Hukukçu bakış açısı, ekonomi politikçiler gibi öncelikle kavramlar inşa eder ve sonra maddi gerçeği kavramlara uydurmaktadır. Maddi hayata bu karşı bu bakış açısı, kaynağını hukuki kavramlardan aldığı için kavramları fetiş bir karaktere büründürmektedir. Bu yöntemle insan hayatını kavramlar belirler, sanki insan hayatı ve davranışları saf irade uyuşmalarının birer ürünü gibi bir görünüme kavuşurlar. İnsan, insan olduğu için eşit ve özgür varsayılır. Buna karşı iş bölümü ve özel mülkiyetin bulunduğu toplumlar, eşitlik değil eşitsizlik üzerine kurulur. Özgürlük, insanların kendi davranışlarına karşı bilgileriyle orantılıdır. Kendi eylemleri üzerinde bilgi sahibi olan insan, eylemlerinin sonucunu bildiği sürece özgürdür. Adalet ise hukukçu bakış ile maddi hayat arasındaki uyumun biçimine göre adlandırılmaktadır.

Marx ve Engels'e göre hukuk, maddi hayatın üretim ilişkilerinden, insanların pratik ilişkilerinden ve kamusal devlet ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Bahsedilen ilişkiler ise özel mülkiyet ve iş bölümü çerçevesinde gelişmekte ve egemen sınıflar tarafından üretilmektedir. Özel mülkiyete dayalı üretim biçimi hukuku koşulladığı için bu üretim tarzı ezilen sınıflar tarafından ele geçirildiğinde hukukun var oluş koşulları da ortadan kalkar. Bu anarşist bir tavırla o an içinde hukukun yok olacağı anlamına

gelmez. Bu sürecin nasıl gerçekleşeceği bilinmezdir ancak öngörülen olgu ezilen sınıfları yönetmek ve baskı altında tutmak için düzenlenen davranış biçimlerinin, kendi amaç ve araçlarını yitirdiğinde bu davranışlarında zaman içinde ve henüz bilinmeyen bir şekilde sonlanacağıdır. Her ne kadar hukuk sönümlenebilir bir ideoloji, eylem, kural ve ifade ise de burjuva toplumunda ve onun ufuklarında hukuk halen bulunmaktadır ve bulunacaktır. Bu halde hukukun sınırları, toplum sözleşmesi işler olduğu sürece, kendisini bazen uyumla bazense zorla toplumsal ilişkilere dayatacaktır. Hukukun öngördüğü davranışlar, işçi sınıfı için siyasi iktidarı ele geçirmek için bir seçenek olabilir. Bu amaçla ifade ve toplanma özgürlüklerinin geçerli olması elzemdir. Hukuk ideolojisinin hak tanımı aksine toplumsal ilişkilerde insanların ifade ve toplanmada baskı ile karşılaşmaksızın davranışlarını gerçekleştirmesi anlamına gelen ve hukukla ortak olan bu eylemler ile burjuva toplumunu koruyan yasallık, onun sonunu getirebilir. Diğer yandan bu tehdidi gördükçe egemen sınıf bu özgürlüğe son verme gücüne de sahiptir. Hukukçu her ne kadar kavramlar yaratıp, davranışları bu kavramlara hapsetmeye çalışsa da maddi hayatın ilişkileri, son raddede hukukun sınırlarını aşacaktır. Bu çelişkinin varlığı hukuku yadsımak için bir sebep değildir.

"Dixi et salvavi animam meam"[1108]

[1108] "Söyledim ve ruhumu kurtardım." Marx ve Engels, Gotha, s. 44.

KAYNAKÇA

BASILI KAYNAKLAR

Aiskhylos. **Zincire Vurulmuş Prometheus**, çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, 14. Basım., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Akbaş, Kasım. **Avukatlık Mesleğinin Ekonomi Politiği**, 2. Baskı., NotaBene Yayınları, Ankara, 2015.

Akbaş, Kasım. "Hukuka Marksist Yaklaşım ya da 'Marksist Hukuk Kuramı'", **Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş**, (ed. Ertuğrul Uzun), 5. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 49-74.

Anderson, Kevin B. **Marx Sınırlarda**, çev. Deniz Gedizlioğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Anievas, Alexander ve Kerem Nişancıoğlu. **Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?**, çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

Aslan, Vedat Ulvi. "TOPLUMSALIN YİTİK ÖZNESİ YA DA METANIN FETİŞ KARAKTERİ", **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 23, 2017, ss. 159-178.

Başaran, Anıl. "Adam Smith ve Karl Marx'ın Düşüncelerinde Sınıf Kavramının Yeri", **Politik Ekonomik Kuram**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, ss. 214-237.

Baykent, Ufuk Özen. "SOKRATES ÖNCESİ FELSEFEDE ARKHE SORUNU", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 5, 2018, ss. 130-142.

Belliotti, Raymond A. "Marxist Jurisprudence: Historical Necessity and Radical Contingency", **Canadian Journal of Law & Jurisprudence**, Cilt: 4, Sayı: 1, 1991, ss. 145-164.

Berberoglu, Berch. **Klasik ve Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş Eleştirel Bir Perspektif**, çev. Can Cemgil, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Blackedge, Paul. **Marksist Tarih Kuramı Üzerine**, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

Boratav, Korkut. "Toplumsal Sınıflar", **SİYASET BİLİMİ Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**, ed. Gökhan Atilgan, E. Attila Aytekin, 8. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2020, ss. 29-40.

Bottomore, Tom, (ed.). **Marksist Düşünce Sözlüğü**, çev. Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.

Cain, Maureen Cain ve Alan Hunt. **Marx and Engels on Law**, Academic Press, New York, 1979.

Carver, Terrell. **FRIEDRICH ENGELS Yaşamı ve Düşüncesi**, çev. Ümit Şenesen, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

Carver, Terrell. "Marx, Engels and Dialectics", **Political Studies**, Cilt: 28, Sayı: 3, 1980, ss. 353-363.

Carver, Terrell. "Marx's commodity fetishism", **Inquiry**, Cilt: 18, sayı: 1, 1975, ss. 39-63.

Cevizci, Ahmet. **Felsefe Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul, 2009.

Charles de Secondat Baron de Montesquieu. **The Spirit Of Law**, çev. Thomas Nugent, Batoche Books, Canada, 2001.

Cogniot, Georges ve Guy Besse. **Engels'e Göre; Doğanın Diyalektiği**, çev. Turan Erdem, Arya Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Collins, Hugh. **Marksizm ve Hukuk**, Çev. Umre Deniz Tuna, 2. Baskı, Dipnot Yayınları, Ankara, 2016,

Cornu, Auguste. “Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi”, **Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi**, çev. Kenan Somer, 3. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2016, ss. 210-249.

Coşkun, Seyit. “ANLAMA VE AÇIMLAMA YÖNTEMİ OLARAK DİYALEKTİK: HEGEL VE MARX”, **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 32, 2021, ss. 155-175.

Dante. **İlahi Komedya**, çev. Rekin Teksoy, 12. Baskı, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2011.

Eagleton, Terry. **Materyalizm**, çev. Serkan Gündüz, Can Sanat Yayınları A.Ş., İstanbul, 2021.

Elgür, Ersin Vedat. **Kendi geçerliliğini kanıtlayan bir tarih: Diyalektiğin diyalektik gelişimi ve onto-politika**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.

Engels, Friedrich. **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

Engels, Friedrich. **Alman Köylü Savaşı**, çev. Okay Gönensin, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Engels, Friedrich. **Almanya’da Devrim ve Karşıdevrim**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2022.

Engels, Friedrich. **Anti-Dühring – Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor**, çev. Kenan Somer, 6. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2018.

Engels, Friedrich. **Doğanın Diyalektiği**, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara, 2019.

Engels, Friedrich. **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu**, çev. Yurdakul Fincancı, 3 Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2019.

Engels, Friedrich. **Konut Sorunu**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2020.

Engels, Friedrich. **Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu**, çev. Sevim Belli, 5. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2011.

Engels, Friedrich. **Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-94**, çev. Öner Ünalan, 2. Baskı, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2000.

Engels, Friedrich. **Tarihte Zorun Rolü**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2020.

Engels, Friedrich. **Ütopyadan Bilime Sosyalizmin Gelişimi**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Erdağı, Bora. "Marx'ta (ve Engels'te) Hukuk-Devlet İmgesi", **Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi**, (ed. Taner Yelkenci), 2. Baskı, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 23-88.

Ferhat, Nevin. "ÇELİŞKİNİN DEVİNİMİ", **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 24, 2017, ss. 177-194.

Fine, Ben ve Alfredo Saad-Filho. **Marx'ın Kapital'i**, çev. Nail Satlıgan, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

Foster, John Bellamy. "Doğanın Diyalektiği ve Marksist İdeoloji", **Yeni Yüzyılda Diyalektik**, ed. Bertell Ollman, Tony Smith, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, ss. 79-120.

Goethe, Johann Wolfgang von. **Faust I & II**, çev. Stuart Atkins, Princeton University Press, New Jersey, 2014.

Golding, Martin P. ve William A. Edmundson (Ed.). **Hukuk Felsefesi ve Hukuk Teorisi Rehberi**, (Türkçe Ed. Ertuğrul Uzun), Islık Yayınları, 2021, İstanbul.

Gökberk, Macit. **Felsefe Tarihi**, 20. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.

Hamlyn, D. W. “Aristotle on Dialectic”, **Philosophy**, Cilt: 65, Sayı: 254, 1990, ss. 465-476.

Harvey, David. “Mekan-Zamanın Diyalektiği”, **Yeni Yüzyılda Diyalektik,** ed. Bertell Ollman, Tony Smith, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, ss. 140-166.

Heinrich, Michael. **Kapital’e Giriş**, çev. Koray R. Yılmaz, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

Herakleitos. **Fragmanlar**, çev. Cengiz Çakmak, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

Hilav, Selahattin. **Diyalektik Düşüncenin Tarihi**, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.

Hunley, J.D., “The Intellectual Compatibility of Marx and Engels”, **Social Theory and Practice**, Cilt: 17, Sayı: 1, 1991, ss. 1-22.

Jameson, Fredric. “Diyalektiğin Direngenliği: Üç Yer”, **Yeni Yüzyılda Diyalektik**, ed. Bertell Ollman, Tony Smith, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, ss.167-184.

Kangal, Kaan. **Engels ve Diyalektik**, Kor Kitap, İstanbul, 2021.

Karahanoğulları, Onur. **Marksizm ve Hukuk: Diyalektik Hukuk Bilimi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Kaya, Alp Yücel. “Genç Marx ve ‘Odun Hırsızlığı Tartışmaları’”, **İktisatta Bir Hayalet: Marx**, (ed. Levent Cantek), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 13-44.

Kedrov, Bonifatiy M. “Engels’in Muazzam Kitabı”, **Engels’te Doğanın Diyalektiği**, ed. Kaan Kangal, çev. Murat Havzalı, Kor Kitap, İstanbul, 2021, ss. 65-86.

Kovel, Joel. “Praksis Olarak Diyalektik”, **Yeni Yüzyılda Diyalektik**, ed. Bertell Ollman, Tony Smith, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, ss. 317-327.

Kuusinen. **Diyalektik Materyalizm**, Çev. K. Sahir Sel, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1965.

Lefebvre, Henrı. **Diyalektik Materyalizm**, çev. Barış Yıldırım, 2. Baskı., Sel Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Lenin, Vladimir İlyiç. **Karl Marx ve Marksizm Üzerine**, 3. Basım., Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

Löwy, Michael. "Diyalektik ve Devrim: Troçki, Lenin, Lukacs", **Yeni Yüzyılda Diyalektik**, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, ss. 208-222.

Lucien Seve. "Belirmenin Diyalektiği", **Yeni Yüzyılda Diyalektik**, ed. Bertell Ollman, Tony Smith, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2013,123-139.

Marks, Karl. **Yahudi Sorunu**, çev. Burcu Denizci, Altıkırkbeş Yayın, İstanbul, 2015.

Marx, Karl. **1844 El Yazmaları**, çev. Murat Belge, 11. Baskı, Birikim Kitapları, İstanbul, 2017.

Marx, Karl. **Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri**, çev. Hüseyin Demirhan, 3. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2016.

Marx, Karl. **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli, 8. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2020.

Marx, Karl. **Etnoloji Defterleri**, çev. Kıvanç Tanrıyar, Hil Yayın, İstanbul, 2013.

Marx, Karl. **Felsefenin Sefaleti**, çev. Ahmet Kardam, 9. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2020.

Marx, Karl. **Fransız Üçlemesi**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

Marx, Karl. **Gazete Yazıları**, çev. Süha Sertabiboğlu, 2. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Marx, Karl. **GRUNDRISSE**, Cilt: I, çev. Arif Gelen, 2. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2013.

Marx, Karl. **Grundrisse**, çev. Sevan Nişanyan, 4. Baskı, Birikim Kitapları, İstanbul, 2018.

Marx, Karl. **Hayalet Karl Marx Seçme Yazılar**, ed. David McLellan, Güçlü Ateşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.

Marx, Karl. **Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi**, çev. Kenan Somer, 3. Baskı., Sol Yayınları, Ankara, 2016.

Marx, Karl. **Kapital**, Cilt: I, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

Marx, Karl. **Kapital**, Cilt: I. Cilt, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, 14. Basım., Yordam Kitap, İstanbul, 2021.

Marx, Karl. **Kapital**, Cilt: II, ed. Friedrich Engels, çev. Mehmet Selik, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

Marx, Karl. **Kapital**, Cilt: III, ed. Friedrich Engels, çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.

Marx, Karl. "Odun Hırsızlığı Yasası Üzerine Tartışmalar", **Mülksüzler**, (Ed. Daniel Bensaïd), çev. Selim Sezer, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018, ss. 83-118.

Marx, Karl. **Ücret Fiyat ve Kar**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

Marx, Karl ve Ferdinand Lassalle, **Anayasa Sorunu - Seçme Yazılar**, (ed. Barkın Asal), çev. Barkın Asal, Kor Kitap, İstanbul, 2021.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Alman İdeolojisi**, çev. Olcay Geridönmez, Tonguç Ok, Kor Kitap, İstanbul, 2018.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **COLLECTED WORKS (Letters 1856-59)**, Cilt: 40, ed. Eric John Ernest Hobsbawm, Lawrence & Wishart, 2010

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Devlet ve Hukuk**, (ed. Rona Serozan), çev. Rona Serozan, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Din Üzerine**, çev. Kaya Güvenç, 6. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2019.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Gotha ve Erfurt Programları Üzerine**, çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılanlar**, çev. Nail Satlıgan, 7. Basım., Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştiri'nin Eleştirisi Bruno Bauer ve Hempalarına Karşı**, çev. Kenan Somer, 5. Baskı., Sol Yayınları, Ankara, 2015.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Marx & Engels Collected Works**, Cilt: 1, Lawrence & Wishart, 2010.

McKenna, Tony "Hegelian Dialectics", **Journal of Socialist Theory**, Cilt: 39, Sayı: 1, ss. 155-172.

McLellan, David. **KARL MARX His Life and Thought**, The Macmıllan Press Ltd, London, 1973.

Montholon, Charles Tristan. **MEMOIRES POUR SERVIR A L'HISTOIRE DE FRANCE SOUS NAPOLEON, écrits à Sainte-Hélène, par les Généraux qui ont partagé sa captivité, et publiés sur les manuscrits entièrement corrigés de la main de Napoléon**, Cilt: 1, Paris, 1823.

Musto, Marcello. **Karl Marx'ın Son Yılları**, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2020.

Ollman, Bertell. “Diyalektiği Çalıştırmak: Marx’ın Yönteminde Soyutlama Süreci”, **Çağdaş Marksizm Seçkisi**, ed. Bertell Ollman, Kevin B. Anderson, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, ss. 57-104.

Ollman, Bertell. **Diyalektiğin Dansı Marx’ın Yönteminde Adımlar**, çev. Cenk Saraçoğlu, 5. Basım., Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

Ollman, Bertell. **Diyalektik Soruşturmalar**, çev. Cenk Saraçoğlu, 2. Basım., Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Ollman, Bertell. “The Eight Steps in Marx’s Dialectical Method”, **The Oxford Handbook of Karl Marx**, ed. Matt Vidal vd., Oxford University Press, 2019, ss. 97-110.

Ollman, Bertell. **Yabancılaşma**, çev. Ayşegül Kars, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.

Ollman Bertell, Tony Smith, (ed.). “Giriş”, **Yeni Yüzyılda Diyalektik**, İstanbul, Yordam Kitap, 2013, ss. 11-20.

Öymen, Oya. **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler ve Patronlar**, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Özcan, Mehmet Tevfik. **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2015.

Özcan, Mehmet Tevfik. **İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol**, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2019.

Özcan, Mehmet Tevfik. **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, 2. Baskı., Tekin Yayınevi, İstanbul, 2017.

Ricardo, David. **Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri**, çev. Barış Zeren, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Rousseau, Jean Jacques. **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Temeli ve Kökenleri**, çev. Elif Yıldırım, 2. Basım., Oda Yayınları, İstanbul, 2020.

Sandalcı, Sema. **On İki Levha Yasaları**, T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ ESKİÇAG DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ BÖLÜMÜ LATİN DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.

Shakespeare, William. **Atinalı Timon**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Siegel, Paul Noah. **Dünya Dinleri ve İktidar**, çev. Selin Dingiloğlu, 2. Basım., Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Spinoza, Baruch. **THE CORRESPONDENCE OF SPINOZA**, çev. Abraham Wolf, Routledge, Oxfordshire, United Kingdom, 2020.

SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi. **Friedrich Engels Biyografi**, Sorun Yayınları, İstanbul, 1997.

SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi. **Karl Marx Biyografi**, çev. Ertuğrul Kürkçü, 3. Baskı., Sorun Yayınları, İstanbul, 2008.

Stanley, John L. ve Ernest Zimmermann. “Marx ve Engels Arasında Olduğu İddia Edilen Ayrılıklar Üzerine”, **Engels’te Doğanın Diyalektiği**, çev. Murat Havzalı, Kor Kitap, İstanbul, 2021, ss. 153-192.

Sümer, Banu ALAN. “SCHELLING FELSEFESİNDE ROMANTİZM VE DOĞA-SANAT İLİŞKİSİ”, **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 27, 2019, ss. 263-280.

Szabó, Zoltán Gendler. “Nominalism”, **The Oxford Handbook of Metaphysics**, ed. Michael J. Loux, Dean W. Zimmerman, Oxford University Press, 2005, ss. 11-45.

Tımpanaro, Sebastıano. **Materyalizm -Engels, Saussure, Levi-Strauss-**, çev. Sibel Kibar, Fol Kitap, Ankara, Kasım 2020.

Topakkaya, Arslan. "TARİHSEL MATERYALİZM VE DİYALEKTİK", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 27, 2009, ss. 65-78.

Tuğlu Olpak, Ceren. "19. YÜZYIL BİLİM VE FELSEFESİNDE HEGEL'İN ETKİSİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME", **MADDE, DIYALEKTIK VE TOPLUM**, Cilt: 2, Sayı: 4, 2019, ss. 355-360.

Uslu, Ateş. **Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi**, Cilt: 2, Yordam Kitap, İstanbul, 2021.

Weyl, Monique ve Roland Weyl. **Gerçekte ve Eylemde Hukukun Payı**, Çev. Şiar Yalçın, Konuk Yayınları, İstanbul, Mart 1975.

WOOD, ALLEN W. "Kant's Dialectic", **Canadian Journal of Philosophy**, Cilt: 5, Sayı: 4, 1975, ss. 595-614.

WOOD, ALLEN W. **Karl Marx**, çev. Dilek Yücel, Barış Aydın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Wood, Ellen Meiksins. **Kapitalizmin Arkaik Kültürü**, çev. Oya Köymen, 3. Basım., Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

Wood, Ellen Meiksins**. Kapitalizmin Kökeni**, çev. A. Cevdet Aşkın, Yordam Kitap, İstanbul, 2021.

Yardimci, Alper Bilgehan, Fatma Güdücü. "Arkhe ve Töz Kavramı Üzerine: Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 57, 2023, ss. 1-11.

Zelyut, Solmaz. **Dört Adalı (Bir Kıtalı)**, Öteki Yayınevi, İstanbul, 2017.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Engels, F. (1877), "1877: Anti-Duhring - XI. Freedom and Necessity, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1877/anti-duhring/ch09.htm, (01.06.2023)

Engels, F. (1877), "1877: Anti-Duhring - X. Equality", https://www.marxists.org/archive/marx/works/1877/anti-duhring/ch08.htm, (01.06.2023)

Engels, F. (03.10.1868). "The International Workingmen's Association, On the Dissolution of the Lassallean Workers' Association", https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1868/dissolution-lassaleans.htm, (19.06.2023)

"France: Penal Code of 1810", https://www.napoleon-series.org/research/government/france/penalcode/c_penalcode3b.html, (26.05.2023).

Hegel, G. "Hegel's Lectures on the History of Philosophy", çev. Elizabeth Haldane, https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/hp/hpheraclitus.htm, (09.10.2022.)

"Kutsal Kitap » Eski Antlaşma » Çölde Sayım » Bölüm 36 / 36" https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=160&mc=1&sc=124, (25.05.2023)

"Kutsal Kitap » Eski Antlaşma » Çölde Sayım » Bölüm 36 / 36 ." https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=160&mc=1&sc=124, (25.05.2023)

"Kutsal Kitap » Eski Antlaşma » Çölde Sayım » Bölüm 27 / 36 ." https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=151&mc=1&sc=124#1, (25.05.2023)

McManus, M. “Marx’ın Grundrisse’deki Felsefi Metodolojisi”, çev. Bartu Şanlı, **hukuKritik**, https://www.hukukkritik.com/projects/marx%E2%80%99%C4%B1n-grundrisse%E2%80%99deki-felsefi-metodolojisi, (21.11.2022)

McManus, M. (26.09.2017) “On Marx’s Philosophical Methodology in the Grundrisse”, **Critical Legal Thinking**, https://criticallegalthinking.com/2017/09/26/marxs-philosophical-methodology-grundrisse/, (21.11.2022)

Marx, K. (10.11.1837) “Letter from Marx To his Father by Karl Marx November 1837”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1837-pre/letters/37_11_10.htm, (27.12.2022)

Marx, K. (07.08.1844) “Critical Notes on ‘The King of Prussia’...”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/08/07.htm, (25.05.2023)

Marx, K. (25.02.1849) “Neue Rheinsiche Zeitung No. 231-232 February 1849”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/02/25.htm, (25.05.2023)

Marx, K. (03.08.1869) “The International Workingmen’s Association, The right of inheritance”, https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1869/inheritance-report.htm, (25.05.2023)

Marx, K, (22.02.1881) “Letters: Marx-Engels Correspondence 1881”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/letters/81_02_22.htm, (19.06.2023)

Marx, K. (18.12.1842) “The Divorce Bill by Karl Marx”, https://marxists.architexturez.net/archive/marx/works/1842/12/18.htm, (28.05.2023)

Marx, K. (22.01.1849) “Neue Rheinsiche Zeitung No. 202 Ocak 1849”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/01/22.htm, (28.05.2023).

Marx, K. (25.02.1849) “Neue Rheinsiche Zeitung No. 231-232 February 1849”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/02/25.htm, (25.05.2023).

Marx, K. “Economic Manuscripts: Theories of Surplus-Value, Addenda to Part 1”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/add1.htm, (04.06.2023).

Marx, K. (18.02.1853) “Karl Marx 1853”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/02/18.htm, (04.06.2023).

Marx, K. (12.04.1871) “Letters: Marx-Engels Correspondence 1871”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1871/letters/71_04_12.htm, (10.06.2023);

Marx, K. (17.04.1871) “Letters: Marx-Engels Correspondence 1871”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1871/letters/71_04_17.htm, (10.06.2023).

Marx, K. (04.06.1871) “Letters: Marx-Engels Correspondence 1871”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1871/letters/71_04_06.htm, (10.06.2023).

Nişanyan, Sevan, Din, https://www.nisanyansozluk.com/kelime/din (18.06.2023).

Phil, G. “Marxism, Morality, and Human Nature | International Socialist Review”, https://isreview.org/issue/82/marxism-morality-and-human-nature/index.html, (24.11.2022)

Religion, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/religion?q=religion, (18.06.2023)

Rĕlĭgĭo, https://www.online-latin-dictionary.com/latin-english-dictionary.php?parola=religio. (18.06.2023)